

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

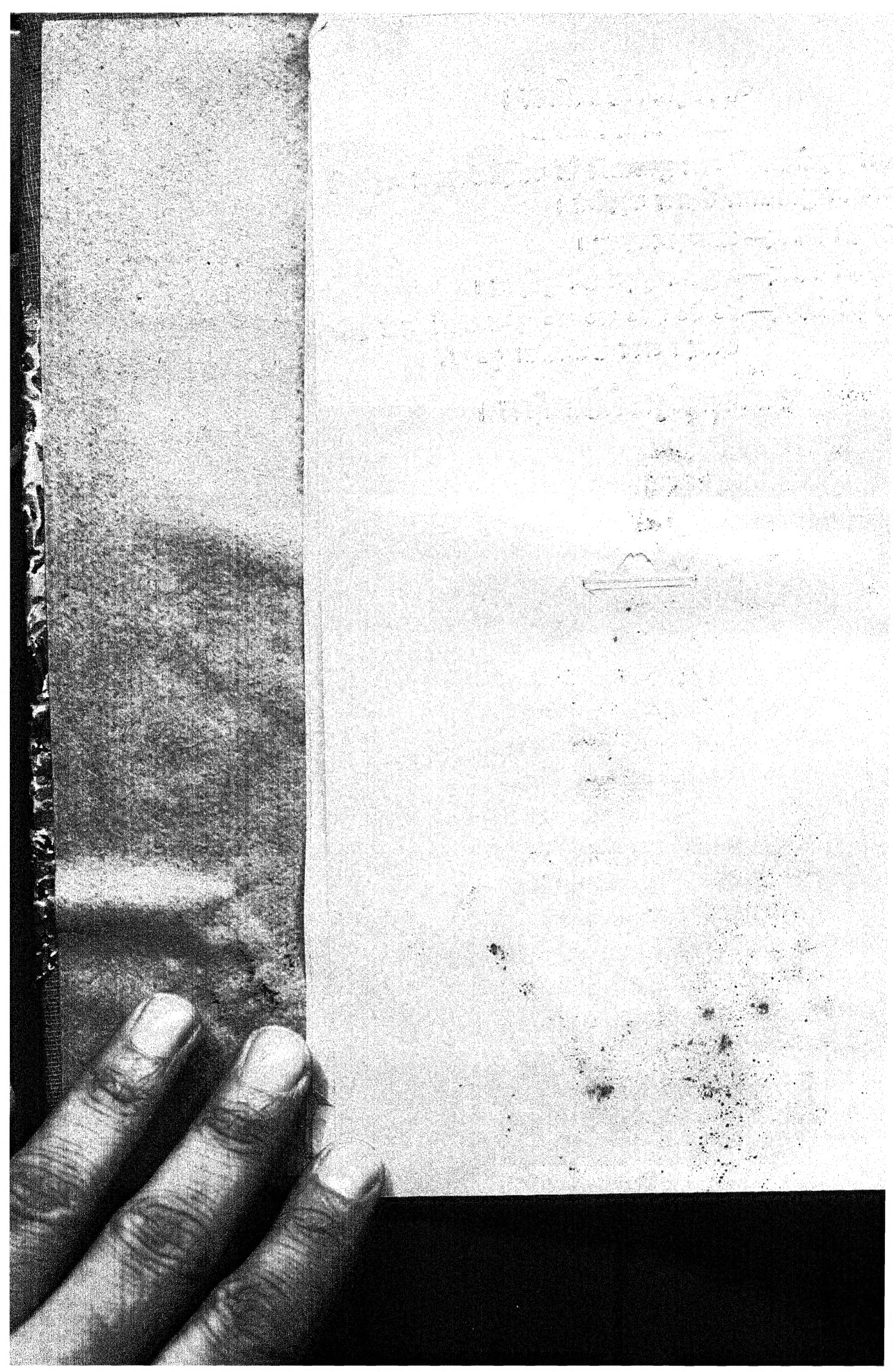
अस्या बृहद्योगतरङ्गिण्याः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि
तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—व्यङ्कटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—कै० वे० शा० रा० रा० कृष्णशास्त्री माटे इत्ये-
तेषाम् । अस्य लेखनशकः १७३३.

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

त्रिमल्लभद्विविरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

तत्र ग्रन्थावतारिकानाम् प्रथमस्तरङ्गः ।

जयति जगति जनताजयहेतुः सकलदुरितचयवारिधिसेतुः ।
गणपतिरचलमुतामुखसिन्धुः प्रणतमनुजमुनिदैवतबन्धुः ॥ १ ॥

कुचकलशपयोभिर्मेनया साधुसिक्ता
पुरमथनसुरद्वस्तम्बमालम्बमाना ।
करकिसलयकान्ता मन्दहासप्रसूना
फलतु फलमभीष्टं कल्पवल्ली शिवा नः ॥ २ ॥
ब्रह्मादीनभिवन्दे संदेहध्वान्तभास्करान्मिषजः ।
सुश्रुतचरकाचार्यानुजैश्च वैद्यके शास्त्रे ॥ ३ ॥
सकाथादिरसैर्निदानसहितैरात्ममानुभूतैर्मितै-
स्तैलङ्गस्त्रिपुरान्तकस्य नगरे योगैस्त्रिमल्लो द्विजः ।
नाम्ना योगतरङ्गिणीं ग्रथयति ग्रन्थं ज्वराद्यामर्य
श्रेणीपावककालजुष्टवपुषां नृणामिह श्रेयसे ॥ ४ ॥

अत्र ग्रन्थे भूरितन्त्रात्तसारे सद्भिर्दत्तं दूषणं भूषणं नः ।
छिन्नं दग्धं घृष्टमष्टापदं हि च्छायामच्छामृच्छति स्वेच्छयैव ॥ ५ ॥

देहादुत्पाद्यते पुंसः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
न नीरोगः स कस्यापि तच्छान्तिस्तु चिकित्सया ॥ ६ ॥
रोगपङ्कार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् ।
कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ७ ॥
अन्नदो जलदश्चैव विप्रो रोगाचिकित्सकः ।
त्रयस्ते स्वर्गमायाप्तिं विना यज्ञेन भारत ॥ ८ ॥
क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ९ ॥
अतो मम श्रमस्त्वामंश्चिकित्सायां तपत्ययम् ।
संक्षिप्ता सरसा ज्यैः संहिता मुवि जृम्भताम् ॥ १० ॥

हारीतात् ॥

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ ११ ॥

वाग्भटात् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
निजागन्तुविभेदेन ते च रोगा द्विधा मताः ॥ १२ ॥
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १३ ॥
रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति ये ।
तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्घृतदुग्धवत् ॥ १४ ॥
शल्यं शालाक्यमगदं कुमारभरणं तथा ।
कायभूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ १५ ॥
अष्टौ चिकित्सितस्योक्तान्यङ्गानीति समासतः ।
सम्यक्प्रयुक्तैरैर्हि सनाथा रुक्प्रतिक्रिया ॥ १६ ॥
वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १७ ॥
ज्ञातशाल्मः शुचिः शूरो लघुहस्तः कृतोद्यमः ।
वृष्टकर्मा कृती धर्मी स भिषक्पाद उच्यते ॥ १८ ॥
आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववाञ्छुचिः ।
असर्वलक्षणः पथ्यशीलः पादः परो मतः ॥ १९ ॥
दोषकालवयोदेशमात्राप्रकृतिरेव सा ।
सात्त्वं यद्धेषज तत्स्यात्परः पादश्चिकित्सिते ॥ २० ॥
अबह्वाशी जितस्वप्नो हितो धर्मार्थकोविदः ।
बहुदर्शी कर्मदक्षः पादः स्यात्परिचारकः ॥ २१ ॥
वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
प्रत्येकं पञ्चधा तेऽथ तेषां भेदो द्विषष्टिधा ॥ २२ ॥
तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।
विकृता गन्ति ते देहान्वर्धयन्त्यविकारिणः ॥ २३ ॥
चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्येध्वंसंश्रयाः ।
 वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ २५ ॥
 विमलसलिलपूर्णा निर्झरा सा धरित्री
 हरितयवसलीलावृक्षवह्नयोऽतिशीताः ।
 शुमणिरपि कदाचिद्बृक्षपथं याति नो वा
 कफपवनविकारी स्यात्स आनूपदेशः ॥ २६ ॥
 प्रबलरविकरोच्चैर्भूधराः संप्रतप्ताः
 पृथुलदलविहीनाः पादपाः कण्टकाद्याः ।
 दिशि दिशि मृगतृष्णा निर्जला भूतधात्री
 वह्नरुधिरकोपी पित्तकृज्जालोऽयम् ॥ २७ ॥
 जोष्णं यस्मिन्वैपरीत्यं न शीतं
 स्वे स्वे काले षड्कतूनां प्रकाशः ।
 मिश्रैश्चिह्नैः पूर्वमुक्तैर्विमिश्रो
 देशः प्रोक्तोऽसौ तु साधारणाख्यः ॥ २८ ॥
 मात्रा चतुर्विधा ज्ञेया मृदुर्मन्दा च तीक्ष्णका ।
 विषमा चेति संप्रोक्ता तत्तद्बह्निविशेषतः ॥ २९ ॥
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ।
 तैश्च प्रकृतयस्तिष्ठो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥ ३० ॥
 मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।
 अतश्चिकित्सितं कार्यं संरक्षन्मलरेतसी ॥ ३१ ॥
 जातमात्रचिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
 बह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्ययम् ॥ ३२ ॥
 यावज्जीवं चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्यो भिषजा गदी ।
 यावत्कण्ठगताः प्राणास्तावत्कार्याः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥
 कदाचिद्द्वैवयोगेन वृष्टारिष्टोऽपि जीवति ।
 आदौ सर्वेषु रोगेषु निदानपरिवर्जनम् ॥
 तेनैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्कनीरा इवाङ्कुराः ॥ ३४ ॥
 चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
 स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ ३५ ॥
 नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
 ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३६ ॥

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ ३७ ॥
 कर्मप्रकोपजाः केचित्केचिद्विषप्रकोपजाः ।
 कर्मदोषोद्भवाः केचिन्मनःकायस्थिता गदाः ॥ ३८ ॥
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वशमौषधैः ।
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ ३९ ॥
 यथाशास्त्रं तु निर्णीतो तथा व्याधिचिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ४० ॥
 पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।
 विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केवला वाऽथ संकराः ॥ ४१ ॥
 याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४२ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
 आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छ्रोतादि प्रश्नतोऽपरम् ॥ ४३ ॥
 स्वभावाद्याधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ।
 साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यश्चासाध्यतां तथा ॥ ४४ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना ।
 दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ४५ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४६ ॥
 विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात्कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ४७ ॥
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

अथाऽऽह तीसटाचार्यः ।

वातस्य पित्तस्य कफस्य चापि
 विकारिणः कायवतां हि काये ।
 प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिङ्गं
 चिकित्सितं चेति निरूपणीयम् ॥ ४९ ॥
 रुक्षैस्तिक्तैः कषायैः कटुभिरनशनैर्वैगसंधारणैश्च
 व्यायामैश्च व्यवायेः प्रतरणबलवद्विग्रहैर्जागरैश्च ।

श्यामानीवारकङ्कुप्रभृतिभिरशनैरुलसद्भिः पयोदै-
 रन्ने जीर्णे च जन्तोरिति भवति तनौ मारुतस्य प्रकोपः॥५०॥
 कटुभ्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
 स्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुरासुक्तारनालादिभिः ।
 मुक्ते जीर्यति भोजने च शरादि ग्रीष्मेऽपि च प्राणिनां
 मध्याह्नेऽपि तथाऽर्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ ५१ ॥
 गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपय-
 स्तिलविकृतीक्षुभक्षणलवणानि दिवा शयनैः ।
 समविषमाशनाध्यशनपायसपिष्टकृतै-
 रपि च कफः प्रकुप्यति मधौ दिनादिश्च ॥ ५२ ॥
 इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्य सर्वगाः
 समीरणाद्यस्तनौ रुजः सृजन्ति जन्तुषु ।
 वातपित्तकफकोपकारणं सूचितं यदिह सूत्रसंग्रहे
 प्रोच्यते तदिह सांप्रतं मया रुक्परीक्षणमनेन कारयेत्॥५३॥
 दृशि शिरसि च शङ्खे श्रोत्रनेत्रान्तरेषु
 भ्रुवि हृदि हनुमन्यास्कन्धमूर्धार्धसंधौ ।
 रुगतिनिशि दिवाऽल्पा स्यादकस्मात्प्रशान्ता
 भवति च भुजजङ्घास्तब्धसंकोचता च ॥ ५४ ॥
 कटिविटपयकृत्यु क्लोन्नि च प्लीहि पृष्ठे
 जठरवृषणवक्षःकुक्षिकक्षान्तरेषु ।
 प्रसरति गुरुशूलं नाभिबस्तिस्तनेषु
 त्रिकवलिगुदगुह्योपान्तपक्षद्वयेषु ॥ ५५ ॥
 वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं
 भवति वपुषि काश्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।
 त्वचि च परुषता स्यात्स्याच्च वैषम्यमग्ने-
 रिति पवनविकारे लक्षणं लक्षणीयम् ॥ ५६ ॥
 भ्रममदमुखशोषस्वेदसंतापमूर्च्छा
 मुखनयननखत्वङ्मूत्रविद्वृषीतता च ।
 प्रलपनमतिसारश्चारुचिश्च ज्वरश्च
 तृडतिशिशिरतेच्छा पित्तरोगस्य लिङ्गम् ॥ ५७ ॥

अङ्गस्य गौरवमपाटवमन्तराशे-

रुक्मेशता च हृदयस्य मुखप्रसेकः ।

आलस्यमास्यमधुरत्वमकाण्डकण्डू-

राषाण्डुता नयनयोरतिरोमहर्षः ॥ ५८ ॥

प्रज्ञाप्लुतिर्वमथुपीनसकासनिद्रा

तन्द्रादयश्चलुचुलायनमुल्बणं च ।

स्यादोष्ठकण्ठरसनारदमूलताल-

घ्राणेक्षणश्रवणशङ्कुलिकान्तरेषु ॥ ५९ ॥

श्लेष्मोल्बणे भवति लिङ्गमिदं नराणां

संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्विदोषम् ।

उक्तं च-

कफवातौ वातकफौ वातः पित्तं च वृद्धिशमौ ॥ ६० ॥

त्रिमिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ।

अन्त्याद्यावाद्यमाद्यान्त्यावन्त्यं कोपशमौ मलम् ॥ ६१ ॥

मध्यमध्येतरौ मध्यं प्रयोगान्नयतास्त्रिकौ ।

आद्यमध्यं नयत्यन्तं मधुराद्याः शमेतरौ ॥ ६२ ॥

आद्यं मध्यान्त्यमाद्यं तु मध्यमान्तिममन्तिमम् ।

आद्यमध्यं मध्यमान्त्यमाद्यं मध्यास्तिमं क्रमात् ॥ ६३ ॥

आद्यं दोषरसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिताः ।

युग्मम्-

रात्र्यहोरादिमध्यान्ते पुनरन्त्याद्यमध्यतः ॥ ६४ ॥

मध्ये चान्ते तथाऽऽदौ च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्क्रमात् ।

भुक्ते जीर्यति जीर्णेऽन्ते जीर्णे भुक्ते च जीर्यति ॥ ६५ ॥

जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्क्रमात् ।

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ॥ ६६ ॥

देहाहोरात्रिवयसां संधिष्वपि कफानिलौ ।

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ॥ ६७ ॥

मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमादौ च निर्दिशेत् ।

इति श्रीबृहद्योगतरङ्गिण्यां ग्रन्थावतारिका नाम प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

अथ शारीरम् ।

दोषधातुमलादीनामाधारस्तु वपुर्यतः ।
तत्स्वरूपमतो ज्ञातुं शारीरं प्राङ्निरूप्यते ॥ १ ॥

शारीरज्ञानप्रयोजनमाह—

यः शारीरमविज्ञाय शस्त्रक्षारादिकर्मसु ।
प्रवर्ततेऽसौ स्खलति वर्त्मनीव गतेक्षणः ॥ २ ॥

अथ सर्वशारीरसंग्रहश्लोकमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गजीवाशयधमनिशिरास्त्रायुभिः कण्डराभिः
पेश्यस्थित्वक्कलाभिर्निजमलसहितैर्धातुभिः संधिभिश्च ।
वातैः पित्तैर्बलासैः प्रकृतिभिरखिलैर्मर्मरन्ध्रोपधातु-
स्रोतःश्रेणीगुणैरप्यमलतराधियः साभिशारीरमाहुः ॥ ३ ॥

अथ शरीरोत्पत्तिक्रममाह—

शुक्रशोणितसंबन्धे जातमात्रे स्वकर्मणा ।
जीवो विशति सौराद्धि मणेरग्निरिवैन्धनम् ॥ ४ ॥
शुक्रशोणितसंबन्धो वायुनैव विधीयते ।
धातुदोषमलादेर्यद्वायुरेव प्रवर्तकः ॥ ५ ॥

अथ गृहीतगर्भाया लक्षणम् ।

लिङ्गं तु सद्योगगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ।
तृप्तिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रस्य तु बन्धनम् ॥ ६ ॥
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृङ्गलानिलोमहर्षणम् ।

अथतुलक्षणम् ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां त्र्यहं स्रवति योनितः ॥ ७ ॥
ऋतुस्तु द्वादशाहानि पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ८ ॥
अथानार्तवकाले कथं न गर्भो भवतीत्याह—
पञ्चं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिस्तु शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ ९ ॥

अथ गर्भवृद्धिमाह-

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाऽऽहाररसजैः क्रमाद्गर्भो विवर्धते ॥ १० ॥

अथ प्रतिमासं गर्भवृद्धिव्यवस्थामाह-

अव्यक्तं प्रथमे मासि सप्ताहात्कललं भवेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथ वाऽर्बुदम् ॥ ११ ॥
पुंस्त्रीक्रीचाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिररोचकः ॥ १२ ॥
जृम्भाप्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ १३ ॥
पादशोफो विदाहोऽङ्गे श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
व्यक्ती भवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ १४ ॥
मस्तकं सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥
गर्भस्य नामौ मातुस्तु हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ १६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां चेतनायाश्च जायते ।
प्रतिबुद्धतरत्वं तु मनसो मासि पञ्चके ॥ १७ ॥
षष्ठे स्नायुशिरारोमबुद्धिवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णैर्भादैः पुष्पाति सप्तमे ॥ १८ ॥
ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥ १९ ॥
स देही नवमे मासि सर्वलक्षणलक्षितः ।
दशमे वैकादशे वा द्वादशे मासि वा क्वचित् ॥ २० ॥
जानञ्जुमाशुभं कर्म संस्मरन्पूर्वजन्मजम् ।
मातरो विविधा वृष्टाः पितरो भ्रातरस्तथा ॥ २१ ॥
नानायोनिरहं प्राप्तः पशुपन्नगपक्षिणाम् ।
कीटादीनां च तत्रस्थो मलमूत्रादिभिर्वृतः ॥ २२ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्गृष्टग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन भूयो यर्मवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः भ्रष्टाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुब्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं मृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्रमः ।
 अरतिस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिद्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः ।
 षडङ्गमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागलमन्यांसगण्डः
 भ्रूकक्षाजत्रुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।
 जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि
 प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगुरिह विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथाऽऽकाशादीनां शब्दादीन्गुणानाह-

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद्गुणाः ।
खानिलाग्निर्भुवार्यैकगुणवृद्ध्यादयः परे ॥ ३४ ॥

अथ कुतो भूतात्किमुत्पद्यत इत्याह-

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन्श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
वातास्पर्शत्वगुच्छवासा बहेर्दृगुपपङ्कयः ॥ ३५ ॥
अद्भ्यो जिह्वारसक्वेदा घ्राणगन्धास्थि तु क्षितेः ।

अथ देहे पितृमातृजप्रत्यङ्गविभागमाह-

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जागुदादिकम् ॥ ३६ ॥
पैतुकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

आत्मजं यथा-

चैतन्यं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ३७ ॥

सात्म्यजं यथा-

सात्म्यजं चाऽऽयुरारोग्यमनालस्यं प्रमा बलम् ।

रसजं यथा-

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ३८ ॥

सत्त्वादिगुणमाह-

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं साधुकर्म रुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानकृद्दम्भमत्सरम् ॥ ३९ ॥

तामसं मयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।

इति मूतमये देहे संधिमर्मादिसाधने ॥ ४० ॥

कलाः सप्ताऽऽशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।

दशाधिकं च द्विशतमस्थ्यानां च त्रिशतं मतम् ॥ ४२ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसब्राह्मिकाः ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
 स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
 नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।
 एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
 देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
 यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते ।
 तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
 मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्धिका ।
 पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
 रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
 यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
 शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
 इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवास्त्राशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्राशय-
 स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
 नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीषदनलस्याधोऽस्य पक्वाशय-
 स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
 गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्वाशयान्तरे ।
 स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमकुप्फुसः ।
 यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्दिम्भान्त्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
 दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
 कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
 असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
 तं पच्यमानं पित्रेन वातश्चाप्यनुधावति ॥ ५५ ॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ।
 तेषु मुख्यान्त्रमावद्धं सार्धं त्रिव्यामसंमितम् ॥ ५६ ॥
 गुदे कृकाटिकायां च यत्र कोष्ठानि सर्वशः ।
 त्रिव्यामसंमितं स्त्रीणां मुख्यमन्त्रं जगुर्बुधाः ॥ ५७ ॥
 कफासृजोः प्रसादात्तु हृदयं चेतनास्पदम् ।
 यदाश्रिता धमन्यस्तु तिष्ठन्ति प्राणधारिकाः ॥ ५८ ॥
 पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
 जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ५९ ॥
 उदरे पच्यमानानामाध्मातादृक्मसारवत् ।
 कफशोणितमांसानां साराज्जिह्वा प्रजायते ॥ ६० ॥
 रक्तमेदःप्रसादात्तु वृक्कौ स्तः कुक्षिगोलकौ ।
 तौ तु पुष्टिकरौ ज्ञेयौ जटरस्थस्य मेदसः ॥ ६१ ॥
 मेदःकफास्रमांसानां प्रसादाद्वृषणौ मनौ ।
 बीजवाहिशिराधारौ विशेषात्पौरुषावहौ ॥ ६२ ॥
 ग्रीवाहृद्वाहिणीनां तु कण्डराणां मिथो युतः ।
 अधोभागगतानां हि प्ररोहो मेढ्र उच्यते ॥ ६३ ॥
 गर्माधानकरं लिङ्गमयनं बीजमूत्रयोः ।
 वामेऽधस्ताद्धृदः प्लीहा दक्षिणे तु यकृन्मतम् ॥ ६४ ॥
 रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा प्रोक्ता महर्षिभिः ।
 यकृद्भ्रूजपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ६५ ॥
 हृन्नाडिकानिबद्धस्तु वामे शोणितफेनजः ।
 उदानवायोगाधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥ ६६ ॥
 हृदि दक्षिणभागेऽधो विज्ञेयं क्लोमरक्तजम् ।
 जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तु तत् ॥ ६७ ॥
 पक्काशये मलाधार उन्दुको रक्तकिङ्कजः ।
 इत्याशयाः ॥

अथ धातवः-

रसासृङ्गासमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ ६८ ॥
 शरीरं धारयत्येते यस्मात्तस्मात्तु धातवः ।
 जायन्तेऽन्योन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥ ६९ ॥

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठे प्राणानिलाहृतम् ।
 द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं पित्तेन मार्दवम् ॥ ७० ॥
 संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
 औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ७१ ॥
 आदौ षड्समप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
 फेनभूतं कफं यातं विदाहादस्लतां ततः ॥ ७२ ॥
 पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ।
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ७३ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
 पञ्चाऽऽहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्त्यनु ॥ ७४ ॥
 यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान्पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ७५ ॥
 किङ्कं सारश्च तत्पक्रमन्नं संभवति द्विधा ।
 तत्राच्छं किङ्कमन्नस्य मूत्रं विद्यादघनं शकृत् ॥ ७६ ॥
 रसस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोस्थि मेदसः ॥ ७७ ॥
 अस्थि मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।
 केचिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ॥ ७८ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकरसक्रमात् ।
 नन्वाहारस्य पक्वाग्निमृते पित्तं तदुच्यते ॥ ७९ ॥
 मालाग्रस्य तु कोटिधा विगलितस्यैकेन भागेन य-
 स्तुल्योऽग्निः प्रभुरन्नपानमखिलं संपाचयत्याशये ।
 पित्तं भिन्नमिहानलास्त्वकृतिकृत्तद्देद्विख्यापकाः
 सन्त्यर्था बहुशोऽत्र धारिमादिरामत्स्यज्वराद्यादयः ॥ ८० ॥

इति धातवः ।

अथ धातुमलाः ।

जह्वानेत्रकपोलवारिरसविद्धरक्तस्य तद्रश्मिकं
 पित्तं कर्णमलश्च मांसविद्धो मेदो मलो रासनिः ।
 कक्षामेद्वदतां मलश्च नखरास्त्वस्थ्यां मलो नेत्रवि-
 ण्मज्जा शुक्रमलस्तु वक्रपिटकास्नैग्ध्ये स्युरेते मलाः ॥ ८१ ॥

रसाद्याधिक्यतः प्रायो रसादीनां मलोद्भवः ।

अथोपधातवः

स्तन्यं रजो वसास्वेदो दन्ताः केशौजसी तथा ॥ ८२ ॥

एते सप्त क्रमेणैव ज्ञातव्या उपधातवः ।

ओजस्तु सर्वधातूनां तेजः सोमात्मकं स्थिरम् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीतं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ।

शुद्धमांसमवस्नेहो वसा सा परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥

अथ सप्त त्वचः ।

पच्यमानस्य पिण्डस्य शारीरेणोष्मणा शनैः ।

सप्त त्वचः स्युः क्षीरस्य क्रमात्संतानिका इव ॥ ८५ ॥

ज्ञेयाऽवमासिनी पूर्वा सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ ८६ ॥

श्वेता तृतीया विख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।

ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका ॥ ८७ ॥

पञ्चमी वेदिनी ख्याता सर्व कुष्ठोद्भवा ततः ।

विख्याता लोहिता षष्ठी ग्रन्थिगण्डापची स्थितिः ॥ ८८ ॥

स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा ।

इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला बीहिद्विमात्रया ॥ ८९ ॥

अथ दोषाः ।

वातपित्तकफा दोषाः प्रत्येकं ते तु पञ्चधा ।

प्रकृतिस्था देहमूलं विकृता देहनाशकाः ॥ ९० ॥

पवनस्तेषु बलवान्विकारकरणान्मतः ।

रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः ॥ ९१ ॥

प्राणापानौ समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ ९२ ॥

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ।

हंसरूपस्थितः प्राणः प्रीणनाद्वपुषो हृदि ॥ ९३ ॥

मलमूत्रापनयनादपानः कथ्यते बुधैः ।

पीतमक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफादि च ॥ ९४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो भण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्बणम् ।
 कटुतिक्त रसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये चरेत्पित्तमाग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्पीह्लोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनाद्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्वद्वृथा रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपादवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको मुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बाद्बलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं सैर्गध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०१ ॥

तत्साम्यकृतमारोग्यं रोगो वृद्धिक्षयात्मकः ।

अथ शिराः-

चत्वारिंशन्मूलशिरा वातपित्तकफासृजाम् ॥ ११० ॥
 पृथक् पृथग्दशाऽऽधारास्तासां सप्तशती भिदा ।
 स पञ्चसप्तत्यधिकशतं ता वायुधामगाः ॥ ११ ॥
 विभिद्यन्ते प्रतानैः स्वैरेवमन्या अपि स्मृताः ।
 नीलाः शीता मरुत्पूर्णाः शिराः स्युर्मरुदाश्रयाः ॥ १२ ॥
 पीतोष्णाः पित्तलास्तास्तु श्लेष्मलाः स्युः सिताः स्थिराः ।
 यकृत्प्लीहोरक्तवहाः कृष्णात्युष्णारुणारुणाः ॥ १३ ॥
 प्राप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः ।
 प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्विसादीनां यथा जलम् ॥ १४ ॥
 यथा द्रुपत्रसेवन्यः प्रसृताः स्युः समन्ततः ।
 तथा शिराप्रतानास्तु प्रसरन्त्यत्र वर्ष्मणि ॥ १५ ॥
 यथा विसृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ।
 भूर्मा पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥ १६ ॥

अथ स्नायवः-

स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहे मांसास्थिमेदसाम् ।
 मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्थूला भवेद्यदा ॥ १७ ॥
 तदा स्नायुत्वमाप्नाति तासां नवशती भिदा ।
 शाखासु षट्शती तासां ग्रीवादौ सप्ततिर्मता ॥ १८ ॥
 कोष्ठगास्त्रिंशदधिकं द्विशतं स्नायवः स्मृताः ।

अथ कण्डराः-

अतिस्थूलाः स्नायवस्तु कण्डराः कण्डनक्षमाः ॥ १९ ॥
 सर्वदेहक्रियाधाराः स्युः स्तम्भाः सन्ननामिव ।
 कण्डराः षोडश ख्यातास्तत्र शाखासु ताश्चतुः ॥ २० ॥
 पक्वाभाशययोश्चापि चतस्रो बस्तिगाश्चतुः ।
 उरःशिरःपृष्ठपार्श्वद्वन्द्वेऽपि च चतुर्मताः ॥ २१ ॥

अथ धमन्यः-

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ।
 नामेकध्वं दशाधस्ताद्विंश च प्रसरन्ति ताः ॥ २२ ॥

द्वे द्वे तिर्यग्गथ त्र्यङ्ग्याः प्रत्येकं प्रभवन्ति ताः ।
 पार्श्वपृष्ठोदरस्कन्धग्रीवोरौ बाहुशीर्षकम् ॥ २३ ॥
 दधत्पूध्वगतास्तत्राधो याताः सक्थिनी अपि ।
 पक्षाशयकटीबस्तिविष्णुमूत्रगुदमेढ्रकम् ॥ २४ ॥
 तिर्यग्गतास्त्वसंख्येयशाखा बध्नन्त्यधो वपुः ।
 अन्तर्बहिश्च दधति रसं स्वेदं च पुष्टये ॥ २५ ॥

अथ पेश्यः—

पेश्यः पञ्च शतानि स्युस्तासां शाखाचतुष्टये ।
 चतुःशत्यथ कोष्ठेषु षट्षष्टिः समुदाहृताः ॥ २६ ॥
 ग्रीवादौ तु चतुस्त्रिंशत्स्त्रीणां ता विंशताधिकाः(?) ।
 स्तनयोर्दश पेश्यः स्युरपत्यपथगाश्चतुः ॥ २७ ॥
 तिस्रो जरायोस्तिप्तस्तु गर्भच्छिद्रसमाश्रिताः ।
 मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ॥ २८ ॥

अथास्थीनि—

अस्थीनि त्रिंशतानि स्युस्तत्र शाखाचतुष्टये ।
 सविंशतिशतं तानि शतं सप्तदशाधिकम् ॥ २९ ॥
 श्रोण्यादावथ कण्ठादौ त्रिषष्टिस्तानि पञ्चधा ।
 कपालरुचकौ चैव तरुणो बलयं तथा ॥ ३० ॥
 नलकश्चेति नामानि तेषां भेदा अनेकशः ।
 इत्यस्थीनि ॥

अथ संधयः—

संधयश्च द्विधा प्रोक्ताश्चेष्टावन्तश्च सुस्थिराः ॥ ३१ ॥
 शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तस्तु संधयः ।
 शेषास्तु संधयः सर्वे विज्ञेयाः स्युः स्थिरा बुधैः ॥ ३२ ॥
 दशाधिकं तु द्विशतं संधीनामिह सर्वशः ।
 शाखासु तेऽष्टषष्टिः स्युर्ननषष्टिस्तु कोष्ठगाः ॥ ३३ ॥
 ग्रीवादौ तु अशीतिस्ते सर्वे कीकससंश्रिताः ।
 इति संधयः ॥

अथ रन्ध्राणि—

नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ॥ ३४ ॥

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥ ३५ ॥
 दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ।
 स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनि ॥ ३६ ॥
 सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ।
 इति रन्ध्राणि ॥

अथ स्रोतांसि-

प्राणान्नरसरक्ताम्बुपललार्तवरेतसाम् ॥ ३७ ॥
 मेदोमूत्रमलादीनां स्रोतांसि भिषजो जगुः ।
 इति स्रोतांसि ॥
 नृणां प्रकृतयः सप्त पृथग्द्वंद्वाखलैर्मलैः ॥ ३८ ॥
 दोषलिङ्गेन भिषजा विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।

उक्तं च सुश्रुते-

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनी ततः प्रलापी ।
 द्रुतगतिरदृढोऽनवस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥ ३९ ॥
 अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।
 किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ १४० ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्यवक्ता
 तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।
 सुप्तः सन्कनकपलाशकर्णिकारा-
 न्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ४१ ॥

न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः
 प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः ।
 भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः
 स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ४२ ॥
 शुक्लाक्षस्थिरकुटिलालिनीलकेशो
 लक्ष्मीवाञ्छलदमृदङ्गसिंहघोषः ।
 सुप्तः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्
 संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ४३ ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविमक्तगात्रः

स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशक्षमो मानयिता गुरुणां

जेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ४४ ॥

द्वयोर्वा तिसृणां वाऽपि प्रकृतीनां तु लक्षणेः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिदर्शयेत् ॥ ४५ ॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ४६ ॥

इति प्रकृतयः ।

शिराः स्रोतांसि धमनी मर्माण्यपि विशेषतः ।

शस्त्रादिभिः परिहरेद्यदि जीवितुमिच्छति ॥ ४७ ॥

अथ मर्माणि—

अष्टौ स्युरस्थिमर्माणि संधिमर्माणि विंशतिः ।

शिरामर्माण्येकचत्वारिंशदकादशैव तु ॥ ४८ ॥

मांसमर्माण्यथ स्नायुमर्मणां सप्तविंशतिः ।

एवं सप्तोत्तरं लर्मशतं धन्वन्तरिर्जगौ ॥ ४९ ॥

मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।

अतस्तेषु हता विद्धा दग्धाः स्युर्दुःखिता नराः ॥ ५० ॥

तत्रास्थिमर्माणि—

त्रिकबद्धे पृष्ठवंशसु मयत्रास्थिमर्माणि ।

नास्त्रांसफलके अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणि ॥ ५१ ॥

श्रोण्योरुपर्युभयतः पृष्ठवंशस्य संनिधौ ।

कटीकतरुणे तद्वत्सद्योश्चे अस्थिमर्माणि ॥ ५२ ॥

आशयाच्छादनावन्तरुपरि श्रोणिकाण्डयोः ।

सद्योश्चे पार्श्वसंबद्धौ नितम्बावस्थिमर्माणि ॥ ५३ ॥

अपाङ्गकर्णयोर्मध्ये शङ्खौ द्वावस्थिमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः सद्यो विपद्यते ॥ ५४ ॥

अथ संधिमर्माणि—

जंघोर्वोच्छ्रयङ्गुले मध्ये जानुनी संधिमर्माणि ।

हतस्तत्राऽऽमयान्मर्त्यो वैकल्यं सञ्जतामपि ॥ ५५ ॥

मध्यगौ भुजयोः पश्चात्कूर्परौ संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्यमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपर्यावर्तलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुहा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमावर्तो संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां व्रजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्ग्यं व्रजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूभयतः किञ्चिन्निम्नौ कुकुन्दरौ ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिबन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विभक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुभयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुभयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्यमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःस्रोतोद्वयानन्दे नासामुभयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्यकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्धाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वंद्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमृजु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्येर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते क्रजु ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्मं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्द्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते भृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विना विपद्यते सद्यः स्नाविवण्यथ वा भवेत् ।
 पादाङ्गुठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्मं चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किंचिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो बधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारमुत्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुत्तरं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्भवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्ध्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जीणाञ्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चैतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्रहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिर्वधितम् ।

पृथक्स्वप्नमृतं प्रोक्तभोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयान्विताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ १०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमाषोडशाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

वृद्धस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिभाषा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

त्रसरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकर्कश्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृमी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।

यतोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च माषको हेमधानको ।

माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यान्द्वरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 क्षुद्रणो वटकश्चैव द्रक्ष्यः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिबुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराञ्च चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाम्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च मवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण भार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च-

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 षड्भिस्ताभिश्च माषो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्षः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवकौ मानिका प्रस्थकश्च
 प्राग्भ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-

स्तद्वौ खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिभार एकः ।

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥

द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्पृतम् ।

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥

मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कचिद्स्मृतम् ।

मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥

विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।

यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥

तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।

तृणिः स्यादणुभिः षड्भिस्ताः षड्लिक्षा समीरिता ॥ २५ ॥

ताभिः षड्भिर्मवेष्टुका षड्युकाभी रजात्तमम् ।

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोदयते ॥ २६ ॥

तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥

यवद्वयं गुञ्जा स्याच्चिगुञ्जो बल उच्यते ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥

स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कटङ्क एव च ।

गद्याणो माषकैः षड्भिः कषः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥

चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।

चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ कृष्णात्रेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता ताभिः षोडशभिस्तथा ।

सर्षपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥

तद्वयं धान्यकं माषं तद्वयं रक्तिका मता ।

रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥

चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तथोक्तं भतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता माषैरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥

पलं द्वादशबन्धं स्यादगुञ्जापदकसमन्वितैः ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तरङ्गः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तरङ्गः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम् ।

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।

विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ १ ॥

गुडची कुटजो वासा कूष्माण्डं च शतावरी ।

अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥

प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।

शुष्कं नवीनं यद्वयं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥

आर्द्रं च द्विगुणं युञ्ज्यादेष्ट सर्वत्र निश्चयः ।

कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥

भागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मषम् ।

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥

मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्वयं तत्त्वदर्शिभिः ।

चूर्णभ्रूहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।

गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥

हीनाः स्युर्धृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।

ओषधो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।

व्याधेरयुक्तं यद्वयं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥

अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भाभावे तु वैक्रान्तं स्वर्णाभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

हेममाक्षिकजं सत्त्वं मृतहेमसमं गुणैः ।

विमला माक्षिकं ज्ञेयं ध्रुवं रजतवद्गुणैः ॥ १२ ॥

मुक्ताभावे क्षिपेन्नूनं मुक्ताशुक्तिं च तद्गुणाम् ।

अभावेऽभ्रकसत्त्वस्य कान्तलोहं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

कान्ताभावे तीक्ष्णलोहमित्युक्तं रसवर्षणे ।

अभावे मधुनो योज्यो गुडो जीर्णश्च तद्वृणः ॥ १४ ॥

सिताभावे मवेत्त्वण्डं शाल्यभावे च पट्टिकाः ।

असंभवे तु द्वाक्षायाः प्रवेयं काश्मरीफलम् ॥ १५ ॥

वृक्षाम्लं न मवेद्यत्र दाडिमाम्लं प्रयोजयेत् ।

वेतसाम्लस्य चाभावे हरिमन्याम्लमादिशेत् ॥ १६ ॥

अभावे चन्दनस्यापि मेलयेद्भक्तचन्दनम् ।

अभावे सति पत्राणां रसादेर्भावनविधौ ॥ १७ ॥

विषमुष्टिकषायेण षड्गुणा माधना भवेत् ।

गोरक्षमतात् ।

मेदाजीवककाकोलीद्वंद्वभावे प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

यष्टीविदार्यश्वगन्धादलावाराहिका नवाः ।

वैयालंकारात् । अन्यत्राप्युक्तम्—

मेदाजीवककाकोली ऋद्धिद्वंद्वेऽसति क्षिपेत् ॥ १९ ॥

वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमशो भिषक् ।

फलमाममपुष्टं च त्यजेद्विल्वावृते सदा ॥ २० ॥

द्वाक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणोत्तरम् ।

आदिशब्दाद्विभीतकपरूषकादेरपि ।

गोरक्षमतात्—

महातकासहत्वे तु प्रवेयं रक्तचन्दनम् ॥ २१ ॥

तुगाभावे प्रदातव्या त्वक्षीरी तद्गुणा चतुः ।

अन्तः संमार्जने मोदास्थाने योज्या यवानिका ॥ २२ ॥

बहिः संमार्जने मोदा ह्यजमोदैव गृह्यते ।

अन्तः संमार्जने योज्यं वचास्थाने कुलिजनम् ॥ २३ ॥

बहिः संमार्जने सैव प्रयोक्तव्या मनीषिमिः ।

कृष्णजीरकयोगो न कर्तव्यो भक्ष्यमेवजे ॥ २४ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलैः सदा ।
सारश्च खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥
फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति भद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्बीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्यौषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य भागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत भिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो भागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये भागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि भागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दाप्येल्लुब्धहृद्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकथने नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिद्भ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्धमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेद्भयहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देवा दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्याज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिक सापर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योषक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबल्यः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलावलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च भक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं कारयेदेतैर्यथादोषं यथावलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रुक्षान्नं च विवजयेत् ॥ १८ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभं वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ बहिं प्रदद्याद्यवधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकैस्तद्वशमिरलघुभिर्नातिपीनैर्विशोध्यम् ॥ १९ ॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवद्ध पचेद्वासरावग्निमान्द्यं

काथदुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरमिभिः शोधनीयैर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठ-

त्वङ्मञ्जिष्ठागुरुष्कागुरुनखरुदेलपीतकङ्गोलमुद्गयैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्यभावं समेत्य ।

मञ्जिष्ठारात्रिलोघ्रैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्फेन्दुकलांशकैकविकसाभौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्रीविरलोर्ध्वादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा ज्ञाथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्रहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'भयेत्तैर्विशोध्यम्' । क. २ ख. 'दलधेतकाको' । ३ ख. 'भागोऽपि सूक्तविधौ ये' ।
४ ख. 'धाम्नेताः सू' ।

घृष्टौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
 कठिनात्कठिने द्रव्ये वारि षोडशभागकम् ॥ २७ ॥
 कर्षादितः पलं यावद्धारि षोडशकं क्षिपेत् ।
 तदूर्ध्वं कुडवं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ २८ ॥
 प्रस्थावितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ।
 अम्बुकाथरसैर्यत्र पृथक्स्नेहस्य साधनम् ॥ २९ ॥
 कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ।
 दुग्धे दधिरसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥ ३० ॥
 कल्कस्य सम्यक्पाकाथ तोयमत्र चतुर्गुणम् ।
 द्रव्याणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ॥ ३१ ॥
 तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वं चतुर्गुणम् ।
 द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥ ३२ ॥
 तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ।
 काथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ॥ ३३ ॥
 काथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ।
 शुष्ककल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥
 जेहास्नेहाष्टमांशस्य शुष्ककल्कः प्रयुज्यते ।
 स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्तितो वर्तिवद्भवेत् ॥ ३५ ॥
 बह्वौ क्षिते च नो शब्दस्तदा सिद्धं विनिर्दिशेत् ।

उक्तं च—

शब्दव्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपशमे तथा ॥ ३६ ॥
 गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धमादिशेत् ।
 घृतस्यैवं विपक्वस्य संसिद्धं कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥
 फेनोद्गमे च तैलस्य शेष घृतवदादिशेत् ।

योगरत्नावलितः—

अकल्कयोग्यद्रव्याणां कठिनानां विचारतः ॥ ३८ ॥
 काथो विधीयतेऽन्येषां कल्क एव भिषक्कृतः ।

वैशालंकारात्—

आदौ संचारयेत्काथं दुग्धं कल्कं ततः क्रमात् ॥ ३९ ॥
 ततोऽन्यत्सुरामि द्रव्यमेष स्नेहविधौ क्रमः ।

मतिमुकुरात्-

क्षीरं स्नेहसमं दद्यादनुक्ते स्नेहसंविधौ ॥ ४० ॥
 शकृद्रसं मांसरसं मूत्रं सौवीरकादिकम् ।
 स्नेहादष्टगुणं देयं जलं च द्विगुणं क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
 अर्धावशिष्टः कर्तव्यः पाको गन्धाम्बुकं ततः ।
 चन्द्रकस्तूरिकादीनां सहस्रांशं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 पुष्पाणि गन्धनिर्यासं सिद्धे शीतेऽवतारिते ।

चरकात्-

ईषत्पिष्टो भवेत्कल्कः काथोऽग्निकथितो मतः ॥ ४३ ॥
 स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यपाकस्य संसिद्धिः कल्के नीरसकोमले ।
 ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ४५ ॥
 तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्वाहकृन्निष्प्रयोजनः ।
 आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरश्च सः ॥ ४६ ॥
 नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथाचितम् ॥ ४७ ॥
 घृततैलगुडादींस्तु साधयेद्गुणवासरे ।
 प्रकुर्वन्त्युपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ ४८ ॥
 शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्नेहपानपाकविधिर्नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ स्वेदविधिः-

स्वेदंश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितौ ।
 उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥
 स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मणौ समुदीरितौ ।
 उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंज्ञे द्रवो हितः ॥ २ ॥
 महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्मतः ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

(+ येषां नस्थं प्रदातव्यं बस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
 शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ४ ॥)
 स्वेद्या ऊर्ध्वं त्रयो मूत्राभगदर्शसस्तथा ।
 अश्मर्या चाऽऽतुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणा ॥ ५ ॥
 पश्चात्स्वेद्यो हृते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
 काले प्रसूताऽकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ६ ॥
 सर्वान्स्वेदाग्निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ।
 स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥ ७ ॥
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
 अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ॥ ८ ॥
 अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
 भयार्तो गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ॥ ९ ॥
 एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
 मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हन्मुष्कदृष्टिषु ॥ १० ॥
 अतिस्वेदात्संधिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ।
 पित्तासृक्पिटिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ११ ॥
 तेषु तापाभिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ।
 प्रस्तरैरम्लसिक्तैश्च काये रक्तवेष्टिते ॥ १२ ॥
 अथ वा वातनिर्गशिद्रवक्राथरसादिभिः ।
 उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १३ ॥
 विमुद्याऽऽस्यं त्रिखण्डं च धातुजां काष्ठजामथ ।
 षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं गुड्यांश्चिनुण्डिकाम् ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टमभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
 हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ १५ ॥
 पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।
 काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ १६ ॥
 वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
 एवं माषादिभिः स्विन्नेः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ १७ ॥
 तथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौपधैः ।
 प्रदिग्धदेहं वातार्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ १८ ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते ।

१ ख. °री । मदातो । २ °वे-वन्नक° । ३ ख. °ज्याद्विहस्तिकाम् । सु° ।

अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 उपग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ १९ ॥
 दधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
 कुलित्थमापगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ २० ॥
 शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
 एरण्डमूलबीजैश्च रास्त्रामूलकशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
 मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
 प्रसारिण्यश्वगन्धाभ्यां बलया दशमूलकैः ॥ २२ ॥
 गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः
 क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २३ ॥
 महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातिहृत् ।
 द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यक्राथेन पूरितम् ॥ २४ ॥
 कटाहं कोष्णकं चापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।
 नामैः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्राथस्य धारया ॥ २५ ॥
 कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तो भवेत्स्निग्धतनुर्नरः ।
 एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ २६ ॥
 एकान्तरे द्यन्तरे वा स्नेहो युक्तोऽवगाहने ।
 शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ २७ ॥
 शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
 जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ २८ ॥
 तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ।
 नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ २९ ॥
 कार्पासास्थिकुलित्थकातिलयवैर्माषातसीषट्ठिका-
 मुद्वैरण्डपुनर्नवायुगलकैर्धान्याम्लपिष्टैः समैः ।
 स्वेदो ब्रीहिभवो बुधैर्निगदितो वातामयानां हितो
 हन्यात्पृष्ठगतां रुजं त्रिकगतां पार्श्वार्द्धत्रिकट्यूरुजाम् ॥ ३० ॥
 शीतशूलस्योपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 क्षीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३० ॥
 इति योगरत्नावल्यां स्वेदविधिः ।
 इति योगतरङ्गिण्यां स्वेदनविधिर्नाम षष्ठस्तरङ्गः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्स्थं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विषदोषे स्तन्यरागे मन्दाग्नौ श्लेष्मिपदेऽर्बुदे ।
हृद्दोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासातालवोष्ठपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलगुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्राथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं न वाजयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्स्थैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
बीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

काथद्रव्यस्य कुडवं स्थापयित्वा जलाढके ।
 अर्धभागावशिष्टं च वमनेर्ध्ववतारयेत् ॥ १४ ॥
 काथपाने नवप्रस्था श्रेष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।
 मध्यमा पण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ १५ ॥
 कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।
 मध्यमं द्विपलं विद्यात्कनीयस्तु पलं भवेत् ॥ १६ ॥
 वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः ।
 षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ १७ ॥
 वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।
 अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
 कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।
 सुस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १९ ॥
 कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे कोष्णैर्जलैः पिबेत् ।
 पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलैः पिबेत् ॥ २० ॥
 सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
 अजीर्णं कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ २१ ॥
 वामनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ।
 कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
 प्रसेको हृद्ग्रहः कोष्ठः कण्डूर्दुश्छर्दिते भवेत् ।
 अतिबान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्धारौ विसंज्ञता ॥ २३ ॥
 जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ।
 रक्तच्छर्दिष्ठीवनं च कण्ठपीडा च जायते ॥ २४ ॥
 वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् ।
 वमनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्धृतक्षीररसैर्हितः ।
 फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २६ ॥
 निःसृतां तुं लिहेद्वाक्षां कल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 व्यावृत्ताक्ष्णोर्धृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ॥ २७ ॥

१ ख. 'एवमपि चा' । बीमत्समद्वयं विपरीतं दृश्यम् । २ ख. तु तिलैर्वाक्षां । ३ ख. 'वृत्तेऽक्ष्णो' ।

हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 क्वाथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्यन्त्यनेन तुष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्निं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्बान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गान्प्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अथाष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।
 वान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्यधी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगंदरी ।
 अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ ७ ॥
 योनिरोगप्रमेहार्तगुल्मप्लीहव्रणार्दिताः ।
 विद्रधिच्छर्दिर्विस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः ॥ ८ ॥
 कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेहामयान्विताः ।
 प्लीहशोथाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः ॥ ९ ॥
 शूलिनो मूत्रवातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ।
 बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ॥ १० ॥
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ।
 मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे तु मध्यमा ॥ ११ ॥
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ।
 मृदुर्द्राक्षापयश्चरुतैलैरपि विरिच्यते ॥ १२ ॥
 मध्यमस्त्रिवृतातिक्काराजवृक्षैर्विरिच्यते ।
 क्रूरः सुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥ १३ ॥
 मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तका ।
 वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ १४ ॥
 द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं तु पलं भवेत् ।
 पलार्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥ १५ ॥
 कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः ।
 कर्षद्वयं पलं वाऽपि देयं रोगाद्यपेक्षया ॥ १६ ॥
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिबेत् ।
 त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिबेद्वयोषं कफार्दितः ॥ १७ ॥
 त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ।
 वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १८ ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
 युक्तं पीतं पयोभिर्वा नचिरेण विरिच्यते ॥ १९ ॥
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
 समुद्विकारसः क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २० ॥
 त्रिवृद्दुरालभोदीच्यशर्करामुस्तचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥ २१ ॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ।
 हेमक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ २२ ॥
 पिप्पलीं नागरं शुण्ठीं श्यामां त्रिवृतया सह ।
 लिहेत्क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ॥ २३ ॥
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

अथाभयामोदकः—

अमया मरिचं शुण्ठी बिडङ्गामलकानि च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ॥ २४ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा च सिता मता ॥ २५ ॥
 मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रान्प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥ २६ ॥
 तावाद्द्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ २७ ॥
 विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगंदरान् ।
 दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डभ्रमोदरान् ॥ २८ ॥
 विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
 वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥ २९ ॥
 पृष्ठपार्श्वोरुजघनजानूदररुजं जयेत् ।
 सततं शीलनादेष पलितानि विनाशयेत् ॥ ३० ॥
 अमयामोदका एते रसायनमनुत्तमम् ।

[*मृद्बीका कटुरोहिणी जलधरः शंपाकमज्जाशिवा
 कृष्णा मूलपटोलिके त्रिवृदिला वृश्चीयपत्रं समम् ।
 संक्राथ्याऽऽशु निपीत एष तु गणः संरेचयेदाश्वयं
 ताम्बूलाशिनमग्निसेविनमिलागेहस्थितं मानवम् ॥ ३१ ॥]

अमयामोदकविरेकस्य कृ[त्य]माह—

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ।
 सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्दरम् ॥ ३२ ॥

* अयं श्लोकः ख. पुस्तकस्थः ।

१ ख. जीरकं । २ ख. सिन्धुं । ३ ख. 'नृ' । वातामं ।

निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा ।

शीताम्बु न स्पृशेत्कापि कोष्णं नीरं पिबेन्मुहुः ॥ ३३ ॥

बलासौषधपित्तानि वारि दान्ते यथा व्रजेत् ।

रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥ ३४ ॥

तत्र दुावरिक्तस्य लक्षणमाह—

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ।

पुरीषवातसङ्गं च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥ ३५ ॥

विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।

तत्र विरेकस्यातियोगमाह—

तं पुनः पाचनैः स्नेहेः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ।

तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ॥ ३६ ॥

तस्योपशमनमाह—

विरेकस्यातियोगेन मूर्छां श्रंशो गुदस्य च ।

शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥ ३७ ॥

मेदोनिभं जलाभासं रक्तं चापि विरिच्यते ।

तस्य शान्तिमाह—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥ ३८ ॥

मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्भ्रमनं मृदु ।

सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ३९ ॥

पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुख्वणम् ।

अजाक्षीरं गवां वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा ॥ ४० ॥

शालिभिः पट्टिभिः साकं मसूरैर्वाऽपि भोजयेत् ।

शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥ ४१ ॥

सुविरिक्तत्वमाह—

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ।

सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥ ४२ ॥

तत्र रेचकस्य सेवनगुणमाह—

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता ।

धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४३ ॥

तत्र विरेक(च)न्मध्ये यो निषेधस्तमाह—

प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ।

व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४४ ॥

तत्र भोज्यानाह—

शालिषाष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ।

जङ्घालविकिराणां वा रसैः शालयोदनं हितम् ॥ ४५ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

सारसंग्रहात्—

शंभोर्बीजं सटङ्कं बलिमरिचयुतं शृङ्गवेरं च तुल्यं

योज्यं नैकुम्भबीजं समशिखिसहितं मर्दितं याममेकम् ।

मुक्तं गुञ्जाद्विमात्रं शिशिरजलयुतं त्यक्तसंतप्तमुच्चै-

रिच्छामेदी रसोऽयं प्रबलमलहरः सर्वरोगैकहर्ता ॥ ४६ ॥

(* व्योषवरैलामुस्तविडङ्गं पत्रमखिलसममत्र लवङ्गम् ।

सर्वेभ्यो द्विस्त्रिवृताकन्दं प्रबलमलहरमुष्णकवन्धम् ॥ १ ॥

शिवा कृष्णामूलं त्रिकटुकमजाजीजलधर-

स्त्रिवृद्धात्री भूमी तरुपटुविडङ्गामरसुमम् ।

दलं कुष्ठं हिङ्गुज्वलन इति संपिप्य मृदुलं

जलैरावेग्युत्थैर्मलहरमिदं सूष्णपयसा ॥ २ ॥)

अथ नाराचो रसः—

जेपालेन समैः सूतव्योपटङ्कणगन्धकैः ।

नाराचः स्याद्विसो मापमात्रः सर्पिःसितायुतः ॥ ४७ ॥

हन्ति संग्रहमानाहमामशूलं नवज्वरम् ।

जीर्णज्वरं विरेकेण शीतलाम्बुनिषेवणात् ॥ ४८ ॥

इति नाराचो रसः रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ विचित्रविद्याधरः—

वराम्बुना देशसमाख्यबीजं सुवर्णमित्रं कुसुमाभिधानम् ।

विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति माऽऽममेव ॥ ४९ ॥

* इदं श्लोकद्वयं ख. पुस्तकस्थम् ।

१ ख. °जं शिखिगणवलिनं म° । २ ख. ग. °म् । वेलाऽव° ।

इति विचित्रविद्याधरः ।

अथ इच्छाविभेदी रसः-

शुण्ठीतीक्ष्णरसेन्द्रटङ्कुणबलिप्रोक्तं समं तन्निधा

कुम्भीबीजयुतं विमर्द्य स भवेदिच्छाविभेदी रसः ।

बलः शर्करयाऽन्वितो हि चुलुकं पुंसः सुखं रेचयेत्

निःशेषं मलदोषमेष विनिहन्त्युच्चैर्यथेमं हरिः ॥ ५० ॥

इतीच्छाविभेदी रसः ।

अथ नाराचरसः-

तुल्यं पारदटङ्कुणं समरिचं गन्धाश्मतुल्यं त्रिभिः

विश्वं च त्रिगुणं ततो नवगुणं जेपालबीजं क्षिपेत् ।

खल्वे दण्डयुगं विमर्द्य विधिवत्संन्यस्य पर्णे ततः

स्विन्नं गोमयवाह्निना स तु भवेन्नाराचनामा रसः ॥ ५१ ॥

गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत् ।

यावन्नोष्णजलं भजेत्खलु नरो भोज्यं तु दध्योदनम् ॥ ५२ ॥

इति नाराचरसः ।

रेचनानां तु सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ।

आमान्ते च प्रदातव्यमन्यथा मुद्गयूषकम् ॥ ५३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां विरेकविधिर्नामा-

ष्टमस्तरङ्गः ॥ ८ ॥

अथ नवमस्तरङ्गः ।

अथ प्रथमं बस्तिविधिः ।

बस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् ।

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ १ ॥

कषायक्षीरतैलैर्वा निरूहः स निगद्यते ।

बस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्बस्तिरिति स्मृतः ॥ २ ॥

मृगाजसूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।

मूत्रकोशस्तु बस्तिः स्यात्तदलाभेऽन्यचर्मजः ॥ ३ ॥

नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुमृद्वृक्षवेणुभिः ।

नलेर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ४ ॥

१ ख. 'याऽधिकपचु' । २ ग. 'वदुष्ण' । ३ क. 'मं च ने' ।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
 कानिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥ ५ ॥
 मुद्गच्छिद्रयुतं वक्त्रे गोपुच्छसदृशं दृढम् ।
 षडङ्गुलमितं तच्च किं वा स्याद्वादशाङ्गुलम् ॥ ६ ॥
 तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ।
 योजयेत्तत्र बस्तिं च बन्धद्वयविधानतः ॥ ७ ॥

तत्र मात्रामाह—

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।
 पलेनार्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ ८ ॥
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ।
 उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ॥ ९ ॥
 सुप्तस्य वामपार्श्वे वा वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 प्रकुञ्चितान्यजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥ १० ॥
 वामेन पाणिना बस्तिकण्ठमालम्ब्य धीरधीः ।
 बस्तिं संपीडयेत्पश्चान्मध्यवेगोऽन्यपाणिना ॥ ११ ॥
 जम्भाकासक्षषादींश्च बस्तिकाले न कारयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो बस्तेस्तु पीडने ॥ १२ ॥
 ततः प्रणिहितः स्नेह उत्तानो बाक्शतं मधेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥ १३ ॥
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वाराऽशनैः शनैः ।
 स्फिजोश्चैव ततः श्रोणीं शय्यां चैव क्षिपेत्ततः ॥ १४ ॥
 जाते विधाने च ततो कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ।
 सतैलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ॥ १५ ॥
 उपद्रवं विना चैव स सम्यगनुवासितः ।
 अनेन विधिना देयाः सप्त वाऽष्टौ च बस्तयः ॥ १६ ॥
 अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
 अतिसंक्षेपतः प्रोक्तो बस्तिरेषोऽनुवासनः ॥ १७ ॥

अथ निरूहवस्तिः ।

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १८ ॥

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
 स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥ १९ ॥
 निरूहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पादोत्तरं मतम् ।
 मध्यमं प्रस्थमुद्विष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः ॥ २० ॥
 (* अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ।
 नानुवास्यस्तु कुण्ठी वै मेही स्थूली तथोदरी ॥ १ ॥
 न स्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृड्युताः ।
 शोकमूर्छारुचिभयाश्वासकासक्षयातुराः ॥ २)
 अतिस्लिग्धः क्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।
 आध्मानच्छर्दिहिकार्शःकासश्वासप्रपीडितः ॥ २१ ॥
 गुदशोफातिसारातौ विषूचीकुष्ठसंयुतः ।
 गर्भिणी मधुमेही च नाऽऽस्थाप्यश्च जलोदरी ॥ २२ ॥
 वातव्याधायुदावर्ते वातामृग्विषमज्वरे ।
 मूर्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ २३ ॥
 वृद्धसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ।
 शूलाम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ २४ ॥
 स्नेहवस्तिवदत्रापि विधिरन्यो निरूहणे ।
 (+ मगधामधुकामयविल्ववचामिसिपुष्करमूलसटीशिखिभिः ।
 मदनामरदारुयुतैर्विपचेत्पयसा गुदवस्तिषु तैलमिदम् ॥ १ ॥)
 गुडतित्तिडिका कुडवस्तु भवेदपि चात्र मूत्रकुडवाद्वितयम् ।
 मिसिरामठराढकसिन्धुयुतं नृनिरूहणं तु विहितं मुनिभिः ॥ २५ ॥
 इति दिङ्मात्रो निरूहवस्तिः ।

अथोत्तरवस्तिः-

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानेन नेत्रं कुर्यात्सर्कणिकम् ॥ २६ ॥
 मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ।
 पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिकी ॥ २७ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गततो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः । + अयमपि श्लोकः ख- पुस्तकस्थः ।

१ ख. नेत्रं वा समकं । ग. नेत्रमग्रे सकं ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा हि स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ।
 स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ २८ ॥
 स्निग्धया मेढ्रमार्गे च ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
 अनुवासक्रमः सर्वोऽप्यन्यत्रापि निवेदितः ॥ २९ ॥
 स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्रं स्थूलं प्रोक्तं कनिष्ठया ।
 मुद्रच्छिद्राननं योज्यं योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ ३० ॥
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।
 मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानामेकमङ्गुलम् ॥ ३१ ॥
 शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥ ३२ ॥
 द्विकार्पिकी च बालानां मूत्रमार्गे निरूपिता ।
 वस्तौ शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजा रुजः ॥ ३३ ॥
 हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां कश्चित् ।

इत्युत्तरवस्तिः ।

अथ नेत्रवस्तिरुच्यते—

नेत्रसंतर्पणार्थं च नेत्रवस्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
 वातातपरजोहीनदेशे चोत्तानशायिनः ।
 नेत्रक्षेत्रं परित्यज्य सार्धं च द्वयमङ्गुलम् ॥ ३५ ॥
 सर्वतश्चाप्यथ मर्सीं जलं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ।
 तेन पिण्डे नालवालं दृढं संधिविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
 कृत्वा नवीनतैलेन शुक्लभागं द्रवेण वै ।
 पूरयेच्च यथा पक्ष्म पूरितं चैव जायते ॥ ३७ ॥
 नेत्रे यत्नं प्रकुर्वीत विकाशस्तु तथैव च ।
 वस्तौ कफे संधिरोगे मात्रा पञ्चशतं विदुः ॥ ३८ ॥
 कफे वाते कृष्णरोगे सप्तमात्राशतं मतम् ।
 वृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥ ३९ ॥
 शुष्केऽतिकुटिले ह्रस्वे स्याद्द्वादशशती मता ।
 पित्तरोगे नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम् ॥ ४० ॥
 एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं वेष्यतेऽथ वा ।

द्रवं चापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्यं विलोक्य च ॥ ४१ ॥
 सुखं निरीक्षयेत्पश्चात्नेत्रवस्तिविधिस्त्वयम् ।
 निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ४२ ॥
 सम्यग्योगे सुखं सुप्तिर्वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
 शोफाश्रुपातगुरुता मौग्ध्यं स्यादतितर्पिते ॥ ४३ ॥
 रूक्षाविलं सरक्तं च नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ।
 रूक्षः स्निग्धः क्रमश्चात्र प्रयोज्यः संप्रदायतः ॥ ४४ ॥

इति नेत्रवस्तिर्बृहदात्रेयात् ।

अथ शिरोवस्तिः-

अभ्यङ्गः परिषेकश्च पित्तुर्वस्तिरिति क्रमात् ।
 तैलं मूर्ध्नि चतुर्थैवं बलवच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥
 एतेषां च परा मात्रा यावत्स्रावश्च नेत्रयोः ।
 मूर्च्छाभिरिव तोदश्च केशभूमिषु जायते ॥ ४६ ॥
 स्नेहं पित्तुप्लुतं कृत्वा प्रदद्यान्मस्तकोपरि ।
 उर्ध्वजन्तुविकारेषु पित्तुतैलं प्रशस्यते ॥ ४७ ॥
 शिरोवस्तिश्चर्मकृतो द्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।
 शिरःप्रमाणं तं कृत्वा चर्मबन्धेन यन्त्रयेत् ॥ ४८ ॥
 अथ वा संधिरोधं च चमसीभिः प्रयोजयेत् ।
 ततस्तैलं न्यसेत्तावद्यावत्संपूर्णता भवेत् ॥ ४९ ॥
 तावद्धार्यस्तु यावत्स्यात्कर्णनासामुखस्रुतिः ।
 वेदनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम् ॥ ५० ॥
 विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिर्विधीयते ।
 विमोच्याथ शिरोवस्तिं युगपत्तु विमर्दयेत् ॥ ५१ ॥
 इति शिरोवस्तिः ।

अथ वस्तिमात्रा-

दक्षजानुकरावर्तश्छोटिका चाङ्गुलिद्वयात् ।
 निमेषोन्मेषकाले वा वस्तौ मात्रा कृता बुधैः ॥ ५२ ॥

१ अ. 'पितेः । २ क. विवर्जयेत् । ३ ख. वर्तं छोटि° । ४ ख. 'काच्छादिकायु-
वम् । नि° ।

इति वस्तिमात्रा ।

अथ वस्त्यवगाहनविधिः ।

कटाहे मृन्मये पात्रे किं वा पक्ककमूलके ।
 ताम्रादिजेऽथ वा पात्रे किं वा पाषाणसंभवे ॥ ५३ ॥
 आकण्ठमग्नौ निवसेन्मनुजः प्रातरेव वै ।
 रोमान्तेष्विह कूपेषु स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ॥ ५४ ॥
 तान्विभिद्य ततः स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ।
 पञ्चमिश्च भजेदुक्तं षड्भिर्मांसं प्रपद्यते ॥ ५५ ॥
 भेदःस्थानं सप्तशतैरष्टमिश्चास्थिषु व्रजेत् ।
 नवभिर्याति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् ॥ ५६ ॥
 ततस्तु हरते रोगान्वातपित्तकफोद्भवान् ।
 मात्राणां त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तवसुनन्दकैः ॥ ५७ ॥
 शतैः स्नेहः क्रमाद्याति धातुषु स्नेहगाहने ।
 स्नेहावगाह मात्राणां द्विचत्वारिंशता शतैः ॥ ५८ ॥
 कालः सुखकरोऽन्योऽस्माद्बलाबलमपेक्षते ।
 स्रोतसां मार्दवकरः कफपित्तविनाशनः ॥ ५९ ॥
 धातूनां पुष्टिजननो बलवर्णकरः परः ।
 वातरोगानशेषांश्च जघेदेष विशेषतः ॥ ६० ॥
 यथा मूलेऽम्बुसंसिक्तो वृक्षः प्लवितो भवेत् ।
 स्नेहसिक्तस्तथा मर्त्यः पृथुधातुबलो भवेत् ॥ ६१ ॥
 इति वस्त्यवगाहविधिः ।

अथ कर्णपूरणमात्राविधिः ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते ।
 तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करोऽस्तमुपागते ॥ ६२ ॥
 स्वेदयेत्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः ।
 मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो मिषक् ॥ ६३ ॥
 स्वस्थस्य पूरयेत्स्नेहैर्मात्राशतमवेदने ।
 शतत्रयं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ६४ ॥
 कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक्स्नेहाद्यैर्मात्रयोक्तया ।

नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ६५ ॥
इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

कृष्णात्रेयात् ।

निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः पादरोगहा ॥ ६६ ॥

पादत्वङ्मृदुकर्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ।

सुदौ समे सुपर्यङ्के गतस्वस्थतमो नरः ॥ ६७ ॥

उत्तानशायी संभूय तैलाभ्यङ्गं समाचरेत् ।

तद्विशेषो नवाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षितापजित् ॥ ६८ ॥

शिरोभ्यक्तेन तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

तपो विद्यां धनं चक्षुरायुः कीर्तिं प्रजां हरेत् ॥ ६९ ॥

श्रोत्राक्षिबलदं पित्तश्रमतृद्धाहमेहनुत् ।

घाते पित्ते कफे रक्ते संनिपाते तथैव च ॥ ७० ॥

मदमूर्छाप्रलापेषु तृष्णाजीर्णज्वरेषु च ।

संतप्ते सतताजीर्णे मार्गश्रान्ते विशेषतः ॥ ७१ ॥

बाले वृद्धे च तरुणे तैलाभ्यङ्गः सदोत्तमः ।

कृष्णात्रेयात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां संक्षेपतो वस्तिविधिर्नाम नवमस्तरङ्गः ॥ ९ ॥

अथ दशमस्तरङ्गः ।

अथ नस्यविधिः ।

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।

नावनं सूक्ष्मकर्मेति यस्य नामद्वयं मतम् ॥ १ ॥

तस्य भेदद्वयं प्रोक्तं रेचनं स्नेहनं तथा ।

रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २ ॥

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्लके ।

दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

नस्यनिषेधमाह-

नस्यं त्यजेद्भोजनादौ दुर्दिने चापतर्पिते ।

तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥ ४ ॥

१ क. 'सास्थिता' । २ क. पुस्तके नस्तकस्य इति पाठान्तरम् । नासिकायां कर्मभिः विक्रि-
त्सा येन तन्नस्तकर्म इति च टिप्पणी । ग. 'नं नस्यकं' ।

अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।

कुष्ठः शोकाभिभूतश्च वृषार्तो वृद्धबालकौ ॥ ५ ॥

वेगावरोधी क्षातश्च क्षान्तुकामश्च वर्जयेत् ।

नस्यदाने च कममाह—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ ६ ॥

अशीतिवर्षाहूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

तस्य कममाह—

अथ वै रेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ ७ ॥

तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः काष्ठै रसैस्तथा ।

नस्यस्य विन्दुमात्रामाह—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च विन्दवः ॥ ८ ॥

प्रत्येकं रेचनं योज्यं मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।

तस्य नस्यस्य मात्रामाह—

नस्यकर्माणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥ ९ ॥

हिङ्गुं स्वाद्यवमात्रं तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।

क्षीरं चैवाष्टशाणं स्वात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ॥ १० ॥

कार्षिकं मधुरद्रव्यं नस्यकर्माणि योजयेत् ।

षडङ्गुला द्विवक्त्री या नली रूर्णं तया धमेत् ॥ ११ ॥

तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ।

वैरेचनं यथा—

नस्यं स्याद्दुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ॥ १२ ॥

जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासगदिरोगदाः ।

मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति मुजपृष्ठजाः ॥ १३ ॥

मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।

नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १४ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे संनिपातेऽपतन्त्रके ।

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ॥ १५ ॥

वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ।
रोहीतमत्स्यपित्तेन भावितं मरिचं वचा ॥ १६ ॥
कद्रफलं चेति चूर्णं हि देयं प्रथमनं बुधैः ।

अथ बृंहणप्रकारः-

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ ॥ १७ ॥
मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता मता ॥ १८ ॥

नस्यदाने दिनमर्यादामाह-

एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।
मर्शस्य द्वित्रिवेलं च वृद्धा दोषबलाबलम् ॥ १९ ॥
एकान्तरं द्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
अथहं पञ्चाहमथ वा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ॥ २० ॥
मर्शः शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषोत्कृष्टात्क्षयाच्चापि विज्ञेयास्ता यथाक्रमात् ॥ २१ ॥
शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके ।
दन्तरोगे बले हीने मन्याबाह्वंसजे गदे ॥ २२ ॥
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥ २३ ॥
युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।

यथा-

सशर्करं पयःपिष्टं मृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ॥ २४ ॥
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवां रुजम् ।
भ्रूशङ्खाक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्तार्धभेदकान् (कम्) ॥ २५ ॥
नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।
माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्देयजसाधितैः ॥ २६ ॥
तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसा ।
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव वा ॥ २७ ॥
माषात्मगुप्तारास्नाभिर्बलारुचकरौहिणैः ।
कृतोऽश्वगन्धया काथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ २८ ॥

कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् ।
जयेद्विंशतिवातं च मन्यास्तम्भापबाहुकौ ॥ २९ ॥
प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्वित्रिविन्दुमिता मता ।
प्रत्येकयोर्नासिकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितम् ॥ ३० ॥

तत्र बिन्दुप्रमाणमाह—

स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निमग्नं चोद्धृतं ततः ।
तर्जन्याश्च स्रवेत्तस्या यः स बिन्दुरुदाहृतः ॥ ३१ ॥
एवंविधैरष्टसंख्यैर्बिन्दुभिः शाण उच्यते ।
स देवो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शो द्विविन्दुकः ॥ ३२ ॥
समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥ ३३ ॥
व्यायामाध्वज्यवायान्ते विष्णुमूत्रान्तेऽञ्जने कृते ।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवास्वप्नोत्थिते तथा ॥ ३४ ॥
वसनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ।
प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्ध्वजन्तुजाः ॥ ३५ ॥
बिभीतनिम्बकम्भारीशिवाः शैलुश्च काकिनी ।
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां नस्यविधिर्नाम दशमस्तरङ्गः ॥ १० ॥

अथैकादशस्तरङ्गः ।

अथ धूमपानविधिः—

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ।
रेचनः कासहा चैव वामनो व्रणशोधनः ॥ १ ॥
शमनस्य तु पर्यायो मध्यः प्रायोगिकस्तथा ।
बृंहणस्य च पर्यायो स्नेहनो मृदुरेव च ॥ २ ॥
रेचनस्य तु पर्यायो शोधनस्तीक्ष्ण एव च ।

एतेषां धूमस्य निषेधमाह—

अधूमार्हाश्च खल्वेते शीतो भीतश्च दुःखितः ॥ ३ ॥
दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा ।
पिपासितश्च दाहार्तस्तालुशोषी तथोदरी ॥ ४ ॥

१ ख. ग. °कशो नाति° । २ ख. °ते भ्रान्तो धी° ।

शिरोभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीडितः ।

क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥

रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासः ॥

मुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कुशस्तथा ॥ ६ ॥

अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुद्भवान् ।

धूमो द्वादशमाद्वर्षादीयतेऽशीतितो न च ॥ ७ ॥

कासश्वासप्रतिश्यायमन्याहनुशिरोरुजः ।

वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ८ ॥

धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।

दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ ९ ॥

वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव संत्यजेत् ।

नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ १० ॥

शरावंसंपुटे क्षिप्त्वा कल्कमङ्गारदीपितम् ।

छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥ ११ ॥

एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ।

रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ १२ ॥

वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ।

व्रणे निम्बवचाद्यं च धूपनं तु प्रशस्यते ॥ १३ ॥

अन्येऽपि धूमा गृहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ।

मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ १४ ॥

मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ।

छागरोमाणि निर्मोक्तं विष्टा बैडालिकी तथा ॥ १५ ॥

गजदन्तस्य चूर्णं हि किञ्चिद्घृतविमिश्रितम् ।

गृहेषु धूपनं कृतं सर्वान्बालप्रहाञ्जयेत् ॥ १६ ॥

पिशाचान्राक्षसान्हत्या सर्वज्वरहरो भवेत् ।

इत्यपराजितो धूमः ।

नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशमवान्यपि ॥ १७ ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलानि खण्डानि त्रीणि युक्तितः ।

योजितानि त्रिखण्डेयं नलिका नेत्रसंज्ञिता ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां धूमपानविधिर्नामैकादशस्तरङ्गः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशस्तरङ्गः ।

अथ रक्तस्रुतिः—

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।
 त्वग्दोषग्रन्थिशोफाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ १ ॥
 विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।
 भूम्पादिपञ्चभूतानामेते रक्ते गुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

रुधिरस्वरूपमाह—

इन्द्रगोपनिभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ।
 अन्यत्सर्वमशुद्धं हि विशेषं रुधिरं नृणाम् ॥ ३ ॥

तेषां रक्तस्रावः प्रशस्त इत्याह—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णे सृजः स्रुतौ ।
 वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ॥ ४ ॥
 पाणिरोगे श्लीपदे च विघ्नदुष्टे च शोणिते ।
 ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्रोगरक्ताधिमन्थियु ॥ ५ ॥
 विदारीस्तनरोगेषु वपुषश्चातिगौरवे ।
 रक्ताभिष्यन्दतन्द्वायां पूतिघ्राणस्य हेतवे ॥ ६ ॥
 यकृत्प्लीहाविसर्पेषु विद्रवौ पिडकोद्गमे ।
 कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥ ७ ॥
 उपदंशे रुक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ।

येन रक्तमोक्षकरणं तद्विधिमाह—

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा *जलौकालाबुकैरपि ॥ ८ ॥
 अथवाऽपि शिरावेधै रक्तस्रावः प्रशस्यते ।
 पञ्चकर्म विशुद्धस्य पीतसेहस्यं देहिनः ॥ ९ ॥
 सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरश्वासकासिनाम् ।
 छर्द्यतीसारदुष्टानां पाण्डूनां स्विन्नदेहिनाम् ॥ १० ॥

* जलौका° इत्यत्रेवं टिप्पणी क. पुस्तके—जलौकला लक्ष्° ताः द्वादश सविषानिर्विषाश्च
 सविषाः ॥ ६ ॥ तावेत्य एव निर्विषाः ६ कलुषजलादौ सविषाः । अच्छजले निर्विषाः शैवालस-
 दृशाः । क्षेत्राणि ग्रहणं जातिः पोषणं सावचारणम् । जलौकसां च यो वेति स साध्यान्मंजयेद्वादाम् ।

ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ।

आघातसुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ ११ ॥

गृह्णाति शोणितं गृह्णं दशाङ्गुलमितं स्थलात् ।

जलौका हस्तमात्रं तु तुम्बं च द्वादशाङ्गुलम् ॥ १२ ॥

तत्र रक्तमोक्षेऽङ्गुलप्रमाणमाह-

पदमङ्गुलमात्रं तु शिरा सर्वाङ्गुशोधनी ।

तत्र सावशेषरक्तस्त्रावितमाह-

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ॥ १३ ॥

सावशेषमतः स्त्राव्यं रक्ते नातिक्रमो मतः ।

अतिरक्तस्त्रावितस्य लक्षणमाह-

आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं च शिरोरुजम् ॥ १४ ॥

पक्षघातं श्वासकासौ हिक्कां दाहं च पाण्डुताम् ।

कुरुतेऽतिस्तुतं रक्तं मरणं वा करोति हि ॥ १५ ॥

तस्य क्रिया-

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्यते ।

विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः ॥ १६ ॥

शीतोपचारैः कुपिते सुतरक्तस्य मारुते ।

क्रोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परिषेचयेत् ॥ १७ ॥

तस्य हितमाह-

क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ।

रसः समुचितः पाने क्षीरं वा पट्टिका हिता ॥ १८ ॥

पीडा शान्तिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्वेकसंक्षयः ।

मनःस्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यग्विस्त्रावितेऽसृजि ॥ १९ ॥

तस्य निषेधमाह-

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ।

एकांसनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥ २० ॥

शोकं वाऽपि मदाजीर्णं त्यजेद्यावद्बली भवेत् ।

तत्र त्रिदोषरुधिरचिह्नमाह—

फेनि रूक्षं भवेत्सूची निस्तोदि पवनादसृक् ॥ २१ ॥
 विसृताश्यावपीताभं कोष्णं पित्तेन जायते ।
 मन्दगं बहलं स्निग्धं मांसपेशीप्रभं कफात् ॥ २२ ॥
 द्विदोषदुष्टं संसृष्टं रुधिरं पूतिगन्धिकम् ।
 सर्वलक्षणसंपन्नं काञ्जिकाभं च जायते ॥ २३ ॥
 विषदुष्टं भवेच्छयावं नासिकोन्मार्गगं तथा ।
 मिश्रं काञ्जिकसंकाशं सर्वदुष्टकरं भवेत् ॥ २४ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां रुधिरमोक्षविधिनाम द्वादशस्तरङ्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशस्तरङ्गः ।

अथ राजार्हरसवत्यादिगुणाः ।

आग्नेयां दिशि कर्तव्यमावासस्य महानसम् ।
 गवाक्षजालमार्गाढ्यमर्धमित्युपलेपितम् ॥ १ ॥
 अग्निस्थानं यतस्तत्र भोक्तुरन्नं तु वर्धते ।
 जाठरोऽग्निरिति प्रायो वृद्धवैद्योक्तिविश्रुतिः ॥ २ ॥
 चुली तत्र प्रकर्तव्या पूर्वपश्चिममायता ।
 मृन्मयादीनि भाण्डानि क्षालितानि च वारिणा ॥ ३ ॥
 तेषु यत्पच्यते द्रव्यं गुणवत्सर्वसंमतम् ।

तत्र भाण्डस्य गुणमाह—

मृदमावे पचेल्लाहे चक्षुरर्शोविकारनुत् ।
 कांस्यजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिदं शुचि ॥ ४ ॥
 यत्तु ताम्रमये सिद्धमरुचं त्वम्लपित्तकृत् ।
 सौवर्णे राजते पाच्यमाढ्यभूमिभुजां गृहे ॥ ५ ॥
 तत्पात्रं सर्वदोषघ्नं धिषणोत्सवदं सदा ।
 संकीर्णे पात्रसंभारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ॥ ६ ॥

अथ पाकविधिः—

स्थापयेदुणवत्सुदः सिद्धात् पात्रकान्तरे ।
 मक्तं स्वपात्रके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥ ७ ॥
 घृतं काष्ठायसोः स्थाप्यं मांसमांसरसौ पुनः ।
 स्थापयेद्वाजते हैमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ॥ ८ ॥
 पत्रादि पङ्क्तिं शाकं स्थाप्यं काष्ठश्मलोद्भजे ।
 पक्वान् पिष्टजं मक्ष्यं स्थाप्यं कांस्वेऽथ दारुजे ॥ ९ ॥
 शृतं क्षीरं स्थापनीयं पात्रे काष्ठस्य वा सुदः ।
 पानीयं पायसं तक्रं घृन्मयेष्वेव धारयेत् ॥ १० ॥
 काश्चने स्फाटिके वाऽथ वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत्सर्वदा पात्रे रागंखाडवसक्तुकान् ॥ ११ ॥
 एतेषु स्थापितं द्रव्यं पात्रेषु गुणदं भवेत् ।
 सर्वदा सुखदं हृद्यमन्यथा दोषकारकम् ॥ १२ ॥

अथ महानसोपयोग्युपकरणानि—

वस्तूनि मोजनार्हाणि विविच्यानि पुनः पुनः ।
 सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥ १३ ॥

अथ सर्ववस्तून्याह—

दास्यात्या(?)मार्जनी बाढा पूतहण्डी सुकूर्चिका ।
 चर्पणी बैणवं पात्रं जलपूर्णं स्थलं ततः ॥ १४ ॥
 वह्निसंजननग्रावा कुद्दालः सुकुठारकः ।
 दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चेन्धनम् ॥ १५ ॥
 अजीर्णान्यगुरुणीह कीटवर्ज्यानि सन्ति च ।
 अम्बरीषश्चालनी च मुसलं चाण्डूलखलम् ॥ १६ ॥
 शिला शिलामुतः शूर्पं चतुरस्रा च पाटिका ।
 संदंशकौ च दर्व्यश्च वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥ १७ ॥
 नलिका झुरिका चैव शूलानि च कटाहकम् ।
 वह्निसंचालनार्थाय दर्वा दीर्वा सुलोहजा ॥ १८ ॥
 इत्यादिवस्तुजातैः स्याद्वृणाढ्यं तन्महानसम् ॥

अथान्नरक्षार्थं विषदुष्टान्नपरीक्षार्थं च सदैवस्थापनम् ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ॥ १९ ॥

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ।

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ॥ २० ॥

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ।

तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥ २१ ॥

अथ सदैवलक्षणम् ।

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।

उक्तिहेतुसमायुक्त एष वैद्यो विधीयते ॥ २२ ॥

क्रोधपारुष्यमात्सर्यमार्याशादिविषर्जितम् ।

जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शीलशौचदयान्वितम् ॥ २३ ॥

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुसत्यं सन्मते स्थितम् ।

अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

मेधाविनमविभ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ॥ २५ ॥

पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ।

सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यसंनिहितागदम् ॥ २६ ॥

महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं सदैवपूजितम् ।

वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः ॥ २७ ॥

द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये ।

अत्रैव विदेहः—

दैवज्ञो मन्त्रविद्वैद्यः पुरोधाश्च चतुर्थकः ॥ २८ ॥

एते राजा सदा पोष्याः कृच्छ्रेणापि यथाऽर्भकाः ।

वैद्यविद्वज्जनामात्या यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ॥ २९ ॥

आरोग्यधर्मकोशाश्च प्रहीयन्तेऽस्य न कश्चित् ।

गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ ३० ॥

गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ।

[* कचिद्धर्मः कचिन्मैत्री कचिदर्थः कचिद्यशः ।

कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

१ ग. 'यालस्यवि' ।

चिकित्सितेश्वरं यो वै न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
 स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ २ ॥]
 संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानमेव च ॥ ३१ ॥
 दोषाणामिह यो वेद स मवेद्भिषगुत्तमः ।

कुवैद्यः

कुवेषः कर्कशो दीनः स्वाधीनः स्वयमागतः ॥ ३२ ॥
 पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ।
 न स्वप्याद्रोगिसदने न मुञ्चीयात्कदाचन ॥ ३३ ॥
 विनाऽऽह्वानं न गच्छेच्च न ब्रूयान्मरणं भिषक् ।
 निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान्व्याकरणं विना ॥ ३४ ॥
 आयुधेन विना योद्धा त्रयो हास्यविभागिनः ।
 ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ॥ ३५ ॥
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
 सुश्रुतं न श्रुतं येन हारीतं न तु हारितम् ॥ ३६ ॥
 नाऽऽलोकि चरकं शास्त्रं स वैद्यो वैद्यनिन्दितः ।
 सुश्रुतं सुश्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ॥ ३७ ॥
 सुश्रुतं न श्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ।

इति योगतरङ्गिण्यां राजार्हरसवत्यादिगुणकथनं नाम
 त्रयोदशस्तरङ्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशस्तरङ्गः ।

अथ सूपकारप्रशंसा-

पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रीयो मिष्टपाचकः ॥ १ ॥
 शौचवानतिभक्तश्च सूपकारः स उच्यते ।

उक्तं च-

मवेयुर्धार्मिकाः स्निग्धाः सूपकाराः क्रमागताः ॥ २ ॥
 धृतोष्णीषाश्च शुचयस्तथा वैद्यवशे स्थिताः ।
 नृपामित्रद्विषो दक्षा वलक्षकुलसंभवाः ॥ ३ ॥
 सर्वपाकेषु निष्णाता दयावन्तो विचक्षणाः ।
 अन्येऽपि तत्र ये केचिच्चरन्ति परिचारकाः ॥ ४ ॥

तेऽपि चैवंविधा योज्यास्तदध्यक्षोऽपि तादृशः ।
 सूफकारपतिस्तत्र प्रायो वैद्यगुणान्वितः ॥ ५ ॥
 क्षणं न विश्वसेत्तांस्तु तत्त्वज्ञस्तत्प्रशासनः ।
 जीवनं जीविनामन्नमृतूक्तं विधिपाचितम् ॥ ६ ॥
 तदेवाविधिना युक्तं परिणामे विषोपमम् ।
 ऋतूनां लक्षणं ज्ञात्वा ततस्तद्विधिमाचरेत् ॥ ७ ॥
 अत एवात्र वक्ष्यामि तच्चिह्नं तद्विताहितम् ।
 इति योगतरङ्गिण्यां सूफकारप्रशंसा नाम चतुर्दशस्तरङ्गः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशस्तरङ्गः ।

अथ ऋतुचर्याः—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः ।
 माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादिमे ॥ १ ॥
 ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृष्णिमश्विनकर्कटौ ।
 सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥ २ ॥
 धनुर्गर्हा च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ।
 गङ्गाया दक्षिणे देशे वृष्टेर्बहुलभावतः ॥ ३ ॥
 उभौ मुनिभिराख्यातौ प्रावृद्धवर्षाभिधावृतू ।
 तस्या एवोत्तरे देशे हिमप्रचुरभावतः ॥
 एतावुभौ समाख्यातौ हेमन्तशिशिरावृतू ॥ ४ ॥

अथ प्रत्याहि ऋतवः—

अह्नोऽशः प्रथमो वसन्तसमयो मध्यो निदाघस्तथा
 यः शेषः खलु तस्य सोऽत्र समयो हेमन्तसंज्ञो मतः ॥
 यामिन्याः प्रथमस्तु यः स शिशिरो मध्यश्च तस्याः शर-
 तच्छेषस्तु मुनीश्वरैरभिहितः कालो हि वर्षाभिधः ॥ ५ ॥

अथायनविचारः—

शिशिराद्यैश्चिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
 वर्षादिभिश्चिभिस्तैस्तु विज्ञेयं दक्षिणायनम् ॥ ६ ॥

उत्तरायणमादानं यदादत्ते नृणां बलम् ।
 मार्गस्वभावात्तीक्ष्णोष्णरूक्षा अत्रार्कमारुताः ॥ ७ ॥
 क्षपयन्ति भुवः सौम्यान्गुणानाम्नेयमित्यदः ।
 दक्षिणायनमाख्यातं विसर्गोऽत्र बली शशी ॥ ८ ॥
 सौम्यत्वाद्वलमाधत्ते विसर्गाः प्राणिनामतः ।
 हेमन्ते शिशिरे चाग्न्यं विसर्गादानयोर्बलम् ॥ ९ ॥
 शरद्वसन्तयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः ॥ १० ॥

इत्ययन्नविचारः ।

अथ ऋतुलक्षणानि तत्राऽऽदौ हेमन्तः—

तुषारजालैः पिहितानि यत्र सबाष्पनीराणि मुखानि मानुः ।
 प्रातः प्रसन्नानि करैः करोति दिशां बधूनामिव खण्डितानाम् ॥ ११ ॥
 प्रियङ्गुपुंनागकलोधरेणुव्रजैर्नभो वाति हिमाद्रिवायुः ।
 आच्छादयन्धूमवितानलीढं विद्यादृतुं तं हिमनामधेयम् ॥ १२ ॥
 नीहारानिलसंस्पर्शाद्बलवान्मारुतो यतः ।
 अतो हेमन्तसमये सेव्या शुण्ठी हरीतकी ॥ १३ ॥
 तिलतैलेन शिरसो गात्रस्याभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सेवेताऽऽदित्यकिरणान्निर्धूमं च हुताशनम् ॥ १४ ॥
 मास्त्रिष्ठं चापि कौशेयं लोमजं चित्रमम्बरम् ।
 नव्यं सेव्यं च धनिभिः सद्यः जोङ्गकधूपितम् ॥ १५ ॥
 हेमन्ते कटुतिक्तोष्णमम्लक्षारं घृतं दधि ।
 गोधूमतिलमाषेष्वविकारान्मक्षयेद्बहुन् ॥ १६ ॥
 औदकानूपमांसानि शूलपक्वानि वाऽन्यथा ।
 हेमन्ते सेवयेन्नित्यमाशु शीतार्तिशान्तये ॥ १७ ॥
 कस्तूरिकागुरुविमिश्रितकुङ्कुमार्द्र-
 देहो निषेव्य रमणी रतिखेदखिन्नः ।
 शीते कृती हिमविशालनिशासु धन्य-
 स्तारुण्यपीनकुचयोगनिरस्तशीतः ॥ १८ ॥
 निर्वातं गृहमासवाश्च विमलाः स्निग्धानि मांसानि च
 क्षीरं सान्द्रतरं दधीनि संसराण्याज्यानि मूयांसि च ।

तूल्यां पीनपयोधरा च हुतभुक्तैलं सुखोष्णं जलं
द्वित्रिर्भोजनमौषधाभयमहो हेमन्तकाले हितम् ॥ १९ ॥

इति हेमन्तः ।

अथ शिशिरः—

यत्रामृतद्युतिकरव्रजसंनिकाशै-

र्व्याप्ता दिशश्च पिहिताश्च तुषारजालैः ।

रुद्धं नभश्च समुदीक्ष्य ततो भियेव

वह्नेर्दिशं स भजते शिशिरे विवस्वान् ॥ २० ॥

हिमोक्तचर्या शिशिरेऽपि कार्या

पथ्याऽत्र पथ्याऽसह पिप्पलीभिः ।

पिष्टान्नकैः सूरणशृङ्गवेर-

मिश्रैस्तु भोज्यं मनुजैर्नियोज्यम् ॥ २१ ॥

इति शिशिरः ।

अथ वसन्तः ।

यत्रागस्त्यहरिप्रवृत्तपवनव्याधूतचूतव्रजा-

रामोद्दामपरागपुञ्जपिहितं व्योमानिशं राजते ।

छन्नं रेणुचयैरिव स्मरविभोर्यात्रोद्धतैरिच्छतो

जेतुं सर्वजगद्धि स स्मरसखो ज्ञेयो वसन्तोदयः ॥ २२ ॥

तत्र श्लेष्मा बलोपेतो रुणद्धि जठरानलम् ।

रोगान्करोति बहुशस्तेन पूव कफं जयेत् ॥ २३ ॥

वान्ती रेको मृदुश्च ग्रहिजलमन(नि)लः पञ्चतिः क्षौद्रपथ्ये

जीर्णं गोधूममुद्गाढकिचणकयवाद्यन्नमस्निग्धमेतत् ।

तिक्तस्तीक्ष्णः कषायः कटुरपि च रसो जाङ्गलं मांसमाहि

स्वापत्यागस्तृतीयेऽहनि तु निधुवनं पथ्यमेतद्वसन्ते ॥ २४ ॥

दधि दुग्धं गुरुस्निग्धमम्लं च मधुरं रसम् ।

अक्षौद्रं द्राक्षमहनि स्वापं च सुरतं त्यजेत् ॥ २५ ॥

इति वसन्तः ।

अथ ग्रीष्मः—

यत्र प्रचण्डतरचण्डकरप्रताप-
संशोषितद्रुमलतातृणवारिपूरः ।
उज्जृम्भते पवनवेगविकीर्णरेणु-

च्छन्ना भवन्ति च दिशः स निदाघकालः ॥ २६ ॥

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुर्विवर्धते ॥ २७ ॥
स्निग्धच्छायं गृहं सेव्यं सेव्या पथ्या गुडान्विता ।
शशैणमुद्गोधूमशालितण्डुलशर्करम् ॥ २८ ॥
तण्डुलीयककूष्माण्डद्राक्षामलकसेरुकम् ।
कराम्बुजककालिङ्गखर्जूरकरपरूपकम् ॥ २९ ॥
पथ्यमन्नं तथा चान्यद्वातपित्तहरं भजेत् ।
सुधौतानि च वस्त्राणि सेव्यान्यातपशान्तये ॥ ३० ॥
भोज्यं शीतं च मधुरं फलं तृष्णाहरं मृदु ।
स्निग्धं द्रवं रसालादि पानकं शीतलं पिबेत् ॥ ३१ ॥
सक्तूनालोडिताऽशीतवारिणा साज्यशर्करान् ।
मक्षयेच्छीतलं वारि पिबेदेलेन्दुवासितम् ॥ ३२ ॥

निषेधः—

त्यजेत्कटुकतीक्ष्णोष्णलवणाम्लविदाहकृत ।
व्यायामं सीधुपानं च ग्रीष्मे चाकांशुसेवनम् ॥ ३३ ॥

अथ सेव्यम् ।

आरामभूरुहनिरस्तरविप्रतापा
वाप्यः प्रसन्नकमलाः कमलाकराश्च ।
नद्यश्च चन्दनरसो घनसारमिश्रः
सेव्याः स्रजो विधुरुचश्च निदाघकाले ॥ ३४ ॥

उक्तं च—

आरामाः शीतमन्नं शिशिरमपि जलं सेन्दु सैलं च निद्रा
श्वेतं सूक्ष्मं च वस्त्रं स्रगपि सुकुसुमा चन्द्रपाटीरलेपः ।

* ग. पुस्तके निदाघकाल इत्यस्याग्र—निदाघे भास्करः प्राणितेजः क्षिपति भानुभिः,
इतीदमर्थे दृश्यते ।

सायं तोयावगाहः सरसि सरिति वा फुलपङ्केरुहायां
सश्वेता साज्यसक्तुर्व्यजनमरुदपि ग्रीष्मकाले हिताय ॥ ३५ ॥

पक्काम्लिकाहारहूरामन्थः शर्करयाऽन्वितः ।

मारिचैलेन्दुयुक्पीतो दाहतृष्णोष्णतापहः ॥ ३६ ॥

दिवा स्वापं प्रकुर्वीत शीतले भवनोदरे ।

पित्तं शाम्यति तेनात्र ग्रीष्मे वायुर्न चीयते ॥ ३७ ॥

इति ग्रीष्मः ।

अथ वर्षाः ।

यत्र व्योम चितं चयैर्जलमुचां भूमिर्नवैः शाद्वलैः

क्वापि क्वापि तु नूतनाम्बुपटलच्छन्नोच्चनिम्नस्थली ।

भैकैः पक्कपलाण्डुपाण्डुरुचिभिस्तोयाशया सेविता

नीपैः सर्वदिशश्च सोऽस्तु जगतो हर्षाय वर्षागमः ॥ ३८ ॥

पेयं कूपजलं ससैन्धवयुता भक्ष्याऽभया प्रावृषि

स्थेयं सौधतले सुखोष्णसलिले स्नानं मुहुर्मर्दनम् ।

स्नेहैर्नाति विधीयते निधुवनं भोज्यं च योज्यं जनै-

राज्यं सामिषमीनभक्ष्यमुचितं साम्लं सदध्यादिकम् ॥ ३९ ॥

इति वर्षाः ।

अथ शरत्

यत्रोज्ज्वला जलमुचो लसद्दिदुविम्ब-

तारं नभो विकचनीरजकैरवाणि ।

नीराणि मानसनिभानि सतां विभान्ति

स्वच्छानि काशकुसुमानि च सा शरत्स्यात् ॥ ४० ॥

चितं प्रावृषि यत्पित्तं शरद्येतत्प्रकुप्यति ।

तेन शर्करया सार्धं सेवनीया हरीतकी ॥ ४१ ॥

ऐक्षवं शालयो मुद्गाः सरोम्भः कथितं पयः ।

शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४२ ॥

रसालां पानकं मिष्टं क्षैरेयं स्वादुतक्रकम् ।

कषायं मधुरं तिक्तं शीतलं जाङ्गलं पलम् ॥ ४३ ॥

धात्रीं पटौलं सर्पिश्च कारवेलं भजेदिह ।

तीक्ष्णमम्लं च लवणं दधि तैलासवातपम् ॥ ४४ ॥

दिवास्वप्नं पुरोवातं शरत्काले विवर्जयेत् ।
इति शरत् ।

पूर्वर्तुप्राप्तसप्ताहान्धाविनो विधिमाचरेत् ॥ ४५ ॥
ऋतोर्लक्षणसंयोगादृतुसंधिर्यतो भवेत् ।
इति योगतरङ्गिण्यामृतुषट्कर्णनं नाम पञ्चदशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

अथ षोडशस्तरङ्गः ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

तत्र मक्तम्—

तण्डुलानम्भसा धौतान्द्विस्त्रिर्वा मौक्तिकाकृतीन् ।
पृथौ शरावे स्थाल्यास्यस्थिते सविवरे दृढे ॥ १ ॥
परितो वस्त्रखण्डेन विसंधिपरिवेष्टिते ।
निक्षिप्य पिण्डवत्कृत्वा वर्तुलान्स्थापयेत्क्षणम् ॥ २ ॥
यावद्वाष्पोद्गमस्तस्मात्ततस्तांस्तु शलाकया ।
तेन छिद्येण निक्षिप्य पंचेतत्राथ कोमले ॥ ३ ॥
निर्मण्डं स्रावयेत्पश्चात्सर्पिस्तत्राल्पमर्पयेत् ।
क्षणमाच्छाद्य गृहीत्याद्भुतं राजार्हमुत्तमम् ॥ ४ ॥

नलपाकस्तु—

नीरे चतुर्दशगुणे तण्डुलानां च पोटलीम् ।
सूक्ष्माभरेण संबध्य दोलायन्त्रक्रमेण तु ॥ ५ ॥
पचेदुपरि यावत्स्याद्बुद्बुदानां समुद्भवः ।
मण्डवच्च जलं पश्चात्पोटलीमुद्धरेत्ततः ॥ ६ ॥
घटिकार्धं तथाऽऽस्थाप्य ततो मक्तं समाहरेत् ।

अन्ये तु—

यथोचिते जले धौतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः ॥ ७ ॥
मण्डं संस्राव्य सर्पिस्तु तत्र किंचिद्विनिक्षिपेत् ।
ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्यर्पयेदथ ॥ ८ ॥

घटिकानन्तरं द्रव्योपरिभागं विनिर्हरेत् ।

भक्तं विभक्तमेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ ९ ॥

सद्यः शालेयमन्त्रं शशिकरनिकरप्रोज्ज्वलं सिद्धसारं

भ्राम्यद्वाष्पच्छलेन त्रिदशपुरसुधाधेयमाधुर्यधुर्यम् ।

अन्योन्यं नैव लग्नं परिमलभरितागारवेदीविभागं

स प्राप्नोति प्रसन्नः प्रमथपरिवृढो यस्य पुंसः सदा स्यात् ॥ १० ॥

तत्र भक्तगुणाः—

भक्तं बह्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु ।

रसे पाके च मधुरं वातपित्तहरं परम् ॥ ११ ॥

वृष्यं कृशहितं नापि श्लेष्मलं बलकारकम् ।

सुधौतं प्रसृतं कोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥ १२ ॥

अधौतमसृतं शीतं गुरुवृष्यं कफप्रदम् ।

अथ भृष्टतण्डुलभक्तम्—

भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिलघु ॥ १३ ॥

वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ।

अथ नानाधान्यभक्तगुणाः—

यस्य धान्यस्य यद्भक्तं तस्य तद्गुणमुद्दिशेत् ॥ १४ ॥

अथ पीतभक्तम्—

सर्पिषि षड्विभृष्टानां तण्डुलानां सितत्विषाम् ।

षड्गुणेऽम्मासि सिद्धानां तथा तत्र वटीः क्षिपेत् ॥ १५ ॥

घृतमृष्टो अष्टमांशा लवणं चोचितं ततः ।

काश्मीरं फ्यसा किञ्चित्पिष्ट्वा सूक्ष्मं समाधेयेत् ॥ १६ ॥

मरीचैलालवङ्गेन्दून्यादि दद्यान्न रामठम् ।

किञ्चिदाज्यं पुनर्दत्त्वा पिधाष स्थापयेद्बुधः ॥ १७ ॥

एवं मांसादिभिरपि पीतभक्तं प्रकुर्वते ।

पीतभक्तं गुरुस्निग्धं वृष्यं बल्यं कफप्रदम् ॥ १८ ॥

पित्तवातहरं स्वादु रुच्यमोजःप्रमाकरम् ।

अथेश्वरससाधितं भक्तम्—

इक्ष्वम्बुसाधितं भक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १९ ॥

वृष्यं बल्यं गुरु स्वादु रसे पाके कफप्रदम् ।

अथ तक्रसिद्धं भक्तम्-

तक्रसिद्धं तु यद्भक्तं ग्रहण्यर्शःश्रमापहम् ॥ २० ॥
वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तरक्तविवर्धनम् ।

अथ यवागूः

यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा ॥ २१ ॥
यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधिनी ।

अथ विलेपी-

चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थिका ॥ २२ ॥
विलेपी दीपनी बल्या हृद्या संग्राहिणी लघुः ।
व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ॥ २३ ॥

अथ पेया-

पेया सिक्थ्यान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ।
पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भातिसारजित् ॥ २४ ॥
रुच्यग्निकृलघुर्दोषमलस्वेदानुलोमिनी ।

अथ मण्डः-

मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थकः ॥ २५ ॥
मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मश्रमापहः ॥ २६ ॥
वाय्वमण्डो यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिमिः ।
वाय्वमण्डो लघुर्ग्राही शूलानाहत्रिदोषनुत् ॥ २७ ॥
नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ।

लाजमण्डो लघुर्ग्राही हृद्यः पाचनदीपनः ॥

अतीसारग्रहण्यर्शोरोचकारुक्त्रिदोषजित् ॥ २८ ॥

संसिद्धा विरलद्रवा रसगुणे तोये यवागूर्मता

पेया सिक्थसमन्विता अनुगुणे तोये कृता कीर्तिता ॥

पानीये घनसिक्थकाम्बुधिगुणे सिद्धा विलेपी भवेत्

मण्डः शक्रगुणे जले विरचितः सिक्थेन शून्यः स्मृतः ॥ २९ ॥

तृष्णाविड्ग्रहपाप्मरेकगुरुताहन्त्री यवागूर्मता

पेया दोषमलक्लमज्वरवपुस्तम्भातिसारे हिता ॥

आवालयग्रहणीज्वरव्रणद्वृगातङ्के विलेपी वरा ।
मण्डस्तृड्ज्वररेकवान्त्यरुचिहा स्याद्भ्रातुसाम्यप्रदः ॥ ३० ॥

अथाष्टगुणमण्डः—

तण्डुलैरर्धमुद्रांशैः किञ्चिद्मृष्टैः सुपाचितैः ।
हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकांतैलत्रिकटुसाधितः ॥ ३१ ॥
ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः ।
रक्तक्षुद्रधनः प्राणप्रदो बस्तिविशोधनः ॥ ३२ ॥

अथ यूषाः—

तत्र वैदलयूषः

यूषः कृतो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्बुनि ।
यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः ॥ ३३ ॥

तत्र मुद्गयूषः—

मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्ध्वजत्रुरुदाहकफपित्तज्वरास्रजित् ॥ ३४ ॥

इति शुद्धमुद्गयूषः ॥

अथ दाडिमामलकयूषः—

दाडिमामलकाभ्यां तु मुद्गयूषः सुसाधितः ।
पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः ॥ ३५ ॥
इति दाडिमामलकयूषः ।

अथ मुद्गामलकयूषः

मुद्गामलकयूषस्तु भेदनः कफपित्तजित् ।
तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाभ्रममदापहः ॥ ३६ ॥
इति मुद्गामलकयूषः ।

अथ कुलित्थयूषः—

कुलित्थयूषो गुल्मार्शः कफवाताश्मशर्कराः ॥ ३७ ॥
तूणीप्रतूणीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निवृत्तसरः ॥
इति कुलित्थयूषः ।

अथ सूपमूलकयूषः-

सूपमूलकयोर्युषो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूषः ।

अथ चणकयूषः-

चणकैर्विदलैर्युषोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूषः ।

अथ मकुष्ठयूषः-

मकुष्ठयूषः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूषः ।

अथ कृताकृतयूषौ-

यूषः कृताख्यो लवणस्नेहकदवादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्गुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूषौ ।

यूषा गोरसधान्याल्मपद्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूषाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वेदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनैराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ कुल्माषः—

अर्धं विकसितं यावत्तावत्स्विन्नाः ससैन्धवाः ।

सरामठाः स्युः कुल्माषा मुद्गजा माषजा अपि ॥ ४७ ॥

मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।

स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहरः कुल्माषः शुक्रवर्धनः ॥ ४८ ॥

इति मुद्गसूपः ।

अथ माषसूपः—

माषसूपश्च कुल्माषः क्षिग्धो वृष्योऽनिलापहः ।

उष्णः संतर्पणो बल्यः सुस्वादू रुचिकारकः ॥ ४९ ॥

अथाऽऽढकीसूपः—

आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो हिमः ।

किञ्चित्कषायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ५० ॥

अथ चाणकसूपः—

चाणकः सूप आख्यातो रोचनः पाचनः परः ।

बलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिन्नातिवातलः ॥ ५१ ॥

अथ कलायसूपः—

कलायसूपः सुस्वादुर्वातलो रक्तपित्तजित् ।

शूलाध्मानकरो मेध्यश्छर्द्यरोचकनाशनः ॥ ५२ ॥

अथ मकुष्ठसूपः—

मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः ।

चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरसूपः—

मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः ।

कफपित्तास्रजिद्वर्ण्यो विषमज्वरनाशनः ॥ ५४ ॥

इति मसूरसूपः ।

अथ राजमाषसूपः—

राजमाषभवः सूपः स्वादू रुक्षः कषायकः ।

ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृदुचिकारकः ॥ ५५ ॥

इति राजमाषसूपः ॥

अथ निष्पावसूपः—

निष्पावसूपः पित्तास्रमूत्रस्तन्यानिलप्रदः ।

विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुकलः सरः ॥ ५६ ॥

इति निष्पावसूपः ॥

[*अथ वर्तुलसूपः—

सूपो वर्तुलजः शीतो ग्राही रुक्षो लघुः शुचिः ।

कफपित्तास्रजित्स्वादुविपाको रोचकापहः ॥ १ ॥]

अथ कुलित्सूपः—

कुलित्सूपो वातघ्नः कटुपाकः कषायकः ।

कफावरोधी पित्तास्रकरोऽश्वमध्वासकासजिव ॥ ५७ ॥

अथ द्वित्रिवैदलसूपगुणाः—

द्वित्रिवैदलजः सूपो गुरुः कफघ्नप्रदः ।

वातहा मधुरः पाके शुक्लो रोचकापहः ॥ ५८ ॥

अथ नानासूपगुणाः—

अन्नस्य यस्य यः सूपस्तस्य तद्वृणमुद्दिशेत् ।

अथ सतुषवितुषसूपगुणागुणौ—

सतुषो गुरुराध्मानकरः सूप उदाहृतः ॥ ५९ ॥

वितुषस्तु लघुः पथ्यो ज्वरे कासे क्षयेऽरुचौ ।

इति सूपीः ॥

अथ पर्पटाः—

पेटुजीरकबाह्लीकस्वार्जिकामरिचान्विताः ॥ ६० ॥

अरोचकजिगीषूषां पर्पटाः पुरतो मदाः ।

माषजोः पर्पटा बल्या रोचनाः पाचनाः सराः ॥ ६१ ॥

गुरवो रक्तपित्ताग्निकफदा बहुवर्चसः ।

* धनुर्विहान्तर्गतो ग्रन्थो यः पुस्तकस्थः ।

अथ मुद्रजाः—

मुद्रजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिश्रवणामये ॥ ६२ ॥

अरोचकच्छिदः स्निग्धा लघ्वो दोषनाशनाः ।

अथ तण्डुलपर्पटाः—

ताण्डुलाः पर्पटा मिष्टा रसे पाकेऽपि कोमलाः ॥ ६३ ॥

बल्या वृष्या बृंहणाश्च रोचकाः पाचकाः सराः ।

अथ कृशरा—

तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च खण्डितैः ॥ ६४ ॥

चतुर्थमागैर्माषस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ।

प्रथोचिताम्बुसंसिद्धैः सहिङ्गुलवणार्द्रकैः ॥ ६५ ॥

सस्नेहा कामिनी चैयं कृशरा शिशिरे हिता ।

कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी वातविनाशिनी ॥ ६६ ॥

बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥

इति माषतण्डुलकृशरा ॥

अथ मुद्रतण्डुलकृशरा—

मुद्रतण्डुलजा ज्ञेया कृशराऽल्पबला लघुः ॥ ६७ ॥

मुक्तो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृत्तर्पणी हिमा ॥

इति मुद्रतण्डुलजा कृशरा ।

अथ पायसम्—

अर्धावशिष्टे कथनाद्दुग्धेऽष्टांशान्मुतण्डुलान् ॥ ६८ ॥

पचेन्नातिद्रवघनं परमान्नमिदं स्मृतम् ।

पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिप्रदं गुरु ॥ ६९ ॥

विहृग्मि पित्तरक्ताग्निमारुतान्निर्हरेत्क्रमात् ।

अथ पोलिका—

गोधूमपोलिका बल्या कफला वातनुद्गुरुः ॥ ७० ॥

शुकला मधुरा पाके पित्तघ्नी बृंहणी सरा ।

अथाङ्गारकर्करी—

गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षौद्रमिश्रितम् ॥ ७१ ॥

यवानीहिङ्गुलवणैः किञ्चिदाज्यैश्च मोदितम् ।
 संमर्द्य चक्रिकास्तस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः ॥ ७२ ॥
 निर्धूमाङ्गारसंमृष्टा अदग्धास्ताम्ररोचिषः ।
 अङ्गारकर्करी बल्या बृंहणी शुक्रला लघुः ॥ ७३ ॥
 दीपनी कफहृद्रोगपीनसश्वासवातनुत् ।

अथ मण्डकाः-

कुङ्कुलखर्परभ्राष्ट्रे खराङ्गारैर्विपाचितः ॥ ७४ ॥
 मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः ।
 रेतःपुष्टिप्रमाहृष्टिप्रदः स्निग्धश्च बृंहणः ॥ ७५ ॥
 स शीतस्तु कफस्थौल्यबलशुक्रगुरुत्वकृत् ।
 सदुग्धखण्डोऽतिगुरुर्वृष्यबृंहणतर्पणः ॥ ७६ ॥
 मण्डकोऽङ्गारमृष्टस्तु लघुर्दोषत्रयापहः ।

॥ इति मण्डकाः ॥

अथ मण्डपूरिका-

श्वेतमण्डकमास्तीर्यं सितामुपरि निक्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 चतुष्पत्रं तु तै कृत्वा बहिर्नैति यथा सिता ।
 सूत्रेण बद्ध्वा प्रतलेद्यावत्कुरुकुरायते ॥ ७८ ॥
 घृते विसूत्रांस्तान्कृत्वा स्थापयेद्भाजने शुभे ।
 खण्डमण्डो गुरुर्वृष्यो बृंहणो बलवर्णयोः ॥ ७९ ॥
 कफशुक्राग्निमान्द्यानां जनकः पित्तवातनुत् ।
 स्यात्खण्डपूरितो मण्डो मण्डपूरीति सा लघुः ॥ ८० ॥
 रसे पाके च मधुरा बलौजोवर्णशुक्रकृत् ।

इति मण्डपूरिका ।

अथ यमला रोटिका-

यमला रोटिका गुर्वी मधुरा रसपाकयोः ॥ ८१ ॥
 वातपित्तास्ररोगघ्नी सरा शुक्रबलप्रदा ।
 इति यमला रोटिका ।

अथ पूरिका-

वैदलैश्चाणकैः स्विन्नैः सगुडैः सूक्ष्मपेषितैः ॥ ८२ ॥

किं वा सलवणाजाजीहिङ्गुभिः पूरणीकृतैः ।
 एतैर्भृताश्च तालिता घृते गोधूमपूरिकाः ॥ ८३ ॥
 पूरिका मधुरा बल्या श्रमवातामयापहा ।
 शुक्रला बृंहणी श्वासपथ्या हृद्रोगनाशिनी ॥ ८४ ॥
 इयं सलवणा लघ्वी श्लेष्मवातविनाशिनी ।

अथ वेष्टनी—

माषजां मुद्गजां वाऽपि पिष्ट्नीमावेष्ट्य युक्तितः ॥ ८५ ॥
 लवणार्द्रकहिङ्गवाढ्यां क्षौदैर्गोधूमजैरथ ।
 तितऊपरि संसिद्धां वेष्टनीमिति तां जगुः ॥ ८६ ॥
 वेष्टनी शुक्रला बल्या गुर्वी पित्तकफप्रदा ।
 वातघ्नी मधुरा पाके हिता श्रमवतां सदा ॥ ८७ ॥
 इति वेष्टनी ।

अथ कचवल्ली—

इयमाज्ये तु तालिता कचवल्लीति मण्यते ।
 कचवल्ली सरा वृष्या बृंहणी तर्पणी गुरुः ॥
 बलौजःपुष्टिकृद्गुण्या वातघ्नी कफपित्तला ॥ ८८ ॥
 इति कचवल्ली ॥

अथ वटकः—

लवणमरिचहिङ्गुशृङ्गवेरैः समुपाचितो वरमाषजः सुपक्वः ।
 अतिसुरभिघृतेऽथ वा सुतैले विशति मुखे वटकः सुपुण्यभाजः ॥ ८९ ॥
 पवनारुचिदैर्न्यजये भटकः क्षपितार्द्रितकम्पमरुत्कटकः ।
 रसनातलरङ्गधरो नटकः कफपित्तविकारकरो वटकः ॥ ९० ॥
 (*दधितुल्यस्तु वटको बल्यो वृष्यश्च बृंहणः
 रक्तपित्तकफातङ्ककर्ता हर्ता मरुदुजाम् ॥ ९१ ॥)
 इति वटकः ।

अथ काजीकवटकः—

बाह्लीकधूपजुषि निर्मलवारिपूर्णं
 कुण्डे यथोचितपटूत्तमराजिकाद्यैः ।

साधूषिताः कतिचिदेव दिनानि रुच्या
वाताश्च काञ्जिकवटाः कफपित्ताः स्युः ॥ ९२ ॥

इति काञ्जिकवटकः ।

अथ *ध्वांसीवटी-

माषस्य क्षालिता दाली शुष्कयन्त्रेण पेपिता ।
तस्याः स्थूला वटी तैले घृते वा पाचिता चिरम् ॥ ९३ ॥
हिङ्गुना धूपिते तक्ने नव्यपात्रे तु संस्थिता ।
तत्र ता वटिकाः क्षिप्ताः क्लिन्नास्तक्रं निपीय च ॥ ९४ ॥
नाम्ना ध्वांसीवटीति स्यात्कैश्चित्पुष्पवटीरिता ॥ ९५ ॥
बाह्लीकार्द्रकजीरकोषणगणैः प्रत्येकशः संस्कृतै-
र्गच्छन्ती शतपत्रपुष्पलघुतां ध्वांसीवटी पूरिता ।
तक्ने हिङ्गुकधूपधूमकलुषे सम्यक्प्लुता पाण्डुरा
मुक्तानामपि सौरभेण जनयेज्जिह्वालतालोलताम् ॥ ९६ ॥
रुच्या ध्वांसीवटी वृष्या मृद्वी शुक्रबलप्रदा ।
वातघ्नी पुष्टिदा लघ्वी कफपित्तास्रदायिनी ॥ ९७ ॥

इति पुष्पवटी ।

अथ मुद्गवटी-

ध्वांसीवटीवद्रचिता मुद्गैर्मुद्गवटी भवेत् ।
मुद्गवट्यो(टी) गुरु रुच्या वातपित्तास्रदा मता ॥ ९७ ॥
श्लेष्मला पुष्टिबलकृच्छुकला मृदुलाऽल्पतृद ॥ ९८ ॥

अथ पक्कवट्यः-

तोयेन चणकचूर्णं सलवणहिङ्गुं प्रनिर्मथ्य ।
स्रेहे तप्ते पक्का अक्षमिताः पक्कवटिकाः स्युः ॥ ९९ ॥
सवेसवारलवणे क्षिप्तास्तक्ने सवेसने(?)
कथिताः कोमला वट्यः पक्कवट्यः प्रकीर्तिताः ।
पक्कवट्योऽतिरुचिरा वातपित्तकफापहाः ॥ १०० ॥

* ग. पुस्तके क्वचित्कचिद्ध्वाङ्क्षीत्यपि पाठो दृश्यते ।

१ क. 'धीव' द्रविता । २ ग. 'सहा म' ।

बलशुक्ररुचिस्थौल्यकान्तिदा लघवः स्मृताः ।

इति पत्रवट्यः ।

अथ खण्डिता—

चाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा काथयेन्मृदु ॥ १ ॥
 सपद्येतद्धनं ज्ञात्वा तदुत्तार्य समं क्षिपेत् ।
 पीठे हस्ततलाघातैः समीकृत्याथ शीतलम् ॥ २ ॥
 छुरिकाग्रेण तत्खण्डान्युक्तितो रचयेद्बुधः ।
 तप्तस्नेहे च तलितान्मरिचाम्लादिभिर्युतान् ॥ ३ ॥
 यस्य तुष्टो जगन्नाथः सोऽश्नात्येतान्नरो भुवि ।
 खण्डिता शुक्रला बल्या पित्तरक्तमरुत्पणुत् ॥ ४ ॥
 श्लेष्मला रुचिकृत्कान्तिपुष्टिविड्बन्धदा गुरुः ।

इति खण्डिता ।

अथ पत्रवट्यः—

नागवह्न्यादिपत्राणि पिष्टैः सपदुहिङ्गुभिः ॥ ५ ॥
 आप्लुत्याऽऽप्लुत्य संवेष्ट्य सुस्विन्नान्खण्डितान्पुनः ।
 तप्ते स्नेहे च तलितान्मरिचाद्यैः प्रलेपितान् ॥ ६ ॥
 सोऽश्नात्येतान्महेशोऽस्ति यस्य तुष्टो मनीषिणः ।
 पत्रवट्योऽतिरुचिरा वातपित्तकफापहाः ॥ ७ ॥
 बलशुक्ररुचिस्थौल्यवह्निकान्तिमतिप्रदाः ।

इति पत्रवट्यः ।

अथ माषमुद्गजेण्डर्यौ—

माषपिष्टचथ वा मुद्गपिष्टी सपदुरामठा ॥ ८ ॥
 जीरकार्द्रकसंयुक्ता पिण्डिता मुष्टिमात्रया ।
 लृणाम्बुगर्भिते पात्रे सुस्विन्ना तलिता ततः ॥ ९ ॥
 खाद्येयमुण्ड(मिण्ड)री शुष्का किंवाऽऽम्लाद्यैः प्रलेपिता ।
 माषेण्डर्युदिता बल्या रोचिकाऽनिलजिद्गुरुः ॥ १० ॥
 शुक्रला बृंहणी वाऽथ मुद्गजा माषजा लघुः ।

इति माषमुद्गजेण्डर्यौ ।

अथ शुष्कवटी-

माषादिवटिकाः शुष्का रन्धिता लवणादिभिः ॥ ११ ॥

तत्तदन्नगुणा ज्ञेया विशेषाच्छुक्रपुष्टिदाः ।

इति शुष्कवटी ।

अथ पानकम्-

द्राक्षाम्लिकापरूपादिजलं शर्करयाऽन्वितम् ॥ १२ ॥

मरिचार्द्रककपूरचातुर्जातादिसंस्कृतम् ।

पानकं द्विविधं तत्स्यादम्लानम्लविभेदतः ॥ १३ ॥

द्राक्षाखर्जूरकाश्मर्यैः समधूकपरूपकैः ।

पञ्चसाराभिधं पानं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् ॥ १४ ॥

द्राक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं तृट्श्रमापहम् ।

पित्तवातकुमच्छर्दिदाहमोहमदप्रणुत् ॥ १५ ॥

पञ्चसाराभिधं पित्ततृष्णादाहश्रमापहम् ।

माधवं श्रमदाहास्रतृष्णापित्तकुमापहम् ॥ १६ ॥

परूषकानां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।

पक्काम्लीकां सखण्डां पयसि समुचिते साधु निर्मथ्य पूतं

तत्तोर्यं पानकं स्याच्छुटिशशिमरिचैश्चूर्णितैः पूर्णगर्मम् ।

अम्लीकापानकं हन्त्यरुचिमदमरुत्पित्ततृट्छर्दिदाहं

भ्रान्तिं भ्रान्तिं च वान्तिप्रबलमलमलं तालुकण्ठास्यशोषम् ॥ १७ ॥

इति पानकम् ।

अथ छिन्नपानकम्-

सितामतिसितां वारिण्यालोढ्य च चतुर्गुणे ।

मृत्पात्रे स्थापयेत्तत्तु त्रुटीन्दूषणभूषितम् ॥ १८ ॥

मालतीपाटलापन्नमाल्याद्यामोदितं हिमम् ।

आमिक्षां तु चतुर्धौतां मृत्पात्रे निर्मलाम्बुनां ॥ १९ ॥

छित्त्वा तण्डुलवत्तत्र निक्षिपेत्तद्वशांशतः ।

बद्ध्वाऽम्बरेण तद्वक्त्रं स्थापयेच्छीतले स्थले ॥ २० ॥

जायते धरणीपालयोग्यं तच्छिन्नपानकम् ।

दाहमूर्छाभ्रमच्छर्दिभ्रमैर्दृक्कुमजिह्वु ॥ २० ॥

रक्तपित्तारुचिन्नं च प्रीणनं छिन्नपानकम् ॥ २२ ॥

इति छिन्नपानकम् ।

अथ रागखाडवः—

आममात्रं त्वचा हीनं द्विस्त्रिर्वा खण्डितं ततः ।
 मृष्टमाज्ये मनागस्तं खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥ २३ ॥
 सुपक्वं च समुत्तार्य मरिचैलेन्दुवासितम् ।
 स्थापितं स्निग्धं मृद्धाण्डे *रागखाडवसंज्ञितम् ॥ २४ ॥
 पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्रा रुचिनाशनः ।
 स्निग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाडवः ॥ २५ ॥

इति रागखाडवः ।

अथ शिखरिणी—

खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगसंभवाः ।
 दीपना बृंहणा रुच्यास्तीक्ष्णा हृद्याः श्रमापहाः ॥ २६ ॥
 दधि बल्यं तुल्यसितं त्वर्धपयोगालितं शनकैः ।
 मरिचैलाशशिसहितं भवति रसालाभिधं लोके ॥ २७ ॥
 रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ।
 स्निग्धा गुरुः प्रतिश्यायं विशेषेण विनाशयेत् ॥ २८ ॥

इति शिखरिणी ।

अथ वासवती—

रसालैवातितप्ते च मृद्धाण्डे स्थापिताऽल्पके ।
 अतिशीतस्थले यावच्छीतं तद्भाजनं भवेत् ॥ २९ ॥
 एषा वासवती नाम्ना तद्वृणा जायते लघुः ।
 वासवत्या कृता यस्मात्तस्माद्वासवती मता ॥ ३० ॥

इति वासवती ।

अथ संधानम्—

राजिका जीरलवणनिशा द्वे कटुतैलके ।
 फलं मूलं च पुष्पं च घर्मे स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥ ३१ ॥
 ततश्चाल्पतरं याति श्लथसंधानकं स्मृतम् ।

* ग. पुस्तके क्वचित्खाण्डव इत्यपि पाठो दृश्यते ।

निम्बाग्रविम्बीवार्ताकमार्द्रकं त्रपुसीफलम् ॥ ३२ ॥
 कूष्माण्डशिम्बीमरिचपिप्पलीविश्वटिण्डुकम् ।
 सूरणः कदलीकन्दो मूलकं वैणवाङ्गुरः ॥ ३३ ॥
 एतदन्यच्च संधेयमृतुदेशोद्भवं नृभिः ।
 तेषु वार्ताकमुत्स्वेद्य संधेयं चान्यदामकम् ॥ ३४ ॥
 एवं निम्बादिकं सर्वं कटुतैले विनिक्षिपेत् ।
 स्थापयेद्वर्षमात्रं तु तत ऊर्ध्वं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥
 संधानं पित्तकृत्सर्वं रुचि वह्निप्रदं सरम् ।
 अत्र वस्तु विशेषत्वात्प्रविचार्यौ गुणागुणौ ॥ ३६ ॥
 इति निम्बादिसंधानगुणाः ।

अथ मांससंधानम्-

लावका अन्यखण्डा वा संस्वेद्या इक्षुजे रसे ।
 ततः फाणितमध्यस्थाः किं वा सार्धपतैलगाः ॥ ३७ ॥
 तिष्ठन्ति तादृशा एव न भजन्ते तु विक्रियाम् ।

अथ तित्तिरिसंधानम्-

स्वेद्यं निर्गलिते दाघ्नि तैले पक्त्वा तु तित्तिरिम् ॥ ३८ ॥
 तं पुनस्तैलसंयुक्तं निम्बुतोये विनिक्षिपेत् ।
 इति तित्तिरिसंधानम् ।

अथ वराहमांससंधानम्-

वराहाजिनमुद्धृत्य निशाराजी पटूत्तमैः ॥ ३९ ॥
 समर्द्यं घर्भे संशोष्य क्षालितं हिङ्गुसंयुतम् ।
 सनिम्बुकरसं शुष्कं क्षिपेत्तैले सहिङ्गुके ॥ ४० ॥

अथ मत्स्यसंधानम्-

कटुतैले सुसंपक्का मत्स्यखण्डाः ससैन्धवाः ।
 स्थापिताः सार्धपे तैले सदा तिष्ठन्ति तादृशाः ॥ ४१ ॥
 मांसमत्स्यकसंधानं पित्तश्लेष्महरं सरम् ।
 रुचिकृत्पाचनं हृद्यं लघुवातनिवर्हणम् ॥ ४२ ॥

अथ फेणिकादिवृतपक्कमन्त्रम्-

घृतेन मोदयित्वा तु शमितां मर्दयेद्दृढम् ।

ततो दधि समादाय किञ्चित्समर्दयेच्छनैः ।
 किञ्चित्किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा श्लथयेत्तां विधानवित् ॥ ४३ ॥
 ततस्तलोम्बिकाः कुर्यान्नातिस्थूलकृशाः शनैः ।
 स्थाप्यास्ता आर्द्रवस्त्रान्तर्गृहीत्वैकां ततो बुधः ॥ ४४ ॥
 स्नेहस्निग्धे दीर्घपट्टे वेष्टयेद्वेष्टनेन ताम् ।
 सतण्डुलरजःसर्पिःपङ्कलितां तु वेष्टयेत् ॥ ४५ ॥
 छित्त्वा छित्त्वा विरचयेल्लोम्बिकां वेष्टयेच्च ताम् ।
 अच्छित्त्वा वा विधातव्या लोम्बिकैकैव वेष्टिता ॥ ४६ ॥
 घृतमध्ये च तलिता फेनिका पुटिनी भवेत् ।
 बहिः खण्डप्रलिता वा न लिता वाऽतिकोमला ॥ ४७ ॥
 पूर्णिमाचन्द्रसदृशी मृदुला नवनीतवत् ।
 वातपित्तहरा बल्या किञ्चित्कफकरी सरा ॥ ४८ ॥
 सुस्निग्धा मधुरा शीता वृष्या गुर्वी च फेनिका ।

इति गोधूमफेनिका ।

अथ माषफेनिका—

माषगृङ्गाटशालूकक्षीररम्भासमुद्भवाम् ॥ ४९ ॥
 फेनिकां रचयन्त्येके न तथैवोत्तमा मता ।

अथ नवनीतफेनिका—

दुग्धे स्वेद्यं धौतमुद्गद्विदलं समतण्डुलम् ॥ ५० ॥
 नवनीतेन दध्ना वा पिष्टीकृत्य वटांश्चरेत् ।
 घृते पचेद्बहिः खण्डचूर्णेनोद्धूलयेदिमान् ॥ ५१ ॥
 फेनिका नवनीतस्य वातपित्तहरा सरा ।
 गुर्वी वृष्या बृंहणी च सुस्निग्धा मधुरा हिमा ॥ ५२ ॥

अथ माषफेणी—

निस्तुषां माषडालीकां द्विस्त्रिः सूक्ष्मां तु पेषयेत् ।
 शिलायां पिष्टिकामेतां नवनीतेन संयुताम् ॥ ५३ ॥
 गाढवस्त्रमयः पोतच्छिद्रितः पूरितस्तथा ।
 भ्रामयेच्च घृते तप्ते तं निष्पीड्य तु वर्तुलाम् ॥ ५४ ॥
 सिद्धां निष्कास्य सितया लिप्तां तां मर्दयेत्करे ।
 अतिबल्या माषफेणी गुर्वी स्निग्धाऽतिशुक्ला ॥ ५५ ॥

किंचिदुष्णाऽनिलहरा कफपित्तकरी सरा ।

अथ लड्डुकाः-

अथ दधिलड्डुकः ।

बद्धदध्ना समं चूर्णं ताण्डुलं खलपसेन्धवम् ॥ ५६ ॥

संमर्द्य गोलकीकृत्य घृते पक्त्वा शनैः शनैः ।

पाके सिताया आलिप्तो जायते दधिमोदकः ॥ ५७ ॥

बल्यो वातहरो हृद्यः पिपासादाहनाशनः ।

वृष्यश्च बृंहणो रुच्यः पित्तघ्नो दधिमोदकः ॥ ५८ ॥

अथ शमितालड्डुकाः ।

शमितामष्टमांशेन सर्पिषा मोदितां पुनः ।

मर्दितामम्मसा पश्चाद्वर्तितां काष्ठपट्टके ॥ ५९ ॥

नातिस्थूलकृशान्तेवांस्तालितान्पाकितान्पुनः ।

खण्डपाकेन तान्पश्चाद्ब्रूयात्पिण्डवद्बुधः ॥ ६० ॥

अथान्यप्रकारः-

घृतेन शमिता मिश्रा मर्दिता पाणिना वृद्धा ।

अम्बु दत्त्वा ततश्चर्क्वा कृत्वा सर्पिषि पाचयेत् ॥ ६१ ॥

पक्वां निष्कास्य तां पिष्ट्वा सूक्ष्मं दत्त्वा घृतं पुनः ।

सितामेरण्डमरिचद्राक्षाखर्जूरखण्डकान् ॥ ६२ ॥

नारिकेलान्त्रखण्डांश्च ब्रूयात्तस्य मोदकान् ।

अन्येऽपि विविधाः ख्याता गोधूमस्य च लड्डुकाः ॥ ६३ ॥

गोधूमलड्डुकाः स्निग्धा गुरवः शीतलाः सराः ।

वातपित्तहराः श्लेष्मशुक्रमन्दाग्निकारकाः ॥ ६४ ॥

अथ माषमुद्गलड्डुकाः-

माषस्य पिष्टिका किंवा मुद्गस्य धवलद्युतिः ।

गलिता निर्गलच्छिद्रात्तलिता तप्तसर्पिषि ॥ ६५ ॥

पाकीकृता विबद्धा च मोदको जायते वरः ।

माषस्य तु गुरुः स्निग्धो मोदको वातनाशनः ॥ ६६ ॥

उष्णः संतपणो वृष्यो मुद्गजस्तु हिमो लघुः ।

अथ मत्स्यलड्डुकाः-

गतत्वङ्मत्स्यखण्डानि तक्त्रेणोत्सादयेन्मनाक् ॥ ६८ ॥

ततो निष्कण्टकीकृत्य तक्रेणातिविमर्दयेत् ।
 अथ वस्त्रेण निर्गाल्य स्विन्नशालूकमिश्रितम् ॥
 तं कल्कं पेषयेत्पट्टे तत्पिण्डीं च समाचरेत् ॥ ६९ ॥
 तस्या निर्वर्तयेत्सेवान्धृते तप्ते पचेद्मृशम् ।
 कर्पूरैलायुते पाके पाके खण्डस्य पाचयेत् ॥ ७० ॥
 मत्स्यजा लङ्गुका बल्या गुरवः कफकारकाः ।
 वृष्यानिलहराः प्रोक्ताः किञ्चित्पित्तप्रकोपिनः ॥ ७१ ॥
 अथ मांसलङ्गुकाः—

एवमेव विधातव्याः स्विन्नमांसस्य लङ्गुकाः ।
 गुणा मांसानुसारेण ज्ञातव्या लङ्गुकेष्वपि ॥ ७२ ॥
 अथ शालूकलङ्गुकाः—

शालूक वितुषं स्विन्नं श्लक्ष्णापिष्टीकृतं पुनः ।
 सेवान्निर्वर्तय विपचेद्घृते खण्डेन पाचयेत् ॥ ७३ ॥
 शालूकलङ्गुको रूक्षो दुर्जरः कफपित्तहः ।
 किञ्चित्कषायो विष्टम्भी शूलाध्मानकरो हिमः ॥ ७४ ॥
 एवं सूरणशृङ्गाटकसेरुकमलाक्षजाः ।
 कूष्माण्डार्द्रकरम्मादिलङ्गुका अपि तद्वृणाः ॥ ७५ ॥
 इति सूरणादिमोदकाः ।

अथ बिन्दुमोदकाः—

चाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा तत्र योजिते ।
 किञ्चिच्च तण्डुलं चूर्णं नातिसान्द्रद्रवं तु तत् ॥ ७६ ॥
 पाचयेन्निर्गलच्छिद्रसमूहात्तप्तसर्पिषि ।
 यावनालनिमांस्तास्तु बिन्दुनादाय शार्करैः ॥ ७७ ॥
 पट्टैरालिप्य बध्नीयान्मोदकान्विल्वमानतः ।
 कर्पूरैलासुरभितानथ वा मण्डकीकृतान् ॥ ७८ ॥
 चतुरस्रीकृतान्वाऽथ किं वा मुक्तान्त्समाचरेत् ।
 लघुवृष्यो बृंहणश्च पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥ ७९ ॥
 तर्पणः शीतलो रूक्षो मधुरो बिन्दुमोदकः ।
 अथ कूष्माण्डादिबीजमोदकाः—

सर्पिषीषाद्विभृष्टानां बीजानां गतचर्मणाम् ॥ ८० ॥

खण्डेन पाकितानां च मोदकाः स्युर्मनोरमाः ।
गुरुवृष्यो बलस्थौल्यवर्णशुक्रकफप्रदः ॥ ८१ ॥
पित्तानिलास्रजिच्छीतो मधुरो बीजमोदकः ।

अथ दुग्धप्रकाराः-

दुग्धं विनष्टं निस्तोयं शनैर्मृष्टं तु खर्परे ॥ ८२ ॥
ससितं गालितं वस्त्रे निःस्रेहो दधिसक्तुकः ।

अथ स्नेहदुग्धसक्तुकः-

पाकपिण्डीकृतं दुग्धं नवमृन्मयभाजने ॥ ८३ ॥
मदितं गालितं वस्त्रे जायते दुग्धसक्तुकः ।

अथ क्षीरवटी-

गमिता मरिचैर्नक्षीरजा वटका वटी ॥ ८४ ॥
पक्त्वा घृते क्षिपेत्क्षीरे खण्डपाकेऽथवा वरे ।

अथ क्षीरमोदकः-

नष्टं दुग्धं शिलापिष्टं माषतण्डुलपिष्टयुक् ॥ ८५ ॥
घृते पक्त्वाऽथ संचूर्ण्य खण्डपाकविमिश्रितम् ।
मोदकादिप्रकाराणां हेतुतामुपगच्छति ॥ ८६ ॥

अथ स्वादुलड्डुकाः-

घनीभूतं शृतं दुग्धं शमितशांविमिश्रितम् ।
निर्गलच्छिद्रया तप्तसर्पिषि प्रपचेद्भूतम् ॥ ८७ ॥
पाकितं खण्डपाकेन सदेलोपणचर्णिना ।
जायते राजयोग्योऽयं सुस्वादुर्दुग्धमोदकः ॥ ८८ ॥

अथ दुग्धमण्डकाः-

कार्पासास्थ्यम्बुसंपूर्णां विस्तीर्णां स्याच्च हण्डिका ।
चुह्यां स्थाप्य ततस्तस्या अधो ज्वालयो हुताशनः ॥ ८९ ॥
रीतिस्थालकमेकं तु तन्मुखेऽधोमुखं न्यसेत् ।
तत्तप्तं घनदुग्धाक्तपोतेन शनकैर्दिहेत् (?) ॥ ९० ॥
मुहुर्मुहुर्भवेद्यावत्स्थूलं मण्डकमात्रया ।
तप्तो युक्त्या विनिष्कास्य मण्डकं ह्युरिकादिभिः ॥ ९१ ॥
मीनाण्डिकैलाकपूरैश्चूर्णितैरवधूलयेत् ।

अथ दुग्धकरञ्जिका—

पूर्वबल्लोम्बिकां कृत्वा स्थालके तां प्रपूरयेत् ॥ ९२ ॥
 शर्करामरिचैलाभिः सेन्दुभिश्चन्द्रखण्डवत् ।
 कृत्वा स्थाप्या शुभे पात्रे पयःसंस्था करञ्जिका ॥ ९३ ॥
 एवं पयःशृङ्गाटका अपि ।

अथ क्षीरशाकम्—

विनष्टदुग्धं खण्डं च तलयेत्तत्तसर्पिवि ।
 तन्निर्द्रवं खण्डसमं क्षीरशाकमुदीर्यते ॥ ९४ ॥
 सर्वं क्षीरमवं मक्ष्यं दृष्टिशुक्रप्रदं हिमम् ।
 गुरु श्लेष्मकरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तजित् ॥ ९५ ॥

अथ लपसी—

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां यर्जयेच्छनैः ।
 ततोऽल्पमल्पं निक्षिप्य क्षीरं सर्वसमं पचेत् ॥ ९६ ॥
 ततः खण्डांशकं दत्त्वा पचेदाघृतदर्शनम् ।
 लवङ्गैर्लोषणवती लपसीका प्रजायते ॥ ९७ ॥
 लपसीका गुरुस्निग्धा वृष्या कल्याऽतिबृंहणी ।
 श्लेष्मला वातपित्तघ्नी मधुरा रसपातयोः ॥ ९८ ॥

अथ मैमी—

श्रेष्ठं गोधूमचूर्णं प्रचुरघृतयुतं सन्निनेत्रत्वगेला-
 द्राक्षाखर्जूरशुण्ठीमरिचशशिलितापूर्णगर्वं पचेत्तत् ।
 मन्दं मन्दं कटाहे पटु पटुनि घृते तापप्रवर्णां च मैमी
 स्यादेषा शीतकाले स्वजनपरिवृतैर्मुञ्ज्यते योग्यमाग्निः ॥ ९९ ॥

अथ चन्द्रहाता—

स्थूलं गोधूमचूर्णं हिमकरकिरणप्रोज्ज्वलं भूषिताज्यै
 क्षिप्तं दुग्धे सखण्डे मृदुपटगलिते पाचितं मन्त्रानन्दम् ।
 कर्पूरैर्लोषणाढ्यं भवति लपसिका चन्द्रहातामिधाना
 वृष्या पित्तानिलघ्नी गुरुरपि कफला बृंहणी चातिबल्या ॥ १०० ॥

अथ शुद्धघेवरः-

क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां हि गालितम् ।
विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥ १ ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ।

अथ नारिकेरजो घृतपूरः-

शमितां मर्दितां क्षीरैः सितान्नियनान्विताम् ॥ २ ॥
आज्ये पचेन्मन्दमन्दं घृतपूरोऽपरो मतः ।

अथ दुग्धघेवरः-

पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ॥ ३ ॥
घृतपूरविनिर्माणं खादेत्स्वल्पसुसर्पिषि ।

अथ शालिपिष्टजो घेवरः-

मुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रं सशर्करं वस्त्रपुनीतमेतत् ॥ ४ ॥
घृते सुपकं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ।

अथ कसेरुघेवरः-

कसेरुचूर्णे निक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ॥ ५ ॥
कसेरुघेवरं कुर्यात्पूर्ववत्खण्डमण्डितम् ।

अथाऽऽम्ररसघेवरः-

पक्काग्रस्य घृते तप्ते रसस्तलनपिण्डितः ॥ ६ ॥
शुद्धशर्करया युक्तो घृतपूरोऽतिसुन्दरः ।
एवं शृङ्गाटकादीनां घृतपूरो भवेदपि ॥ ७ ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥ ८ ॥
विचार्य वस्तुसंयोगं घृतपूरस्य बुद्धिमान् ।
गुणांस्तथा वदेद्वैद्यः प्रधानं तु गुणे स्मृतम् ॥ ९ ॥

अथ गौरसयावक इति केचिद्गुह्यक इति संस्मृते-

शमितां सर्पिषा भृष्टां सितैलादिसमन्विताम् ।
क्षिप्त्वाऽन्यशमिता(तां) लम्बपुटे संग्रथितानन्ते ॥ २१० ॥

घृते पचेत्ततः खण्डे रसीभूते तु पाकयेत् ॥
 गुह्यको बृंहणी वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ॥ ११ ॥
 मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित्संधानकृत्सरः ॥

अथापूपकम्

शमितां गुडतोयेन समेन परिमर्दिताम् ॥ १२ ॥
 घृते-विस्तार्य विपचेत्सुवृत्तः स्यादपूपकः ॥
 अपूपः पुष्टिदो बल्यो हृद्यो गुरुतरः स्मृतः ॥ १३ ॥
 पित्तानिलहरो वृष्यः सुपक्वो रुचिकारकः ।

अथ दधिवटिका

शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् ॥ १४ ॥
 वटिकावद्विधायैतत्खण्डपाके विपाचयेत् ।
 पित्तानिलहरी वृष्या दधिवट्यमृतोपमा ॥ १५ ॥
 बृंहणी रुचिकृद्बहिमान्यश्लेष्मबलप्रदा ।

अथ जिलेबी कुण्डलीति संस्कृते—

द्विप्रस्था शुद्धशमिता चतुर्गोधूमगालिता ॥ १६ ॥
 विमर्द्य पयसा स्थाप्यं यावदम्लत्वमाप्नुयात् ।
 सद्भिद्धे नारिकेलस्य पात्रे तत्पक्वमाहरेत् ॥ १७ ॥
 परिभ्राम्य घृते तप्ते पचेत्तन्मन्दवह्निना ।
 सुपक्वां कङ्कणाकारां सितालेहे विनिक्षिपेत् ॥ १८ ॥
 सा तु कुण्डलिका नात्रा क्वचिच्च जलवह्निका ।
 जलवल्ली सरा वृष्या बृंहणी दृष्टिपुष्टिदा ॥ १९ ॥
 धातुस्तम्भकरी हृद्या विशेषाद्बलतुष्टिदा ।

अथ मण्डः—

शमितां तुर्यसर्पिष्कां गाढं संमर्द्य वारिणा ॥ २० ॥
 चक्राकारां तु तां कृत्वाऽनेकच्छिद्रपरम्पराम् ।
 तलयेत्सर्पिषि प्राज्ये यावद्वजति शोणताम् ॥ २१ ॥
 खण्डपाकेन संपाक्य स्थापयेन्मण्डमुत्तमम् ।
 मण्डो गुरुर्वातपित्तक्षेण्यारुचिहरः परः ॥ २२ ॥

श्लेष्मलस्तर्पणो वृष्यो वृंहणो बलकारकः ।

अथेन्दुरसा-

तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकम् ॥ २३ ॥

शुभमीषदधियुतं मर्दयेद्दृढपाणिना ।

एवं सुमर्दितं कृत्वा स्थापयेत्सकलां निशम् ॥ २४ ॥

ततोऽन्यस्मिन्दिने तच्च चित्रितं निस्तुषेस्तिलैः ।

विधायापूपकं तस्य तापिकायां घृते पचेत् ॥ २५ ॥

ततोऽमृतरसप्रख्या वातघ्ना बलवर्धना ।

अरोचकहरा हृद्या सुशीता कफहारिणी ॥ २६ ॥

अथ कंसारः-

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां भर्जयेच्छनैः ।

समं खण्डं तत्र दद्यादेलयोपस्कुरान्वितम् ॥ २७ ॥

स्निग्धे पात्रे विनिक्षिप्य चतुरस्रीकृतं तु तत् ।

कंसारः स्यान्नातिपित्तश्लेष्मलः पवनापहः ॥ २८ ॥

विष्टम्मारोचकहरो नातिस्निग्धो गुरुस्त्वयम् ।

अथ सक्तुः-

सक्तवः शीतला रूक्षाः सराः पित्तकफच्छिदः ॥ २९ ॥

भ्रमकुमभ्रमान्दाहं निघ्नन्ति बलशुक्रदाः ।

अथ यवसक्तुः-

सक्तवो यवजाः शीता दीपना लघवः सराः ॥ ३० ॥

कफपित्तहरा रूक्षा लेहनाः पानतस्तु ते ।

सद्यो बलप्रदाः पथ्यो घर्मादिक्लान्तदेहिनाम् ॥ ३१ ॥

इति केवलयवसक्तुः ।

अथ यवचणकसक्तुः-

निस्तुषैर्भोजितैः पिष्टैः सयवैश्चणकैः कृताः ।

सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥ ३२ ॥

पीताः शुक्रबलस्थैर्यशैत्यतृप्तिरुचिप्रदाः ।

पिण्डी प्रोक्ता गुरुस्तेषां द्रवत्वालेहिका लघुः ॥ ३३ ॥

इति यवचणकसक्तवः ।

अथ चणकसक्तवः—

शीताः संग्राहिणो रूक्षास्तर्पणा वातकारकाः ।

पित्तश्लेष्मच्छिदोऽसृग्दाः सक्तवो हरिमन्थजाः ॥ ३४ ॥

इति चणकसक्तवः ।

अथ लाजसक्तुः—

लाजसक्तुर्लघुर्ग्राही रक्तपित्तवमिप्रणुत् ।

वातश्लेष्मगद्वे पथ्यस्तर्पणः प्राणवर्धनः ॥ ३५ ॥

अथ सक्तुनिषेधः—

न मुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा सक्तुम् ।

नै जलान्तरितान्नद्विः सक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ ३६ ॥

अथ कुल्माषाः—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

कफमेदःशुकपुष्टिबलमन्दानलत्वदाः ॥ ३७ ॥

अथ लाजाः—

लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तकफच्छिदः ।

वम्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥ ३८ ॥

अथ धानागुणाः—

मृष्टा यवादिजा धाना कण्डिताल्पं च निस्तुषा ।

धाना विष्टम्मिनी रूक्षा कफमेदोहरा गुरुः ॥ ३९ ॥

ईषद्वातकरी पित्ता बलघ्नी दुर्जरा अपि ।

अथ पृथुकगुणाः—

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः ॥ ४० ॥

दुर्जराः शुक्ररुचिदा आमविष्टम्मकारिणः ।

अथ होलकः—

शिम्बीधान्यैरर्धपक्वैः सुमृष्टैर्होलको मतः ॥ ४१ ॥

होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदः स्वस्वभावतः ।

[*अथ त्रिविका (रुचिका) -

अपक्वमृष्टैर्गोधूमै रुचिका वातपित्तहा ॥ ४२ ॥

कफमेदोबलस्थैर्यधातुपुष्टिप्रदा लघुः ।]

अथ पुष्करम्—

पावनालोऽर्धपक्वस्तु मृष्टोऽग्नौ पुष्करामिधः ॥ ४३ ॥

+पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृलघु शीतलम् ।

त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्रकरं परम् ॥

तल्लाजा लघवो रूक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः ॥ ४४ ॥

अथ चणकहोलकः—

लघुः क्षतजपित्तनुत्कफहरो मरुत्कोपनौ

हिमो रुचिविवर्धनस्तुवरकश्च रूक्षस्तथा ।

विवन्धकृदपि प्रमात्रलकरोऽल्पपुंस्त्वः स्मृतौ

नृणां चणकहोलकः सपदि तुष्टिपुष्टिप्रदः × ॥ ४५ ॥

अथ मांसरन्धनप्रकारगुणागुणाः—

मूचरखचरजलचरजन्तुपलं दिक्पलं यदिह ।

भवति तदा स्नेहपलं देयं लवणार्धपलमच्छम् ॥ ४६ ॥

शाणं तूदधूलनकं मरिचाद्यं शाणयुगलं स्यात् ।

मत्स्यपलेषु सपादं द्रव्यं देयं तु मांसस्य ॥ ४७ ॥

तत्सुज्ञैर्मांसवदे(?)तलकेष्वल्पं ततः किञ्चित् ।

न्यूनाधिकं च देयं लोको यस्माच्च भिन्नरुचिः ॥ ४८ ॥

हिङ्गु स्नेहं च लवणं पानीयं व्यञ्जनेऽखिले ।

अनुक्तमपि दातव्यं पारम्पर्याच्च योगतः ॥ ४९ ॥

मृष्टं स्विन्नं च तलितं शुष्कं चापि प्रलेहितम् ।

मरितं वाऽपि शूल्यं च तान्दूरं वटकीकृतम् ।

इत्यादिर्वहुधा पाको मांसस्य मुनिभिः स्मृतः ॥ २५० ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतौ ग्रन्थौ ग. पुस्तकस्थः । + क. स्विन्नमत्रं तु पुष्करम् । × पुष्टिप्रद इत्यग्रे वक्ष्यमाणो ग्रन्थो ग. पुस्तके—अथ द्रा(वा) रिगतचरदिनदग्धो(र्गधं) वारि बद्धस्य औरकटुपटुलवङ्गक्षोदिहिङ्गुप्रमादि । प्रपिबति मुहुरन्ते भोजनस्य प्रकारं स तु पुनरपि भोक्तुं शान्तते तावदेव ॥ १ ॥

अथ भृष्टादिलक्षणम्—

सुस्विन्नं पललं सम्यग्लवणादियुतं पुनः ।
 कटाहे सघृते भृष्टं तद्भृष्टं समुदीर्यते ॥ ५१ ॥
 स्विन्नं सोपस्करं चैतत्स्विन्नमित्यभिधीयते ।
 संस्वेद्य तलितं स्नेहे प्राज्ये तत्तलितं पलम् ॥ ५२ ॥
 सोपस्करं तु यन्मांसं सिद्धं शोषितमायसे ।
 पात्रे तु शुष्कतां यातं तच्छुष्कं पललं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
 विधिवत्पाचितं पश्चात्स्नेहाम्लेन परिप्लुतम् ।
 मरिचाह्वयेन तन्मांसं प्रलेहितमिति स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 अग्निभृष्टं मरीतं स्याल्लवणाद्येन संयुतम् ।
 अङ्गारपूर्णगर्तस्य मलसं पार्श्वतः क्वचित् ॥ ५५ ॥
 विलम्बिपक्वं विधिवत्तान्दूरपललं स्मृतम् ।

अथ वा—

कोष्टिकायां वियत्येव बहिर्वह्नौ पलं पचेत् ॥ ५६ ॥
 तैत्तान्दूरं विपक्वं स्यात्पलस्नेहादिसंस्कृतम् ।
 संविध्य पलखण्डानि शूलेनाऽऽयसजेन हि ॥ ५७ ॥
 निर्धूमाग्नौ सलवणाज्यानि तानि शनैः पचेत् ।
 शूलपक्रामिदं मांसं नवनीतोपमं मृदु ॥ ५८ ॥
 संस्वेद्य पिष्टं च पुनर्वटकीकृतमल्पशः ।
 सोपस्करं पलं ज्ञेयं वटकीकृतमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथ सर्वमांसप्रक्षालनप्रकारः—

धौतं केवलतोयेन हिङ्गुन्तक्राम्बुना ततः ।
 खण्डीकृतं पलं धौतं निजगन्धं जहाति हि ॥ २६० ॥

अथ मांसरन्ध्रनवेसवारः—

हरिद्राव्योषसिन्धूत्थहिङ्गुधान्याकृदाडिमैः ।
 साजाजिभिर्वेसवारैः सो(स)रसोऽयमुदाहृतः ॥ २६१ ॥

इति वेसवारः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां सिद्धान्तादिपाकगुणकथनं नाम षोडशस्तरङ्गः ॥ १६ ॥

१ क. 'कार्यवि' । २ क. 'हिर्बहुबलं' । ३ क. 'तत्रादूरं' । ४ क. 'त्पलं स्वेदादि' । ५ ग.

अथ सप्तदशस्तोत्रः ।

अथ दिनचर्या-

प्रातःकाले समुत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 दध्यादर्शकसिद्धार्थविल्वगोरोचनस्रजाम् ॥ १ ॥
 वाजिवारणगोविप्रहरिद्राशतपर्वणाम् ।
 दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ २ ॥
 प्रतिबिम्बं घृते पश्येत् चिरंजीवितकाङ्क्षया ।
 वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च तुरीयकः ॥ ३ ॥
 द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये ।
 द्विपुरीषं चतुर्मूर्त्रं विधिवद्विश्च भोजनम् ॥ ४ ॥
 दिवा जागरणं कुर्याद्वात्रौ निद्रां च मैथुनम् ।
 आयुषे भोजने जीर्णे वेगानामविधारणम् ॥ ५ ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम् ।
 न वेगितोऽन्यकार्यं स्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥ ६ ॥
 लोमशोकमयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत् ।
 वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षतोद्गारवमीन्द्रियैः ॥ ७ ॥
 क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिन्द्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ।
 गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् ॥ ८ ॥
 मध्यं पवित्रं चाऽऽयुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।
 पादप्रक्षालनं पादमूलरोगश्रमापहम् ॥ ९ ॥
 दृष्टिप्रसाधनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ।
 भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्धवाधयन् ॥ १० ॥
 जिह्वानिलैस्खनेनापि जिह्वानिलैस्खनं चरेत् ।
 मुखं प्रक्षालयेद्धीमान्पश्चाद्गुण्डूषकं चरेत् ॥ ११ ॥
 वैगन्ध्यारुचिदन्तास्यजिह्वारोगमलाकृताः ।
 दन्तधावनतो न स्युः स्युः प्रमाथीविशुद्धताः ॥ १२ ॥
 अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् ।
 पृक्षे चैवार्थसंपत्तिर्बदर्या मधुरो ध्वनिः ॥ १३ ॥

खदिरे मुखसौगन्ध्यं बिल्वे तु बहुलं धनम् ।
 उदुम्बरे वयोवृद्धिरास्त्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
 कदम्बे तु धृतिर्मेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्तिसौभाग्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
 अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
 दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
 जातीतगरमन्दरैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
 न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिक्कावमीषु च ॥ १७ ॥
 दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुजार्तस्तृपितः श्रान्तः पानकमान्वितः ॥ १८ ॥
 अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
 ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
 जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
 असंचार्यो मुखे पूर्णो गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ २१ ॥
 खदिरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
 अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
 गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
 कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
 सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
 दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
 कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
 मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
 मुखस्य पिण्डकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
 कुर्याद्वाऽपि कदुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
 कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

अथ नस्यम्-

कटुतैलादि नस्यार्थं नित्याभ्यासेन योजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥ २८ ॥

सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।

निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ २९ ॥

अथाञ्जनम्-

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रकीर्तितम् ।

लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदृशने ॥ ३० ॥

अथाञ्जने निषेधः-

रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा ।

ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥ ३१ ॥

पञ्चरात्रान्नस्रश्मश्रुकेशलोमानि कृन्तयेत् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ ३२ ॥

पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचं कान्तिकरं परम् ।

उत्पाटयेत्तु लोमानि नासाया न कदाचन ॥ ३३ ॥

तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौबल्यं त्वरया भवेत् ।

अथ केशप्रसाधनकरणम्-

केशपाशस्य कुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ३४ ॥

केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् ।

अथाऽऽदर्शगुणाः-

आदर्शालोकनं प्रोक्तं मङ्गल्यं कान्तिकारकम् ॥ ३५ ॥

पुष्टिदं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।

व्यायामगुणाः-

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मदसः क्षयः ॥ ३६ ॥

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।

व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिनैवोपजायते ॥ ३७ ॥

विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ।

शीघ्रं भवन्ति नैतस्य वलीशिथिलतादयः ॥ ३८ ॥

न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ।
 सामान्यो न जनः कश्चिदेनमाक्रुमीहते ॥ ३९ ॥
 शङ्कुन्तेऽस्माच्च बलिनः परामवमरातयः ।
 स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धमोजिनाम् ॥ ४० ॥
 वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ।
 अन्यदाऽपि च कर्तव्यो बलार्धेन यथाबलम् ॥ ४१ ॥

अर्धबललक्षणम्—

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ।
 मुखशोषं च लभते तद्वलार्धस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥
 किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः ।
 यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदा दिशेत् ॥ ४३ ॥

निषेधः—

भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी ।
 रक्तपित्ती क्षती शोथी न तं कुर्यात्कदाचन ॥ ४४ ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिः श्रमः क्रुमः ।
 तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ ४५ ॥

अभ्यङ्गः—

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु यत्नतः ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ४६ ॥

तैलमाह—

सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
 अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ ४७ ॥
 अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिं बलं स्मृतिम् ।
 निद्रां वर्णं मृदुत्वं च कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् ॥ ४८ ॥
 स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
 चक्षुष्पुष्टिप्रदः प्रोक्तः केशभूमिगदापहः ॥ ४९ ॥
 न कर्णरोगो न मलो न च मन्या हनुग्रहः ।
 नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ५० ॥

कर्णरसपूरणम्—

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्रादप्रशस्यते ।
 तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ५१ ॥
 पादाभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् ।
 पादसुप्तिश्रमस्तम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ५२ ॥
 व्यायामक्षुण्णवपुषं पञ्चां संमर्दितं नरम् ।
 व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ५३ ॥

स्नेहावगाहनगुणाः—

स्नेहावगाहनं वातशमनं धातुपुष्टिदम् ।
 अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणामिव पल्लवाः ॥ ५४ ॥
 वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहासिक्तास्तु धातवः ।

निषेधः—

नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कथंचन ॥ ५५ ॥
 तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ।
 पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥ ५६ ॥
 शेषाणामामयानां च बह्वैः सादादयो गदाः ।
 उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रवर्धनम् ॥ ५७ ॥
 बल्यं शोणितदं कान्तित्वकप्रसादमुदुत्वकृत् ।
 मुखलेपाद्वृढे वक्त्रं नेत्रं कान्तं सरोजवत् ॥ ५८ ॥
 पिण्डकाव्यङ्गरहितं सुगन्धद्युति जायते ।

स्नानगुणाः—

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मनुत् ।
 बाह्यैः सेकैस्तु शीताद्यै रूष्माऽन्तर्याति पीडितः ॥ ६० ॥
 मरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ।
 शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ ६१ ॥
 तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफप्रणुत् ।
 शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा ॥ ६२ ॥
 कफवातप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ।
 अशीतेनाम्मसा स्नानं पयःपानं युवस्त्रियः ॥ ६३ ॥

एतद्धी मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च भोजनम् ।

यः संदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ॥ ६४ ॥

वलीपलितनिर्मुक्तौ जीवेद्वर्षशतं नरः ।

स्नाननिषेधः—

स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु ॥ ६५ ॥

आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु विगर्हितम् ।

स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् ॥ ६६ ॥

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूस्वग्दोषनाशनम् ।

कौशेयं चित्रवस्त्रं वा रक्तवस्त्रं तथैव च ॥ ६७ ॥

वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।

मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते ॥ ६८ ॥

तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।

शुक्रं तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ॥ ६९ ॥

न चोष्णं न च शीतं वा तत्तु वर्षासु धार्यते ।

यशस्यं धार्यमायुष्यं श्रीदमानन्दवर्धनम् ॥ ७० ॥

त्वच्यं वशीकरं हृद्यं नवं निर्मलमम्बरम् ।

कदाऽपि न जनैः सज्जिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ॥ ७१ ॥

तत्तु कण्डूक्रिमिकरं शलान्यलक्ष्मीकरं परम् ।

पट्टवस्त्रं त्रिदोषघ्नं त्वच्यमानन्दवर्धनम् ॥ ७२ ॥

वशीकरं पवित्रं च शुक्रपुष्टिबलप्रदम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् ॥ ७३ ॥

उष्णं कफानिलहरं शीतकालं तदिष्यते ।

चन्दनं घनसारेण बालुकेन च मिश्रितम् ॥ ७४ ॥

सुगन्धि परमं शीतमुष्णकालं प्रशस्यते ।

चैन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिविमिश्रितम् ॥ ७५ ॥

न चोष्णं न च शीतं च वर्षाकाले प्रशस्यते ।

अनुलेपस्तृषामूर्च्छादौर्गन्ध्यश्रमदाहजित् ॥ ७६ ॥

सौभाग्यतेजस्त्वर्गवर्णप्रीत्योजोबलवर्धनः ।

स्नानानर्हमनुष्णाणामनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ७७ ॥

भूषणगुणाः—

१ क. शीतिषोनिषु । २ क. पुस्तके न कुङ्कुमोपेतामिति पाठान्तरम् ।

सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकम् ।
 पापरक्षोग्रहहरं कामौजःश्रीविवर्धनम् ॥ ७८ ॥
 भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः ।
 शुचि सौभाग्यसंतोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ७९ ॥
 ग्रहद्वष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।
 पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥ ८० ॥
 भाणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगो-
 र्भौमेयस्य च विद्रुमं मरकतं सौम्यस्य गारुत्मतम् ।
 देवेज्यस्य च पुष्परागमसुरामात्यस्य वज्रं शने-
 नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैदूर्यके ॥ ८१ ॥
 वासःस्रक्स्वर्णरत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् ।
 रक्षोघ्नं सुष्ठु चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ८२ ॥
 सततं सिद्धियन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च ।
 रोचनासर्षपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम् ॥ ८३ ॥
 आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुचि ।
 हिंस्रादिमयविध्वंसि वशीकरणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
 देवगोविप्रवृद्धानां गुरुणां चैव पूजनम् ।
 आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकलिखण्डनम् ॥ ८५ ॥
 ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
 तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्लक्ष्मीविवर्धनम् ॥ ८६ ॥
 लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽश्वमः ॥ ८७ ॥
 पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् ।
 पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे हितम् ॥ ८८ ॥
 शरीरे जायते नृणां वाञ्छा नित्यं चतुर्विधा ।
 बुभुक्षाऽथ पिपासा च सुषुप्तिः सुरतस्पृहा ॥ ८९ ॥
 भोजनेच्छाविधातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः ।
 तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ ९० ॥
 विधातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् ।
 श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥ ९१ ॥
 निद्राविधाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
 अङ्गमर्दश्च तन्द्रा च स्यादन्नापाक एव च ॥ ९२ ॥

मवेन्मूत्राशयेऽपाने मुष्कयोः श्वयथुर्व्यथा ।
 मूत्ररोधः प्रमेहश्च वातकुण्डलिकादयः ॥ ९३ ॥
 दृष्टेराच्छिन्नता शुक्राश्मरी शुक्रस्य धारणात् ।
 बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽधारेन्धनक्षयात् ॥ ९४ ॥
 क्षामी भवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ।

आहारव्यवस्था—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति ।
 दोषक्षये च धातून् धातुक्षेप्ये तथा प्राणान् ॥ ९५ ॥
 आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
 स्मृत्यायुःशक्तिवर्णोजःसत्त्वशोभाविबर्धनः ॥ ९६ ॥
 याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मे बलक्षयः ॥ ९७ ॥
 उद्धारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ९८ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्लघु ।
 श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मो बलवाननलस्तदा ॥ ९९ ॥

अथाऽऽह चरकः—

सज्वरं विज्वरं वाऽपि मात्रया लघु भोजयेत् ।
 दिनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥ १०० ॥
 आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ॥ १०१ ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

उक्तं च—

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः । इति ॥
 रुचिः पाको बलं पुष्टिर्जायते चाऽऽमयक्षयः ।

अथ हेमपात्रम्—

* दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं बलौजःशुक्रकान्तिदम् ॥ २ ॥
 यशस्यं निर्विकारं च हैमं भोजनभाजनम् ।

* ग. पुस्तकस्थमिदमर्थम् ।

१ गं. निराहारं च सर्वथा ।

अथ रौप्यम्-

रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफघातकृत् ॥ ३ ॥

कांस्यपात्रम्-

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

अथ पैत्तलम्-

पित्तलं वातकृद्बुद्धिमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥ ४ ॥

अथ लोहपात्रम्-

आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।

शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ५ ॥

ताम्रपात्रम्-

ताम्रपात्रं निषिद्धं स्यादामयप्रदमग्निजित् ।

सृन्मयपात्रम्-

शीलजे सृन्मये वाऽपि भोजनं श्रीनिकेतनम् ॥ ६ ॥

काष्ठपात्रम्-

दारुद्रवं विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारकम् ।

[* दलपात्रम्-

दाल्यं तु रोचनं वृष्यं दूषणं विषयानजित् ।]

जलपात्रम्-

जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदः शुभम् ॥ ७ ॥

हेमादीनामम्बुभाजां पात्राणां पूर्ववद्गुणाः ।

काचस्फटिकवैडूर्यपात्रं शीतलमुत्तमम् ॥ ८ ॥

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।

इति संचिन्त्य भुञ्जानं वृष्टिदोषो न बाधते ॥ ९ ॥

या वृष्टिः सर्वभूतानां या च वृष्टिः स्वदोषजा ।

तद्दुष्टदृष्टिनाशाय नारदं संस्मरेत्पुमान् ॥ ११० ॥

अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।

वृष्टिदोषनिवृत्त्यर्थं हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥

हीनदीनक्षुधार्तानां ग्रामाद्यागतरोगिणाम् ।
 कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥ १२ ॥
 पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककृद्भ्रंशवर्हिणाम् ।
 सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥ १३ ॥
 आदौ रसान्समश्रीयात्कटुतिक्तकषायकान् ।
 मध्ये मधुरमन्ते तु स्वाद्वल्लवणान्मजेत् ॥ १४ ॥
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनं घनम् ।
 अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ १५ ॥
 आदौ द्रवं समश्रीयात्तन्नाम्बु न पिवेद्बहु ।
 मध्ये तु कठिने मक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ १६ ॥
 अतिद्वुताशिताहारो गुणान्दोषान्न विन्दति ।
 भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्वतः ॥ १७ ॥
 अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
 अतिक्लृप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं च भोजनम् ॥ १८ ॥
 मन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
 लघुमन्दे गुरु तीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समे समं भोज्यम् ॥ १९ ॥

आदौ सूपज्यभक्तं सकथिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं
 पक्वान्नं मध्यदेशे बहुविधपल्लं व्यञ्जनान्यत्र भोज्ये ।
 अन्ते दुग्धं सिताढ्यं शृतमतुलरसं सान्नमत्यन्तमिष्टं
 दध्यन्नं वा यथेच्छापरिकलितमिदं देशरीत्या विदध्यात् ॥ १२० ॥

एकं व्यञ्जनमास्वाद्य ततः प्रक्षालयेत्करम् ।
 पुनरन्यत्प्रमुञ्जीत यथेच्छं नृपतिः सुखम् ॥ २१ ॥
 एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं लभते मृशम् ।
 प्राप्नोति महतीं पुष्टिं क्रमशो धरणीपतिः ॥ २२ ॥
 कथां रसालां शृणुयात्समये भोजनस्य हि ।
 तथा हृष्टहृदो मक्ष्यं भवत्येव गुणाधिकम् ॥ २३ ॥
 भुञ्जानो न बहु ब्रूयान्न निन्देदपि किञ्चन ।
 जुगुप्सितकथां नैव शृणुयादपि नो वदेत् ॥ २४ ॥
 यथोक्तं भुङ्क्त्व मा भैषीः तक्रं सलवणं पिव ।
 तस्योपरि जलं किञ्चित्स्योपरि न किञ्चन ॥ २५ ॥

फलान्यादौ समश्रीयाद्वाडिमाधीनि बुद्धिमान् ।
 विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥ २६ ॥
 बद्रीबीजशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ।
 पूर्वं भोज्यानि मिषजा न तु भुक्ते कदाचन ॥ २७ ॥
 गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान्पृथुकादिकान् ।
 न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ २८ ॥
 कुक्षेर्मागद्वयं भोज्यैरद्भिरेकं प्रपूरयेत् ।
 घायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९ ॥
 ध्वाङ्गक्षः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
 बभ्रुः शिखण्डितनयश्च भवेद्विहृष्टः ।
 क्रौञ्चः प्रदुष्यति विरौति च ताम्रचूडः
 छर्दिः शुकः प्रकुरुते विलपन्ति कीराः ॥ ३० ॥
 हंसाः स्खलन्ति गतिषु प्रसभं चकोरो
 धत्ते विरक्तिमचिरेण विलोक्य दृष्ट्या ।
 अन्नाद्विषेण कलितादत एव तेभ्यो
 दत्त्वाऽल्पमन्नमथ पात्रगतात्ततोऽद्यात् ॥ ३१ ॥

[* अथ विषयुक्तम्—

मक्तं पर्युषितोपमं विषयुतं सूपो हरित्फेनिलो
 मांसं नीरसनीलराजिरुगिति व्याशुष्यति व्यञ्जनम् ।
 क्षीराद्यं तु पिशङ्गपीत+क्पुष्पं विगन्ध्यं वरं
 ध्यामं मण्डलि चान्यदेवमुदितं वैरस्यैववर्णयुक् ॥

एवं विषयुक्तम् ।]

अन्यच्छुष्कान्नादिफलजलताम्बूलादि—

रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।

न तथा स्वादमाप्नोति सेव्यमम्भस्ततो मुहुः ॥ ३३ ॥

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मान्नरी वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद्भूरी ॥ ३४ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः

मुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
 मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥ ३५ ॥
 तृषितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
 तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितश्च जलोदरी ॥ ३६ ॥
 आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
 भुक्त्वा पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ ३७ ॥
 अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ।
 शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ॥ ३८ ॥
 भोजनान्ते स्मरन्नक्षणोरङ्गुष्ठाग्राम्बु निक्षिपेत् ।
 ततस्तु संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्मुनीन्स्पृशन् ॥
 जठरं तेन तस्याऽऽशु मुक्तं पचति देहिनः ॥ ३९ ॥
 अगस्तिं कुम्भकर्णं च शनिं च बडवानलम् ।
 आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ॥ ४० ॥
 मुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ।
 अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ॥ ४१ ॥
 यश्चैतान्संस्मरेन्नित्यं मुक्तं तस्याऽऽशु जीर्यति ।
 ततः संशीलयेन्मर्त्यस्ताम्बूलमसुतोपमम् ॥ ४२ ॥
 ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् ।
 तिक्तं च पाचनं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ ४३ ॥
 बह्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ।
 पूगं स्यात्कफपित्तघ्नं तत्तु स्विन्नं त्रिदोषनुत् ॥ ४४ ॥
 सरसं गुर्वभिष्यन्दि तद्भृशं वह्निनाशनम् ।
 खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत् ॥ ४५ ॥
 संयोगतो दोषहरं सौमनस्यं करोति च ।
 मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ ४६ ॥
 प्रमाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा ।
 निशायां तु तथा चूर्णं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ ४७ ॥
 यात्युच्चैर्नातिनीचैश्च पर्णानां दशकं वरम् ।
 अर्धपूगं सखदिररक्तिकं योग्यचूर्णयुक् ॥ ४८ ॥
 एतत्ताम्बूलमुचितं कामकृत्पाचनं सरम् ।
 पर्णाधिक्यात्पित्तकरं पूगाधिक्यात्कफप्रदम् ॥ ४९ ॥

शुक्रहृत्सदिराधिक्यात्तस्मात्तदुचितं वरम् ।
 आयुर्ग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ ४९ ॥
 तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं चास्य विवर्जयेत् ।
 पर्णमूले भवेद्याधिः पर्णाग्रे चाऽऽयुषः क्षयः ॥
 चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ ५० ॥

ताम्बूलगुणाः—

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षार कषायान्वितं
 वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् ।
 वक्त्रस्याऽऽभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसदीपनं
 ताम्बूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ५१ ॥

निषेधः—

न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न वाते न विषे न शोषे ।
 मदात्यये नापि न मोहमूर्च्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ ५२ ॥
 आदौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ ५३ ॥
 शयनं चाऽऽसनं चाति न भजेन्न द्रवादिकम् ।
 नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ५४ ॥
 व्यायामं च व्यवायं च धावनं भारमेव च ।
 युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं मुक्तवांस्त्यजेत् ॥ ५५ ॥
 भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छतपद्या तु जायते ।
 अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥ ५६ ॥
 मुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य बलं भवेत् ।
 आयुश्चङ्क्रममाणस्य सृत्युर्धावति धावतः ॥ ५७ ॥
 वामदिशायामनलो नाभ्यूर्ध्वस्थित इतो बलवान् ।
 तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत मुक्तप्रपाकार्थम् ॥ ५८ ॥

मतान्तरम्—

मनागुत्तानशायी स्यात्तुक्त्वा दक्षिणशाय्यपि ॥ ५९ ॥
 वामशायी ततोऽन्नस्य शैथिल्यं स्थैर्यपाङ्क्तिने* ।(?)

* “श्वासानद्यौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्विगुणान्वाने पश्चात्स्वप्याग्रभा-
 सुखम् । भोजनकुतूहलात् । इतीये टिप्पनी स्थैर्यपङ्क्तिन इत्यत्र क. पुस्तके ।

खट्वातूल्यादिगुणाः—

त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा ॥ १६० ॥
 भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठशय्या तु वातला ।
 भूशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ ६१ ॥
 श्रमानिलहरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ।
 प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यसुखकृद्वाहपित्तनुत् ॥ ६२ ॥
 स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नप्रवातमतोऽन्यथा ।
 सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि वा तथा ॥ ६३ ॥
 निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय सुखाय च ।

पूर्वादिवातगुणाः—

पूर्वानिलो गुरुश्रोणः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः ॥ ६४ ॥
 विदाही वातलः श्रान्तकफशोषवतां हितः ।
 स्वादुः पटुरभिव्यन्दी त्वग्दोषार्तो विषक्रिमीन् ॥ ६५ ॥
 संनिपातं ज्वरं श्वासमामवातं च कोपयेत् ।
 दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ॥ ६६ ॥
 वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः ।
 पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहलघुः ॥ ६७ ॥
 मेदःपित्तकफध्वंसी प्रमञ्जनविवर्धनः ।
 उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् ॥ ६८ ॥
 क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
 ऐशानः कटुराग्नेयो रूक्षो दाहकरो मतः ॥ ६९ ॥
 नैर्ऋतोऽतिप्रदाही स्यात्तिको वायव्य उच्यते ।

व्यजनगुणाः—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥ ७० ॥
 तालवृन्तमवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ।
 वंशजव्यजनश्रोणो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ७१ ॥
 चामरो वस्त्रजातश्च मायूरो वेत्रजस्तथा ।
 एते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ७२ ॥
 दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
 ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवा स्वप्नो निषिध्यते ॥ ७३ ॥

उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
 वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ ७४ ॥
 व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्रान्तानतीसारिणः
 शूलश्वासवतस्तृषापारिगतान्हिकामरुत्पीडितान् ॥
 क्षीणान्क्षीणकफाजिशून्मदहतान्वृद्धान्नसाजीर्णिनो
 रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ७५ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता न यैः ।
 तेषां स्वापवतां दोषो जाग्रतां वोपजायते ॥ ७६ ॥
 भोजनानन्तरं निद्रा वातघ्नी कफपुष्टिकृत् ।
 शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् ॥ ७७ ॥
 वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् ।
 आयुःक्षयमयाद्विद्वान्नाहि सेवेत कामिनीम् ॥ ७८ ॥
 अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः ।
 आस्या स्थौल्यारुचिश्लेष्मसौकुमार्यसुखप्रदा ॥ ७९ ॥
 अध्वा वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यविनाशनः ।
 यस्य चङ्क्रमणं नास्ति तस्य स्यादङ्गुलीडनम् ॥ ८० ॥
 तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ।
 उष्णीषं रुचिकृत्केश्यं रजोवातकफापहम् ॥ ८१ ॥
 लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् ।
 उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगजित् ॥ ८२ ॥
 सुखप्रचारमोजस्यं सदा वृष्यमुदीरितम् ।
 पादाभ्यामनुपानञ्चां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ ८३ ॥
 अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ।
 छत्रसंधारणं वर्षातपवातरजोहरम् ॥ ८४ ॥
 श्रमघ्नं हितमक्ष्णोश्च मङ्गल्यमपि कीर्तितम् ।
 सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यशौर्यधैर्यविवर्धनम् ॥ ८५ ॥
 अवष्टम्भकरं चापि मयघ्नं दण्डधारणम् ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्ता शिबिका सर्ववल्लभा ॥ ८६ ॥
 आस्या गुणकरी ज्ञेया दोषघ्नी च यशस्करी ।
 वातश्लेष्मगदार्तानामहिता भ्रमकृत्तरिः ॥ ८७ ॥
 पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ।
 घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम् ॥ ८८ ॥

कफमेदोवर्णहरं हितं तद्वलिनां परम् ।
 आतपः स्वेदमूर्च्छासृक्पित्तवृष्णाक्लमश्रमान् ॥ ८९ ॥
 दाहं विवर्णतां कुर्यादेताऽच्छाया व्यपोहति ।
 वृष्टिर्वृष्या हिमा बल्या निद्रालस्यविधायिनी ॥ ९० ॥
 भयावहा मोहसम्बद्धकफवातरुजाकरी ।
 अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ॥ ९१ ॥
 आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ।
 धूमः पित्तानिलौ कुर्यात्सद्यः श्लेष्मकरश्च सः ॥ ९२ ॥
 सतताध्ययनं वादः परतश्चावलोकनम् ।
 सद्विद्याऽऽचारसेवा च बुद्धिर्मध्यकरी शुभा ॥ ९३ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां दिनचर्याकथनं नाम सप्तदशस्तरङ्गः ॥ ९७ ॥

अथाष्टादशस्तरङ्गः ।

अथ रात्रिचर्या—

चत्वारिमानि कर्माणि संध्यायां वर्जयेद्बुधः ।
 आहारं मैथुनं निद्रां पठनं च तुरीयकम् ॥ १ ॥
 आहाराज्जायते व्याधिर्गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
 निद्राया जायतेऽलक्ष्मीः पठनादायुषः क्षयः ॥ २ ॥
 ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृद्रपित्तदाहजित् ।
 ततो हीनगुणः कुर्यादवश्यायः कफानिलौ ॥ ३ ॥
 तमो भयावहं मोहकफपित्तक्लमप्रदम् ।
 बलिनो मनसो रोधात्क्रोधाद्वा ब्रह्मचर्यतः ॥ ४ ॥
 नारीणां रतजत्वात्तु क्षीणं शुक्रं भवेन्नृणाम् ।
 दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ॥ ५ ॥
 क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ।
 अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ६ ॥
 सेवनं योषितां कुर्याद्बुधो बुद्ध्वा रतिक्रमम् ।
 बाला योग्याऽधिरूढा च अनुरागविभावनात् ॥ ७ ॥

१ क. 'मभ्रमा' । २ ग. 'वापहा मोहितस्य कफ' । ३ ग. 'वार्धसे' । ४ ग. 'मेधाक' ।

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
 द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणी तदनन्तरम् ॥ ८ ॥
 पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमधिरूढा ततः परम् ।
 वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववाजिता ॥ ९ ॥
 निद्राघशरदोर्बाला हिता विषयिणे भवेत् ।
 हेमन्ते शिशिरे योग्या प्रौढा वर्षाविसन्तयोः ॥ १० ॥
 नित्यं वा सेव्यमाना हि बाला वर्धयते बलम् ।
 क्षयं नयति योग्या स्त्री प्रौढा जनयते जराम् ॥ ११ ॥
 सद्यो मांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ १२ ॥
 पुतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
 प्रमाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ १३ ॥
 वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
 वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १४ ॥

देशविशेषजातस्त्रीस्वभावः—

रूक्षाङ्गी बहुभोजनी चलमतिर्गीतप्रिया वातला
 शैलाम्मोनिधिपार्श्वदेशवनिता प्रायो भवेदीदृशी ।
 वर्षायां कुसुमागमे च बहुशः सेव्या परं प्रीतिदा
 गुर्वी हारसुगन्धिमालयवसना स्निग्धाऽङ्गरागादितः ॥ १५ ॥
 व्यक्तग्रन्थिरहर्निशं च सकले गात्रे वहन्त्युष्णता-
 मम्भोजप्रसवारुणोत्तमकला शीताऽनिलप्रेयसी ।
 सौराष्ट्रचङ्कलिकुसिन्धुयुवतिः कामं भवेत्पित्तला
 हेमन्ते शिशिरे नरैरनुदिनं सेव्या यथा काङ्क्षया ॥ १६ ॥
 ज्ञेया कोकिलकाकली मृदुरवा नन्दैषिणी शीतला
 निद्रालुश्च शिरीषकोमलतनुः स्निग्धाननां श्लेष्मला ।
 वङ्गस्त्री हठकामरूपतरुणी सुस्निग्धकेशी भवे-
 द्दन्तव्या शरदि प्रदिष्टमदना ग्रीष्मेऽपि पुंभिर्वरैः ॥ १७ ॥
 सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
 प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १८ ॥

* 'प्रणशब्दः शक्तिबलवाचको न तु जीववाचकः' इयं टिप्पणी क पुस्तकस्था ।

१ क. 'हुमालिनी बलवती गीत' । २ ग. 'गुर्वाहा' । ३ क. 'वेच्छीतला' । ४ क. 'ना कोमल' ।
 ५ क. 'प्रदुष्टगमना' । ६ ग. 'कामिनी कामं बला वाजीकृतो हि' ।

दिनमर्यादामाह—

त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ।
 शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि ॥ १९ ॥
 वर्षासु जलद्ध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ।
 रजस्वला व्याधिमती विशेषाद्योनिरोगिणी ॥ २० ॥
 वयोधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा ।
 एतासां संगमात्प्राहुर्वैगुण्यानि बहूनि च ॥ २१ ॥
 गर्भिणी सप्तमान्मासादुपरिष्ठान्निषिध्यते ।
 संप्राप्ते त्वष्टमे मासि मैथुनं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
 [* यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहाच्च यो जनः ।
 अन्धो मूकोऽथ बधिरो जायते कुब्ज एव च ॥ २३ ॥]

निषेधः—

अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्भ्रान्त्यथिताङ्गः पिपासितः ।
 बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्भोगी च मैथुनम् ॥ २३ ॥
 शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ।
 अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादयः ॥ २४ ॥
 आयुष्मन्तो मन्दजरावपुर्वर्णबलान्विताः ।
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥ २५ ॥
 स्नानं सशर्करं क्षीरं रसा मक्ष्याश्च गौडिकाः ।
 व्यजनं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हिताः सदा ॥ २६ ॥
 रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् ।
 निद्राऽनुसेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रताम् ॥ २७ ॥
 पुष्टिवर्णबलोत्साहवीर्यवह्नीन्करोति च ॥ २८ ॥
 सवितुरुदयकाले प्रसूतीः सलिलस्य पिबेदृष्टौ ।
 रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्द्वर्धशतं साग्रम् ॥ २९ ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालो रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः ।

तथा च भोजः—

पिबति पर्युषितं जलमन्वहं तिमिरवांश्चरमप्रहरे निशः ।
 यदि तदा लभते स तु गारुडीं वृशमपास्तसमस्तगदो नरः ॥ ३० ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं श्लोको ग. पुस्तकस्थः ।

एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयातिसंनिहितः प्राक्कालः ।

तथा च ग्रन्थान्तरे-

अम्मसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।

नवनागबलं प्राप्य जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ३१ ॥

सलिलस्यात्र पर्युषितस्य ग्रहणं भोजवचनानुसारतः ।

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा ताक्षर्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्धिमुक्तः ॥ ३२ ॥

निशीथोऽत्र निशान्धकारः । मात्राप्रसृतत्रयम् ।

उक्तं च भोजेन-

‘प्रसृतित्रयमम्मसः पिबेन्मनुजो नासिकया समाहितः’ ॥ इति ।

स्नेहे पीते क्षेतेऽशुद्धावाध्माते स्तिमितोदरे ।

हिकायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥ ३३ ॥

इति रात्रिचर्यागुणाः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रात्रिचर्या नामाष्टादशस्तरङ्गः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ द्रव्यरसविपाकादिवर्णनम्-

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तल्लु क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अम्भोयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ।

द्रव्यै रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥ ३ ॥

संबन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ।

कचिद्रसा गुणाः कापि वीर्यं पाकः कचित्कचित् ॥ ४ ॥

कचित्प्रभावः स्वं कर्म द्रव्यस्थो विदधाति हि ।

रसाः स्वाद्गुणलवणतित्तोषणकषायकाः ॥ ५ ॥

षडद्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं गुणावहाः ।

मधुरगुणाः—

रसो हि मधुरः शीतो धातुस्तन्यबलप्रदः ॥ ६ ॥

चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्थौल्यमलक्रिमीन् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यो गुरुः संघातकृन्मतः ।

सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डाबुर्दक्रिमीन् ॥ ८ ॥

स्थौल्याग्निमान्द्यमेहांश्च कुर्यान्मेदः कफामयान् ।

अथाम्लरसः—

रसोऽम्लः पाचनो रुच्यः पित्तश्लेष्मप्रदो लघुः ॥ ९ ॥

लेखनोष्णो बहिः शीतः क्लेदनः पवनापहः ।

स्निग्धस्तीक्ष्णरसः शुक्रविवन्धानाहद्विहा ॥ १० ॥

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ।

सोऽतियुक्तो भ्रमं कुर्यात्तृड्दाहतिमिरज्वरान् ॥ ११ ॥

कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पस्फोटविस्फोटकुष्ठकृत् ।

लवणरसः—

लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ॥ १२ ॥

पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः ।

बलघ्न आस्यजलदः कपोलगलदाहकृत् ॥ १३ ॥

सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोपक्षतादिकृत् ।

वलीपलितखालित्यकुष्ठवीसर्पतृहप्रदः ॥ १४ ॥

अथ तिक्तः—

तिक्तः शीतस्तृषामूर्छाज्वरपित्तकफाञ्जयेत् ।

कृमिकुष्ठविषक्लेददाहरक्तकफापहः ॥ १५ ॥

रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यास्यशोधनः ।

वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रुचको लघुः ॥ १६ ॥

सोऽतियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्तिकृत् ।

कम्पमूर्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः ॥ १७ ॥

।

कटुरसः-

कटुकः पित्तलः श्लेष्मकृमिकण्डूविषापहः ।
 आग्नेयो वातलः स्तम्भमेदस्थौल्यहरो लघुः ॥ १८ ॥
 अशुदो नासिकाक्षस्य जिह्वाग्रे द्विजकोपतः ।
 दीपनः पाचनो रुच्यो नासिकाशोषणः परः ॥ १९ ॥
 क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
 स्रोतःप्रकाशकौ रुच्यो मेध्यो वर्चोविवृद्धिकृत् ॥ २० ॥
 सोऽतियुक्तो भ्रमास्योष्ठतालुशोषातिदाहदः ।
 कण्ठादिपीडामूर्छातृट्कम्पदो बलशुक्लहृत् ॥ २१ ॥

कषायः-

कषायो रोपणो ग्राही शोषणो वातकोपनः ।
 कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो गुरुर्मतः ॥ २२ ॥
 त्वक्प्रसादन आमस्य स्तम्भनः परमो मतः ।
 जिह्वाजाड्यकरः कण्ठस्रोतसां च विबन्धकृत् ॥ २३ ॥
 सोऽतियुक्तो ग्रहाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत् ।

अथ गुणाः-

लघुगुरुस्तथा स्निग्धो रूक्षस्तीक्ष्ण इति क्रमात् ॥ २४ ॥
 नमोभूवारिवातानां बह्वैश्वैते गुणा मताः ।

अथ गुणागुणाः-

लघु पथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च ॥ २५ ॥
 गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च ।
 स्निग्धं कफकरं वातहरं वृष्यं बलावहम् ॥ २६ ॥
 रूक्षं परं कफहरं समीरणकरं वरम् ।
 तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफक्षतहृत् ॥ २७ ॥

अथ वीर्यम्-

वीर्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंयुतम् ।
 यत्सर्वमग्नीषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ॥ २८ ॥

अथैतद्गुणाः—

उष्णं वातकफध्वंसि पित्तं तु तनुतेतराम् ।
शीतं वातकफातङ्कान्कुरुते पित्तहृत्परम् ॥ २९ ॥

अथ विपाकः—

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ॥ ३० ॥

अथ विपाकगुणाः—

श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः ॥ ३१ ॥
कटुः करोति पवनं कफपित्तं च नाशयेत् ।

अथ प्रभावः—

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ॥ ३२ ॥
समाऽपि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥ ३३ ॥
ज्वरं हन्ति शिखाबद्धा सहदेवीजटा यथा ।

अथ विशेषमाह—

मधुरं श्लेष्मलं सर्वमृते शालेः पुरातनात् ॥ ३४ ॥
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रास्त्रिताया जाङ्गलामिषात् ।
अम्लः पित्तकरः प्रायो विना धात्रीं च दाडिमीम् ॥ ३५ ॥
लवणं प्रायशो द्वेषि नेत्रयोः सैन्धवं विना ।
प्रायः कटुस्तथा तिक्तमवृष्यं वातकोपनम् ॥ ३६ ॥
शुण्ठीकृष्णारसोनानि पटोलममृतां विना ।
प्रायशस्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना ॥ ३७ ॥
सामान्येनात्र निर्दिष्टा गुणाः षड्रससंभवाः ।
रसानां योगतोऽपि स्यादन्य एव गुणोदयः ॥ ३८ ॥

रसभेदा यथा—

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलमुदाहृताः ॥ ३९ ॥
एकैकहीनास्तान्पञ्च दश यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४० ॥

चतुष्के तु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः षट् सक्तृत् ।
 पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ॥ ४१ ॥
 द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
 भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेव द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥
 ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
 संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

अथ रसोत्पत्तिहेतुभूतानि-

क्षमाम्मोग्निक्षमाम्बुतेजःस्ववाय्वग्न्यनिलगोनिलैः ।
 द्रपोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ ४५ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां द्रव्यरसविपाकादिवर्णनं नामैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

अथ विंशस्तरङ्गः ।

अथ जलगुणागुणकथनम् ।

दिव्यं भौममिति प्रोक्तं पानीयं द्विविधं बुधैः ।
 दिव्यं चतुर्धा गदितं तौषारं हिमजं तथा ॥ १ ॥
 धाराजं करकाजातमिति धारं पुनर्द्विधा ।
 गाङ्गं समुद्रजं चेति गाङ्गं श्रेष्ठतमं तयोः ॥ २ ॥
 आकाशगङ्गासंभृतं जलमादाय दिग्गजाः ।
 मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति सतां वचः ॥ ३ ॥
 युक्त्याऽन्तरिक्षे विधृतं न स्पृष्टं क्षितिमण्डलम् ।
 स्थापयेन्मृन्मये पात्रे राजते हेमजेऽथ वा ॥ ४ ॥
 शाल्यन्नं येन संसिक्तं विकृतिं नैव गच्छति ।
 तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ॥ ५ ॥
 आश्विने मासि सामुद्रं गुणैर्गाङ्गमिवाऽऽदिशेत् ।

अथ सामान्यवारिगुणाः-

पानीयं शीतलं हृद्यं हन्ति पित्तं विषं कृमीन् ॥ ६ ॥

दाहाजीर्णश्रमच्छर्दिमदमूर्च्छामिदात्ययान् ।
 तृणमोहमेदोमेहांश्च मोहपाण्डुगलामयान् ।
 तन्द्राक्लमभ्रमालस्यारुचीश्च बलकृत्परम् ॥ ७ ॥
 पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
 तन्द्रास्वप्नविनाशनं बलकरं स्याज्जीवनं तर्पणम् ।
 हृद्यं गुत्तरसं ह्यजीर्णशमनं चैकान्तपथ्यं परं
 शीतं दिव्यमृतोपमं रसजणानां कारणं छर्दिहृत् ॥ ८ ॥

अथ सामान्यदिव्यवारिगुणाः—

दिव्यं त्वनिर्देश्यरसं जीवनं तर्पणं लघु ।
 रसायनं तृषामूर्च्छातिन्द्रादाहक्लमापहम् ॥ ९ ॥
 सदा सौम्यगुणं बल्यं मदभिद्रात्रिदोषहृत् ।
 आश्वासं जननं ह्लादि श्रमघ्नमतिबुद्धिदम् ॥ १० ॥

अथ तौषारम्—

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्नेरापः समुत्थिताः ।
 धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्पृताः ॥ ११ ॥
 अपथ्याः प्राणिनां प्रायो मूरुहाणां तु ता हिताः ।
 तौषारं वातलं शीतं रुक्षं पित्तकफापहम् ।
 गलगण्डरुगाध्मानकण्डूकृतृत्तिकारकम् ॥ १२ ॥

अथ हिमजलम्—

हिमवच्छिखरादिभ्यां द्रवीभूयाभिवर्षति ।
 हिमं यदम्भस्तद्धैमं प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥ १४ ॥
 हैमं गुरुतरं शीतं पित्तनुद्वातवर्धनम् ।
 तर्पणं ह्लादि बलकृद्पथ्यं वातरोगिणाम् ॥ १५ ॥

अथ धाराजलम्—

धारं भूमावपतितं दिव्यं तत्सर्वदोषनुत् ।
 पथ्यं विशेषात्कर्णाक्षिनासारोगवतां वृणाम् ॥ १६ ॥

अथ करकाजलम्-

करकाजं जलं रूक्षं शिशिरं गुरु वातलम् ।
विशदं कफकृद्द्वल्यं पित्तश्रममदार्तिजित् ॥ १७ ॥

अथ भौमलक्षणगुणागुणाः-

दिव्यं तु भूमिपतितं भौममित्यभिधीयते ।
भौमं त्वनेकधा तोयं नादेयादिविभेदतः ॥ १८ ॥
दिव्याभावे तु तत्त्वेयं विचार्य च गुणागुणान् ।

अथ सामान्यनदीजलगुणागुणाः-

नादेयं दीपनं रूक्षं वातलं लघुलेखनम् ॥ १९ ॥
पित्तघ्नं नातिकफकृत्युष्टिकृद्बलवर्धनम् ।

अथ विशेषः-

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वा याश्चामलोदकाः ॥ २० ॥
मन्दगाः कलुषा गुर्व्यो याश्च शैवलसेविताः ।

अथ हिमालयोद्भूतनदीवारिगुणागुणाः-

हिमवत्प्रमवाः पथ्या नद्यस्तद्भूतपाथसः ॥ २१ ॥
गङ्गाशतदुशरयूयमुनाद्या गुणोत्तमाः ।
ईषत्पित्तकराः स्वच्छाः पुण्या वातकफौवहाः ॥ २२ ॥
यामुनं किञ्चिदलघु पाथः किमपि वातलम् ।

अथ मलयजनदीजले गुणागुणाः-

मलयाचलजा नद्यो लघ्व्यः शीघ्रवहा हिताः ॥ २३ ॥
कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा विमलोदकाः ।
स्थिरास्तदुद्भवा एव कुर्वन्ति श्लीपदापचीः ॥ २४ ॥
शोफपादशिरःकण्ठगलरोगार्बुदक्रिमीन् ।

अथ सह्यजनदीगुणागुणाः-

सह्यशैलमवा नद्यो वेणीगोदावरीमुखाः ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति प्रायशः कुष्ठमीषद्वातकफापहाः ।

अथ विन्ध्यजनदीगुणागुणाः-

विन्ध्यजाः सस्तिः क्षिप्रा रेवाद्याः पाण्डुकुष्ठदाः ॥ २६ ॥

बलप्रदा रक्तपित्तजठरानाहशूलदाः ।

अथ पारियात्रजनदीगुणागुणाः—

पारियात्रोद्भवा नद्यो देशकालविशेषतः ॥ २६ ॥

सात्म्यासात्म्यविशेषाच्च कुर्वन्ति च गुणागुणान् ।

अथ तडागोद्भूतनदीगुणागुणाः—

पथ्यास्तडागजा नद्यस्त्रिदोषघ्न्यो बलावहाः ॥ २८ ॥

तुष्टिपुष्टिप्रमामेधाकर्त्र्यो नेत्रगदापहाः ।

अथ कन्दरोद्भूतनदीगुणागुणाः—

द्वीजाः कुष्ठजङ्घादिश्लीपदश्लेष्मरोगदाः ।

गुर्व्यो बलवतां पथ्या बलदा मलगण्डदाः ॥ २९ ॥

अथ मरूद्भूतनदीगुणागुणाः—

मरुजाः सरितो बल्या वह्निपौरुषकान्तिदाः ।

ईषत्कफकरा लघ्व्यो मधुरा वातपित्तहाः ॥ ३० ॥

अथ पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रगाणां सरितां

गुणागुणाः—

पूर्वसागरगा नद्यो मन्दगा गुरुपाथसः ।

कफकण्डूप्रमेहार्शःप्रदाः पित्तास्रबुद्धिदाः ॥ ३१ ॥

दक्षिणोदधिगा नद्यो वातश्लेष्मबलप्रदाः ।

पित्तास्रमदमूर्च्छाघ्न्यो मधुरास्तृप्तिदाः पराः ॥ ३२ ॥

पश्चिमोदधिगा नद्यो गोमतीनर्मदादयः ।

पथ्या वातास्रपित्तघ्न्यो बल्याः कण्डूकफावहाः ॥ ३३ ॥

अथ कूपदारिगुणागुणाः—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गार्भार्येणाधिको मृशम् ।

इष्टकादिनिबद्धश्च स कूप इति कीर्त्यते ॥ ३४ ॥

कौपं श्लेष्महरं क्षारं पित्तलं क्षीपनं लघु ।

पानीयं तु तदक्षारं बलकारि त्रिदोषनुत् ॥ ३५ ॥

अथ सारसाम्बुगुणागुणाः-

तद्याः शैलवराद्वाऽपि सुतमेकत्र संस्थितम् ।
कुमुदाम्मोजसंछन्नं वारि सारसमुच्यते ॥ ३६ ॥
सारसं मधुरं बल्यं तृष्णाघ्नं तु वरं लघु ।
क्षुत्कफप्रदं पित्तसमीरशमनं परम् ॥ ३७ ॥

अथ तडागजलगुणागुणाः-

प्रशस्तभूमिभागस्थं नैकसंवत्सरे स्थितम् ।
मुनिभिः कीलितं तोयं तडागमिति कीर्त्यते ॥ ३८ ॥
ताडागं वातलं स्वादु तुवरं कटुपाकि च ।
कफघ्नं वह्निजननं मतिकान्तिप्रदं परम् ॥ ३९ ॥

अथ वापीजलगुणागुणाः-

पाषाणैरिष्टिकामिवा बद्धास्या खातकूपवत् ।
वापी सा खलु विज्ञेया कृतसोपानपञ्चतिः ॥ ४० ॥
वाप्यं पित्तकरं क्षारं कटु वातकफापहम् ।

अथ निर्झरजलम्-

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो मतः ॥ ४१ ॥
स तु प्रस्रवणश्चापि तज्जलं नैर्झरं मतम् ।
नैर्झरं लेखनं हृद्यं कफघ्नं दीपनं लघु ॥ ४२ ॥

अथौद्भिदं जलम्-

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया सवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम प्राक्तना भिषजो जगुः ॥
औद्भिदं लघु पित्तघ्नमविदाह्यग्निवर्धनम् ॥ ४३ ॥

अथ चौण्डयजलम्-

अश्मादिभिरबद्धो यः सतीर्थो वापिकाकृतिः ।
खातश्चौण्डिरिति ख्यातस्तदम्भश्चौण्डयमीड्यते ॥ ४४ ॥
चौण्डयमग्निप्रदं रुक्षं स्वादु श्लेष्मकरं न च ।

अथ केदारजलम्—

केदारं क्षेत्रमित्युक्तं कैदारं तज्जलं मतम् ॥ ४५ ॥
कैदारं स्वाद्विमिष्यन्दि विपाके गुरु दोषलम् ॥

अथ पल्लजलम्—

अल्पं सरः पल्लवं स्यात्तज्जलं पल्लवं मतम् ॥ ४६ ॥
पाल्लवं तद्वदुद्दिष्टं विशेषात्सर्वदोषकृत् ।

अथ चन्द्रकान्तजलम्—

चन्द्रकान्तजलं रुक्षं लघु पित्तविषास्रजित् ॥ ४७ ॥
रत्नानिमूर्च्छावमिश्रान्तिमेदोदाहहरं परम् ।

अथ हंसोदकम्—

नूतने स्थापिते कुम्भे दिव्यं वा भौममम्बु वा ॥ ४८ ॥
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ।
जुष्टं हंसोदकं तच्च स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ४९ ॥
अनमिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ।
बल्यं रसायनं नेत्र्यं शीतं लघु लुधासमम् ॥ ५० ॥

अथ ऋतुविशेषे जलविशेषगुणाः—

वर्षासु दिव्यं पानीयमौद्भिदं वा प्रशस्यते ।
शरदि स्वच्छमखिलमगस्त्योदयतो हितम् ॥ ५१ ॥
सरस्तडागयोः पथ्यं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं नैर्झरमम्बु वा ॥ ५२ ॥

अथ वृद्धसुश्रुतमतम्—

पौषे वारि सरोजातं माघे मासि तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसंभूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ ५३ ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तदौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ ५४ ॥
माघे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च तोयमात्रं प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथाऽऽनूपजाङ्गलसाधारणजलगुणाः-

देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः ।
बहुवातकफव्याधिरनूप इति कीर्त्यते ॥ ५६ ॥
स्वल्पोदकः स्वल्पवृक्षो बहुपित्तासृगामयः ।
कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ५७ ॥
आनूपं दोषकृद्धारि प्रायोऽभिष्यन्दि निन्दितम् ।
जाङ्गलं हन्ति सकलान्दोषानग्निप्रदीपनम् ॥ ५८ ॥
साधारणं हिमं स्वादु तृष्णाघ्नं तोषकृलघु ॥ ५९ ॥

अथ निन्द्यजलम्-

कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणावृतम् ।
लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ६० ॥
दुष्टगन्धमसंसृष्टं सूर्याचन्द्रमसोः करैः ।
व्यापन्नमिति जानीयात्सर्वदोषप्रकोपकृत् ॥
तोयं तद्वर्जयेत्सर्वं यच्चानृतुसमुद्भवम् ॥ ६१ ॥

अथ व्यापन्नजलसंस्काराः-

व्यापन्नमपि पानीयं कथितं चार्कतापितम् ।
तप्तायःपिण्डसिकताग्रावभिर्वा सुसाधितम् ॥ ६२ ॥
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ।
स्वच्छं कतकमण्याद्यैः शीतं दोषापहं भवेत् ॥ ६३ ॥

अथ जलग्रहणविधिः-

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां परो गुणः ॥ ६४ ॥
अरुणांशुसमाश्लिष्टमुपर्याहृत्य शैवलम् ।
दूरीकृत्योपरितनं भागमन्तर्जलं हरेत् ॥ ६५ ॥
कर्पूरागरुकस्तूरीपाटलैलादिवासिते ।
नूतने मृन्मये कुम्भे तत्पूतं स्थापयेद्बुधः ॥ ६६ ॥
छायासु शीतले देशे कृमिकीटविवर्जिते ।
तदम्बु सर्वदोषघ्नं बलशुक्ररुचिप्रदम् ॥ ६७ ॥

अथ जलपानविधिः-

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
अजीर्णं कथितं चाऽऽमे पक्वे जीर्णे तु नेतरत् ॥ ६८ ॥

शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ॥ ६९ ॥

अतोऽत्यन्ततया सूक्ष्मेन कचिद्वारि वार्यते ।

आस्यशोषाङ्गसादाद्या मृत्युर्वा तदलाभतः ॥ ७० ॥

न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।

केवलं सौषधं एकमाममुष्णं हितं च तत् ॥ ७१ ॥

समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ।

अजीर्णे मेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ॥

भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥ ७२ ॥

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ॥

तस्मान्नरो वह्निविवर्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद्भूरि ॥ ७३ ॥

ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया सलिलं नरैः ।

अन्यदा स्वल्पमेवैतद्वातश्लेष्मभयात्पिबेत् ॥ ७४ ॥

अतियोगेन सलिलं तुष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।

प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥ ७५ ॥

अथ भोजने जलपानविधिः—

आदिमध्यावसानेषु भोजने पयसा युते ।

कार्श्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो गुणाः ॥ ७६ ॥

आदौ द्रवं समश्नीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।

मध्ये तु कठिने मक्ष्ये यथेच्छं शस्यते जलम् ॥ ७७ ॥

तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।

द्रवप्रधानभुक्तान्ते किंतु तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७८ ॥

अथ रात्रिशेषे पीतजलस्य गुणाः—

कासश्वासातिसारज्वरजघनकटीपृष्ठकोष्ठामया ये

मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासामया ये ।

ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफमवा व्याधयः सन्ति जन्तो-

स्तांस्तानभ्यासयोगादपत्नयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ ७९ ॥

उष्णवारिलक्षणगुणाः—

यत्काथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ।

अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ८० ॥

१ क. 'भुक्तस्य किं' । २ ग. 'ज्वरकं' । ३ क. 'स्येषु' । हे ।

कफमेदोनिलापन्नं पाचनं बस्तिशोधनम् ।

कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ८१ ॥

तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।

त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं लघु दीपनम् ॥ ८२ ॥

अथ ऋतुविशेषे जलकाथनियमः-

शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमनम् ।

शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ॥ ८३ ॥

विपरीत ऋतौ तद्वत्प्रावृष्ये चाष्टमागिकम् ।

अथ रात्रिपीतोष्णोदकगुणाः-

मिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८४ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

अथ शीतलकरणविधिः-

धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ८५ ॥

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्मावशीतलम् ।

अथ निषिद्धमुष्णोदकम्-

दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्वुरुतां व्रजेत् ॥ ८६ ॥

रात्रौ शृतं दिवा तत्तु गुरुत्वमधिगच्छति ।

तच्च पर्युषितं निन्द्यमल्लीभूतं त्रिदोषकृत् ॥ ८७ ॥

अथोष्णोदकप्रयोगः-

शीतं तत्तिमिरे कोष्ठे गलरोगे नवज्वरे ।

ग्रहणीपीनसाध्मानहिक्कागुल्मेषु विद्रवौ ८८ ॥

कासे मेहेऽरुचौ श्वासे पाण्डौ बातामयेषु च ।

पार्श्वशूले स्नेहपीते सद्यः शुद्धौ च शस्यते ॥ ८९ ॥

अथोष्णोदकनिषेधः-

मूर्च्छापित्तोष्मदाहेषु विषरोगे मदात्यये ।

अमकूमपरीतेषु मार्गक्रान्ते वमीषु च ॥ ९० ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्मः प्रशस्यते ।

अथोष्णवारिमन्दाचरणम्-

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षैये ॥ ९१ ॥

१ क. 'गे' ज्वरे गरे । २ प्र० ग. द्वौ न श० । ३ क. तथा ।

मन्दाग्रावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।

व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ९२ ॥

अथ नालिकेरपानीयगुणाः—

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् ।

वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नालिकेरोदकं लघु ।

तदेव जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तकरं मतम् ॥ ९३ ॥

इति योगंतरङ्गिण्यां जलगुणागुणककथनं नाम

विंशस्तरङ्गः ॥ २० ॥

अथैकविंशस्तरङ्गः ।

अथ दुग्धम्—

गव्यं माहिषमाजं च कारमं स्त्रैणमाविकम् ।

ऐममैकशफं चेति दुग्धमष्टविधं मतम् ॥ १ ॥

तत्र सामान्यक्षीरगुणागुणाः—

दुग्धं बलकरं शीतं मधुरं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं रसायनं मेध्यं जीवनं धातुवर्धनम् ॥ २ ॥

चेतोरक्तगदश्वासक्षयाशोभ्रमनुदुरु ।

बालवृद्धकृशादीनां स्त्रीसक्तानां प्रशस्यते ॥ ३ ॥

प्रायः प्राणभृतां सात्म्यं विशेषाद्भजसे हितम् ।

अथ गोदुग्धगुणागुणाः—

गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु स्निग्धं रसायनम् ॥ ४ ॥

बृंहणं स्तन्यकृद्बल्यं जीवनं वातपित्तनुत् ।

अथ गोवर्णभेददुग्धगुणागुणाः—

कृष्णगव्यं वरं क्षीरं वातपित्तकफप्रणुत् ॥ ५ ॥

पीताया वातपित्तघ्नं रक्ताया वातहृत्परम् ।

चित्रायास्तद्वाख्यातं श्वेतायाः श्लेष्मलं गुरु ॥ ६ ॥

अथ बालवत्साविवत्सानां दुग्धम् ।

आमासं बालवत्सा स्यात्तस्याः क्षीरं त्रिदोषकृतम् ।

तद्वत्तन्मृतवत्सायाः सुरमेः समुदीरितम् ॥ ७ ॥

अथ पिण्याकाद्यशनजदुग्धम् ।

पिण्याकाद्यशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् ।

निद्वारेतोबलस्थौल्यवह्निमान्द्यकरं हिमम् ॥ ८ ॥

अथ माहिषम् ।

माहिषं मधुरं गव्यात्स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।

निद्राशुक्रकरं शीतमभिष्यन्द्यग्निमान्द्यकृतम् ॥ ९ ॥

अथाजामम् ।

आजं गव्यगुणं ग्राहि विशेषाद्दीपनं लघु ।

हन्ति क्षयाशीतीसारत्रिदोषास्त्रभ्रमज्वरान् ॥ १० ॥

अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ।

अल्पाम्बुपानाद्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥ ११ ॥

अथाऽऽविकम् ।

आविकं मधुरं स्निग्धं केश्यमश्मरिनाशनम् ।

अहृद्यं प्रीणनं चोष्णं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥ १२ ॥

गुरु कासेऽनिलोज्झते केवले चानिले वरम् ।

अथौष्ट्रम् ।

औष्ट्रं स्वादु पयो रूक्षं लवणं लघु दीपनम् ॥ १३ ॥

कृमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम् ।

अथ हस्तिनीदुग्धम् ।

हस्तिन्या दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ १४ ॥

मधुरं पित्तकृद्बल्यं शीतं श्रमवतां हितम् ।

अथाऽऽश्वम् ।

आश्वमुष्णं पयो रूक्षं बल्यं श्वासानिलापहम् ॥ १५ ॥

अम्लं कटु लघु स्वादु सर्वमैकशफं तथा ।

अथ नार्याः—

नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् ॥ १६ ॥
नेत्रशूलामिघातघ्नं नस्याश्वेतनयोर्हितम् ।

अथ धारोष्णधाराशीतगुणाः—

धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् ॥ १७ ॥
त्रिदोषनुद्दीपनं तद्धारोष्णं त्रिदोषकृत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिषम् ॥ १८ ॥
शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ।

अथापक्वदुग्धम् ।

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् ॥ १९ ॥
तदपथ्यं भवेत्सर्वं गव्यमाहिषवर्जितम् ।

अथ कथितदुग्धम् ।

शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् ॥ २० ॥
अर्धोदकं क्षीरशिष्टमालघुतरं हितम् ।
जलेन रहितं दुग्धं कथितं स्याद्यथा यथा ॥ २१ ॥
तथा तथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविवर्धनम् ।

अथ शर्करासहितदुग्धम् ।

शर्करासहितं क्षीरं कफकृत्पवनापहम् ॥ २२ ॥
सितासितोपलायुक्तं शुक्लं दोषनाशनम् ।
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ २३ ॥

अथ रात्रिक्षीरगुणाः—

रात्रिक्षीरं न सेवेत यदि सेवेत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेद्भूरत्यायुस्तस्मात्पथ्यं दिवा पयः ॥ २४ ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिकाद्यायामपरिवर्जनात् ।
प्रामातिकं पयः प्रायो विष्टन्मि गुरु दोषलम् ॥ २५ ॥

अथ संध्याकालीनं पयः—

दिवाकरकराघाताव्यायामानिलसेवनात् ।
प्रादोषं श्रमनुद्बल्यं चक्षुष्यं वातपित्तनुत् ॥ २६ ॥

अथ रात्रिपीतदुग्धगुणाः—

विदाहीन्यन्नपानानि दिवा भुक्तानि यानि च ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ दुग्धं प्रशस्यते ॥ २७ ॥

अथ निषिद्धदुग्धम्—

त्रिवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धि ग्रथितं पयः ।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिदोषकृत् ॥ २८ ॥

अथाधिकारविशेषे गुणविशेषः—

दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे रतिप्रिये ।
मतं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं पयः ॥ २९ ॥
जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते मदात्यये ।
कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥ ३० ॥

अथ बष्कयण्या दुग्धगुणाः—

बष्कयण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः ।
षष्ठान्मासाद्बष्कयण्यौ गौमहिष्यौ परं स्मृते ॥ ३१ ॥
अजामेष्पौ तृतीयात्तु स्त्रीतुरङ्ग्यौ तथाऽष्टमात् ।

अथ मथितदुग्धगुणाः—

क्षीरं गव्यमथाऽऽजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ॥ ३२ ॥
वृष्यं लघु ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ।

अथ तत्फेनगुणाः—

गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् ॥ ३३ ॥
तयोः फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ।
बह्विवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तुतिकरं लघु ॥ ३४ ॥
अतिक्षीणातिसाराग्निमान्द्ये जीर्णेऽतिशस्यते ।

अथ संतानिकागुणाः—

संतानिका गुरुः स्निग्धा वृष्या पित्तास्रवातनुत् ॥ ३५ ॥
तर्पणी बृंहणी शीता बलासबलशुक्रदा ।

अथ पीयूषादिगुणलक्षणानि—

पीयूषं मोरदश्वापि कूचिका दधितक्रयोः ॥ ३६ ॥

किलाटः क्षीरशाकश्च तक्रपिण्डश्च पुष्टिदाः ।
 गुरवः श्लेष्मला वृष्या हृद्या वाताग्निनाशनाः ॥ ३७ ॥
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां व्यव्राये चातिपूजिताः ।
 क्षीरं तत्कालसूताया घनं पीयूषमुच्यते ॥ ३८ ॥
 संवत्सरात्परं क्षीरमप्रसन्नं तु मोरटः ।
 नष्टदुग्धमवमं मस्तु मोरटं जैयटोऽब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका ।
 तत्रेण तक्रकूर्चिः स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः ॥ ४० ॥
 पाकं विना स एव स्यात्क्षीरशाकः सशर्करः ।
 तक्रनष्टं सतक्रं यद्दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
 द्रवभागपरित्यक्तं तक्रपिण्डः स कथ्यते ॥ ४१ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां दुग्धगुणागुणकथनं नामैकविंशस्तरङ्गः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशस्तरङ्गः ।

अथ सामान्यदधिगुणागुणाः—

दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु ।
 पाकेऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोफभेदः कफप्रदम् ॥ १ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे ।
 अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ २ ॥

अथ दधिभेदाः—

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
 अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥ ३ ॥
 मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं मतम् ।
 मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥ ४ ॥
 यत्सम्यग्घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
 अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु तज्ज्ञैरुदीरितम् ॥ ५ ॥

१ ग. 'ते' । सत्सरात्परं । २ क. 'टं जैयटोऽ' । ३ क. 'स्यात्पुष्टि' ।

स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकर्फावहम् ।

वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ६ ॥

(* ग्रामातिकं तु मधुरं वातपित्तनिबर्हणम् ।)

स्वादुम्लं साम्लमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ ७ ॥

स्वादुम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्जनैः ।

यत्तिरोहति माधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ॥ ८ ॥

अम्लं तु दीपनं रक्तपित्तश्लेष्मविवर्धनम् ।

तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ॥

अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ ९ ॥

अथ गोदधिगुणाः-

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।

पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्ववनापहम् ॥

उष्णं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ माहिषम्-

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।

स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषणम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽजम्-

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।

शस्यते श्वासकासार्षःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ १२ ॥

अथ पक्कदुग्धदधिगुणाः-

शूतक्षीरभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणाधिकम् ।

पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्धनम् ॥ १३ ॥

अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः-

असारं दधि संग्राहि कषायं वातलं लघु ।

विष्टम्मि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १४ ॥

अथ बद्धस्य दध्ना गुणागुणाः-

बद्धं च गालितं स्निग्धं वातघ्नं श्लेष्मलं गुरु ।

बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति पित्तलम् ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्थं ग. पुस्तकस्यम् ।

अथ शर्करादधिगुणाः—

सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् ।

अथ सगुडदधिगुणाः—

सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ १६ ॥

अथ दधिभक्षणे कालादिनियमः—

न रात्रौ दधि सेवेत न चाप्यघृतशर्करम् ।

नामुद्वृष्यं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नाऽऽमलकैर्विना ॥ १७ ॥

शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं न तत् ॥ १८ ॥

अथ ऋतुविशेषे दधिगुणागुणाः—

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।

शरद्वृष्णवसन्तेषु प्रायशस्तद्धि गर्हितम् ॥ १९ ॥

अथ दधिभक्षणविधित्यागे दोषाः—

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात्कामलां चोघ्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ २० ॥

अथ सरगुणाः—

दध्नस्तूपरिभागो यो घनः स्नेहसमन्वितः ।

लोके सर इति ख्यातो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥ २१ ॥

सरः स्वादुर्गुरुवृष्यो वातवह्निप्रणाशनः ।

जस्तेर्विधमनश्चाम्लपित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २२ ॥

अथ मस्तु—

मस्तु क्लृप्तमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ।

स्रोतोविशोधनं मेदि कफतृष्णानिलापहम् ॥

अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनात्ति मलसंग्रहम् ॥ २३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दधिगुणकथनं नाम द्वाविंशत्तरङ्गः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशत्तरङ्गः ।

अथ सामान्यतक्रगुणाः-

तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
 वीर्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ १ ॥
 विनिहन्ति गरच्छर्दिप्रसैकविषमज्वरान् ।
 पाण्डुमेहग्रहण्यशोमूत्रग्रहभगंदरान् ॥ २ ॥
 भेदो गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
 श्वित्रकुष्ठघृतव्यापेत्कोष्ठशोफतृषाक्रिमीन् ॥ ३ ॥
 धान्युक्तानि दधीनीह तेषां तक्रं तु तद्वृणम् ।

अथ तक्रभेदाः

तक्रं तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ॥ ४ ॥
 सुभृताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

अथ तल्लक्षणानि-

ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ॥ ५ ॥
 तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्वित्त्वार्यवारिकम् ।
 दिवोदासप्रभृतयस्तक्रमर्धजलं जगुः ॥ ६ ॥
 पादतोयं विनिगदन्त्युदश्वित्दपि ते तथा ।

अथैतद्गुणाः-

वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ॥ ७ ॥
 तक्रं त्रिदोषशमनमुदश्वित्कफदं स्मृतम् ।

अथ मन्दादितक्रगुणाः-

मन्दजातं भवेत्तक्रं रुक्षाभिष्यन्दि दुर्जरम् ॥ ८ ॥
 तक्रं तु मधुरं सर्वं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
 अम्लं वातहरं तत्तु रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥ ९ ॥

अथ तन्वादिगुणाः-

तनु सान्द्रं सान्द्रतरं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।
 समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ॥ १० ॥

स्तोकोद्धृतघृतं तक्रं गुरु वृष्यं कफप्रदम् ।

अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ ११ ॥

अथ दोषविशेषे संयोगविशेषः—

वातेऽम्लं सन्धयोषेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।

पिबेत्तक्रं कफे रुक्षं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥ १२ ॥

भूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ।

हिङ्गजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ॥ १३ ॥

तद्भवेदतिबातघ्नमशीतीसारनाशनम् ।

सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम् ॥ १४ ॥

अथाऽऽमतक्रगुणाः—

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।

पीनसश्वासकासादौ पक्रमेव विशिष्यते ॥ १५ ॥

अथ कालादिभेदे गुणभेदः—

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ।

अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतौषमम् ॥ १६ ॥

अथ तक्रनिषेधः—

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नाग्णकाले न दुर्बले ।

न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥ १७ ॥

अथ तक्रसेवनगुणाः—

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।

यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ १८ ॥

अथाच्छाच्छम्—

तण्डुलाम्बुसमं तक्रं तदच्छाच्छाभिधं मतम् ।

साजाजीहिङ्गुलवणमरिचं सर्वदोषनुत् ॥ १९ ॥

भोजनान्ते वरं प्रोक्तं भूरिभोजनपाचनम् ।

मुखवैशद्यरुचिकृत्प्राज्याज्यविकृतिप्रणुत् ॥ २० ॥

तृप्तिकृद्बलकृत्पथ्यं सर्वकालामयेषु च ।

विना क्षयं विना पाण्डुं विना कासं विना व्रणम् ।

अनम्लमेतेष्वपि चेत्पथ्यमेव न संशयः ॥ २१ ॥

इति योगतरङ्गिण्या द्रव्यरसविषाकादिवर्णनं नाम त्रयोविंशस्तरङ्गः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशस्तरङ्गः ।

अथ नवनीतम्-

गव्यं नवनीतम्-

नवनीतं हिमं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।

संग्राहि वातपी * नार्शः क्षयाशोर्दितकासजित् ॥ १ ॥

तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमुतं शिशोः ।

इति गव्यं नवनीतम् ।

अथ माहिषम्-

माहिषं नवनीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २ ॥

दाहपित्तभ्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् ।

अथाऽऽजम्-

आजं त्रिदोषशमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥

क्षीरोत्थं तदतिस्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुह ।

वृष्यं बलकरं ग्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥

अथ सद्योनवनीतम्-

नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।

मेध्यं किंचित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरंतननवनीतम्-

सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यशःकुष्ठकोपनम् ।

श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनम् ॥ ६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नवनीतगुणागुणकथनं नाम

चतुर्विंशस्तरङ्गः ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके वातपित्ताक्षं इति पाठान्तरम् ।

* क. हितं ॥

अथ पञ्चविंशतस्तोत्रः ।

अथ घृतम्—

तत्र सामान्यघृतगुणाः—

घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं गुरु दीपनम् ।
 शीतवीर्यं विषालक्ष्मीपापचिन्तानिलापहम् ॥ १ ॥
 अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् ।
 उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहक्कणाञ्जयेत् ॥ २ ॥
 स्निग्धं कफप्रदं रक्षःक्षयवीसर्परक्तजित् ।

अथ गव्यघृतगुणाः—

गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं नेत्र्यं बल्यं च दीपनम् ॥ ३ ॥
 विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 सर्वेषु गुणकृद्गव्यमाविकं त्वतिनिन्दितम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽजम्—

आजं गव्यादपि वरं त्रिदोषक्षयनुद्घृतम् ।
 अतिचक्षुष्यमाग्नेयं घृतं कटुरसायनम् ॥ ५ ॥

अथ माहिषम्—

माहिषं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
 शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु पाके च तन्मतम् ॥ ६ ॥

अथ दुग्धभवं घृतम्—

घृतं क्षीरभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगजित् ।
 निहन्ति पित्तदाहासमूर्च्छाभ्रममदानिलान् ॥ ७ ॥

अथ हैयङ्गवीनघृतम्—

ह्योगोदोहोद्भवं सर्पिर्मवेज्जैयङ्गवीनकम् ।
 हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रोचनं परम् ॥ ८ ॥
 बल्यं वृष्यं निगदितं जीर्णज्वरविनाशकृत् ।

अथ पुराणघृतम्—

सर्पिः पुराणं विज्ञेयं दशवर्षास्थितं तु यत् ॥ ९ ॥

सर्पिः पुरातनं श्रेष्ठं त्रिदोषतिमिरापहम् ।
 मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १० ॥
 दशसंवत्सरादूर्ध्वमाज्यमुक्तं रसायनम् ।
 शतवर्षस्थितं यत्तु कुम्भसर्पिस्तदुच्यते ॥ ११ ॥
 रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ।
 पेयं महाघृतं भूतैः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् ॥ १२ ॥
 यथा यथा जरा याति गुणवत्स्यात्तथा तथा ।
 भक्षणात्कायरोगघ्नमञ्जनान्नेत्ररोगजित् ॥ १३ ॥
 शिरोभ्यङ्गादूर्ध्वजन्तुरोगघ्नं तत्पुरातनम् ।

अथ नूतनम्-

योजयेन्नवमेवाऽऽज्यं भोजने तर्पणे श्रेमे ॥ १४ ॥
 बलक्षय घाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ।

अथ घृतमण्डः-

घृतमण्डो घृतस्योर्ध्वभागः स्यात्सुसुतस्य यः ॥ १५ ॥
 घृतमण्डोऽपि घृतवद्विशेषात्सारको लघुः ।
 दीपनः सर्वपीडाहृत्तीक्ष्णः सूक्ष्मश्च पित्तलः ॥ १६ ॥

अथ रोगविशेषे घृतविशेषः-

राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्माश्रये गदे ।
 रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ॥ १७ ॥
 ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्बहु मन्यते ।

इति योगतरङ्गिण्यां घृतगुणागुणकथनं नाम
 षड्विंशस्तरङ्गः ॥ २९ ॥

अथ षड्विंशस्तरङ्गः ।

अथ तैलम्-

सर्ववातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् ।
 तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥

अथ तिलतैलम्—

तिलतैलं गुरुं स्निग्धं बलवर्णकरं सरम् ।
 वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ २ ॥
 सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं श्लेष्मानिलापहम् ।
 संस्पर्शवीर्ययोरुष्णं बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ ३ ॥
 लेखनं बद्धविण्मूत्रगर्भाशयविशोधनम् ।
 क्षीपनं मतिदं मेध्यं व्यवयि व्रणमेहनुत् ॥ ४ ॥
 श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशि लाघवकारकम् ।
 त्वच्यं केश्यं च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥ ५ ॥
 छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिदे ।
 मग्नस्फुटितविद्धामिदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ ६ ॥
 तथाऽभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
 वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ॥ ७ ॥
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
 रुक्षादिदुष्टः पवनः स्रोतः संकोचयेद्यदा ॥ ८ ॥
 रसासम्प्रग्वहः कार्यं कुर्याद्रक्ताद्यवर्धयन् ।
 तेषु प्रवेष्टुं रसतासौम्यस्निग्धत्वमार्दवैः ॥ ९ ॥
 तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तैलं बृंहणम् ।
 व्यर्वायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्नैर्मदसः क्षयम् ॥ १० ॥
 शनैः प्रकुरुते तैलं तेन स्यात्स्थौल्यनाशनम् ।
 श्लक्ष्णं पुरीषं बध्नाति स्वालितं तत्प्रवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ।
 घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ॥ १२ ॥
 तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।

अथातसीतैलम्—

अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ॥ १३ ॥
 कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ।
 केशापथ्यं रक्तपित्तप्रकोपकृदरोचनम् ॥ १४ ॥

१ ग. 'र स्थैर्यव' । २ क. 'वीर्ये' रुक्षोष्णं । ३ क. 'तनुत्' । ४ क. 'नासाला' । ५ क. 'रे तस्य' । ६ क. 'धनम्' । ते । ७ ग. 'ष्टुं' सरसासौक्ष्माणि । ८ ग. 'वायसूक्ष्मं ती' । ९ ग. 'ष्णरसत्वं मे' ।

अथ तुवरीतैलम्—

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
बह्निक्वद्विषहृत्कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिप्रणुत् ॥ १५ ॥
मेदोदोषापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ।

अथ सार्पपम्—

सार्पपं दीपनं तैलं कटुपाकरसं लघु ॥ १६ ॥
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तस्रदूषणम् ।
कफमेदोनिलाशोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ॥ १७ ॥
कण्डूकोष्ठक्रिमिश्वासकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ।

अथ राजिकातैलम्—

सार्पपेण समं तैलं राजिकायाश्च कृच्छ्रैजित् ॥ १८ ॥
कण्डूपामापहं ददुकृमिनुत्तीक्ष्णकं पुनः ।

अथैरण्डतैलगुणः—

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं दीपनशोधनम् ॥ १९ ॥
वृष्यं * रुच्यं वयस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ।
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ॥ २० ॥
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् ।
घातशोणितगूलादिब्रध्नशोफामविद्रधीन् ॥ २१ ॥

अथ कुसुम्भबीजतैलम्—

कुसुम्भतैलं कटुकमचक्षुष्यं बलप्रदम् ।
केवलानिलनुत्तीक्ष्णं विदाह्युष्णं त्रिदोषकृत् ॥ २२ ॥
अपथ्यं शिरसः कासश्वासहृत्लासकारकम् ।

अथ निम्बतैलम्—

निम्बतैलं जयेत्कुष्ठव्रणमेहमहाकृमीन् ॥ २३ ॥

अथ पालाशमाधूकपाटलातैलानि—

तैलं पालाशमाधूकपाटलाफलसंभवम् ।
कषायं मधुरं दाहपित्तश्लेष्मगदान्दहरेत् ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके त्वच्यमिति पाठान्तरम् ।

१ ग. 'मिश्रिकु' । २ ग. 'च्छु' ।

अथाऽऽम्रतैलम्—

आम्रतैलं मनाकृतिकं मधुरं नातिपित्तकृतम् ।
 कफवातहरं रुक्षं सुगन्धि विशदं परम् ॥
 अन्यस्त्वयोनिवत्तैलं गुणैर्ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ २५ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां तैलगुणागुणकथनं नाम षड्विंश-
 स्तरङ्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशस्तरङ्गः ।

अथ मद्यम्—

धीपनं रोचने मद्यं तीक्ष्णोष्णं धातुपुष्टिदम् ।
 सुस्वादु तित्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥ १ ॥
 सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकलघु ।
 नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥ २ ॥
 कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
 वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ३ ॥
 द्राक्षेश्चुमधुखर्जूरं शालेः पिष्टं यवस्य वा ।
 पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठास्तेषां द्राक्षा विशिष्यते ॥ ४ ॥
 गुरुत्वदोषजनने नवं जीर्णमतोऽन्यथा ।
 पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥ ५ ॥
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ।
 गुल्मोदराशोऽग्रहणीशोषहृत्स्नेहनी गुरुः ॥ ६ ॥
 सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रसुखावहा ।
 तद्वृणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ ७ ॥
 शूलकासवमिश्रवासविवन्धाध्मानपीनसान् ।
 नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बेभीतकी सुरा ॥ ८ ॥
 व्रणे पाण्डूवामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ।
 विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रुक्षा त्रिदोषला ॥ ९ ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोथोदरज्वरान् ॥ १० ॥
 हन्ति व्रणकिमिष्वीहः कषायकटुवातलः ।
 मार्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ११ ॥

अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ।
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ १२ ॥
 शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
 सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ १३ ॥
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहः श्लेष्मविकारहा ।
 मेदशोफोदराशोन्नस्तत्र पक्करसो वरः ॥ १४ ॥
 छेदा मध्यासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ १५ ॥
 भृशोष्णरूक्षतीक्ष्णाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम् ॥ १६ ॥
 गुडैक्षुमद्यमार्द्धीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ।
 कन्दमूलफलाद्यं च तत्तद्विन्द्यात्तदासुतम् ॥ १७ ॥
 शाण्डाकी चाऽऽसुतं चान्यत्कोलाम्लं रोचनं लघु ।
 धान्याम्लं मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥ १८ ॥
 श्रमकृमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफावहम् ॥ १९ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां मद्यगुणागुणकथनं नाम सप्तविंशस्तरङ्गः ॥ २० ॥

अथाष्टाविंशस्तरङ्गः ।

अथैक्षुगुणाः ।

सामान्यैक्षुगुणाः-

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः स्निग्धो बलप्रदः ।
 जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफक्रिमीन् ॥ १ ॥
 स मूले मधुरोऽत्यर्थं मध्ये मधुर एव तु ।
 अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥
 इति सामान्यैक्षुगुणाः ।

अथैक्षुभेदाः

तत्र रक्तेक्षुः-

लोहितैक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृच्छ्रजित् ।

अथ पौण्ड्रकः—

पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ ३ ॥

अथ कृष्णक्षुः

कृष्णक्षुस्तद्वृणैर्ज्ञेया विशेषाद्दाहनाशनः ।

अथ वंशेक्षुः—

वंशेक्षुरीपत्कफकृद्वृष्यः स्निग्धो विबन्धनुत् ॥ ४ ॥

अथ शतपर्वा—

शतपर्वा किञ्चिदुष्णः पित्तवातश्रमप्रणुत् ।

अथ कान्तारः—

कान्तारो वातलः शीतो दाहपित्तास्रनाशनः ॥ ५ ॥

अथ तापसेक्षुः—

तापसेक्षुरसो वृष्यश्चक्षुष्यो वातकृद्गुरुः ।

अथ काष्ठेक्षुः—

काष्ठेक्षुर्विषपित्तास्रनाशनो वातलो हिमः ॥ ६ ॥

अथ कोशकारः—

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

अथ सूचीपत्रादयः—

सूचीपत्रो नीलपर्वा नैपालो दीर्घपत्रकः ॥ ७ ॥

वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ।

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः—

दन्तनिष्पडनात्तेषां रसः पित्तास्रनाशनः ॥ ८ ॥

शर्करासमवीर्यः स्याद्विदाही कफप्रदः ।

अथ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः—

यन्त्रनिष्पीडनादिक्षो रसो ग्राही गुरुस्तथा ॥ ९ ॥

विदाही वातपित्तघ्नः स्वादुः श्लेष्मविवर्धनः ।

अथावर्तितरसगुणाः—

रसः शृतो गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो वातपित्तनुत् ॥ १० ॥

लवणानुरसः स्वादुर्दाही श्रमविनाशनः ।

अथ सितोपला—

सितोपला सरा गुर्वी हिमा पित्तानिलापहा ॥ ११ ॥
वृष्या श्रमक्लमच्छर्दिदाहमूर्छामदापहा ।

अथ खण्डः—

रुच्यः पुष्टिप्रदः स्निग्धो मोहदाहमवभ्रमान् ॥ १२ ॥
निहन्ति खण्डः शिशिरो गुरुः पित्तसमीरजित् ।

अथ श्वेतशर्करा—

सिता हिमा सरा वृष्या बलतृप्तिकरी लघुः ॥ १३ ॥
तृदक्लमभ्रमपित्तासदाहमोहानिलापहा ।

अथ मधुशर्करा—

माधवी शर्करा रूक्षा कफपित्तास्रजिह्वरुः ॥ १४ ॥

अथ यवासशर्करा—

यवासशर्करा शीता वातला कफपित्तजित् ।

अथ पुष्पवासितशर्करा—

रक्तपित्तहरी हृद्या सुमनोवासिता सिता ॥ १५ ॥
वृष्या गुरुर्हिमा श्रान्तिवमितृद्दाहमोहजित् ।

अथ फाणितम्—

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि दोषलं मूत्रशोधनम् ॥ १६ ॥

अथ गुडः—

गुडः क्षारो गुरुः स्वादुर्वातपित्ताग्निक्लृप्तरः ।
बल्यः कृमिश्लेष्मकरो मूत्ररक्तविशोधनः ॥ १७ ॥
जीर्णो हृद्यो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् ।
इक्षोर्विकारा विमला यथा कुर्युर्गुणास्तथा ॥ १८ ॥
तृद्दाहमूर्छापित्तास्रविषमोहहरा हिमाः ।
गुरवो मधुरा बल्या स्निग्धा वातहराः सराः ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यामिक्षुशर्करादिगुणकथनं नामाष्टाविंशस्तरङ्गः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।

क्षौद्रं कपिशवर्णं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥

छात्रं तत्पीतकपिलमार्घ्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।

औद्दालकं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥

वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहकुमक्लिमीन् ॥ ५ ॥

मदतृष्णावमिश्रासहिक्कातीसारहृद्ब्रह्मान् ।

दाहक्षतक्षयास्तनु योगबाह्यल्पबातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।

क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्वर्णे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥

छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादार्घ्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।

औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥

एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।

मग्नसंधानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २९ ॥

१ ग. 'द्रं पौतिकं' । २ ग. 'स्यात्पौतिकं' । ३ क. 'कं तैलसं' । ४ ग. 'र्घ्यं वर्णयो' । ५ ग. 'ये पौतिक' ।

अथ त्रिशस्तरङ्गः ।

अथ शाल्यादि-

शालयो रक्तशाल्याद्या ब्रीहयः षष्टिकादयः ।
 मुद्गादि वैदलं प्राहुः कण्डवादि तृणधान्यकम् ॥ १ ॥
 यवादि शूकधान्यं स्यादित्याद्याः क्रमशः स्मृताः ।

अथ सामान्यशालिगुणाः-

शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ २ ॥
 पित्तघ्नाः सानिलकफा मूत्रला ला(ल)घवो हिमाः ।

इति सामान्यशालिगुणाः ।

अथ रक्तशालिः-

रक्तशालिर्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ॥ ३ ॥
 चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्लस्तृड्ज्वरापहः ।
 विषव्रणहरः किञ्चित्स्मादल्पगुणाः परे ॥ ४ ॥

अथ महाशालिः-

महाशालिर्वरैर्बल्यो रक्तशालिगुणैः समः ।

अथ षष्टिकाः-

षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः ॥ ५ ॥
 वातपित्तप्रशमनाः शालीनां च गुणैः समाः ।

अथ महाषष्टिकाः-

षष्टिकः प्रवरस्तेषां लघुः स्निग्धस्त्रिदोषजित् ॥ ६ ॥
 पाके स्वादुर्मृदुर्ग्राही स्थैर्यकारी बलप्रदः ।
 रक्तशालिगुणैस्तुल्यस्तस्मादल्पगुणाः परे ॥ ७ ॥

अथ कृष्णव्रीहिः-

कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ।

अथ दग्धभूजातशाल्यः-

शालयो दग्धभूजाता लघुरूक्षाः कफावहाः ॥ ८ ॥
 बल्याश्च मधुरा वृष्या अतिपथ्या दृगामये ।

अथ सामान्यस्थलजशालिगुणाः—

स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः ॥ ९ ॥

अथ केदारजाः—

केदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्लाः ।

अथ रोपिताः—

छिन्नरुढा हिमा रुक्षाः पित्तश्लेष्मनिबर्हणाः ॥ १० ॥

ईषद्वातकरा रुच्या विशेषाल्लघुपाकिनः ।

इति शालिः ।

अथ गोधूमगुणाः—

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ॥ ११ ॥

कफशुक्रेप्रदो बल्यः स्निग्धसंधानकृत्सरः ।

एतस्मात्स्थूलगोधूमाक्षुद्रो हीनतरो गुणैः ॥ १२ ॥

अथोम्बिका—

अर्धपक्वैर्वह्निभृष्टैरुम्बिका कथिता बुधैः ।

उम्बिका कफदा बल्यां गुरुः पित्तानिलापहा ॥ १३ ॥

स्निग्धा विबन्धकृद्भक्तमूत्रकृच्छ्रहिता मता ।

अथ यवगुणाः—

यवः कषायो मधुरः शीतः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥

व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रुक्षो मेधाग्निवर्धनः ।

लेखनो बद्धनिष्पन्दः स्वयं मेदस्तृषापहः ॥ १५ ॥

बहुवातमलस्थैर्यवर्णकारी च पिच्छिलः ।

अस्मादतियवः किञ्चिद्गुणैर्हीनतरो मतः ॥ १६ ॥

निःशूकोऽतियवः प्रोक्तो धवलाकृतिको महान् ।

अथ शिम्बीधान्यम्—

शिम्बी मुद्गश्चणो माषः सतीनः सकलायकः ॥ १७ ॥

मसूरवक्त्रमङ्गल्यामकुष्ठत्रिपुटादयः ।

वैदला मधुरा रुक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥ १८ ॥

वातलाः कफपित्तासमलमूत्रकरा हिमाः ।

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ १९ ॥

अथ शिम्बगुणाः-

धान्यानां कञ्जुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा मवेत् ।

तद्वृत्तानि तु धान्यानि शिम्बिधान्यानि लक्ष्यते ॥ २० ॥

शिम्बा विष्टम्भिनो मेहवृष्टिघ्ना वातपित्ताः ।

विशदा गुरवो हृद्या रूक्षाः कटुकपाकिनः ॥ २१ ॥

सितासितादिभेदेन बहुधा ते प्रकीर्तिताः ।

अथ मुद्गः-

मुद्गो रूक्षो लघुग्राही कफपित्तहरो हिमः ॥ २२ ॥

स्वादुरल्पानिलो नेत्रयो वन्योऽप्येतद्गुणः स्मृतः ।

मुद्गेषु प्रवरः श्यामो मुद्गाः स्वल्पगुणाः परे ॥ २३ ॥

अथाऽऽर्द्राकृतमुद्गगुणाः-

स जलाद्र्द्रकृतः स्वादुः पथ्यः श्रमजुषां नृणाम् ।

विशेषेण च पित्तघ्नस्तर्पणो बलकृद्गुरुः ॥ २४ ॥

अथ मुद्गशिम्बः-

शिम्ब आर्द्रो लघुः किञ्चिद्वातकृत्पित्तहृत्सरः ।

अथ स्नेहसिद्धशिम्बाद्र्मुद्गगुणाः-

स्नेहसिद्धः स बलकृच्चिदोषघ्नो रुचिप्रदः ॥ २५ ॥

अथ माषः-

माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो वृश्चोऽनिलाप(व)हः ।

गुदकीलार्द्रितश्वासपक्तिशूलान्विनाशयेत् ॥ २६ ॥

अथ राजमाषः-

राजमाषः स्वादुरूक्षः कषायस्तर्पणो गुरुः ।

ग्राही वातकरस्तन्यबहुवर्चोरुचिप्रदः ॥ २७ ॥

अथ मकुष्ठः-

मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

वाह्निजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ २८ ॥

अथ निष्पावः—

निष्पावोऽनिलपित्तास्रमूत्रस्तन्यकरः सरः ।

विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुकनाशनः ॥ २९ ॥

अथाऽऽढकी—

आढकी तुवरी रुक्षा वातला कफपित्तजित् ।

किञ्चिदानाहजननी सस्नेहा तु त्रिदोषनुत् ॥ ३० ॥

अथ वर्तुलः—

वर्तुलः शीतलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

विपाके मधुरो रुक्षो हरेणुस्तद्वृणो मतः ॥ ३१ ॥

अथ कलायत्रिपुटगुणाः—

कलायः कफपित्तघ्नो ग्राही शीतोऽतिवातलः ।

त्रिपुटोऽपि गुणैरेवं तच्छाकं कफपित्तजित् ॥ ३२ ॥

अथ चणकः—

चणकः शीतलो रुक्षः पित्तरक्तकफापहः ।

लघुः कषायो विष्टम्भी वातलः पुंस्त्वनाशनः ॥ ३३ ॥

श्वेतोऽप्येवं गुणैर्ज्ञेयः किञ्चित्स्मादुर्मतः ।

मृष्टो रुचिकरः पुष्टिप्रदश्छर्दिबलासजित् ॥ ३४ ॥

स जलादीकृतो रुच्यो वातश्लेष्मकरो हिमः ।

स शिम्बादो हिमः पित्तहरो वातकफप्रदः ॥ ३५ ॥

वृष्यो रुचिकरो बल्यो मेहकृच्छ्राश्मरीहरः ।

अर्धपक्वैश्च शिम्बैश्च होलाकौ वह्निमर्जितः ॥ ३६ ॥

होलाकोऽल्पानिलो भेदी कफकृत्पित्तनाशनः ।

बल्योऽतिरुचिकृत्पथ्यः श्रमभाजां नृणां गुरुः ॥ ३७ ॥

अथ मसूरः—

मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः ।

कफपित्तास्रजिद्वर्ण्यस्तच्छाकं लघु तिक्तकम् ॥ ३८ ॥

अथ कुलित्थः—

कुलित्थः कटुकः पाके कषायः * कफपित्तजित् ।

* अत्र पित्तरक्तकृदिति पाठो भावप्रकाशे वर्तते इति क. पुस्तके ।

ग. 'फावहः । २ क. 'तरुक्षो वा' । ३ क. 'कावातम' । ४ ग. 'लो मेदः क' । ५ क. 'वातलो म्वरनाशनः ।

लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥ ३९ ॥
 हन्ति हिक्काश्मरीशुकगदानाहान्सर्पिनसान् ।
 स्वेदसंग्राहको गुल्ममेदःकृमिहरः सरः ॥ ४० ॥
 वन्यो विशेषतः शीतो नेत्रामयविषापहः ।

अथ तिलाः-

तिलो ग्राही गुरुः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४१ ॥
 बल्यः केश्यो हिमस्पर्शो रुच्यो व्रणहितः परम् ।
 दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्वातनाशनोऽग्निमतिप्रदः ॥ ४२ ॥
 कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।
 अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्ततो रक्तादयस्तिलाः ॥ ४३ ॥

अथ तुवरी-

तुवरी ग्राहिणी शीता लघुः कफविषास्रजित् ।

अथातसी-

अतसी शुक्रवृष्टिघ्नी स्निग्धोष्णा वाताजिद्वरुः ॥ ४४ ॥

अथ किरटा-

किरटा तद्वद्विष्टा विशेषाद्विषनाशिनी ।

अथ सर्षपः-

सर्षपः कफवातघ्नस्तीक्ष्णोष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ ४५ ॥
 किञ्चिद्रूक्षोऽग्निदः कण्डूकुष्ठकोठक्रिमीञ्जयेत् ।

अथ राजिका-

राजिका तद्गुणा ज्ञेया तीक्ष्णा तीव्रा विशेषतः ॥ ४६ ॥

अथ शणः-

शणो हिमो गुरुर्ग्राही तत्पुष्पं प्रदरास्रजित् ।

अथ तृणधान्यम्-

तत्र प्रियङ्गुगुणाः-

प्रियङ्गुः पित्तजिद्वृष्या भग्नसंधानकृद्गुरुः ॥ ४७ ॥

अथ श्यामाकः-

श्यामाकः शोषणः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।

अथ कोद्रवः-

कोद्रवः शीतलो ग्राही विषपित्तकफाञ्जयेत् ॥ ४८ ॥

अथ नीवारः—

नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ।

अथ यावनालः—

यावनालः स्वादुशीतो वातलः कफपित्तजित् ॥ ४९ ॥

रूक्षो लघुतरः शुष्को मृष्टोऽग्नौ पुष्कराभिधः ।

पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृद्लघु शीतलम् ॥ ५० ॥

त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्रकरं परम् ।

तल्लाजा लघवो रूक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः ॥ ५१ ॥

अथ गवेधुका—

गवेधुका कटुः स्वाद्वी काश्यकृत्कफनाशिनी ।

अथ नन्दीमुखीवेणुयवादि—

नन्दीमुखी वेणुयववरकोद्दालनर्तकाः ॥ ५२ ॥

नलो नाली मुकुन्दश्च तोदपर्णी मधूलिका ।

तृणधान्यमिदं स्वादु कटुपाकि विलेखनम् ॥ ५३ ॥

रूक्षोष्णं बद्धवित्कं च वातपित्तकरं लघु ।

अथ गुणहीनधान्यम्—

अपर्याप्तं व्याधिहतमनार्तवमभूमिजम् ॥ ५४ ॥

नवं जन्त्वादिमिर्जुष्टं धान्यं न गुणवन्मतम् ।

अथ नूतनधान्यगुणाः—

धान्यं नवमभिष्यन्दि गुरु स्वादु कफप्रदम् ॥ ५५ ॥

अथ वर्षोषितधान्यगुणाः—

वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरधं परिमुञ्चति ।

न मुञ्चति च वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ ५६ ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ।

अथ विशिष्टनूतनान्नगुणाः—

एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ॥

रूढाः पुराणा विरसा न तथा गुणकारिणः ॥ ५७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां शाल्यादिगुणागुणकथनं नाम त्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ फलानि-

अथ द्राक्षा-

द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः ।
हान्ति तृष्णाज्वरश्वासवार्तपित्तास्रकामलाः ॥ १ ॥
कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् ।
आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत् ॥ २ ॥

अथाऽऽन्नः-

आम्रो ग्राही प्रमेहार्शः कफपित्तव्रणाञ्जयेत् ।
तत्फलं बालमत्यम्लं रुक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ३ ॥
बद्धास्थि तादृगेवोक्तं वातहारि च पित्तलम् ।
पक्वं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् ॥ ४ ॥
गुरु वातहरं रुच्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ।
रसस्तस्य सरः स्निग्धो रोचनो बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥
आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशकृत् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥ ६ ॥
आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तर्हरः सरः ।
रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

अथ सामान्यजम्बूः-

जम्बूः संग्राहिणी रुक्षा कफपित्तव्रणास्रजित् ।

अथ राजजम्बूफलम्-

राजजम्बूफलं स्वादु विटम्भिं गुरु रोचनम् ॥ ८ ॥

अथ लघुजम्बूः-

क्षुद्रजम्बूफलं तद्वद्विशेषादाहनाशनम् ।

अथ नारिकेरम्-

नारिकेरफलं शीतं दुर्जरं वास्तिशोधनम् ॥ ९ ॥

१ क. 'तवातास्र' । २ क. 'साजित्' । ३ क. 'दाहक' । ४ क. 'हृदो लघुः' । ५ ग. 'लं ग्राहि स्वा' । ६ ग. 'म्भिरो' ।

विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहजित् ।
तस्याम्मः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्लं लघु ॥ १० ॥
तत्पादपशिरोमज्जा शुक्लो वातपित्तजित् ।

अथ पिण्डखर्जुरीस्वल्पखर्जुरीफलम्—
खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु स्निग्धं क्षतास्रजित् ॥ ११ ॥
बल्यं हन्ति मरुत्पित्तमदमूर्छामदात्ययान् ।
तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमन्यत्खर्जूरिकाफलम् ॥ १२ ॥
तन्मज्जा मूर्धजः शीतो वृष्यः पित्तास्रदाहजित् ।

अथ सलेमानी—

सलेमानी श्रमग्रान्तिदाहमूर्छास्रपित्तजित् ॥ १३ ॥

अथ कदली—

कदली योनिदोषाश्मरक्तपित्तहरा हिमा ।
तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥
तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि बलकृद्गुरु ।
स्निग्धं पित्तास्रदृग्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ १५ ॥

अथ दाडिमम्—

दाडिमं दीपनं हृद्यं रोचनं नातिपित्तलम् ।
कषायानुरसं ग्राहि द्विधा स्वादुम्लभेदि तत् ॥ १६ ॥
तयोः स्वादु त्रिदोषघ्नमम्लं वातबलासहृत् ।
शुष्काम्लदाडिमीसारो हिमः पित्तसमीरकृत् ॥ १७ ॥

अथ बदरम्—

बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित् ।
कफपित्तकरं तद्वत्कोलं गुरु सरं मतम् ॥ १८ ॥
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् ।
बृंहणं पित्तदाहासक्षयतृष्णानिलापहम् ॥ १९ ॥
कर्कन्धु मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलापहम् ।
शुष्कं भेद्यशिकृत्सर्वं लघु तृष्णाकुमास्रजित् ॥ २० ॥
मरुत्पित्तहरस्तस्य मज्जा वृष्यो बलप्रदः ।

अथ क्षीरिणीफलम्-

क्षीरिवृक्षफलं शीतं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ॥ २१ ॥
तृष्णामूर्छामिदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ।

अथ चारः-

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ॥ २२ ॥
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहतृष्णाक्षतापहम् ।
तन्मज्जा मधुरः स्निग्धः शुक्रलः पित्तवातजित् ॥ २३ ॥

अथ परूषकम्-

परूषकं कषायाम्लमामपित्तकरं लघु ।
पक्वं तु मधुरं पाके शीतं विट्मि बृंहणम् ॥ २४ ॥
हृद्यं तृट्पित्तदाहास्रक्षतक्षयसमीरजित् ।

अथ तिन्दुकः-

तिन्दुको व्रणवातघ्नस्तत्सारः पित्तरोगजित् ॥ २५ ॥
आममस्य फलं ग्राहि शीतलं वातलं लघु ।
पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं विशदं गुरु ॥ २६ ॥
विषतिन्दुकमप्येवं विशेषाद्ग्राहि शीतलम् ।

अथ किङ्किणी-

*किङ्किणी तुवरस्तिक्तः पित्तश्लेष्महरो हिमः ॥ २७ ॥
तत्फलं वातलं त्वामं पक्वं स्वादु त्रिदोषनुत् ।

अथाऽऽरुकम्-

आरुकं जारकं वातमेहार्शःकफनाशनम् ॥ २८ ॥

अथ मधूकः-

मधूकः कफवातघ्नः कषायो व्रणरोपणः ।
तत्पुष्पं मधुरं बल्यं शीतलं गुरु बृंहणम् ॥ २९ ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तजित् ।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥ ३० ॥

* यद्यपि किङ्किणीशब्दस्य स्त्रीवाचकत्वात्तद्विशेषणान्यपि तथैवापेक्षितानि तथाऽपि शिष्टप्र-
योगत्वाद्भिन्नसंख्याविभेदेऽपीतिन्यायेन कथंचिन्नेयानि ।

अथ पनसम्—

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ ३१ ॥
आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।

अथ लकुचम्—

लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वादूष्णं रक्तपित्तजित् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मकारि समीरघ्नमम्लं शुक्राग्निनाशनम् ।

अथ तालः—

तालः शीतो मरुत्पित्तव्रणजिन्मदशुक्रकृत् ॥ ३३ ॥
तत्फलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
विष्टम्भि वातपित्तास्रक्षयदाहक्षतापहम् ॥ ३४ ॥

अथ खर्बूजम्—

खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ३५ ॥

अथ शिम्बितिकाफलम्—

फलं शिम्बितिकापूर्वं वातपित्तहरं गुरु ।
बृंहणं कफकृद्द्रव्यं स्वादुपाकरसं हिमम् ॥ ३६ ॥

अथ महच्छिम्बितिकाफलम्—

अपरं सै(नै)व गुणवद्विशेषात्तुवरं हिमम् ।

अथामृतफलम्—

अमृतं गुरु वातघ्नं स्वाद्वम्लरुचि शुक्रकृत् ॥ ३७ ॥

अथ वातामम्—

वाताममुष्णं सुस्निग्धं वातास्रबलशुक्रकृत् ।

अथ निकोचकमुकूलके—

निकोचकं गुरु स्निग्धं वृष्योष्णं स्वादु बृंहणम् ॥ ३८ ॥
रक्तप्रसाधनं बल्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ।
तद्वन्मुकूलकं ज्ञेयं विशेषाद्गुरु दुर्जरम् ॥ ३९ ॥

अथाऽऽलूकम्-

आलूकं रसतः शीतं स्वादुम्लं वातपित्तहृत् ।

अथाञ्जीरम्-

अञ्जीरं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ ४० ॥

तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमञ्जीरं लघु तदुणम् ।

अथाक्षोटम्-

अक्षोटं मधुरं बल्यं गुरुष्णं वातहृत्सरम् ॥ ४१ ॥

अथ शृङ्गाटम्-

शृङ्गाटं मधुरं रुक्षं गुरु ग्राहि हिमं तथा ।

शुकानिलश्लेष्मकरं शुष्कमाद्रं विशेषतः ॥ ४२ ॥

अथ पालेवतमाणवके-

पालेवतं श्वेतपुष्पं तिन्दुकामफलं मतम् ।

अन्यन्माणवकं ज्ञेयं महापालेवतं तथा ॥ ४३ ॥

पालेवतं हिमं स्वादु गुरुष्णं वह्निवातजित् ।

तद्वन्माणवकं हृद्यं तृष्णाघ्नं मिष्टमस्तकम् ॥ ४४ ॥

अथ तूतम्-

तूतं गुरु हिमं पक्वं स्वादु पित्तानिलापहम् ।

अथ गाङ्गेरुतोदने-

गाङ्गेरु रोचनं पक्वं गुरु वातास्रपित्तजित् ॥ ४५ ॥

तोदनं ग्राहि मधुरं वातपित्तहरं लघु ।

अथ तुवरकः-

कलायवत्फलैः पत्रैः केसरामः समुद्रजः ॥ ४६ ॥

वृक्षः समुद्रजो ज्ञेयो मलातकसमो गुणैः ।

तौवरं कफजित्पाके कटूष्णं घ्नणमेहतुम् ॥ ४७ ॥

अथ बीजपूरः

बीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु ।

रक्तपित्तकरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् ॥ ४८ ॥

त्वक्तस्य तित्ता गुर्व्युष्णा कृमिवातकफापहा ।
 तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् ॥ ४९ ॥
 केदारो मधुरो ग्राही शूलगुल्मोदरापहः ।
 बीजगुणं क्रिमिश्लेष्मवातजिद्वर्मदं गुरु ॥ ५० ॥
 तत्पुष्पं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं लघु ।

अथ मधुकर्कटी—

मधुकर्कटिका शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥ ५१ ॥

अथ नारङ्गम्—

नारङ्गमम्लमत्युष्णं रुच्यं वातहरं पेरम् ।
 स्वाद्वम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं वातनाशनम् ॥ ५२ ॥

अथ जम्बीरम्—

जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरुघ्णं कफवातजित् ।
 आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीञ्जयेत् ॥ ५३ ॥

अथाम्लवेतसम्—

अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं शतवेधि च ।
 हृद्भोगशूलगुल्मघ्नं पित्तासृक्कफदूषणम् ॥ ५४ ॥

अथ साराम्लम्—

साराम्लमम्लं वातघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् ।

अथ निम्बूकम्—

निम्बूकमम्लं वातघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ५५ ॥
 राजनिम्बूफलं स्वादुपाकं पित्तसमीरजित् ।
 मिष्टानिम्बूफलं पित्तवातहृद्गुरु रोचनम् ॥ ५६ ॥
 भ्रमतृड्दाहपित्तास्रच्छर्दिक्षयगरापहम् ।

अथ कर्मरङ्गम्—

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

अथाम्लिका—

अम्लिकाऽऽमा गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रकृत् ।
 पक्ता तद्वत्सरा रुच्या वह्निवस्तिविशुद्धिकृत् ॥ ५८ ॥

शुक्रा हृद्या श्रमभ्रान्तितृष्णाकृमिहरो लघुः ।

अथ वृक्षाम्लम्-

तित्तिडीकं समीरघ्नमामुष्णं परं गुरु ॥ ५९ ॥

तत्पिक्तं लघु संग्राहि ग्रहणीकफवातजित् ।

अथ करमर्दम्-

करमर्दं गुरुष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ६० ॥

तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ।

शुष्कं पक्ववदश्यामं पक्वमप्यार्द्रमामवत् ॥ ६१ ॥

अथ कपित्थम्-

कपित्थमामं संग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।

पक्वं गुरु तृषाहिकाशमनं वातपित्तजित् ॥ ६२ ॥

स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ।

अथाऽऽघ्रातकम्-

आघ्रातमामं वातघ्नं गुरुष्णं रुचिकृत्सरम् ॥ ६३ ॥

पक्वं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षतास्रजित् ।

अथ राजाश्रम्-

राजाश्रं मधुरं शीतं ग्राहि पित्तकफापहम् ॥ ६४ ॥

अथ क्रमुकम्-

पूगं गुरु हिमं रुक्षं कषायं कफपित्तजित् ।

मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ ६५ ॥

आद्र तद्गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिकरं सरम् ।

स्विन्नं त्रिदोषहृत्सर्वं तद्देदांस्तद्वदादिशेत् ॥ ६६ ॥

अथ ताम्बूलम्-

ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ।

तिक्तं क्षारं मनोजन्यं रक्तपित्तकरं लघु ॥ ६७ ॥

बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमेहवातश्रमापहम् ।

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि चाऽऽदिशेत् ॥ ६८ ॥

अथ त्याज्यफलम्—

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।

अकालजातं नाश्नीयात्पाकातीतमभूमिजम् ।

आमं दोषकरं प्रायः फलं बैल्यं विनाऽखिलम् ॥ ६९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां द्राक्षादिदोषगुणागुणकथनं नामैकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ शाकानि—

पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं भूस्वेदजं तथा ।

शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ सामान्यशाकम्—

प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।

रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥ २ ॥

सर्वं शाकमचक्षुष्यं मज्जीयेय(?)मवृष्यकम् ।

कृते पटोलवास्तूककाकमाचीपुननवाः ॥ ३ ॥

सर्वशाकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा निन्द्यं तु सार्षपम् ।

अथ कूष्माण्डम्—

कूष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ ४ ॥

बालं पित्तापहं शीतं मध्वमं कफकारकम् ।

पक्वं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ ५ ॥

वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगदोषत्रयापहम् ।

कूष्माण्डनाडी मधुरा वाताश्मरिकफापहा ॥ ६ ॥

तन्मज्जा पित्तहृद्वृष्या मधुरा वस्तिशोधनी ।

अथ कालिङ्गम्—

कालिङ्गं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ॥ ७ ॥

पक्वं तूष्णसरं क्षारं पित्तलं कफवातजित् ।

अथालावु—

मिष्टं तुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ ७ ॥
कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा ।

अथ कर्कटी—

कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ॥ ९ ॥
रूक्षा पित्तहरी साऽऽमा पक्रोष्णा वह्निपित्तकृत् ।

अथ त्रपुसम्—

त्रपुसं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥ १० ॥
तत्पक्वमुष्णमम्लं स्यात्पित्तलं कफवातजित् ।

अथ चिर्मटम्—

चिर्मटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥ ११ ॥
शीतं विट्ममि संग्राहि कफघ्नोष्णं तु पित्तलम् ।
बृहत्तदेव वातास्रपित्तनुन्मधुराम्लकम् ॥ १२ ॥
पाचनं शूलविट्मममूत्रकृच्छ्राश्मरीर्जयेत् ।

अथ वालुकम्—

वालुकं श्लेष्मलं स्वादु लघु मेदि च पित्तजित् ॥ १३ ॥
मधुराश्लरसं पित्तरक्तजित्पक्वमुत्तमम् ।

अथ शीर्णवृन्तम्—

शीर्णवृन्तं लघु स्वादु मेद्युष्णं वह्निपित्तकृत् ॥ १४ ॥

अथ कोशातकी—

कोशातकी लघुस्तिक्ता रूक्षाऽऽमाशयशोधनी ।
शोफपाण्डूदरपीहकुष्ठार्शःकफपित्तजित् ॥ १५ ॥
तत्फलं मेदनं शीतं लघु मेहविशेषजित् ।

अथ राजकोशातकी—

राजकोशातकी शीता ज्वरघ्नी कफवातला ॥ १६ ॥

महाकोशातकी—

महाकोशातकी स्निग्धा सरां पित्तानिलापहा ।

अथ वृन्ताकम्—

वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ॥ १७ ॥

कफवातहरं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ।

ज्वरारोचककासघ्नं पक्वं तत्पित्तलं गुरु ॥ १८ ॥

अपरः श्वेतवृन्ताकस्तस्माद्व्यूनगुणो मतः ।

अर्शःसु पथ्यः कथितः सरः किञ्चिन्न पित्तलः ॥ १९ ॥

अथ बिम्बी—

बिम्बी वातप्रदा हन्ति रक्तपित्तास्रकामलाः ।

तत्फलं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ २० ॥

स्तम्भनं लेखनं वातविबन्धाध्मानकारकम् ।

अथ कारवेल्लम्—

कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तामवातलम् ॥ २१ ॥

पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेहकृमीञ्जयेत् ।

अथ कर्कोटकम्—

तद्वत्कर्कोटकं कुष्ठबलासारुचिनाशनम् ॥ २२ ॥

अथ वन्ध्यकर्कोटकी—

वन्ध्यकर्कोटकी तिक्ता विषवीसर्पकासजित् ।

अथ डोडिका—

डोडिका कफपित्तार्शःकृमिगुल्मविषापहा ॥ २३ ॥

अथ पृथुशिम्वः—

कोलशिम्वः समीरघ्नो गुरुष्णकफपित्तकृत् ।

अथ डिण्डिभः—

डिण्डिभो वातलो रूक्षो मूत्रलोऽश्मरिमेदनः ॥ २४ ॥

अथ शिम्वी—

शिम्वी शीता गुरुर्बल्या श्लेष्मला वातपित्तजित् ।

अथ पटोलम्—

पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥ २५ ॥

स्निग्धोष्णं हन्ति कासास्रज्वरदोषत्रयक्रिमीन् ।
पत्रं पित्तहरं शीतं बली तस्य कफापहा ॥ २६ ॥
मूलं विरेचनं प्रोक्तं फलं दोषत्रयापहम् ।

अथ बृहत्पटोलिका-

बृहत्पटोलश्चिचिण्डो बलकृद्दृष्टिपुष्टिदः ॥ २७ ॥
किञ्चिद्वनगुणस्तस्माद्विशेषाच्छोषिणे हितः ।

अथ पत्रशाकम्-

तत्र वास्तूकः-

वास्तूकः पाचनो रुच्यो लघुः शुक्रबलप्रदः ॥ २८ ॥
सरः प्लीहार्षपित्तास्रकृमिदोषत्रयापहः ।

अथ रक्तवास्तूकः-

जीवन्तो बलदः क्षारः स्वादुपाकञ्जिदोषनुत् ॥ २९ ॥
जीवन्तो रक्तवास्तूक इति भेदादयो जगुः ।

अथ चक्रवर्तीशाकम्-

चक्रवर्त्यभिधं शाकं गुणैर्वास्तूकवन्मतम् ॥ ३० ॥
सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ।

अथ चिल्ली-

रक्ता महद्वला गौडदेशे वास्तूकसंज्ञिता ॥ ३१ ॥
चिल्ली सरा लघुः शीता रुच्या मेध्याग्निदीपनी ।
बल्या रुक्षा जयेत्प्लीहरक्तदोषत्रयक्रिमीन् ॥ ३२ ॥

अथ कालशाकम्-

कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोषहृत् ।
बल्यं हृद्यं पिच्छिलं च रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ ३३ ॥

अथ चञ्चुः-

चञ्चुः शीता सरा रुक्षा स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।

अथ नाडीकः-

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥ ३४ ॥

अथ करम्बी—

करम्बी स्तन्यदा लघ्वी मधुरा शुक्रवर्धिनी ।

अथ तण्डुलीयः—

तण्डुलीयो लघुः शीतो रुक्षः पित्तकफासजित् ॥ ३५ ॥

मृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो रक्तपित्तहा ।

अथ फौङ्गः स तु मरुदे(दे)शभवः—

फौङ्गः संग्राहकः शीतो रक्तपित्तविषापहः ॥ ३६ ॥

अथ मारीषः—

मारीषो रेचनः शीतो गुरुर्मदस्त्रिदोषजित् ।

ततोऽपि रक्तमारीषो विशेषाद्गुणदो मतः ॥ ३७ ॥

अथ पालक्या—

पालक्या वातला शीता भेदिनी श्लेष्मला गुरुः ।

परा विष्टम्भिनी श्वासरक्तपित्तकफापहा ॥ ३८ ॥

अथ चुका—

चुका चुकतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।

रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥ ३९ ॥

अथ शतपुष्पा—

शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवातहा ।

रुच्या बस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ॥ ४० ॥

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ।

गुल्मशूलानिलहरा श्लेष्मणो नाशिनी परा ॥ ४१ ॥

अथ मीनाक्षी—

मीनाक्षीशाकमुद्दिष्टं चक्षुष्यं च त्रिदोषनुत् ।

अथ चक्रमर्दम्—

दुद्रुमजं लघु स्वादु शाकं वातहरं मतम् ॥ ४२ ॥

तिक्तं कटु किमिश्वासकासकुष्ठकफप्रणुत् ।
पित्तप्रकोपनं बल्यं कण्डूपाहणं परम् ॥ ४३ ॥

अथ पुनर्नवाशाकम्-

पौनर्नवं त्रिदोषघ्नं शाकं चक्षुष्यवृष्यकम् ।
सरं शाकेषु सर्वेषु विशेषाच्छोफिनो हितम् ॥ ४४ ॥

अथोपोदकी-

*उपोदकी हिमा स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तजित् ।
अकण्ठ्या ग्रहणीनिद्राशुक्रला रक्तपित्तजित् ॥ ४५ ॥

अथ लोणिका-

लोणिकात्रितयं रुक्षं पटु विष्टम्भि शीतलम् ।
दोषलं मधुरं पाके लघ्वी तत्र सरा मता ॥ ४६ ॥

अथ सुनिषण्णः-

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मेहदोषत्रयापहः ।

अथ तिलपर्णी-

तिलपर्णी हिमा रुच्या ग्राहिणी कफपित्तजित् ॥ ४७ ॥

अथ सितवारः-

सितवारः सरो वृष्यः शोथघ्नो वातपित्तलः ।

अथ नाली-

नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत्कफवातला ॥ ४८ ॥

अथ सार्षपम्-

सार्षपं सर्षपोद्भूतं चक्षुर्घ्नं दाहि रोचनम् ।
बद्धविद्रकं बद्धमूत्रं गुरुष्णं च त्रिदोषकुत् ॥ ४९ ॥

अथ कौसुम्भम्-

कौसुम्भं स्वादु रुक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु ।

अथ चणकशाकम्-

चाणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातकृत् ॥ ५० ॥

* क. पुस्तके बाळ इति ।

अथ कलायशाकम्—

कलायशाकं भेदि स्यालघु पित्तकफापहम् ।

अथ चाङ्गेरी—

चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातजित् ॥ ५१ ॥

पित्तला च ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी ।

अथ कासमर्दः—

काममर्दो लघुः कण्ठ्यो रक्तकासत्रिदोषनुत् ॥ ५२ ॥

राज्यन्धनाशनो भेदी दीपनः श्लेष्मपित्तजित् ।

अथ सौभाजनम्—

शिथुंस्तिक्तो लघुर्ग्राही बहिदः कफवातजित् ॥ ५३ ॥

तीक्ष्णोष्णो विद्रधिष्ठीहृन्नघ्नश्चाम्लपित्तजित् ।

अथ मधुशिथुः—

मधुशिथुर्गुणैस्तद्वद्विशेषादीपनः पेरः ॥ ५४ ॥

अथ पुष्पाणि—

तत्र सौभाजनपुष्पगुणाः—

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पुष्पं शिथुजं स्नायुशोथजित् ।

क्रिमिनुत्कफवातघ्नं विद्रधिष्ठीहृत्पुष्पमनुत् ॥ ५५ ॥

अथ मधुशिथुपुष्पम्—

मधुशिथोर्वरं पुष्पं श्लेष्मक्रिमिविनाशनम् ।

पित्तहृच्चक्षुषोः पथ्यं रक्तपित्तप्रसाधनम् ॥ ५६ ॥

सौभाजनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् ।

शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं स्वरसादनुत् ॥ ५७ ॥

अथ मधुशिथु—

रुच्यं स्यान्मधुशिथुजं फलमहोरात्रौ हितं देहिनां

व्रण्यं वातहरं प्रमेहदमनं श्वासं च कासं जयेत् ।

दौर्बल्यं विनिहन्ति पुंस्त्वजनकं दुर्नामदुःखं हरे-

न्नानारोगनिवारणाय जनितं वीर्येण चोष्णं लघु ॥ ५८ ॥

अथ कदलीपुष्पम्-

कदलीकुसुमं तिक्तं कषायं ग्राहि दीपनम् ।
उष्णवीर्यं बलासघ्नं तद्वृणं चास्फुटं दलम् ॥ ५९ ॥

अथ मुनिद्रुमपुष्पम्-

अगस्त्यपुष्पं शिशिरं चतुर्थज्वरशान्तिकृत् ।
नक्तान्ध्यनाशनं प्रोक्तं पीनसश्लेष्मपित्तनुत् ॥ ६० ॥
सतिक्तं कटुकं पाके कषायं वातलं मतम् ।
अगस्त्यशिम्बसदृशो गुणः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ६१ ॥

अथ मूलशाकानि-

मूलकं बालकं रुच्यं वीर्योष्णं पाचनं लघु ।
हन्ति दोषत्रयश्वासगलाक्षिगदपीनसान् ॥ ६२ ॥
महत्तदेव रुक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
घृतसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥ ६३ ॥
शुष्कं तु विषशोथघ्नं लघु दोषत्रयापहम् ।
तत्पुष्पं श्लेष्मपित्तघ्नं तत्फलं श्लेष्मवातनुत् ॥ ६४ ॥
तत्पत्रं पाचनं तीक्ष्णं श्लेष्मवातहरं हिमम् ।
तदेव पाचितं स्वादु क्षारं पित्तकफप्रदम् ॥ ६५ ॥

अथ सूरणः-

सूरणो दीपनो रुक्षः कफार्शःकृमिजिलघुः ।
तद्वद्वन्यो विशेषेण कफघ्नो रक्तपित्तकृत् ॥ ६६ ॥

अथाऽऽलूकी-

आलूकी रुचिदा भव्या बलया हृत्कफनाशिनी ।
कोष्ठबन्धकरी प्रोक्ता गुर्वी विष्टम्भकारिणी ॥ ६७ ॥
बृहदालूकिका तद्वद्विशेषाद्बलदा गुरुः ।
कुंवालुस्तत्समा ज्ञेया लघुर्वस्तिविशोधिनी ॥ ६८ ॥

अथ गर्जरम्-

गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥ ६९ ॥

अथ माणकः—

माणकः शीतलः स्वादुः पित्तरक्तहरो गुरुः ।

अथ कसेरुकशालूके—

कसेरुकं हिमं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ ७० ॥

ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं शालूककं तथा ।

अथाऽऽलूकम्—

आलूकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥

सृष्टमूत्रमलं रुक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ।

कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्धनम् ॥ ७२ ॥

अथ पिण्डालु—

पिण्डालु किञ्चिन्मधुरं श्लेष्मलं पित्तनुद्गुरु ।

अथ हस्तालु—

हस्तालु शीतलं स्वादु श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ॥ ७३ ॥

अथ वाराहीकन्दः—

सौकरः पित्तलो वर्ण्यः स्वादुस्तिक्तो रसायनः ।

आयुःशुक्राग्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहः ॥ ७४ ॥

अथ मुसलीकन्दः—

मुसली बृंहणी वृष्या वीर्योष्णाऽर्शोनिलापहा ।

अथ केलूटम्—

केलूटं शीतलं ग्राहि पित्तघ्नं कफवातजित् ॥ ७५ ॥

अथ कदलीकन्दः—

शीतलः कदलीकन्दो ग्राही रुक्षोऽस्रपित्तजित् ।

ईषत्कषायः कफकृद्वातलः प्रदरे हितः ॥ ७६ ॥

अथ लशुनः—

लशुनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।

भग्नसंधानकृत्केश्यो गुरुः पित्तास्रबुद्धिदः ॥ ७७ ॥

रसायनः कफश्वासकासगुल्मज्वरारुचीः ।

हन्ति शोफप्रमेहार्शःकुष्ठशूलानिलक्रिमीन् ॥ ७८ ॥

तत्पत्रं मधुरं क्षारं नालो मधुरपिच्छिलः ।

अथ पलाण्डुः—

पलाण्डुस्तद्वृणैस्तुल्यः कफकृन्नातिपिच्छिलः ॥ ७९ ॥

अनुष्णः केवलं वातं स्वादुपाकरसो जयेत् ।

अथ गृञ्जनः—

गृञ्जनः पित्तलो ग्राही तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः ॥ ८० ॥

गन्धाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलाण्डुना ।

अथ नालशाकम्—

तत्रास्थिशृङ्खलिका—

अस्थिशृङ्खलिका वृष्या श्लेष्मला मधुरा हिमा ॥ ८१ ॥

अस्थिसंधानकृद्बल्या पित्तरक्तानिलापहा ।

अथाऽऽलूकीनालम्—

आलूकीनालशाकं तु कैटूष्णं कफपित्तकृत् ॥ ८२ ॥

अथ करीरः—

वेणोः करीरः श्लेष्मघ्नः कषायो रुचिकृत्सरः ।

वातपित्तहरो रुक्षः कटुको रसपाकतः ॥ ८३ ॥

अथ भूस्वेदजं शाकम्—

सर्वे संस्वेदजाः शीताः पिच्छिला दोषलाश्च ते ।

गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्माभयप्रदाः ॥ ८४ ॥

श्वेताः शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोब्रजसंभवाः ।

नातिदोषकरा ज्ञेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥ ८५ ॥

(* शिलीन्ध्रं शीतलं बल्यं गुरु भेदि त्रिदोषकृत् ।)

निषिद्धशाकम्—

अतिजीर्णमकालोत्थं रुक्षं स्निग्धमभूमिजम् ॥ ८६ ॥

* घनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्थं ग. पुस्तकस्थम् ।

१ ग. 'पित्तलः' । २ ग. 'कण्डूलं क' ।

कृमिजग्धं कोमलं वा शीतव्यालादिदूषितम् ।
गुष्कं शाकं च सकलं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥ ८७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां षड्विधशाकगुणागुणकथनं नाम
द्वात्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ मांसानि—

तत्र सामान्यमांसगुणाः—

मांसं वातहरं सर्वं बृंहणं बलशुक्रकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ ९ ॥
अथ तद्भेदाः—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ।

तत्र जाङ्गललक्षणमाह—

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ २ ॥
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ ३ ॥
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ।
बल्या वृष्या बृंहणाश्च दीपना दोषहारिणः ॥ ४ ॥
मूकतां मिम्विणित्वं च गद्गदत्वादिते तथा ।
बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रभेहं मुखजान्गदान् ॥ ५ ॥
गलगण्डं श्लीपदं च नाशयन्त्यनिलामयान् ।

अथाऽऽनूपलक्षणगुणाः—

कूलेचरा पृथाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ॥ ६ ॥
मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ।
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बह्विसादनाः ॥ ७ ॥
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चैव मांसवृद्धिप्रदा मृशम् ।
तथाऽभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायो पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

अथ जाङ्गलानां गणनाविशिष्टगुणाः—

हरिणैककुरङ्गवर्णवातायुमृगमातृकाः ।

राजीवः पृषतश्चापि श्वदंष्ट्रः शरमादयैः ॥ ९ ॥

जङ्घाललक्षणा एते तेषां चिह्नं पृथक्शृणु ।

हरिणस्ताम्रवर्णः स्याद्वेणः कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

कुरङ्गस्ताम्रवर्णः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ।

ऋण्यो नीलाण्डको लोके सराजं इति मण्यते ॥ ११ ॥

वातायुस्तु किशोराभो मृगः स्वल्पः प्रकीर्तितः ।

स्वल्पः पृथुदरो ज्ञेयः शशाभो मृगमातृकः ॥ १२ ॥

कस्तुरीहरिणं केचिद्वदन्ति मृगमातृकम् ।

राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १३ ॥

पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पकः ।

न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयान्महान् ।

श्वदंष्ट्रः स मतो यस्तु काश्मीरे कर्कटाभिधः ॥ १४ ॥

काश्मीरदेशशरभोऽष्टपात्स्यादुत्साहयुक्तश्चतुर्ध्वपादः ।

उद्ग्रप्रमाणः स महाविषाणः ख्यातो वनस्थश्च महामृगाख्यः ॥ १५ ॥

जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महरा मताः ।

किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ।

अथ बिलेशयलक्षणगुणाः—

गोधाशशमुजङ्गाखुशलकाद्या बिलेशयाः ।

बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ॥ १७ ॥

बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ।

अथ गुहाशयलक्षणगुणाः—

सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।

बभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्या स्युर्गुहाशयाः ।

* श्वेतपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्मेदः समाकुलः ॥ १९ ॥

* क. पुस्तके स्थूलपु० इति पाठान्तरम् ।

१ ग. 'प्राचीन' । २ क. 'राजिपृष्ठतश्चा' । ३ क. 'यः' । जाङ्गलाः संज्ञिता ए० । ४ क. 'तुल्य' । ५ क. 'जाङ्गलाः' ।

गुहाशया वातहरा गुरुष्णा मधुराश्च ते ।

स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ २० ॥
द्वीपी चित्रव्याघ्रः ।

अथ पर्णमृगः—

वनौकोवृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।

एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥ २१ ॥

स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणो हिताः ॥ २२ ॥

श्वासकासार्षःशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥ २२ ॥

अथ विष्किराः—

वर्तिकालावविकिरकपिञ्जलकातीक्ष्णः ।

चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥ २३ ॥

विकीर्य मक्षयन्त्येते यस्मात्तस्मान्द्वि विष्किराः ।

विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ॥ २४ ॥

बल्या वृष्याश्चिदोषघ्नाः पथ्याश्च लघवो मताः ।

अथ प्रतुदाः—

कालकण्टकहारीतकपोतश्वेतपत्रकाः ॥ २५ ॥

सारिका खञ्जरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदा मताः ।

प्रतुद्य मक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २६ ॥

प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।

लघवो बद्धवर्चस्काः किञ्चिद्वातप्रकोपनाः ॥ २७ ॥

अथ प्रसहाः—

काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।

चाषो मासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥ २८ ॥

प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य च्छिद्य मक्षणात् ।

वीर्योष्णाः प्रसहाः सर्वे तन्मांसं चाऽऽहरन्ति ये ॥ २९ ॥

ते शोषमस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा विशेषतः ।

अथ ग्राम्याः—

छागमेषवृषाद्याश्च ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३० ॥

* क. पुस्तके 'संभक्षयन्ति य इति पाटान्तरम् ।

ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्धनाः ॥ ३१ ॥

अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च-

लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यमी ॥ ३२ ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ३३ ॥

अथ पुवाः-

हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशराविकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवा मताः ॥ ३४ ॥
प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात्प्लवाः स्मृताः ।
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ॥ ३५ ॥
वातश्लेष्मप्रदाश्चैवं बलशुक्रकराः सराः ।

अथ कोशस्थगुणाः-

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बूकमलकाः ॥ ३६ ॥
जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः परिकीर्तिताः ।
कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ॥ ३७ ॥
बृंहणाश्च तथा वृष्या वर्चस्काः कफवर्धनाः ।

अथ पादिनः-

कुम्भीरकुर्मनक्रार्श्च गोधामकरशङ्खवः ॥ ३८ ॥
घण्टिका शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ।
पादिनः संस्मृताः सद्भिः कोशस्थानां गुणैः समाः ॥ ३९ ॥

अथ मत्स्याः-

मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः ।
शकुली पृथुरोमा च ससुदर्शन इत्यपि ॥ ४० ॥
रोहिताद्याश्च ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ।
मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥ ४१ ॥
बल्याभिष्यन्दिनो वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ।
व्यवायाध्वरतानां च दीप्ताग्नीनां च पूजिताः ॥ ४२ ॥

अथ विशिष्टानां जन्तूनां गुणाः—

छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित् ।

आदाहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् ॥ ४३ ॥

देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् ॥ ४४ ॥

इति छागमांसगुणाः ।

मेषमांसगुणाः—

मेषमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् ।

इति मेषमांसगुणाः ।

अथ मेदःपुच्छः—

मेदःपुच्छामिषं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ ४५ ॥

इति मेदःपुच्छः ।

अथ कृष्णसारः—

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् ।

षड्रसं बलदं पथ्यं लघु रूक्षं ज्वरास्रजित् ॥ ४६ ॥

इति कृष्णसारः ।

अथ हरिणी—

हरिण्या आमिषं तद्वद्विशेषात्पथ्यमीरितम् ।

इति हरिणी ।

अथ गोकर्णशम्बरौ—

गोकर्णशम्बरौ शीतौ गुरुस्निग्धौ कफप्रदौ ॥ ४७ ॥

रसे पाके च मधुरौ रक्तपित्तविनाशनौ ।

इति गोकर्णशम्बरौ ।

अथ गवयः—

गवयो मधुरो वृष्यो स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४८ ॥

इति गवयः ।

अथ कस्तूरीमृगः—

कस्तूरीहरिणः स्वादुर्बद्धविद्भृदीपनो लघुः ।

इति कस्तूरीमृगः ।

अथ मुण्डिनी-

मुण्डिनी ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहा हिमा ॥ ४९ ॥

इति मुण्डिनी ।

अथ वातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः-

वातप्रम्याश्चित्रकस्य च्छिकारस्याऽऽमिषं लघु ।

मधुरं ग्राहि शिशिरं दोषत्रयहरं हितम् ॥ ५० ॥

ज्वरास्रनाशनं स्वादु हृद्यं श्वासविनाशनम् ।

इति वातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः ।

अथ रुरुः-

रुरोमांसं गुरु स्वादु वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ५१ ॥

इति रुरुः ।

अथ न्यङ्कुः-

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्वृष्यो रुच्यो दोषत्रयापहः ।

इति न्यङ्कुः ।

अथ शशः-

शशः शीतो लघुः स्वादुर्ग्राही पथ्योऽग्निदीपनः ॥ ५२ ॥

संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ।

इति शशः ।

अथ सल्लकसेन्धे-

सल्लकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः ॥ ५३ ॥

सेन्धा तथैव विज्ञेया विशेषाद्वलवर्धिनी ।

इति सल्लकसेन्धे ।

अथ सूकरः-

सूकरं पिशितं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु ॥ ५४ ॥

स्निग्धोष्णं शुक्रलं रुच्यं निद्रास्थूलत्वदार्ढ्यकृत् ।

इति सूकरः ।

अथ गण्डकः—

गण्डको बद्धविण्मूत्रः षवित्रोऽनिलनाशनः ॥ ५५ ॥
इति गण्डकः ।

अथ महिषः—

माहिषं मधुरं मांसं स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।
निद्वारेतोबलस्तन्यतनुदार्व्यकरं गुरु ॥ ५६ ॥
तद्वदारण्यजं विद्याद्विशेषाच्छोषिणौ हितम् ।
इति महिषः ।

अथोष्ट्रमांसगुणाः—

उष्ट्रमांसं लघु स्वादु चक्षुष्यमनिलापहम् ॥ ५७ ॥
उष्णमर्शःप्रशमनं भेदि पित्तकफप्रदम् ।
इत्युष्ट्रमांसगुणाः ।

अथ घोटकः—

घोटकः कटुकः पाके दीपनः कफपित्तकृत् ॥ ५८ ॥
वातहृद्बृंहणो बल्यश्चक्षुष्यो मधुरो लघुः ।
इति घोटकः ।

अथ शृगालः—

शृगालो बलदो वृष्यः सर्ववातक्षयापहः ॥ ५९ ॥
इति शृगालः ।

अथ मूषकः—

मूषको बद्धविण्मूत्रो बल्यो वृष्योऽनिलापहः ।
इति मूषकः ।

अथ राँजि(जी)मृगः—

राँजीमृगस्त्रिदोषघ्नो ज्वररक्तहरो हिमः ॥ ६० ॥
इति राँजि(जी)मृगः ।

अथ पक्षिमांसगुणाः—

वार्ताको वर्तकश्चित्रस्ततोऽल्पा वर्तिका स्मृता ।
वर्तकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ॥ ६१ ॥

सुरच्यः शुक्रदो बल्यो वर्तिकाऽल्पगुणा मता ।

अथ लावाः-

लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ॥ ६२ ॥

पांसुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रको दर्भरस्तथा ।

लावा वह्निकराः स्निग्धो मधुरा ग्राहिणो हिमाः ॥ ६३ ॥

पांसुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥ ६४ ॥

पौण्ड्रकः पित्तकृत्किंचिल्लघुवार्तिकफापहः ।

दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥ ६५ ॥

अथ वार्तिकः-

वर्तीरो वातचटकः वार्तिकोऽपि च संस्मृतः ।

वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफपित्तजित् ॥ ६६ ॥

अथ कृष्णातित्तिरो गौरतित्तिरश्च-

तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिशूलः ।

तित्तिरो वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ॥ ६७ ॥

श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ।

अथ गवैर (चटकः)

चटकः कलविङ्कः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्टकः ॥ ६८ ॥

कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफपदः ।

संनिपातहरो ग्राही चटकस्त्वतिशुक्रलः ॥ ६९ ॥

अथ कुकुटाः-

कुकुटः कृकवाकुः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः ।

ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डकः ॥ ७० ॥

कुकुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिह्वरुः ।

चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो रूक्षः कषायकः ॥ ७१ ॥

अरण्यकुकुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

वातपित्तक्षयवर्मीविषमज्वरनाशनः ॥ ७२ ॥

पानीयकुकुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

इति कुकुटत्रयम् ।

१ ग. 'गधा ज्वरघ्ना प्रा' । २ ज. 'तनु' । ३ ग. 'तकरो' । ४ ग. 'कुटो वृह्यो वृ' । ५ ग. 'कुटो वृह्यः श्लेष्मलबृंहणो गु' ।

अथ प्रतुदेषुः (प्रतुदः) —

हारीतो रक्तपित्तः स्याद्भूरितोऽपि स कथ्यते ॥ ७३ ॥

हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।

स्वेदः स्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः ॥ ७४ ॥

अथ पाण्डुधवलौ —

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयश्चित्रपक्षः कलध्वनिः ।

द्वितीयो धवलः प्रोक्तः स कपोतस्फुटध्वनिः ॥ ७५ ॥

अथ चित्रपक्षः चित्तरोष इति लोके —

चित्रपक्षः कफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत् ।

धवलः पाण्डुरुद्विष्टो रक्तपित्तहरो हिमः ॥ ७६ ॥

रसे पाके च मधुरः संग्राही वातपित्तनुत् ।

अथ परेवा (पारावतः) —

पारावतः कलरवः कपोतो रक्तलोचनः ॥ ७७ ॥

पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः ।

संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्यवर्धनः ॥ ७८ ॥

अथ पक्ष्यण्डस्य गुणाः —

नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च ।

वातैर्गान्धतिशुक्राणि गुरुण्यण्डानि पक्षिणाम् ॥ ७९ ॥

अथ मयूरमांसम् —

मयूरमांसं दुग्धवर्णस्वरकेशाग्निबुद्धिदम् ।

उष्णं श्रोत्रशिरःपीडावातशोषारुचिप्रणुत् ॥ ८० ॥

सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते शिशिरे मधौ ।

न शरद्वीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ ८१ ॥

अथ सारसः —

सारसो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णो वाहिकृद्वरुः ।

पित्तास्रवातशमनो वर्णस्वरबलप्रदः ॥ ८२ ॥

इति सारसः ।

अथ हंसः—

हंसः स्निग्धो गुरुवृष्यो वीर्योष्णः स्वरवर्णकृत् ।
वातास्रपित्तशमनो बृंहणो बलवह्निदः ॥ ८३ ॥
इति हंसः ।

अथ चक्रवाकादिगुणाः—

चक्रकौश्रबकौटादिमांसं स्निग्धं हिमं गुरु ।
मधुरं सृष्टविण्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ ८४ ॥
इति चक्रवाकादिगुणाः ।

अथ मत्स्याः—

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
कृष्णपृष्ठो झषः श्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥ ८५ ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्तिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥ ८६ ॥
ऊर्ध्वजन्तुगतान् रोगान्हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।

अथ शिलीन्ध्रः—

शिलीन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ॥ ८७ ॥
वातपित्तहरो रुच्य आमवातकरश्च सः ।

अर्थ भाकुरः (भकुडः)

भकुडो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः ॥ ८८ ॥
विष्टस्मजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ।

अथ मोई (मोयिका)

मोयिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः ॥ ८९ ॥
पित्तहृत्कफकृद्बुध्या वृष्या दीप्ताशये हिता ।

अथ पाठीनः—

पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशिनः ॥ ९० ॥
दृषयेद्बुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च ।

अथ शृङ्गी—

शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपिनी ॥ ९१ ॥

रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः ।

अथ हिल्लिशः—

हिल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्धनः ॥ ९२ ॥

पित्तकृत्कफकृत्किंचिल्लघुर्वृष्योऽनिलापहः ।

अथ सौरी—(शकुली)

शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ९३ ॥

अथ वेलगर्गरः—

गर्गरः पित्तलः किंचिद्वातजित्कफकोपनः ।

अथ कवई—(कविका)

कविका मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी ॥ ९४ ॥

किंचित्पित्तकरी वातनाशिनी बलवर्धिनी ।

अथ वाम्बी (वर्मिः)

वर्मिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥ ९५ ॥

अथ डण्डारी (डण्डमत्स्यः)

डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् ।

वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्लो बलवर्धनः ॥ ९६ ॥

अथैरङ्गः—

ऐरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः ।

अथ पयता—(महाशफरः)

महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ॥ ९७ ॥

शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणो मतः ।

अथ गरई—(गरव्री)

गरव्री मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ॥ ९८ ॥

कफव्री रुचिकृलघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ।

अथ मगरी—(मकुरः)

मैकुरो वातहृद्वृष्यो बल्यः कफकरो लघुः ॥ ९९ ॥

अथ गोडएस- (सपादमत्स्यः)

सपादमत्स्यो मेधाकृन्मेदःक्षयकरश्च सः ।

वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥ १०० ॥

अथ महरी प्रोष्ठी-

प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवातजित् ।

स्निग्धाऽऽस्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ॥ १ ॥

अथ क्षुद्रमत्स्याः-

क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।

लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः ॥ २ ॥

अथातिक्षुद्रमत्स्याः-

अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ।

अथ मत्स्याण्डगुणाः-

मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ३ ॥

अथ शुष्कमत्स्याः-

शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विड्विबन्धिनः ।

अथ दग्धमत्स्याः-

दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥ ४ ॥

अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः-

कौपा मत्स्याः शुक्रमूत्रकुष्ठश्लेष्मविबन्धदाः ।

सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥ ५ ॥

नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥ ६ ॥

चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः ।

ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः ॥ ७ ॥

तडागवन्निर्झरजा बल युर्मतिट्टकराः ।

अथ क्रतुविशेषे मत्स्यविशेषाः-

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ ८ ॥

वसन्ते तु नदीजाता ग्रीष्मे चौड्यसमुद्भवाः ।
तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीमवाः ॥ ९ ॥
मैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।

इति मत्स्यगुणाः ।

सद्योहतस्य मांसं स्याद्वाधिघाति यथाऽमृतम् ॥ १० ॥
वधस्थं बृंहणं सात्त्विकमन्यथा तद्विवर्जयेत् ।
स्वयं मृतस्य चाबल्यमतीसारकरं गुरु ॥ ११ ॥
वृद्धानां दोषलं मांसं बलानां बलदं लघु ।
त्रिदोषकृद्बालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु ॥ ११२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मांसमत्स्यादिगुणकथनं नाम त्रयविंशस्तरङ्गः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्विंशस्तरङ्गः ।

अथ हरीतकीगुणाः—

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सकलान्व्याधींस्तेन चाऽऽख्या हरीतकी ॥ १ ॥

हरीतकीलक्षणमाह—

जीवन्ती पूतना पश्चादमृता विजयाऽभया ।
रौहिणी चेतकी सप्तभेदभिन्ना हरीतकी ॥ २ ॥
जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा पूतनाऽस्थिमती मता ।
अमृता त्रिदला प्रोक्ता विजया तुम्बरूपिणी ॥ ३ ॥
पश्चाद्गी त्वभया ज्ञेया मता वृत्ता तु रौहिणी ।
व्यङ्गी तु चेतकी ज्ञेया कर्म तासामथोच्यते ॥ ४ ॥
सर्वरोगेषु जीवन्ती प्रलेपे पूतना हिता ।
शुद्ध्यर्थममृता प्रोक्ता विजया सर्वरोगजित् ॥ ५ ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता रौहिणी व्रणरोपणी ।
चेतकी चूर्णयोगे स्यात्सप्तधैवं हरीतकी ॥ ६ ॥

अथ सामान्यहरीतकी-

पक्का वैशाखमासे या स्वयं पतति वृक्षतः ।

स्थूला गुर्वी घना स्निग्धा वैशाखी सा हरीतकी ॥ ७ ॥

अथ विशेषः-

शोणा छिन्ना गुडनिभा किञ्चिदमृता कषायिनी ।

स्थूलत्वक्सरसा मुर्वी जले मज्जेच्छिवोत्तमा ॥ ८ ॥

[*चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।

मिथ्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादिभिः ॥ ९ ॥

चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनाम् ।

तावद्विरच्यते जन्तुस्तत्प्रभावांस्तं संशयः ॥ १० ॥]

चर्विता वर्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।

स्विन्ना संग्राहिणी प्रोक्ता भृष्टा पथ्या त्रिदोषजित् ॥ ११ ॥

अथ ऋतुहरीतकी-

ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे

तुल्यौ शर्करया शरदमलया शुण्ठ्या तुषारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां

राजन्प्राश्य हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १२ ॥

अथ सामान्यहरीतकीगुणाः-

हरीतकी पञ्चरसा लवणा तुवरोत्कटा ।

रूक्षौष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ॥ १३ ॥

सरा बुद्धिप्रदा स्वर्गा चक्षुष्या वृंहणी लघुः ।

श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोफोदराक्रिमीन् ॥ १४ ॥

वैस्वर्यग्रहणीदोषविवन्धविषमज्वरान् ।

गुल्माध्मानव्रणच्छर्दिहिध्माकण्डूहृदामर्यान् ॥ १५ ॥

कामलां शूलमत्युग्रं प्लीहानं चापकर्षति ।

मधुराम्लतया बातं कषायस्वादुभावतः ॥

पित्तं हन्ति कफं तद्वत्कटुत्वेन हरीतकी ॥ १६ ॥

मुक्ते पथ्याऽमुक्ते पथ्या मुक्तामुक्ते पथ्या पथ्या ।

जीर्णे पथ्याऽजीर्णे पथ्या जीर्णाजीर्णे पथ्या पथ्या ॥ १७ ॥

अध्वातिस्त्रिभ्रः परिहीनतेजा

रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च ।

ज्वरान्वितो गर्भवती व्रणी च

क्षय्यत्पशुकौऽप्यभयां न खादेत् ॥ १८ ॥

हरिं हरीतकीं चैव गायत्रीं च दिने दिने ।

मोक्षारोग्यतपःकामी चिन्तयेद्भक्षयेज्जपेत् ॥ १९ ॥

इति हरीतकीगुणाः ।

अथाऽऽमलकी—

तद्वज्रात्रीफलं वृष्यं विशेषाद्रक्तपित्तजित् ।

अम्लत्वात्पवनं हन्ति पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥ २० ॥

कफं रूक्षकषायत्वात्पक्वमामलकीफलम् ।

कुर्यात्पित्तं तदम्लत्वात्कफं माधुर्यशैत्यतः ॥ २१ ॥

वातं रूक्षकषायत्वादेवं किं न विपर्ययः ।

धात्र्यास्त्रिदोषहन्तृत्वं शक्त्यैव मुनिभिः स्मृतम् ॥ २२ ॥

संभावनवशादुक्ता रसादेरपि हेतुता ।

इत्यामलकी ।

अथ विभीतकः—

विभीतकः स्वादुपाकः कषायः कफपित्तनुत् ॥ २३ ॥

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शो भेदनः कासनाशनः ।

रूक्षो नेत्रहितः केश्यो मज्जाऽस्य मदकारकः ॥ २४ ॥

इति विभीतकः ।

अथ त्रिफला—

एका हरीतकी योज्या द्वौ तु योज्यौ विभीतकौ ।

चत्वार्यामलकान्याहुः सिताऽत्र द्विगुणा भवेत् ॥ २५ ॥

त्रिफला मेहशोफघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयापहा ॥ २६ ॥

इति त्रिफला ।

अथ भूम्यामलकी-

भूधात्री वातकृत्तिका कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासा कासपित्तास्रकफपाण्डुक्षतापहा ॥ २७ ॥
इति भूम्यामलकी ।

अथ राजामलकम्-

राजामलकमस्राक्षिरोगपित्तसमीरजित् ।
सरं शीतं श्लेष्महरं गुरु स्वाद्वम्लमुत्तमम् ॥ २८ ॥
इति राजामलकम् ।

अथ वासकः-

वासकौ वातकृत्स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥ २९ ॥
इति वासकः ।

अथ गुडूची-

गुडूची कटुका लघ्वी स्वादुपाका रसायनी ।
संग्राहिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताऽग्निदीपनी ॥ ३० ॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरपित्तवमीर्जयेत् ।
इति गुडूची ।

अथ तत्सत्त्वगुणाः-

छिन्नासत्त्वं हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापं
दाहे चोष्णं भवति च नृणां यौवनेऽष्टज्वरेषु ।
दाहं मोहं ज्वरवमितृषाश्वासपाण्डश(स्र)हिक्राः
स्त्रीणां रक्तप्रदरजनिते रोगराजेऽपि शस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ बिल्वम्-

बिल्वं ग्राहि कषायोष्णं कटु दीपनपाचनम् ।
हृद्यं बालं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥ ३२ ॥
वृद्धं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥ ३३ ॥
ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी बिल्वपेशिका ।
इति बिल्वम् ।

अथाग्निमन्थः—

अग्निमन्थः श्वयर्थुहृदीर्योष्णः कफवातनुत् ॥ ३४ ॥
इत्यग्निमन्थः ।

अथ पाटला—

पाटलाऽरुचिशोथाम्नास्रश्वासतृच्छर्दिनाशिनी ।
अनुष्णा रुचिरा स्वादुस्तत्पुष्पं कफरक्तनुत् ॥ ३५ ॥
पित्तातिसारदाहघ्नं फलं हिक्कास्रपित्तजित् ।
इति पाटला ।

अथ गम्भारी—

काश्मरी ज्वरशूलघ्नी वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ॥ ३६ ॥
तत्पुष्पं वातलं ग्राहि पित्तासृक्प्रदरापहम् ।
फलं रसायनं केश्यं बृंहणं शुक्रलं गुरु ॥ ३७ ॥
वातघ्नं तृषां हन्ति वातास्रं च विबन्धनुत् ।
इति गम्भारी ।

अथ श्योनाकः—

श्योनाको जीवनः पाके कटुस्तुवरको हिमः ॥ ३८ ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासामनाशनः ॥ ३९ ॥
इति श्योनाकः ।

अथ महत्पञ्चमूलम्—

बिल्वादिभिः पञ्चभिरेभिरेतत्स्यात्पञ्चमूलं महद्ग्निकारि ।
लघूष्णतिक्तं रसतः कषायं मेदःकफश्वाससमीरहारि ॥ ४० ॥
इति महत्पञ्चमूलम् ।

अथ गोक्षुरः—

गोक्षुरः शीतलः स्वादुर्बलकृद्गुस्तिशोधनः ।
प्रमेहश्वासकासाश्मकृच्छ्रहृद्गवातजित् ॥ ४१ ॥
इति गोक्षुरः ।

अथ शालिपर्णी—

शालिपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् ।
शोषदोषत्रयहरां बृंहणयुष्णा रसायनी ॥ ४२ ॥

इति शालिपर्णी ।

अथ पृश्निपर्णी—

पृश्निपर्णी लघुर्वृष्या मधुरोष्णा विनाशयेत् ।
रक्तातिसारदाहतृड्दोषत्रयवमिज्वरान् ॥ ४३ ॥

इति पृश्निपर्णी ।

अथ बृहती—

बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातजित् ।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यहृत् ॥ ४४ ॥

इति बृहती ।

अथ लघुकण्टकारी—

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपती लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥ ४५ ॥
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृच्छ्रहृदामयान् ।

इति लघुकण्टकारी ।

अथ लघुपञ्चमूलम्—

ह्रस्वाख्यं पञ्चमूलं स्यात्पञ्चभिर्गोक्षुरादिभिः ॥ ४६ ॥
बल्यं पित्तानिलहरं नात्युष्णं स्वादु बृंहणम् ।

इति लघुपञ्चमूलम् ।

अथाष्टवर्गः—

जीवकर्षभकौ भेदे काकोल्वा वृद्धिवृद्धिके ॥ ४७ ॥
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ।
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्लो गुरुः ॥ ४८ ॥
मग्नसंधानकृत्स्तन्यगर्भकृद्बलवर्धनः ।
वातपित्तासतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ ४९ ॥

तत्र जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह—

जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ ५० ॥
जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकौ बलयौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ॥ ५१ ॥
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ ।

अथ मेदामहामेदयोरुत्पत्तिलक्षणमाह—

महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ॥ ५२ ॥
महामेदाखनौ मेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ।
शुक्रार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ॥ ५३ ॥
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ।
शुक्रः कन्दो नखच्छेदान्मेदोधातुमिव स्रवेत् ॥ ५४ ॥
यः स मेदेति विज्ञेया जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफापहम् ॥ ५५ ॥
बृंहणं शीतलं रक्तपित्तवातक्षयप्रणुत् ।

अथ काकोलीक्षीरकाकोल्योरुत्पत्तिलक्षणमाह—

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ॥ ५६ ॥
यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ।
पीवरीसदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ॥ ५७ ॥
स प्रोक्तः क्षीरकाकोली तच्चिह्नं लिङ्गमुच्यते ।
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ॥ ५८ ॥
एषा किञ्चिद्भेदवत्कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ॥ ५९ ॥
बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम् ।

अथ ऋद्धिवृद्धयोरुत्पत्तिलक्षणम्—

ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले ॥ ६० ॥
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ।
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्भुवै ॥ ६१ ॥

तृणग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्तफला च सा ।
 वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ६२ ॥
 ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्ला मधुरा गुरुः ।
 प्राणैश्वर्यकरी मूर्छारिक्तपित्तविनाशिनी ॥ ६३ ॥
 वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
 वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥ ६४ ॥
 राजामष्टकवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्वृणं भिषक् ।

तमेवाऽऽह-

मेदाजीवककाकोलीवृद्धिर्द्वन्द्वेऽसति क्रमात् ।
 वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीस्तत्र निक्षिपेत् ॥ ६६ ॥
 द्व्यष्टकवर्गः ।

डोडी-

जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा ।
 रसायनी बलकरी चक्षुष्या च यशस्करी ॥ ६७ ॥
 इति डोडी ।

अथ ज्येष्ठमधु-

मधुयष्टी गुरुः शीता बल्या तृट्छर्दिपित्तजित् ।
 इति ज्येष्ठमधु ।

अथ माषपर्णीमुद्गपर्ण्यौ-

माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्लबलासकृत् ॥ ६८ ॥
 मधुरा ग्राहिणी शोषवातपित्तज्वरास्रजित् ।
 तद्गज्जेया मुद्गपर्णी त्रिदोषास्रहरा लघुः ॥ ६९ ॥
 इति माषपर्णीमुद्गपर्ण्यौ ।

अथ जीवनीयगणः-

जीवन्ती सूर्यपर्णी युक्ताकोल्यौ जीवकर्षभौ ।
 मेदोयष्टीति मधुरो जीवनीयो गणो गुरुः ॥ ७० ॥

शुक्रकृद्वृंहणः शीतः स्तन्यगर्भकफप्रदः ।

रक्तपित्ततृषाशोषज्वरदाहक्षतापहः ॥ ७१ ॥

इति जीवनीयगणः ।

अथैरण्डद्वयगुणः—

एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु च नाशयेत् ।

शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडौदरज्वरान् ॥ ७२ ॥

ऊर्ध्वश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ।

तत्फलं भेदनं स्वादु क्षारमुष्णं समीरनुत् ॥ ७३ ॥

इत्यैरण्डद्वयगुणः ।

अथ सारिवाद्वयम्—

सारिवायुगुलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।

दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति सारिवाद्वयम् ।

अथ यासमुण्डयौ—

यासः स्वादुः सरस्तिक्तो हिमः पित्तहरो लघुः ।

हन्ति रक्तकफभ्रान्तीस्तद्वद्भ्रान्वयवासकः ॥ ७५ ॥

मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।

मेघ्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुजित् ॥ ७६ ॥

इति मुण्डी ।

अथ बृहन्मुण्डी

कदम्बपुष्पी मुण्डी च गुणैर्भूमिकदम्बकः ।

इति बृहन्मुण्डी ।

अथ श्वेतापामार्गः—

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनः कफवातनुत् ॥ ७७ ॥

हन्ति तद्भस्म हिध्मार्शः कण्डूशूलौदरापचीः ।

इति श्वेतापामार्गः ।

अथ रक्तापामार्गः-

अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफनाशनः ॥ ७७ ॥

न्यूनः सर्वगुणै रूक्षं तत्पत्रं रक्तपित्तनुत् ।

इति रक्तापामार्गः ।

अथ कपिला-

कम्पिलः कफपित्ताश्रमकृमिगुल्मोदरव्रणान् ॥ ७८ ॥

हन्ति रैची कटूष्णश्च तच्छाकं ग्राहि शीतलम् ।

इति कपिला ।

अथ दातिनी-

दन्तीद्वयं सरं पाकरसयोः कटु दीपनम् ॥ ८० ॥

तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोफोदरकिमीन् ।

इति दातिनी ।

अथ त्रिवृत्-

त्रिवृत्तिका सरा रूक्षा स्वादुरुष्णा समीरकृत् ॥ ८१ ॥

कटुः पाके ज्वरश्लेष्मपित्तशोकोदरापहा ।

इति त्रिवृत् ।

अथ श्यामा त्रिवृत्-

त्रिवृत्कृष्णा हीनगुणा साम्यात्तीव्रविरेचनी ॥ ८२ ॥

मूर्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठाकर्षणकारिणी ।

इति श्यामा त्रिवृत् ।

अथैन्द्रवारुणीद्वयम्-

ऐन्द्रवारुणिकायुग्मं तिक्तं कटु सरं लघु ॥ ८३ ॥

वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।

इत्यैन्द्रवारुणीद्वयम् ।

अथ राजवृक्षः-

आरवधो गुरुः स्वादुः शीतलो मृदुरेचनः ॥ ८४ ॥

ज्वरहृद्रौगपित्तास्रवातोदावर्तशूलजित् ।

तत्पुष्पं वातलं ग्राहि तिक्तं पित्तकफापहम् ॥ ८५ ॥

तन्मज्जा मधुरः पाके स्निग्धः पित्तसमीरजित् ।

इति राजवृक्षः ।

अथ नीलिनी—

नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या माहभ्रमावहा ॥ ८६ ॥

उष्णा हन्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।

इति नीलिनी ।

अथ कटुकी—

कटुकी कटुका पाके तिक्ता रुक्षा सरा लघुः ॥ ८७ ॥

हिमा हन्ति क्रिमिश्वासदाहपित्तकफज्वरान् ।

इति कटुकी ।

अथाङ्गोलः—

अङ्गोलकः कटुः स्निग्धस्तीक्ष्णोष्णस्तुवरो लघुः ॥ ८८ ॥

रेचनः कृमिशूलामशोषश्लेष्मविषापहः ।

तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मलं बृंहणं गुरु ॥ ८९ ॥

बल्यं विरेचनं वातपित्तदाहक्षयास्रजित् ।

इत्यङ्गोलः ।

अथ निम्बगुणाः—

निम्बस्तिक्तो लघुग्राही कटुः शीतोऽग्निवातैकृत् ॥ ९० ॥

व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ।

तत्फलं भेदनं स्निग्धमुष्णं कुष्ठहरं लघु ॥ ९१ ॥

तत्पुष्पं छर्दिपित्तघ्नं तस्य त्वग्ज्वरनाशिनी ।

इति निम्बगुणाः ।

अथ बकाननिम्बगुणाः—

महानिम्बो हिमो रुक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः ॥ ९२ ॥

कफपित्तकृमिच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् ।

इति बकाननिम्बगुणाः ।

अथ चिराईतगुणाः-

किरातो वातलो रुक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥ ९३ ॥

संनिपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।

इति चिराईतगुणाः ।

अथ कुटजः-

कुटजः कटुको रुक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ॥ ९४ ॥

अर्शोतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् ।

तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित् ॥ ९५ ॥

इति कुटजः ।

अथेन्द्रयवः-

ऐन्द्रो यवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही शीतलः कटुः ।

ज्वरातिसारपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ ९६ ॥

इतीन्द्रयवः ।

अथ (गेळ)मदनफलम्-

मदनो वामनस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।

रुक्षः कुष्ठकफानाहशोफगुल्मव्रणापहः ॥ ९७ ॥

इति (गेळ)मदनफलम् ।

अथ कङ्कुष्ठम्-

कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।

क्रिमिशोफोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ९८ ॥

इति कङ्कुष्ठम् ।

अथ चोकः-

हेमाह्वा रेचनी तिक्ता महदुत्क्लेशकारिणी ।

कृमिकण्डूकफानाहविषकुष्ठविनाशिनी ॥ ९९ ॥

इति चोकः ।

अथ सातला-

सातला कटुका पाके वातला शीतला लघुः ।

तिक्ता शोफकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् ॥ १०० ॥

इति सातला ।

अथाश्मन्तः काञ्चनारभेदः—

अश्मन्तस्तुवरो ग्राही शीतलः कफवातजित् ।

निहन्ति गलगण्डास्रगण्डमालागलामयान् ॥ १ ॥

तत्फलं लेखनं ग्राहि गुरुश्लेष्मानिलापहम् ।

इत्यश्मन्तः काञ्चनारभेदः ।

अथ काञ्चनारकोविदारौ—

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥ २ ॥

कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ।

कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्पुष्पं शीतं तथोर्लघु ॥ ३ ॥

रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षतकासनुत् ।

इति काञ्चनारकोविदारौ ।

अथ निर्गुण्डी—

निर्गुण्डी स्मृतिदा तिक्ता कषाया कटुका लघुः ॥ ४ ॥

केश्या नेत्राहिता हन्ति शूलशोफाममारुतान् ।

कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मव्रणवीसर्पनाशिनी ॥ ५ ॥

इति निर्गुण्डी ।

अथ मेषशृङ्गी—

मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला कासनाशिनी ।

रूक्षा पाके कटुः पित्तव्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥ ६ ॥

इति मेषशृङ्गी ।

अथ श्वेतपुनर्नवा—

पुनर्नवा सरा तिक्ता रूक्षोष्णा मधुरा कटुः ।

शोफानिलव्रणश्लेष्महरा रुच्या रसायनी ॥ ७ ॥

तन्मूलं नेत्ररोगघ्नं शिशिरं शोफजित्सरम् ।

इति श्वेतपुनर्नवा ।

अथ रक्तपुनर्नवा—

पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ॥ ८ ॥

वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ।

इति रक्तपुनर्नवा ।

अथ रास्ना—

रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरुष्णा श्लेष्मवातजित् ॥ ९ ॥

शोफश्वाससमीरास्रवातगूलोदरापहा ॥ ११० ॥

इति रास्ना ।

अथाश्वगन्धा—

अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मशोफस्त्रिष्वक्षयापहा ॥ १० ॥

बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णाऽतिशुक्रला ।

इत्यश्वगन्धा ।

प्रसारिणी (चांदवेल)

इति लोके—

प्रसारिणी गुरुर्वृष्या बलसंधानकृत्सरा ॥ ११ ॥

वीर्योष्णा वातनुत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ।

इति प्रसारिणी ।

अथ शतावरी—

शतावरी गुरुः शीता स्वादुः स्निग्धा रसायनी ॥ १२ ॥

शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोफजित् ।

इति शतावरी ।

महाशतावरी—

महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी ॥ १३ ॥

शीतवीर्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ।

तदङ्कुरस्त्रिदोषघ्नो लघुरर्शःक्षयापहः ॥ १४ ॥

इति महाशतावरी ।

अथ बलाचतुष्टयम्—

बला वाय्वालकश्चाथ सहदेवा बृहद्वला ।

कङ्कत्यतिबला ज्ञेया गाङ्गेरुक्षयपरा बला ॥ १५ ॥

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् ।

स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥ १६ ॥

आसां बृहद्वला कृच्छ्रं हन्ति वातानुलोमनी ।

गुर्वी नागबला वृष्या विशेषादस्रपित्तजित् ॥ १७ ॥

बला रसायनी पुंस्त्ववर्धिनी बृहणी तथा ।

बलानां तु हिमं बीजं स्वादु ग्राहि च लेखनम् ॥ १८ ॥

विबन्धाध्मानजननं वृष्यं रक्तासदूषणम् ।

इति बलाचतुष्टयम् ।

अथ तेजस्विनी—

तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातजित् ॥ १९ ॥

पाचिन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निविवर्धिनी ।

इति तेजस्विनी ।

अथ मालकाङ्गुणी (ज्योतिष्मती)

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ॥ २० ॥

अत्युष्णा पाचनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ।

इति मालकाङ्गुणी (ज्योतिष्मती) ।

अथ देवदारु—

* देवदारु कटु स्निग्ध तिक्तोष्णं लघु नाशयेत् ॥ २१ ॥

आध्मानज्वरशोथामहिक्राकण्डूकफानिलान् ।

इति देवदारु ।

अथ सरलः—

सरलो व्रणजिह्वातकफहिध्मामशोफजित् ॥ २२ ॥

उष्णः स्निग्धः सरः कण्ठकर्णनेत्रामयापहः ।

इति सरलः ।

अथ पुष्करमूलम्—

पुष्कर कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ॥ २३ ॥

हन्ति शोकारुचिश्वासान्विशेषात्पार्श्वशूलजित् ।

इति पुष्करमूलम् ।

* अत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च । विबन्धाध्मा-
वशोयामतन्द्राहिक्राज्वरास्रजित् । इति मावप्रकाशपाठः ।

अथ कुष्ठम्-

कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु तिक्तं शुक्रप्रदं लघु ॥ २४ ॥

हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ।

इति कुष्ठम् ।

अथ (शृङ्गी) काकडशिंगी-

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा हन्ति हिध्मावमिज्वरान् ॥ २५ ॥

तुष्णारुचिकफश्वासक्षयकासोर्ध्वमारुतान् ।

इति (शृङ्गी काकडशिंगी)

अथ रोहिषम्-

रोहिषं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं जयेत् ॥ २६ ॥

कण्ठहृद्रोगपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ।

इति रोहिषम् ।

अथ (कट्फलम्) कायफळ-

कट्फलं तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरान् ॥ २७ ॥

हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः ।

इति (कट्फलम्) कायफळ ।

अथ भार्गी-

भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी जयेत् ॥ २८ ॥

शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।

इति भार्गी (भारङ्गी) ।

अथ पाषाणभेदः-

पाषाणभेदस्तुवरो हिमो वास्तिविशोधनः ॥ २९ ॥

सरस्तिक्तः प्रमेहार्शःकृच्छ्राश्मरिरुजो जयेत् ।

इति पाषाणभेदः ।

अथ मुस्ता-

मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥ ३० ॥

कषायं क्रिमिपित्तास्रकफतृष्णाज्वरापहम् ।

इति मुस्ता ।

अथ धातकी—

धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः ॥ ३१ ॥
तृष्णातीसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ।

इति धातकी ।

अथ मोचिका—

मोचिकाऽम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ॥ ३२ ॥
पक्वातिसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ।

इति मोचिका ।

अथ विदारीकन्दः—

विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा ॥ ३३ ॥
गुरुः पित्तास्रपवनदाहजिघ्र रसायनी ।

इति विदारीकन्दः ।

अथ वाराहीकन्दः—

वाराही मधुरा स्निग्धा कटुस्तिक्ताऽतिशुक्रला ॥ ३४ ॥
बल्या पित्तकरी वातकफभेदःकृमीञ्जयेत् ।

इति वाराहीकन्दः—

अथ पाठा—

पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरा लघुः ॥ ३५ ॥
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिःकुष्ठातीसारहृद्वृजः ।

इति पाठा ।

अथ मूर्वा—

मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पितास्रमेहनुत् ॥ ३६ ॥
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ।

इति मूर्वा ।

अथ मञ्जिष्ठा—

मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ॥ ३७ ॥

गुरूष्णा श्लेष्मविषहा शोफयोन्यक्षिशूलनुत् ।
रक्तातीसारकुष्ठस्रविसर्पत्रणमेहजित् ॥ ३८ ॥
इति मञ्जिष्ठा ।

अथ हरिद्रा—

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तनुत् ।
वर्ण्या स्वग्दोषमेहास्रशोफकण्डूव्रणापहा ॥ ३९ ॥
इति हरिद्रा ।

अथ दार्वी—

दार्वी तद्वद्विशेषात्तु नेत्रकर्णास्यरोगजित् ।
इति (हरदः) दार्वी ।

अथ प्रपुञ्जाटः(डः)

प्रपुञ्जाटो(डो) लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ॥
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठददुविषानिलान् ।
वातरक्तापहो हन्ति तच्छाकं कफकृल्लघु ॥ ३१ ॥
इति प्रपुञ्जाटः (डः) ।

अथ बाकूची—

बाकूची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विष्टम्भिनी हिमा रुच्या सरा हृद्याऽस्रपित्तनुत् ॥ ४२ ॥
रूक्षा हन्ति कफश्वासकुष्ठमेहज्वरक्रिमीन् ।
तत्फलं पित्तलं श्वेतकुष्ठवातकफापहम् ॥ ४३ ॥
इति बाकूची ।

अथ भृङ्गराजगुणाः—

भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
दन्त्यो रसायनो रौक्ष्यकुष्ठनेत्राशिरोर्तजित् ॥ ४४ ॥
इति भृङ्गराजगुणाः ।

अथ पर्पटः—

पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्रातलो लघुः ॥ ४५ ॥
इति पर्पटः ।

अथ स(श)णपुष्पी—

स(श)णपुष्पी कंदुस्तित्ता कफजिच्छर्दिकारिणी ।

इति स(श)णपुष्पी ।

अथ त्रायमाणा—

त्रायमाणा सरा पित्तज्वरश्लेष्मास्रशूलजित् ॥ ४६ ॥

इति त्रायमाणा ।

महाजालिनी—

महाजालिनिका तित्ता रेचनी कफपित्तजित् ।

हन्ति दाहोदरानाहशोफकुष्ठकृमिज्वरान् ॥ ४७ ॥

इति महाजालिनी ।

अथ विषा (अतिविष)—

विषोष्णा पाचनी तित्ता श्लेष्मपित्तातिसारजित् ।

इति विषा (अतिविष) ।

काकमाची—

काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रकृत् ॥ ४८ ॥

हृद्या रसायनी शोफकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् ।

इति काकमाची ।

अथ काकजङ्घा—

काकजङ्घा हिमा हन्ति रक्तपित्तकफज्वरान् ॥ ४९ ॥

इति काकजङ्घा ।

अथ लोध्रद्वयम्—

लोध्रो विरेचनः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।

कषायो रक्तपित्तास्रवृडतीसारनाशनः ॥ ५० ॥

इति लोध्रद्वयम् ।

अथ वृद्धदारुः—

वृद्धदारुः कषायोष्णः सरस्तित्तो रसायनः ।

वृण्यो वातामवातास्रशोफमेहकफप्रणुत् ॥ ५१ ॥

इति वृद्धदारुः ।

अथ देवदाली (घोरसारी)—

देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः ।

नाशयेद्दामनी तीक्ष्णा क्षयहिक्काकृमिज्वरान् ॥ ५२ ॥

इति देवदाली (घोरसारी) ।

अथ हंसपादी—

हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ।

विसर्पदाहातीसारलूताभूतांश्च रोपणी ॥ ५३ ॥

इति हंसपादी ।

अथ सोमवल्ली

सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ।

इति सोमवल्ली ।

अथ नाकुली (मुंगशी)—

नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ॥ ५४ ॥

विषं लूतावृश्चिकारसर्पाणां च कृमिव्रणान् ।

इति नाकुली (मुंगशी) ।

अथ वटपत्री—

वटपत्री योनिगदान्कषायोष्णा विनाशयेत् ॥ ५५ ॥

इति वटपत्री ।

अथ लज्जालुः—

लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तनुत् ।

रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगांश्च नाशयेत् ॥ ५६ ॥

इति लज्जालुः ।

अथ मुसलीकन्दः—

मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः ।

तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ५७ ॥

इति मुसलीकन्दः ।

अथ कपिकच्छुः (कवाछु)—

कपिकच्छुः परं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ।

तद्बीजं वातशमनं बाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

इति कपिकच्छुः (कवाछु) ।

अथ पुत्रजीवः—

पुत्रजीवो गुरुर्वृष्यो गर्भदः श्लेष्मवातकृत् ।

इति पुत्रजीवः ।

अथ वन्ध्यकर्कोटकी—

वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुद्वग्नशोधनी ॥ ५९ ॥

सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषनाशिनी ।

इति वन्ध्यकर्कोटकी ।

अथ विष्णुकान्ता—

विष्णुकान्ता कटुर्मेध्या कृमिविणकफाञ्जयेत् ॥ ६० ॥

इति विष्णुकान्ता ।

अथ शङ्खपुष्पी—

शङ्खपुष्पी सरा मेध्या मनोरेतोविकारिणाम् ।

रसायनी कषायोष्णा स्मृतिदा पीहनाशिनी ॥ ६१ ॥

इति शङ्खपुष्पी ।

अथ दुग्धिकोष्णा—

दुग्धिकोष्णा गुरु रूक्षा वातला गर्भनाशिनी ।

स्वादुर्विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठक्रिमीञ्जयेत् ॥ ६२ ॥

इति दुग्धिकोष्णा ।

अथ नागार्जुनी—

वृत्तपत्रा बहुफला छत्राकारा पयस्विनी ।

दिव्यौषधी सा मेहास्रकुष्ठवीसर्पपाण्डुजित् ॥ ६३ ॥

शोषकासक्षयश्वासश्वित्रगण्डार्बुदापहा ।

रसायनी ज्वरहिता नागार्जुन्यभिधा मता ॥ ६४ ॥

इति नागार्जुनी ।

अथाधःपुष्पी—

अधःपुष्पी कृमिश्लेष्ममेहजन्तुविकारजित् ।

इत्यधःपुष्पी ।

अथ भल्लातकः (भिलामां—)

भल्लातकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः ॥ ६५ ॥

वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् ।

हन्ति गुल्मज्वरश्चित्रवह्निमान्द्रकृमिविणान् ॥ ६६ ॥

इति भल्लातकः (भिलामां) ।

अथ चिरपोटी—

चिरपोटी हिमा रुक्षा भेदिनी श्वासकासजित् ।

[* चरपोटा दीर्घपत्रा भवेन्नागफणाकृतिः ॥ ६७ ॥]

इति चिरपोटी ।

अथेन्द्रशाकम्—

इन्द्रशाकं रेचनकं विबन्धाध्माननाशनम् ।

इतीन्द्रशाकम् ।

अथ द्रोणपुष्पी—

द्रोणपुष्पी गुरु रुक्षा स्वादुस्तिक्तोष्णभेदिनी ॥ ६८ ॥

वातपित्तकरी शोफकामलाज्वरकृम्यरिः ।

इति द्रोणपुष्पी ।

अथ ब्राह्मीमाण्डूक्यौ—

ब्राह्मी हिमा सरा स्वादुर्लघुर्मध्या रसायनी ॥ ६९ ॥

स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकोठजित् ।

विषशोफज्वरहरा तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि ॥ ७० ॥

ब्राह्मी तु रक्तदण्डा स्यान्नलीलपुष्पी लघुर्मता ।

लोणिकापत्रसदृशपत्राऽन्या नीलदण्डिनी ॥ ७१ ॥

इति ब्राह्मीमाण्डूक्यौ ।

अथ सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित्—

सूर्यभक्ता गुरुः शीता मूत्रला कफवातजित् ।

अन्योष्णा कुष्ठमेहाश्मकृच्छ्रज्वरहरा लघुः ॥ ७२ ॥

इति सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित् ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतामिदमर्थं ग. पुस्तकस्थम् ।

१. अ. चरपोटा । २. चरपोटा । ३. ग. सुवर्चला गु ।

अथ मत्स्याक्षी—

मत्स्याक्षी ग्राहिणी कुष्ठपित्तश्लेष्मास्रनुद्धिमा ।
मत्स्येच्छीति पर्वतद्रोण्यादौ जायते ।

इति मत्स्याक्षी ।

अथ जलपिप्पली—

जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्ला मता ॥ ७३ ॥

इति जलपिप्पली ।

अथ गोजिह्वा (गोभी)

गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरा लघुः ॥ ७४ ॥

इति गोजिह्वा (गोभी) ।

अथ नागदमनी—

स्यान्नागदमनी व्रण्या लूतासर्पविषापहा ।

इति नागदमनी ।

अथ विरवेली—

वेलन्तरोऽस्रनुद्ग्राही कफकृच्छ्रानिलार्तिजिव ॥ ७५ ॥

इति विरवेली ।

अथ वन्दाकः—

वन्दाकः कफवातास्ररौक्ष्यव्रणविषापहः ।

इति वन्दाकः ।

अथ पिण्डारुः—

पिण्डारुर्मधुरः शीतः शोफपित्तकफापहः ॥ ७६ ॥

इति पिण्डारुः ।

अथ छिकिणी—

छिकिका पित्तला कुष्ठकृमिवातकफापहा ।

इति छिकिणी ।

अथ रोहीतकः (रोहिडा—)

रोहीतकः सरो गुल्मघकृत्प्लीहोदरापहः ॥ ७७ ॥

इति (रोहीतकः) रोहिडा ।

अथ मोचकः (मोचरसः—)

मोचकः शीतलो ग्राही गुरुर्वृष्योऽतिसारजित् ।

प्रवाहिकामपित्तास्रकफदाहनिबर्हणः ॥ ७८ ॥

इति मोचकः (मोचरसः) ।

अथाजगन्धा (नसरी)

अजगन्धा लघू रुच्या हृद्या हृत्कफवातनुत् ।

इत्यजगन्धा (नसरी) ।

अथ सैरेयकः (कण्ठसर इति)

सैरेयकः कुष्ठवातकफपाण्डुविषास्रजित् ॥ ७९ ॥

तिक्तोष्णो मधुरः केश्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ।

इति सैरेयकः (कण्ठसर इति) ।

अथ गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली)

गिरिकर्णीद्वयं शीतं ग्रहघ्नं दंष्ट्रिनादकुत् ॥ ८० ॥

कुष्ठशूलत्रिदोषामशोथव्रणविषापहम् ।

इति गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली) ।

अथ क्षुरकः । (तालमखाना)

क्षुरकः शीतलो वृष्यो गुरुर्वातखुडास्रजित् ॥ ८१ ॥

शोथव्रणविषातङ्कपित्तनाशकरः सरः ।

इति क्षुरकः । (तालमखाना) ।

अथ कार्पासः—

कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः ॥ ८२ ॥

तद्वाजं वातजिद्वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ।

इति कार्पासः ।

अथाऽऽरामशीतला—

आरामशीतला शीता कटुः पित्तकफास्रजित् ॥ ८३ ॥

इत्यारामशीतला ।

अथ कुरुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा)

कुरुरन्दुः कटुः शीतो ज्वररक्तकफापहः ।

इति कुरुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा) ।

अथ वामी—

वामी शोथहरा कुष्ठपित्तश्लेष्मापहा सरा ॥ ८४ ॥

इति वामी ।

अथ बलामोटा—

बलामोटा श्लेष्मपित्तनुद्रणे विजयप्रदा ।

इति बलामोटा ।

अथ शरपुङ्खा—

शरपुङ्खा यकृतप्लीहदुष्टव्रणविषापहा ॥ ८५ ॥

तिक्ता कषायकासास्रश्वासज्वरहरा लघुः ।

इति शरपुङ्खा ।

अथ मयूरशिखा—

स्यान्मयूरशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥ ८६ ॥

गर्भदा मोहिनी मेध्या कासकण्डूविषापहा ।

इति मयूरशिखा ।

अथ लक्ष्मणकन्दः—

नागवल्लीव वल्ली या रक्तबिन्द्वङ्कितच्छदा । ८७ ॥

मनुष्याकृतिमूला या लक्ष्मणेति लता मता ।

लक्ष्मणा गर्भदा शीता सरा वृष्या त्रिदोषनुत् ॥ ८८ ॥

तन्मूलं पयसा पिष्टमेकवर्णजुषस्तु गोः ।

वत्सवत्याः प्रपीतं स्याद्वत्त्वन्ते गर्भदं स्त्रियाः ॥ ८९ ॥

इति लक्ष्मणकन्दः ।

अथ मांसरोहिणी-

स्थान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥ ९० ॥
इति मांसरोहिणी ।

अथोच्चटा-

या कूर्मकन्दा हयमारतुल्यैः कलच्छदाग्रा लतिकोच्चटा सा ।
प्रमेहजिद्वृष्यतमा क्षयघ्नी रसायनी पारदबन्धकर्त्री ॥ ९१ ॥
इत्युच्चटा ।

अथास्थिसंधानकृत् (हडसंधान)

अस्थिसंधानकृद्वृष्यो शीतो वातहरोऽस्थियुक् ।
इत्यस्थिसंधानकृत् (हडसंधान) ।

अथ रुदन्ती-

दिव्यौषधी रुदन्ती स्यात्तीर्थी चणकपल्लवा ॥ ९२ ॥
ऊर्ध्वाधोवारिविन्दाढ्या क्षाराम्लरससंयुता ।
सा निहन्ति प्रमेहास्रक्षयक्षैण्यभ्रमज्जरान् ॥ ९३ ॥
कासश्वासाग्निवैषम्यकुठार्शःपाण्डुरोगनुत् ।
इति रुदन्ती ।

अथ भङ्गाशुद्धिः-

बबूलत्वक्कषायेण भङ्गी संस्वेद्य शोषयेत् ।
गोदुग्धभावनां दृत्वा शुष्कां सर्वत्र योजयेत् ॥ ९४ ॥
इति भङ्गाशुद्धिः ।

अथ तस्या गुणाः-

कफानिलहरी लघुर्मदकरी च पित्तप्रदा
विमोहजठरानलप्रबलवाग्विवृद्धिप्रदा ।
ग्रहण्यतिसृतिक्षयश्वसनकासमेहापहा
रसे कटुरशीतला शयनकृच्च भङ्गा मता ॥ ९५ ॥
इति भङ्गागुणाः ।

अथ दूर्वाद्वयम्-

दूर्वाद्वयं हिमं श्लेष्मविसर्पास्रविषप्रणुत् ।
इति दूर्वाद्वयम् ।

अथ काशः—

काशः कृच्छ्राश्मदाहासपित्तक्षयहरो हिमः ॥ ९६ ॥

इति काशः ।

अथ कुशः—

दर्भः कृच्छ्रास्रतृट् + कफवस्तिगदाश्मजित् ।

इति कुशः ।

अथ मुञ्जः—

मुञ्जो विसर्पदाहासकृच्छ्राक्षिगदनाशनः ॥ ९७ ॥

इति मुञ्जः ।

अथ नलः—

नलो मूर्छार्तिदाहासकफपित्तविसर्पनुत् ।

इति नलः ।

अथ वंशः—

वंशः सरो हिमः पित्तकफदाहासशोफजित् ॥ ९८ ॥

तत्करीरो गुरुर्भेदी श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।

तद्यवो भेदकोऽत्युष्णः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥ ९९ ॥

इति वंशः (वेणुः) ।

अथ यवानी (खुरासनी जवानी)

यवानी यावनी रूक्षा ग्राहिणी मादनी गुरुः ।

इति यवानी (खुरासनीजवानी) ।

अथ वृष्यः (पोस्त)

वृष्यो बल्यः खरस्तीक्ष्णः श्लेष्मलो वातजिदुरुः ॥ २०० ॥

बल्कं खसतिलस्योक्तं रूक्षं ग्राहि विशोधनम् ।

शुकस्तम्भकरं शीतं गलपातिमदावहम् ।

इति वृष्यः (पोस्त) ।

अथ पातालगारुडी—

पातालगारुडी वृष्या श्लेष्मला पचनापहा ॥ २०१ ॥
इति पातालगारुडी ।

इति योगतरङ्गिण्यां हरीतक्यादिगुणागुणकथनं नाम चतुस्त्रिंश-
स्तरङ्गः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चविंशस्तरङ्गः ।

अथ वटः—

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।
इति वटः ।

अथ पिप्पलः—

पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥ १ ॥
इति पिप्पलः ।

अथ पारिषापिप्पलः—

पारिषाश्वत्थको वृष्यः स्निग्धः श्लेष्मकृमिप्रदः ।
इति पारिषापिप्पलः ।

अथोदुम्बरः—

उदुम्बरो हिमो वण्यो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥ २ ॥
इत्युदुम्बरः ।

अथ काकोदुम्बरी—

काकोदुम्बरिका तद्वद्विशेषाच्चित्रनाशिनी ।
इति काकोदुम्बरी ।

अथ प्लक्षः (पिंपरी)

प्लक्षः शीतो व्रणश्लेष्मपित्तशोफविसर्पजित् ॥ ३ ॥
इति प्लक्षः (पिंपरी) ।

अथ पञ्च क्षीरिवृक्षाः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिसप्लक्षपादपाः ।

पञ्चैते क्षीरिणः प्रोक्तास्तेषां त्वक्पञ्चकं स्मृतम् ॥ ४ ॥

त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।

केचित्तु पारिशः स्थाने शिरीषं वेतसं परे ॥ ५ ॥

क्षीरिवृक्षा हिमा वण्ण्या योनिदोषव्रणापहाः ।

शोफपित्तकफास्रग्नास्तथा भग्नास्थियोगदाः ॥ ६ ॥

तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुलघु ।

तत्फलं ग्राहि शिशिरं रक्तपित्तकफापहम् ॥ ७ ॥

इति पञ्च क्षीरिवृक्षाः ।

अथ नन्दीवृक्षः—

नन्दीवृक्षोऽश्वत्थगुणो लघूष्णो गरनुत्पुनः ।

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ कदम्बः—

कदम्बः शीतलः श्लेष्मपित्तरक्तगदापहः ॥ ८ ॥

इति कदम्बः ।

अथ ककुभः कौहा—

ककुभः शीतलो श्वासक्षतक्षयविषास्रनुत् ।

प्रमेहमेहपिटकाकुष्ठपाण्डुशिरोर्तिजित् ॥ ९ ॥

इति ककुभः (कौहा) ।

अथ शिरीषः—

शिरीषः शीतलो व्रणयो विषवीसर्पशोथजित् ।

इति शिरीषः ।

अथाऽऽर्तगलः—

अर्गटस्तुवरः शीतो व्रणशोधनरोपणः ॥ १० ॥

इत्यार्तगलः ।

अथ वेतसः-

वेतसः शीतलो दाहशोफाशोयोनिरुक्प्रणुत् ।

हन्ति वीसर्पकृच्छ्रासपित्ताश्मरिकफानिलान् ॥ ११ ॥

इति वेतसः ।

अथ जलवेतसः-

जलजो वेतसः शीतः संग्राही वातकोपनः ।

इति जलवेतसः ।

अथ वज्जुलः-

वज्जुलो वेतसगुणो विशेषाद्विषनाशनः ॥ १२ ॥

इति वज्जुलः ।

अथ श्लेष्मान्तकः (लहसोडावेवहारः)

श्लेष्मान्तको विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत् ।

केश्योष्णस्तत्फलं वृष्यं वातपित्तक्षयास्रजित् ॥ १३ ॥

इति श्लेष्मान्तकः (लहसोडावेवहारः) ।

अथ पीलु-

पीलूष्णं दीपनं भेदि रक्तपित्तकरं लघु ।

गुल्मार्शःप्लीहवातास्रकफहारि रसायनम् ॥ १४ ॥

इति पीलु ।

अथ शाकवृक्षः-

शाकः श्लेष्मानिलोर्शघ्नो गर्मसंधानदो हिमः ।

इति शाकवृक्षः ।

अथ शालवृक्षः-

शालो ग्राही व्रणश्लेष्मदग्धरुग्विषनुद्धिमः ॥ १५ ॥

इति शालवृक्षः ।

अथ तमालः-

तमालस्तद्वृणः शोथदाहविस्फोटहृद्धिमः ।

इति तमालः ।

अथ खदिरः—

खदिरः शीतलो दन्त्यः कृमिमेहज्वरप्रणुत् ॥ १६ ॥

चित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफापहः ।

निर्यासस्तस्य मधुरो बल्यः शुक्रविवर्धनः ॥ १७ ॥

सारस्तु खादिरो व्रणयो मुखरोगकफास्रजित् ।

शीतलो मेहपित्तास्रकुष्ठकण्डूविषापहः ॥ १८ ॥

इति खदिरः ।

अथेरिमेदः—

इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् ।

हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमीन्दुष्टगदापहः ॥ १९ ॥

इतीरिमेदः ।

अथ बबूलः—

बबूलः कफनुद्राही कृमिकुष्ठविषापहः ।

इति बबूलः ।

अथ बीजकः (विजइसारः) ।

बीजकः कुष्ठवीसर्पमेहश्वित्रखुडकृमीन् ॥ २० ॥

हन्ति श्लेष्मास्रपित्तानि हिमः केश्यो रसायनः ।

इति बीजकः (विजइसारः) ।

अथ तिनिसः, अतिमुक्तकम्—

तिनिसः श्लेष्मपित्तास्रमेदोदुष्टप्रमेहजित् ॥ २१ ॥

इति तिनिसः, अतिमुक्तकम् ।

अथ भूर्जः—

भूर्जो भूतग्रहश्लेष्मकर्णरुग्रक्तपित्तजित् ।

इति भूर्जः ।

अथ पलाशः—

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णव्रणगुल्मजित् ॥ २२ ॥

मग्नसंधानकृद्दोषग्रहण्यर्शःकृमिप्रणुत् ।

तत्पुष्पं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्राहि शीतलम् ॥ २३ ॥

फलं कटूष्णं मेहार्शः क्रिमिवातकफापहम् ।
इति पलाशः ।

अथ धवः—

धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहः ॥ २४ ॥
इति धवः ।

अथ धन्वनः (धामिनी)

धन्वनः कफपित्तास्रकासजित्तुवरो लघुः ।
इति धन्वनः (धामिनी ।)

अथ सर्जः—

सर्जो वर्ण्यः कफस्वेदमलपित्तकृमीञ्जयेत् ॥ २५ ॥
इति सर्जः ।

अथ वरणवृक्षः—

वरणः श्लेष्मलो मेदी पित्तलः कृच्छ्रमारुतान् ।
निहन्ति गुल्मवातास्रकृमीनुष्णोऽग्निदीपनः ॥ २६ ॥
इति वरणवृक्षः ।

अथ जिङ्गिणी—

जिङ्गिणी व्रणहृद्गवातातीसारहृत्कटुः ।
उष्णस्तस्यास्तु निर्यासो नस्याद्वाहुव्यथापहः ॥ २७ ॥
इति जिङ्गिणी ।

अथ शलकी (सालइ)

शलकी व्रणपित्तास्रश्लेष्मपक्वातिसारजित् ।
इति शलकी (सालइ) ।

अथेङ्गुदी (इंगुरा)

इङ्गुदी कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रिमीन् ॥ २८ ॥
हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तत्फलं कफवातजित् ।
इतीङ्गुदी (इंगुरा) ।

अथ कटम्भरः (करहरी)

कटम्भरः प्रमेहासनाडीव्रणविषक्रिमीन् ॥ २९ ॥

हन्त्युष्णः कफकुष्ठघ्नस्तत्फलं कटु शुक्रकृत् ।

निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृद्वातनाशनः ॥ ३० ॥

इति कटंभरः (करहरी) ।

अथ मोषकः—

मोषकः कफवातघ्नो ग्राही गुल्मविषाग्निनी ।

हन्त्युष्णो बस्तिहृत्कण्डूस्तत्पुष्पं कफपित्तजित् ॥ ३१ ॥

निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृत्पित्तनाशनः ।

क्षारोऽस्य वह्निकृद्गुल्मघ्नीहानाहहरः परः ॥ ३२ ॥

इति मोषकः ।

अथ पारिमद्रः—

पारिमद्रः कृमिश्लेष्ममेदःशोथानिलापहः ।

इति पारिमद्रः ।

अथ शाल्मली—

शाल्मली शीतला वृष्या ग्राहिणी रक्तपित्तनुत् ॥ ३३ ॥

रसायनकरा स्निग्धा तत्पुष्पं ग्राहि पित्तजित् ।

इति शाल्मली ।

अथ नन्दीवृक्षः—

वृणी ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठान्नपित्तहा ॥ ३४ ॥

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ सप्तपर्णः (सातवण)—

सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठहरः सरः ।

इति सप्तपर्णः (सातवण) ।

अथ हारिद्रकः—

हारिद्रकः कफहरो व्रणशोधनरोषणः ॥ ३५ ॥

इति हारिद्रकः ।

अथ करञ्जः—

करञ्जकः कटुस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिरोगजित् ।

कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोव्रणक्रिमिकफापहः ॥ ३६ ॥

तत्फलं कृमिवातघ्नं मेहार्शःशूलकुष्ठनुत् ।
 तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोफहरं सरम् ॥ ३७ ॥
 तन्मूलं कुष्ठवीसर्पदन्तशैथिल्यपाण्डुनुत् ।
 तत्पुष्पं कृमिकण्डूघ्नं वमिशूलहृदतिजित् ॥ ३८ ॥

इति करञ्जः ।

अथ बृहत्करञ्जः—

बृहत्करञ्जौ वातामकुष्ठदन्तरुजो जयेत् ।

इति बृहत्करञ्जः ।

अथ करञ्जिका—

करञ्जिकोष्णा वातार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहनुत् ॥ ३९ ॥

इति करञ्जिका ।

अथ तिरिगिच्छिः—

तिरिगिच्छिर्बलासार्शःपित्तशोथक्रिमीञ्जयेत् ।

इति तिरिगिच्छिः ।

अथ शमी—

शमी शीता लघुः श्वासकुष्ठार्शःकफहृत्सरा ॥ ४० ॥

तत्फलं पित्तलं रूक्षं मेध्यं केशविनाशनम् ।

इति शमी ।

अथ शिरीषिका—

ठिण्ठिणी कफकुष्ठार्शःसंनिपातविषापहा ॥ ४१ ॥

इति शिरीषिका ।

अथारिष्टकः (रीठा)

अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो गर्भरोगघ्नहापहः ।

इत्यरिष्टकः (रीठा) ।

अथ शिंशिपा (सीसवा)

शिंशिपोष्णा हरेत्कुष्ठमेहाश्वित्रवमिक्रिमीन् ॥ ४२ ॥

बस्तिरुग्नदहास्रबलासान्गर्भपातिनी ।

इति शिंशिपा (सीसवा) ।

अथागस्त्यवृक्षः—

अगस्त्यः पित्तकफजिच्चातुर्थिकहरो मतः ।

तत्पुष्पं पीनसश्लेष्मपित्तरक्तविनाशनम् ॥ ४३ ॥

इत्यगस्त्यवृक्षः ।

इति योगतरङ्गिण्यां वटादिवनस्पतिगुणकथनं नामे

पञ्चविंशस्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ षट्त्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ शुण्ठ्यादिगुणकथनम्—

शुण्ठी वृष्याऽऽमवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।

स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविवन्धनुत् ॥ १ ॥

रुच्या स्वर्या वमिश्वासकासशूलहृदामयान् ।

हन्ति श्लीपदशोफार्शानाहोदरमारुतान् ॥ २ ॥

सा भृष्टा सैन्धवोपेता त्रिदोषघ्नाऽऽमनुत्परम् ।

गुडेनाशोर्विबन्धघ्नी शोफवातविकारजित् ॥ ३ ॥

तक्रेणाऽऽमं पाचयित्वा पयसा रेचयत्यपि ।

इति शुण्ठी ।

अथाऽऽर्द्रकम्—

आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु ॥ ४ ॥

तदम्लसैन्धवोपेतं विशेषादीपनं परम् ।

इत्यार्द्रकम् ।

अथ मरिचगुणाः—

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातनुत् ॥ ५ ॥

उष्णं पित्तकरं रुक्षं श्वासशूलकृमीञ्जयेत् ।

विषवेगहरं छर्दिच्छेदि कुष्ठव्रणापहम् ॥ ६ ॥

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ।
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥ ७ ॥
इति मरिचगुणाः ।

अथ पिप्पली-

पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी ।
अनुष्णा कटुका स्निग्धा कफवातहरा लघुः ॥ ८ ॥
पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।
कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् ॥ ९ ॥
आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः ।
इति पिप्पली ।

अथ त्र्यूषणम्-

विश्वोपकुल्यामरिचैरूषणं कथितं बुधैः ॥ १० ॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति कासश्वासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥ ११ ॥
इति त्र्यूषणम् ।

अथ पिप्पलीमूलम्-

दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ।
रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् ॥ १२ ॥
इति पिप्पलीमूलम् ।

अथ चतुरूषणम्-

त्र्यूषणं ग्रन्थिकयुतं जायते चतुरूषणम् ।
चतुरूषणमाख्यातं गुणैरूषणवद्बुधैः ॥ १३ ॥
कफाग्निमान्द्यविष्टाग्नि रुचिपीनसकासनुत् ॥ १४ ॥
इति चतुरूषणम् ।

अथ चव्यम्-

पिप्पलीमूलवच्चव्यं विशेषाद्दजापहम् ।
इति चव्यम् ।

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्धिनी ॥ १५ ॥

उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःक्रिमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलहरो ग्राही तच्छाकं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥

स कृष्णो हेमदः कायसिद्धिश्चीदो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जयेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ षडूषणम्—

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदीर्यते ॥ १९ ॥

पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ।

इति षडूषणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगजित् ।

अपरा तदुष्णा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविट्कृमिशुक्रनुत् ।

रूक्षोष्णा कफनुद्वान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

तत्फलं कटुकं पाके रसे च वमिकासजित् ।
श्लेष्मानिलविकारघ्नी जीर्णज्वरजिदभिकृत् ॥ २३ ॥
इति मेथिका ।

अथाहित्थः (चंदसूर-)

अहित्थोऽल्पगुणस्तस्माद्विशेषाद्वाजिनां हितः ।
वातशल्यरुगानाहकासदेहगुरुत्वजित् ॥ २४ ॥
इत्यहित्थः । चंदसूर इति कान्यकुब्जभाषा ।

अथाजमोदा-

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातजित् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बद्धमला लघुः ॥ २५ ॥
नेत्रामयकृमिच्छर्दिहिध्मावस्तिरुजो जयेत् ।
इत्यजमोदा ।

अथ श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च-

जीरकत्रितयं रुक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥ २६ ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दिबलासजित् ॥ २७ ॥
इति श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च ।

अथ जवानी-

जवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मशूलकृमीञ्जयेत् ॥ २८ ॥
इति जवानी ।

अथ बौहारः-

बौहारस्तद्रुणः प्रोक्तो विशेषात्कृमिनाशनः ।
इति बौहारः ' किरामिन ' ' अजवान ' ।
जवानीति भाषा ।

अथाजगन्धा-

अजगन्धा कटुस्तीक्ष्णा रुक्षा हृद्याऽग्निदीपनी ॥ २९ ॥

वृष्टिमान्यप्रदा लघ्वी शुक्रवातकफापहा ।
समरीति भाषा । इत्यजगन्धा ।

अथ वचा—

वचोष्णा कटुका तिक्ता वामनी स्वरवह्निकृत् ॥ ३० ॥
अपस्मारकफोन्मादभूतशूलानिलाञ्जयेत् ।
बुद्धिमेधास्मृतिप्रौढिवाक्पटुत्वप्रदायिनी ॥ ३१ ॥
इति वचा ।

अथ हपुषा—

हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा लघुः ।
पित्तोदरसमीराशोऽग्रहणीगुल्मशूलनुत् ॥ ३२ ॥
इति हपुषा शेरणीति भाषा ।

अथ विडङ्गम्—

विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रुक्षं वह्निकरं लघु ।
शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥ ३३ ॥
इति विडङ्गम् ।

अथ धान्यकम्—

धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु ।
हृद्यं रुच्यं बद्धबित्तकं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥ ३४ ॥
पाचनं श्वासकौसघ्नं वृष्णार्शःकृमिदाहजित् ।
तदार्द्रं तद्वृणं स्वादु विशेषापित्तनाशनम् ॥ ३५ ॥
इति धान्यकम् ।

अथ हिङ्गुपत्री—

हिङ्गुपत्रीद्वयं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं पाचनं कटु ।
हृद्वस्तिरुग्वि[ब]न्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहम् ॥ ३६ ॥
इति हिङ्गुपत्री ।

अथ हिङ्गु—

हिङ्गूक्तं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं कफवातनुत् ।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिजित्पित्तवर्धनम् ॥ ३७ ॥
इति हिङ्गु ।

अथ वंशरोचना-

वंशजा बृंहणी वृष्या शीतला मधुरा जयेत् ।
तृष्णां क्षयज्वरश्वासकासपित्तास्रकामलाः ॥ ३८ ॥
इति वंशरोचना ।

अथ सैन्धवम्-

सैन्धवं मधुरं पाके दीपनं शीतलं लघु ।
चक्षुष्यं पाचनं स्निग्धं वृष्यं दोषत्रयापहम् ॥ ३९ ॥
इति सैन्धवम् ।

अथ सौवर्चलम्-

सौवर्चलं वह्निकरं कटूष्णं विशदं लघु ।
उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित् ॥ ४० ॥
इति सौवर्चलम् ।

अथ विडलवणम्-

विडं लघूष्णं विटाम्भि गूलहृद्गौरवारुचीः ।
हन्त्यानाहकफौ सूक्ष्ममधोवातानुलोमनम् ॥ ४१ ॥
इति विडलवणम् ।

अथ सामुद्रलवणम्-

सामुद्रं दीपनं स्वादु नात्युष्णं भेदनं लघु ।
श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिपित्तलम् ॥ ४२ ॥
इति सामुद्रलवणम् ।

अथ भूमिजलवणम्-

औद्धिदं रक्तलं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनम् ।
इति भूमिजलवणम् ।

अथ गडलवणम्-

गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि मूत्रलम् ॥ ४३ ॥
इति गडलवणम् ।

अथौखरम् (औषम्)

औखं(षं) गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम् ।

इत्यौखरम् (औषम्) खारीति भाषा ।

अथ काचलवणम्—

काचं दीपनमत्युष्णं रक्तपित्तविवर्धनम् ॥ ४४ ॥

इति काचलवणम् ।

अथ यवक्षारः—

यवक्षारोऽग्निकृद्वातश्लेष्मश्वासगलामयान् ।

आमाशोऽग्रहणीगुल्मयकृत्प्लीहरुजो जयेत् ॥ ४५ ॥

इति यवक्षारः ।

अथ स्वर्जिका—

स्वर्जिकाऽल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्दुल्मशूलनुत् ।

इति स्वर्जिका ।

अथ टङ्कणः (सोहागा)

टङ्कणोऽग्निकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥ ४६ ॥

विषवीर्यहरो हेमद्रावको द्विविधोऽपि सः ।

इति टङ्कणः (सोहागा) ।

अथ सोमक्षारः—

सोमक्षारो रजतकृद्ब्रणघ्नश्च रसायनः ॥ ४७ ॥

क्लेदी विदारणः पाकी वह्निकृच्चिविधोऽपि सः ।

इति सोमक्षारः ।

अथ लवणक्षारः (लोणाखार)

लवणक्षार उदितः शूलगुल्मोदरापहः ॥ ४८ ॥

इति लवणक्षारः । (लोणाक्षार) ।

अथ सर्वे क्षाराः—

पलाशतिलनालश्च(श्च)दंष्ट्राकदलिसंभवाः ।

अपामार्गार्कसेहुण्डमापैरण्डाटरूपजाः ॥ ४९ ॥

क्षारी वह्निकराः सर्वे पाचना भेदिदारणाः ।

लङ्घिताः क्लेदिनस्तीक्ष्णाः शुक्रौजोदृष्टिनाशनाः ॥ ५० ॥

रक्तपित्तकरा घ्नन्ति विबन्धानाहपीनसान् ।

यकृतप्लीहबलासामगुल्मार्शोग्रहणीकृमीन् ॥ ५१ ॥

इति सर्वे क्षाराः ।

अथ चित्राक्षारः-

चित्राक्षारौ विशेषेण तीक्ष्णो वह्निकरो लघुः ।

इति चित्राक्षारः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शुष्क्यादिगुणकथनं नाम षट्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ कर्पूरादिगुणकथनम्-

कर्पूरः-

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।

कफदाहास्यवैरस्यमेदःशोषविषापहः ॥ १ ॥

इति कर्पूरः ।

अथ कस्तूरीद्वयम्-

कस्तूरी शुक्ला गुर्वी कटुका कफशीतजित् ।

उष्णा हन्ति विषच्छर्दिशोषदौर्गन्ध्यमारुतान् ॥ २ ॥

लता कस्तूरिका तद्वन्नेत्र्या शीता लघुः कटुः ।

इति कस्तूरीद्वयम् ।

अथ जवादिमार्जारी-

मार्जारी वान्तिमाधत्तै चक्षुष्या कफवातजित् ॥ ३ ॥

दौर्गन्ध्यनाशिनी चोष्णा सुगन्धिः शुक्ला लघुः ।

इति जवादिमार्जारी ।

अथ श्वेतचन्दनम्-

चन्दनं शीतलं रुक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥ ४ ॥

हृद्यं वण्यं विषश्लेष्मतृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
 रसे तित्कं सितं घृष्टं विदीर्णं रक्तदीधिति ॥ ५ ॥
 सुकोटरं सुसौरभ्यं शुद्धं श्रीखण्डमुच्यते ।

इति श्वेतचन्दनम् ।

अथ रक्तचन्दनम्—

रक्तसारं गुरु स्वादु च्छेदितृष्णास्रपित्तजित् ॥ ६ ॥
 रक्तनेत्रहितं वृध्यं ज्वरव्रणविषापहम् ।

इति रक्तचन्दनम् ।

अथ मलयाद्रिचन्दनम्—

कालीयकं पीतसारं पीतं नारायणप्रियम् ॥ ७ ॥
 कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्यङ्गनाशनम् ।

इति मलयाद्रिचन्दनम् ।

अथागुरुः—

कृष्णागुरुष्णं कर्णाक्षिरोगनुत्पित्तलं लघु ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरं वण्यं ह्लादनं शीतनाशनम् ।

इत्यगुरुः ।

अथागरुसत्त्वम्—

तदुणस्त्वगुरुस्नेहो विशेषाच्छुक्रवर्धनः ॥ ९ ॥
 अहर्षग्लानिदौर्गन्ध्यशैत्यालक्ष्मीरुजो जयेत् ।

इत्यगरुसत्त्वम् ।

अथ कुङ्कुमं केसरम्—

कुङ्कुमं कटुकं हिध्माशिरोरुग्व्रणजन्तुजित् ॥ १० ॥
 उष्णं हास्यकरं वण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ।
 काश्मीरदेशे संजातं कौङ्कुमं कुसुमं भवेत् ॥ ११ ॥
 सूक्ष्मकेसरसंरक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।

इति कुङ्कुमं केसरम् ।

अथ सिहकः शिलारसः—

सिहकः कुष्ठकण्डूघ्नः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ॥ १२ ॥
वातश्लेष्महराह्लादी दोग्ध्यापस्मृती जयेत् ।

इति सिहकः शिलारसः ।

अथैलावालुकम्—

एलालु शीतलं हन्ति कण्डूकुष्ठविषकिमीन् ॥ १३ ॥
तृदृच्छर्दिकफपित्तासहन्मूत्रमदजिलघु ।

इत्येलावालुकम् ।

अथ जातीफलम् (जाईफलम्)—

जातीकलं लघु स्वर्यं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १४ ॥
उष्णं कफानिलच्छर्दिकृमिपीनसकासजित् ।

इति जातीफलम् (जाईफलम्) ।

अथ जातीपत्री—

जातीपत्री लघूष्णा स्यात्कफक्रिमिविषापहा ॥ १५ ॥
सुस्निग्धा स्तम्भिनी शुक्रबलवर्णाग्निबोधिनी ।

इति जातीपत्री ।

अथ लवङ्गम्—

लवङ्गं लघु चक्षुष्यं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १६ ॥
शूलानाहकफश्वासकासच्छर्दिक्षयापहम् ।

इति लवङ्गम् ।

अथ कङ्कोलम्—

कङ्कोलमुष्णं हृद्रोगकफवाताग्निमान्द्यजित् ॥ १७ ॥

इति कङ्कोलम् ।

अथ स्थूलैला—

स्थूलैला रोचनी तीक्ष्णा लघूष्णा कफपित्तजित् ।
हृत्तासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्मिकासनुत् ॥ १८ ॥

इति स्थूलैला ।

अथ सूक्ष्मैला—

एला सूक्ष्मा कफश्वासकासारोमूत्रकृच्छ्रजित् ।

सूक्ष्मैला तु विशिष्टा स्यात्स्थूलैलातो रुचिप्रदा ॥ १९ ॥

इति सूक्ष्मैला ।

अथ त्वचम् (तज)—

त्वचं लघूष्णं कटुकं विशदं स्वादु पित्तलम् ।

हृद्वस्तिरोगवातार्शःपीनसक्रिमिशुकनुत् ॥ २० ॥

इति त्वचम् (तज) ।

अथ पत्रम् (पत्रज)—

पत्रमुष्णं लघु श्लेष्महृलासारोनिलापहम् ।

इति पत्रम् (पत्रज) ।

अथ नागकेसरम्—

नागकेसरकं रूक्षमुष्णं लघ्वामपाचनम् ॥ २१ ॥

दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ।

इति नागकेसरम् ।

अथ त्रिजातचतुर्जाते—

एलादित्रयमुद्दिष्टं त्रिजातं श्लेष्मवातजित् ॥ २२ ॥

तन्नागकेसरयुतं चतुर्जातं त्रिदोषजित् ।

इति त्रिजातचतुर्जाते ।

अथ तालीसपत्रम्—

तालीसं लघु तच्छ्रेष्ठं श्वासकासरूपानिलान् ॥ २३ ॥

निहन्ति रुच्यं गुल्मामवाह्निमान्द्यक्षयामयान् ।

इति तालीसपत्रम् ।

अथ श्रीवासः—

श्रीवेष्टकः श्लेष्मवातमूर्धाक्षिगदनुत्सरः ॥ २४ ॥

इति श्रीवासः ।

अथ व्रीडः-

सरलः कर्णकण्ठाक्षिगद्गोष्णो लघुः कटुः ।
इति व्रीडः ।

अथ वालकम् (वाळा)-

वालकं शीतलं सूक्ष्मं लघु दीपनपाचनम् ॥ २५ ॥
रक्तपित्तज्वरश्लेष्मदाहतुष्णाव्रणापहम् ।
इति वालकम् (वाळा) ।

अथ मांसी (जटामांसी)-

मांसी हिमा त्रिदोषघ्नी दाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ २६ ॥
इति मांसी (जटामांसी) ।

अथोशीरम्-

उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं कफपित्तजित् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् ॥ २७ ॥
इत्युशीरम् ।

अथ कौन्ती-

रेणुका पित्तला मेधया वह्निक्वद्गर्भपातिनी ।
इति कौन्ती ।

अथ प्रियङ्गुः-

प्रियङ्गुः शीतलो वान्तिदाहपित्तज्वरास्रजित् ॥ २८ ॥
इति प्रियङ्गुः ।

अथ परिपेलम् (परिपेलनु)-

परिपेलं हिमं कण्डूकुष्ठास्रकफपित्तजित् ।
इति परिपेलम् ।

अथ शैलेयम्-

शैलेयं शीतजं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ॥ २९ ॥
इति शैलेयम् ।

अथोशीरभेदः-

लामज्जकं कृच्छ्रदाहशोषदोषत्रयास्रजित् ।
इत्युशीरभेदः ।

अथ कुन्दुरुः—

कुन्दुरुः स्वेदपवनश्लेष्मबध्नज्वरापहः ॥ ३० ॥

इति कुन्दुरुः ।

अथ गुग्गुलुः—

महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म एव च ।

हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥ ३१ ॥

मृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृतः ।

महानीलस्तु विज्ञेयो नीलीरससमद्युतिः ॥ ३२ ॥

कुमुदः कुमुदामः स्यात्पद्मस्त्वामिषसंनिभः ।

हिरण्याख्यस्तु हेमामः पञ्चैते समुदाहृताः ॥ ३३ ॥

महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुधौ ।

हयानां पद्मकुमुदौ स्वस्थारोग्यकरौ मतौ ॥ ३४ ॥

विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।

महिषाख्योऽपि मुनिभिर्नृणां हित उदीरितः ॥ ३५ ॥

गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः ।

कषायकटुकः पाके किञ्चिदुष्णो लघुः परम् ॥ ३६ ॥

मग्नसंधानकृद्बृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनम् ।

दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः ॥ ३७ ॥

मेदोमेहाश्मवातास्रक्लेदकुष्ठाममारुतान् ।

पिडिकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकिमीञ्जयेत् ॥ ३८ ॥

माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वात्तु पित्तहा ।

तिक्तत्वात्कफजिन्नेत्र्यो गुग्गुलुस्तु त्रिदोषहा ॥ ३९ ॥

स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः ।

स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ ४० ॥

नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ।

शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ॥ ४१ ॥

पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः ।

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं भ्रममातपम् ॥ ४२ ॥

मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ।

इति गुग्गुलुः ।

अथ राळा-

राला हिमा गुरुस्तिका कषाया ग्राहिणी जयेत् ॥ ४३ ॥

ग्रहास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।

इति राळा ।

अथ स्थौण्यम् । (थुणेरा)

स्थौण्यं शीतलं वृष्यं मेध्यं दोषत्रयास्रजित् ॥ ४४ ॥

इति स्थौण्यम् । (थुणेरा)

अथ चोरकः-

चोरः स्वादुर्लघुः शीतः कुष्ठवातकफास्रजित् ।

इति चोरकः ।

अथ मुरा-

मुरा शीता लघुः कुष्ठग्रहपित्तानिलास्रजित् ॥

इति मुरा ।

अथ कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

कर्चूरो दीपनो रुच्यः कुष्ठाशोव्रणकासजित् ।

उष्णो लघुर्जयेच्छ्वासं गुल्मवातकफक्रिमीन् ॥ ४५ ॥

इति कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

अथ सटी-

सटी शीता ज्वरमास्रकासजिद्ग्राहिणी लघुः ।

इति सटी बृहत्कर्चूरः ।

अथ स्पृक्का-

स्पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या कुष्ठालक्ष्मीत्रिदोषनुत् ॥ ४६ ॥

इति स्पृक्का । (असपरकः)

अथ ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

ग्रन्थिपर्णो लघुस्तिक्तो रुच्योष्णः कफवातजित् ।

इति ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

अथ नली-

नली पित्तास्रजिच्छीता चक्षुष्या कृच्छ्रकृष्टनुत् ॥ ४७ ॥

इति नली ।

अथ पद्माख्यम्—

पद्माख्यं दाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ।
गर्मसंस्थापनं शीततृष्णावीसर्पदाहजित् ॥ ४८ ॥

इति पद्माख्यम् ।

अथ प्रपौण्ड्रकम्—

पुण्ड्राक्षं शुक्लं शीतं चक्षुष्यं श्लेष्मपित्तहृत् ।

इति प्रपौण्ड्रकम् ।

अथ तगरम्—

तगरं मधुरं स्निग्धं तिक्तोष्णं लघुं पित्तजित् ॥ ४९ ॥
विषापस्मारमूर्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ।

इति तगरम् ।

अथ गोरोचना—

रोचना शीतला वश्या गर्भसावग्रहास्रजित् ॥ ५० ॥

इति गोरोचना ।

अथ नखद्वयम्—

नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठजित् ॥ ५१ ॥
लघूष्णं शुक्लं वण्यं हृद्यं स्वादु विषापहम् ।

इति नखद्वयम् ।

अथ पतङ्गगुणाः—

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ।

इति पतङ्गगुणाः ।

अथ लाक्षालक्तकौ—

लाक्षा वण्या हिमा स्निग्धा वातश्लेष्मास्रपित्तजित् ॥ ५२ ॥

वणोरक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठग्रहापहा ।

अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्यङ्गनाशनः ॥ ५३ ॥

इति लाक्षालक्तकौ ।

अथ पर्पटीलाक्षा—

पर्पटी ब्रणदा शीता कफवातास्रकोष्ठजित् ।

इति पर्पटीलाक्षा ।

अथ पद्मिनीकुमुदिन्यौ—

पद्मिनी शीतला गुर्वी पित्तश्लेष्मविषास्रजित् ॥ ५४ ॥

रूक्षा विष्टम्भिनी स्वादुस्तद्वत्कुमुदिनी मता ।

इति पद्मिनीकुमुदिन्यौ ।

अथ पद्मचारिणी—

पद्मा हिमा लघुः श्लेष्मकृच्छ्रजित्स्तनदाढ्यकृत् ॥ ५५ ॥

इति पद्मचारिणी ।

अथ कमलादि—

कमलं शीतलं वण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।

तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ५६ ॥

तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ।

इति कमलादि ।

अथ केसरः—

किंजल्कः शीतलो ग्राही रक्तार्शःकफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

इति केसरः ।

अथ पद्मबीजम्—

पद्मबीजं हिमं स्वादु गर्भसंस्थापनं गुरु ।

कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहजित् ॥ ५८ ॥

इति पद्मबीजम् ।

अथ मृणालशालूके—

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिह्वरु ।

संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥ ५९ ॥

इति मृणालशालूके ।

अथ मालती—

जाती लघूष्णा मूर्धाक्षिदन्तार्तिव्रणरक्तजित् ।

इति मालती ।

अथ मल्लिका (मोगरा—)

मल्लिकोष्णा लघुर्बुष्ण्या वातपित्तोस्रदोषजित् ॥ ६० ॥

इति मल्लिका (मोगरा) ।

अथ यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी)

यूथिकाद्वितयं शीतं रक्तमूर्धाक्षिदोषजित् ।

कफवातकरं वृष्यं वण्यं दौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ६१ ॥

इति यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी)

अथ शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवती)

शतपर्णीत्रयं शीतं ग्राहि शुक्रकरं लघु ।

दोषत्रयास्रजिद्वृष्यं तैस्सिता चापि तद्रुणा ॥ ६२ ॥

इति शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवतीकूजा ।)

अथ केतकी स्वर्णकेतक्यौ—

केतकीद्वितयं स्वादु कटु तिक्तं कफापहम् ।

लघु पित्तानिलच्छेदि सुगन्ध्यस्रप्रकोपनम् ॥ ६३ ॥

इति केतकीस्वर्णकेतक्यौ ।

अथ नेवाली—

वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ।

इति नेवाली ।

अथ वननेवाली (त्रिपुटवेल)

नेपाली शीतला तिक्ता लघ्वी दोषत्रयापहा ॥ ६४ ॥

कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी तद्रुणा वार्षिकी मता ।

इति वननेवाली (त्रिपुटवेल)

१ ग. °तास्यरो° । २ क. तत्पीता व'ऽपि । तद्रुणम् । ३ ग. नेमाळि । शी° । ४ ग. नेमाळिः शी° ।

अथ माधवी-

माधवी मधुरा शीता लघुदोषत्रयापहा ॥ ६५ ॥
इति माधवी ।

अथ लघुचम्पकवृहच्चम्पकौ-

चम्पकद्वितयं शीतं कृच्छ्रदोषत्रयास्रजित् ।
इति लघुचम्पकवृहच्चम्पकौ ।

अथ नागचम्पकः-

पुंनागो मधुरः शीतो रक्तपित्तकफापहः ॥ ६६ ॥
इति नागचम्पकः ।

अथ बकुलः-

बकुलः शीतलः श्लेष्मपित्तदन्तगदापहः ।
तत्फलं वातलं ग्राहि कफपित्तहरं हिमम् ॥ ६७ ॥
इति बकुलः ।

अथ बकपुष्पम्-

बकः शीतो विषश्लेष्मपित्तकृच्छ्राश्मदाहजित् ।
इति बकपुष्पम् ।

अथ कुन्दः-

कुन्दः शीतो लघुः श्लेष्मशिरोरुग्विषनाशनः ॥ ६८ ॥
इति कुन्दः ।

अथ विचकिलः-

शीतो लघुर्विचकिलः कफपित्तविषापहः ।
इति विचकिलः ।

अथ मुचुकुन्दः-

मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः ॥ ६९ ॥
इति मुचुकुन्दः ।

अथ तिलकः-

तिलकः कफहृत्कुष्ठहरोऽत्युष्णो रसायनः ।
इति तिलकः ।

अथ मणेरुका कर्णिकारः—

गणेरुः शोधनी शोफश्लेष्मास्रवणकुष्ठजित् ॥ ७० ॥
इति गणेरुका कर्णिकारः ।

अथ बन्धूकः (बांधोजा)—

बन्धूकः कफहृद्वाही वातपित्तहरो लघुः ।
इति बन्धूकः (बांधोजा) ।

अथ जपा—

जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसंध्या कफपित्तनुत् ॥ ७१ ॥
इति जपा ।

अथ सिन्दूरी—

सिन्दूरी विषपित्तास्रवृष्णावान्तिहरा हिमा ॥
इति सिन्दूरी ।

अथ तुलसी—

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ॥ ७२ ॥
दीपनी वृष्यकुष्ठास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ।
इति तुलसी ।

अथ फणिज्जकः (मरुवा)—

फणिज्जको वह्निकरस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकिमीञ्जयेत् ॥ ७३ ॥
इति फणिज्जकः (मरुवा) ।

अथ दमनः । (दवणा)

दमनो विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ ७४ ॥
इति दमनः । (दवणा)

अथ बर्बरी—

बर्बरीत्रितयं रुक्षं शीतं कटु विदाहि च ।
पित्तलं कफवातास्रदद्गुक्तिमिविषापहम् ॥
कुठारकः, बर्बरी, कटिञ्जलः, कालमालः, (ममरीति भाषा)

अथ बाणपुष्पत्रयम्-

बालत्रयं सरं वृष्यं श्लेष्मपित्तकरं हिमम् ॥ ७५ ॥
इति बाणपुष्पत्रयम् ।

इति योगतरङ्गिण्यां कर्पूरादिगुणकथनं नाम सप्तत्रिंश-

स्तरङ्गः ॥ ३७ ॥

अथाष्टात्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ पाचनम्-

पचेन्नाऽऽमं वह्निं कृद्यदीपनं तद्यथा मिशिः ।

पचत्पामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ॥ १ ॥

नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ।

न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धतान् ॥ २ ॥

शमीकरोति यज्ज्ञेयं शमनं तद्यथाऽऽमृता ।

कृत्वा पाकं मलानां यद्धित्वा बन्धमधो नयेत् ॥ ३ ॥

तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ।

पक्तव्यं यदपक्तव्यं श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ॥ ४ ॥

नयत्पथः संसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ।

मलादिकमवद्धं यद्धद्धं वा पिण्डितं मलैः ॥ ५ ॥

भित्त्वाऽधः पातयति तद्देदनं कटुकी यथा ।

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ॥ ६ ॥

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ।

अपक्वपित्तश्लेष्मान्नचयमूर्ध्वं नयेत्तु यत् ॥ ७ ॥

वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ।

स्थानाद्बहिर्नयेद्बन्धमधो वा मलसंचयम् ॥ ८ ॥

देहे संशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ।

श्लिष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्धलात् ॥ ९ ॥

छेदनं तद्यथा क्षारमरीचानि शिलाजतु ।

धातून्मलान्वा देहस्थान्विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ॥ १० ॥

लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ।

दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्ववशोपकम् ॥ ११ ॥

ग्राहि तत्र यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ।
 रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत् ॥ १२ ॥
 वातकृत्स्तम्भनं यत्स्याद्यथा वत्सकटुण्डुकौ ।
 रसायनं च तज्ज्ञेयं जराव्याधिविनाशनम् ॥ १३ ॥
 यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ।
 सद्यः शुक्रकरं यच्च तद्वृष्यं स्याद्यथा पयः ॥ १४ ॥
 देहस्थौल्यकरं यत्तु बृंहणं तद्यथाऽऽमिषम् ।
 यस्माद्ब्रव्याद्भवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजिकरं तु तत् ॥ १५ ॥
 यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजं च कपिकच्छुकम् ।
 यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते ॥ १६ ॥
 यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च शतावरी ।
 दुग्धं माषाश्च भल्लातफलमज्जामलानि च ॥ १७ ॥
 प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
 प्रवर्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ॥ १८ ॥
 जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिङ्गं क्षयकारि च ।
 देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेषत्सूक्ष्ममुच्यते ॥ १९ ॥
 तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुबूद्भवम् ।
 पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति ॥ २० ॥
 व्यवायि तद्यथा मङ्गा फेणं चाहिसमुद्भवम् ।
 संधिवन्धांस्तु शिथिलान्यत्करोति विकाशि तत् ॥ २१ ॥
 विश्लेष्णौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ।
 बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ॥ २२ ॥
 तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ।
 व्यवायि च विकाशि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ॥ २३ ॥
 आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि विषं स्मृतम् ।
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् ॥ २४ ॥
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ।
 पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ॥
 धत्ते यद्गारवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दाधि ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दीपनादिकथनं नामाष्टाविंशस्तरङ्गः ॥ ३८ ॥

अथैकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ विरुद्धाहारकथनम्—

विरुद्धमपि चाऽऽहारं विन्द्याद्भारविषोपमम् ।
 तद्वोधाय भिषक्स्थाप्यो मोजनावसरे नृपैः ॥ १ ॥
 कालक्रमेण सद्यो वा विरुद्धाहारसेवनम् ।
 निहन्ति मानवं तस्माद्विरुद्धमशनं त्यजेत् ॥ २ ॥
 व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं वा प्रयच्छति ।
 विरुद्धमशनं तस्माद्वर्जयेदात्मवान्नरः ॥ ३ ॥
 दुग्धं शाककुलित्थमीनमदिरावल्लीफलक्षारप-
 द्मल्लैर्मांसकरीरजाम्बवदधिक्षौद्रैः पृथग्वाऽपृथक् ।
 दुष्टं स्याद्वाधि तूष्णं वा कुचपयस्तैलासवाङ्घ्र्यायुधै-
 स्तैलेनाप्यथ तक्रमांज्यकदलीधानापयःसक्तुभिः ॥ ४ ॥
 मुहुर्तापश्चकादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियाम् ।
 तदेव द्विगुणे काले विषवद्भ्रान्तिमानवम् ॥ ५ ॥
 अक्रथितं दशघटिकाः क्रथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम् ।
 अथवा मधुरसाढ्यं यावत्तावत्पयः पथ्यम् ॥ ६ ॥
 मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
 शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ ७ ॥
 एणैर्मृगैर्मयूरैश्च तित्तिरैर्लावकादिभिः ।
 सर्वैर्जाङ्गलमांसैश्च क्षीरं न प्रतिषिध्यते ॥ ८ ॥
 अम्लेष्वाऽऽमलकं शस्तं लवणेषु च सैन्धवम् ।
 कषायेष्वभया शस्ता कटुवर्गेषु नागरम् ॥ ९ ॥
 पटोलं शाकवर्गेषु मधुरेषु च शर्करा ।
 एतैः सह हितं दुग्धमेतदन्यैर्विकारकृत् ॥ १० ॥
 उष्णेन दिव्यसालिलेन वराहगोधा-
 मांसेन याति विकृतिं मधुमूलकैश्च ।
 तक्रेण चोष्णमपि तुल्यघृतं घृतं च
 कांस्ये दशाहमुषितं च तथा घृतं च ॥ ११ ॥
 गोधातित्तिरिलावबर्हिपललान्यैरण्डतैलाग्निना
 मत्स्यास्त्वैक्षवमाधवैरथ पृथग्दाक्षामिषान्यासवैः ।

१ ग. 'प्ललाकु' । २ क. 'मात्रक' । ३ ग. 'रासवैः पुचर्मा' । ४ क. 'रैवा बकादि' ।
 ५ क. 'रं प्रतिनिधि' । ६ ग. 'लं तिक्तव' ।

तैलैः सर्पपजैः कपोतपललं सिद्धं विरुद्धं तथा
 नानैकत्र तु पाचितानि तरसा व्यापादयन्त्यङ्गिनम् ॥ १२ ॥
 हारीतस्य पलं हि दारुरजनीशूलेन विद्ध्वा निशां
 वह्नौ पाचितमस्ति मानवमथो कौसुमभतैलैरपि ।
 प्रोतं केनचिदेव भासपललं शूलेन दुष्टं मतं ।
 वारुण्या विसकण्ठिका सह तथा कुल्माषकैश्चाहिता ॥ १३ ॥
 दुष्टं पायसमान्वितं कृशरया चन्द्रस्तु निम्बूरसै-
 स्तैलैः सार्धमफेनकं किटिवसाविद्धो विरुद्धो बकः ।
 सर्पिःक्षौद्रवसाम्बुतैलमपृथक्कृत्वा द्विशो वा त्रिशो
 भिःसा पर्युषिता तथा मुहुरनुष्णोष्णीकृता नो हिता ॥ १४ ॥
 अत्युष्णं वमिरेककृन्निगदितं वृन्ताकमापाचितं
 पिण्याके ननु साधिता मदाविरैकाय स्मृतीपोदका ।
 सूपो माषभवस्तु मूलकयुतः शूलामगुल्मप्रदो
 दुष्टं लाकुचमाज्यदुग्धगुडकैर्धान्यं समाषं पृथक् ॥ १५ ॥
 सक्तुर्मक्तपयःपलैः समथितैर्दुष्टं पृथग्वाऽपृथक्
 तीक्ष्णं क्षौद्रकणागुडैः सह तथा स्यात्काकमाची मृशम् ।
 ज्ञेहे निस्तलने ज्ञपस्य तलिता किं घोषिता यामिनीं
 कम्पिलस्तु सतक्र एव महिभैर्मल्लामन्नादिभिः ॥ १६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां विरुद्धाहारकथनं नामैकोनचत्वारिंश-
 स्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ रास्नादिगुणकथनम्—

रास्नात्रिकण्टकगुहातिगुहाश्वगन्धा
 गन्धर्वहस्तकपिकच्छुपुनर्नवाभिः ।
 छिन्नाबलाद्विषबलातिबलावरीभिः
 प्रोक्तो भिषग्भिरनिलामयहृद्गुणोऽयम् ॥ १ ॥

काकोलीद्वयमृद्धिवृद्धिमधुकं मेदाद्वयं पद्मकं
 शृङ्गीकीचकरोचनामृतलता द्वौ मुद्गमाषच्छदै ।
 जीवन्ती वसजीवका सवृषभा स्यात्पुडरीकान्विता
 काकोल्यादिरुदीरितोऽयमृषिभिः पित्तापहस्तर्पणः ॥ २ ॥
 कृष्णाग्रन्थिकचव्यचित्रकविषाविश्वौषधाजामिभिः
 पाठारामठरेणुकामधुरसासिद्धार्थतिकोषणैः ।
 उग्राशक्रयवाजमोदवृष्टिभिर्माङ्गीविडङ्गान्वितै-

रोर्मर्दीप्तिकरः कफामयहरः कृष्णादिरुक्तो गणः ॥ ३ ॥
 स्थिरापृथक्पर्णिपुनर्नवाभिन्धिकण्टकैरपण्डजटोच्चटामिभिः ।
 विदारिकानागबलावरीभिरयं गणः पित्तसमीरणघ्नः ॥ ४ ॥
 कटूफलाम्बुधरधान्यकभार्गीशृङ्गिपर्पटकविश्ववचाभिः ।
 सामयामरसुगन्धितृणाभिर्वर्ण एष कफवातगदघ्नः ॥ ५ ॥
 त्रायन्तिकाकुट्टकबीजवृषामृताभि-
 स्तिक्तापटोलपिचुमन्ददुरालभाभिः ।
 भूनिम्बसर्जतरुपद्मकपर्पटारूयै-

रेभिर्गणोऽयमिति पित्तकफामयघ्नः ॥ ६ ॥
 बिभीतकामलकहरीतकीभिः फलत्रयं कथितमिदं मिषग्भिः ।
 सकुष्ठिनां मुखनयनामयानां प्रमेहिणां व्रणगलगण्डिनां च ॥ ७ ॥
 विश्वोपकुल्यामरिचैरमीभिर्द्रव्यैस्त्रिभिरूषणमुक्तमेतत् ।
 मिषग्निराद्यैर्मतिबोधनाय संसन्निपातस्य जडस्य जन्तोः ॥ ८ ॥
 सपिप्पलीग्रन्थिकचव्यचित्रकैः सनागरेः पञ्चभिरेभिरौषधैः ।
 उदीरितं तत्फलपञ्चकोलकं प्रनटवह्नेरतिदीप्तिकारकम् ॥ ९ ॥
 वटप्लवोदुम्बरचेतसानामश्वत्थवृक्षेण समन्वितानाम् ।
 त्वक्पञ्चकं पञ्चमहीरुहाणामिति व्रणघ्नं श्वयथुघ्नमेतत् ॥ १० ॥
 एलागुग्गुलदारुकुन्दुरुमुराथौणेयकौन्तीनतै-
 श्रडाचोरकचोचचन्दननखश्रीवेष्टकध्यामकैः ।

स्पृक्काकुङ्कुमरुक्तरुक्कफलिनीमांसीलवङ्गागुरु-
 त्वक्पञ्चोरगकेसरैरिति विषश्लेष्मानिलघ्नो गणः ॥ ११ ॥
 काकोलयौ द्वे जीवकः सर्षपः स्यान्मेदायुग्मं सार्धमृद्धिश्च वृद्ध्या ।
 इत्युद्दिष्टैरष्टवर्गः प्रदिष्टः सद्भिः पित्तव्याधिजिद्वृंहणश्च ॥ १२ ॥

१ क. 'च्छयै' । जी° २ । ग. 'न्ती च सजी°' । ३ ग. 'णैः । द्रुकश°' । ४ क. 'भिः
 सिद्धक°' । ५ ग. 'ण्डपटो°' । ६ क. 'ट्रिजवी°' । ७ क. 'समन्वितं तस्य' । ८ ग. 'वटीवटोदु°' ।

त्वक्पत्रकैलं त्रिसुगन्धि चैतत्प्रकीर्तितं वातकफापहारि ।
 वण्यं विषघ्नं च सनागपुष्पं ज्ञेयं चतुर्जातिकमेतदेव ॥ १३ ॥
 वरणः कुरण्टकशिगुबृहतीद्वयदर्भवरी
 ककुभः करञ्जचिरबिल्वरणीशिखिभिः ।
 द्वयवलयाग्निमन्थयुतया सममोरटया
 भवति गणः सकर्कटमेषविषाणिकया ॥ १४ ॥
 गुल्मेषु विद्रधिषु वातबलासजेषु
 कोष्ठान्तरस्थितिषु शूलरुगातुरेषु ।
 प्रायः कफानिलविकारनिपीडिताना-
 मुक्तो नृणां वरणकादिरयं मिषग्भिः ॥ १५ ॥
 श्रीपर्णिनीज्वलनमन्थवसन्तद्रुती
 टेदूकबिल्वमिति तत्पृथु पञ्चमूलम् ।
 श्लेष्मानिलामयहरं हितमेतदेव
 मेदस्विनामलसकोपहतात्मनां हि ॥ १६ ॥
 व्याघ्री बृहत्यतिगुह्यौ सगुहा श्वदंष्ट्रा
 संसक्तमेमिरिति तत्कथितं कनीयः ।
 पित्तानिलोल्बणविकारहरं नराणा-
 माम्यां भवेदिति गणो दशमूलसंज्ञः ॥ १७ ॥
 प्रायस्त्रिदोषशमनं पवनानामयेषु
 श्लेष्मोल्बणेषु च गदेषु मिषग्भिरुक्तम् ।
 श्वासेषु संनिपातितेषु शिरोरुजायां
 कासेषु हिक्किषु हितं दशमूलमेतत् ॥ १८ ॥
 इत्यष्टादशभिरमी मिषग्गणैर्वीक्ष्य वातपित्तकफान् ।
 योगा रोगार्तानां विभज्य मिषजा प्रकल्पन्ते ॥ १९ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां राक्षादिगणकथनं नाम चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथाधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—
 स्वर्णतारारताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
 धातवः सप्त विज्ञेया अष्टमः क्वापि पारदः ॥ १ ॥

१ क. 'शिपिभिः' । २ क. 'हात्मगु' ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च वङ्गो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोषो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पदर्पविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पतितं यद्द्वरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शादन्यद्भवति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणार्हं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ॥ ७ ॥
तारं शुल्बोत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं वह्नौ विद्रुतं निक्षिपेद्भिः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधौ मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्दनोत्पलैर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथान्यप्रकारः—

सुवर्णे विद्रुते वह्नौ दद्यात्सीसं कलांशकम् ॥ १३ ॥
 अम्लेन मर्दयेत्तत्तु चूर्णयित्वा शनैः शनैः ।
 पश्चात्तद्गोलकं कृत्वा तुल्यं गन्धरजोत्तरैः ॥ १४ ॥
 शरावसंपुटे दत्त्वा संधिरोधं विधाय च ।
 त्रिंशद्वनोत्पलैः पच्यात्सप्तधैवं मृतिर्मवेत् ॥ १५ ॥

अथान्यप्रकारः—

रसस्य मस्मना वाऽथ रसेनाऽऽलिप्य तद्दलम् ।
 हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरशिलासाम्येन मेलयेत् ॥ १६ ॥
 समर्थं काञ्चनद्रावैर्विनं कृत्वाऽथ गोलकम् ।
 तं माण्डस्य तले दत्त्वा मस्मना पूरयेद्दृढम् ॥ १७ ॥
 अग्निं प्रज्वालयेद्गाढं द्विनिशं स्वाङ्गशीतलम् ।
 उद्धृत्य सावशेषं चेत्युनर्दयं पुटद्वयम् ॥
 अनेन विधिना स्वर्णं निरुत्थं जायते मृतम् ॥ १८ ॥

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवमिकसनश्वासमेहास्रपित्त-
 क्षेण्यक्ष्वेडक्षतास्रप्रव्रगद्वहं स्वादुतिक्तं कषायम् ।
 वृष्यं मेधाग्निकान्तिप्रदमगुरुसरं कार्श्यहारि त्रिदोषो-
 न्मादापस्मारशूलज्वरजयि वपुषो बृंहणं नेत्रपथ्यम् ॥ १९ ॥
 बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पुष्यति भूरि काये ।
 अशुद्धमष्टापदमप्यपक्रदोषत्रयं वाऽपि मृतिं विधत्ते ॥ २० ॥
 इति हेमोत्पत्तिशोधनमारणगुणाः ।

अथ रूप्यम्—

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः ।
 निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥ २१ ॥
 अग्निस्तत्कालमपत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् ।
 मद्रोऽपरस्मात्संभूतो वैश्वानर इव ज्वलन् ॥ २२ ॥

तृतीयादश्रुबिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।

तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानाभूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥

कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वज्रादेः सूतयोगतः ।

गुरु क्षिग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥

वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह-

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ॥ २५ ॥

दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्-

तैले तत्रे च गोमूत्रे काञ्जिके च कुलित्यके ॥ २६ ॥

त्रिफलाकाथमध्ये तु संशोभ्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधानुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा-

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातवेदसि ॥ २७ ॥

निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः-

तारपत्रं चतुर्मासं मागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥

एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषकू ।

एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोषयेत्ततः ॥ २९ ॥

शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।

तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥

त्रिंशद्दनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः-

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥

सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।

कल्कं कृत्वा कुमार्याद्भिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

शरावसंपुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वन्योत्पलैः पुटेत् ।
एवं रजतमाप्नोति मृतिं वारद्वयेन वै ॥ ३३ ॥

अथान्यप्रकारः—

विधाय पिष्टिं भूतेन रजस्तस्याथ मेलयेत् ।
तालं गन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ।
द्वित्रैः पुटेर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥ ३४ ॥
तारं शीतकषायमम्लमधुरं दोषत्रयच्छेदनं
स्निग्धं क्षीपनमक्षिकुक्षिगदजिह्वाहप्रमेहप्रणुत् ।
मेदोमेदि मदात्ययात्यपकरं कान्त्यायुरारोग्यकृ-
द्यक्ष्मापस्मृतिशूलपाण्डुपलितप्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ ३५ ॥
अशुद्धं रजतं कुर्यात्पाण्डुकण्डूगलग्रहान् ।
विवन्धवीर्यनाशं च बलहानिं शिरोरुजम् ॥ ३६ ॥
इति रजतमारणगुणाः ।

अथ ताम्रम्—

शुक्रं यत्कार्तिकेयस्य एतितं धरणीतले ।
तस्मादेतत्समुत्पन्नं ताम्रमाहुः पुराविद् ॥ ३७ ॥
कृष्णं सूक्ष्ममतिस्तब्धं श्वेतं वाऽपि घनासहम् ।
लोहनागयुतं वाऽपि न शुद्धं ताम्रमुच्यते ॥ ३८ ॥

सदोषत्वमाह—

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते ।
एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३९ ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च स्वेदकृदनवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसंताप एते दोषा विषोपमाः ॥ ४० ॥

तस्य शोधनम्—

तस्मात्संशोधयेत्ताम्रं तद्दोषविनिवृत्तये ।
सलोणवज्रीदुग्धेन ताम्रपात्रं विलेपयेत् ॥ ४१ ॥
अग्नौ संताप्य निर्गुण्डीरसं संसेचयेत्त्रिशः ।
मुह्यर्कक्षीरसेकैर्वा शुल्बशुद्धिः प्रजायते ॥ ४२ ॥

अन्यच्च-

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।
साम्लक्षरेण संशुद्धिं ताम्रमाप्नोति सर्वथा ॥ ४३ ॥
इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्-

सूतगन्धौ कुमार्यद्भिर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।
ताम्रपत्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥
शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुभस्मतः ।
भस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥
बुह्यामारोप्य तद्गोधो वह्निं प्रज्वालयेद्बृढम् ।
चतुर्यामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥
गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दोलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः-

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥
अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्बलिम् ।
चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं भाण्डे यामं पचेद्बृढे ॥ ४८ ॥
मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः-

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥
ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः-

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥
खल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।
दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।
दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रभस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह-

ताम्रं शीतं निहन्याद्ब्रणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-
श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

कुष्ठान्यष्टादशापि स्मरबलरुचिकृद्रक्तमेदोऽपि पित्त-

च्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं कृमिदरणरुगाध्मानकुष्ठादिकारिः ॥ ५२ ॥
इति ताम्रम् ।

अथ रीतिकांस्ये-

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका ।

काकतुण्डी द्वितीया सा तयोराद्या गुणाधिका ॥ ५३ ॥

संतप्ता काश्चिके क्षिप्ता ताम्रा स्याद्राजरीतिका ।

काकतुण्डी तु कृष्णा स्यान्नासौ सेव्या विजानता ॥ ५४ ॥

कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं पुष्पतैलिकमेदतः ।

पुष्पं श्वेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रमम् ॥ ५५ ॥

एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं सेव्यं रोगप्रशान्तये ।

राजरीतिस्तथा घोषं ताम्रवच्छोधयेद्भिषक् ॥ ५६ ॥

ताम्रवन्मारणं चापि तयोरुक्तं मिषग्वरैः ।

रीतिकायुगुलं रुक्षं सतिक्तं लवणं रसे ॥ ५७ ॥

शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं लेखनं हिमम् ।

कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ॥ ५८ ॥

रुक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ५९ ॥

इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

अथ लोहविधिः-

पुरा लोमिलदैत्यस्य निहतस्य सुरैर्युधि ।

उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि वै ॥ ६० ॥

मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लाहं त्रिधा स्मृतम् ।

मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं शताधिकम् ॥ ६१ ॥

मुण्डं तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते ।

गजबल्यादितीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसंभवम् ॥ ६२ ॥

यत्राङ्गं दृश्यते लौहे तीक्ष्णं लोहं तदुत्तमम् ।

कासीसामेलकल्काक्ते लौहेऽङ्गं दृश्यते सुखम् ॥ ६३ ॥

अथ कान्तलक्षणम्-

पात्रे यस्य स्थितवति जले तैलबिन्दुर्न सर्पे-

द्रुन्धं हिङ्गु त्यजति न निजं तिक्ततां निम्बकल्कः ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नैति मूमौ
कान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणैरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा-

शशरक्तेन संलितं किं चार्कपयसाऽयसः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः-

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः-

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं बलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलैः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुञ्च्य वद्धनं तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमामृताभिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः-

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्भजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः-

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

वह्नितप्तानि षड्वारं कुड्डयेत्तदुलूखले ।
 तत्पञ्चमांशं द्रुदं क्षिप्त्वा सर्वं विमर्दयेत् ॥ ७५ ॥
 कुमारीनीरतः श्लक्ष्णं पुटेद्रजपुटेन तु ।
 त्रिवारं त्रिफलाकाथैस्तत्संख्यैरपि तत्त्ववित् ॥ ७६ ॥
 निरुत्थं जायते लोहं त्रिधाऽप्यत्र न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

निम्बूफलस्य पानीयैः सकासीसैः प्रपूरिते ॥ ७७ ॥
 कांस्यपात्रे क्षिपेत्खड्गखण्डांश्चण्डातपे स्थिते ।
 दिनैकेन स्फुटन्त्येते दिनान्ते तांस्तु पेषयेत् ॥ ७८ ॥
 त्रिफलाकाथपिष्टं तच्चूर्णं गजपुटे पचेत् ।
 पुनः पिष्टेन यावत्स्यात्तद्वारितरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 ततः पारदगन्धाभ्यां तत्समाभ्यां समर्दयेत् ।
 पूर्ववद्भ्रान्यराशिस्थं तीक्ष्णं सर्वोत्तमं भवेत् ॥ ८० ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहं पत्रमतीव तप्तमसकृत्काथे क्षिपेन्नैफले
 चूर्णीभूतमिदं पुनस्त्रिफलजे काथे पचेद्गोजले ।
 मत्स्याक्षीत्रिफलारसेन पुटयेद्यावन्निरुत्थं भवेत्
 पश्चादाज्यमधुप्लुतं सुपुटितं सिद्धं भवेदायसम् ॥ ८१ ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहचूर्णं पलं खल्वे सोरकस्य पलं तथा ।
 अश्वगन्धपलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८२ ॥
 कुमार्यद्भिर्दिनं पश्चाद्गोलकं रुबुपत्रकैः ।
 संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटेद्रजपुटे भिषक् ॥ ८३ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सिन्दूराभमयोरजः ।
 मृतं वास्तिरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ ८४ ॥
 सर्वमेतन्मृतं लोहं ध्मातव्यं मित्रपञ्चकैः ।
 यद्येवं स्यान्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं भवेत् ॥ ८५ ॥
 गन्धकं चोत्थितं लोहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् ।
 दिनैकं कन्यकाद्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ८६ ॥

इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्येयं निरुत्थितिः ।

पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षैण्यं क्षिणोति क्षणा-

त्कासं नाशयति भ्रमं नमयति श्लेष्मामयान्खादति ।

अर्शोगुल्मसशूलपीनसवमिश्वासप्रमेहारुची-

राशून्मूलयति प्रकम्पनहरं लौहं हिमं चाक्षुषम् ॥ ८७ ॥

शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् ।

पाण्डुदुग्गामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकाशि ॥ ८८ ॥

ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तभस्मनः ।

कान्तामावे प्रदातव्यं रूप्यमित्याह भैरवः ॥ ८९ ॥

विषेधः—

कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।

मद्यमम्लं रसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ ९० ॥

इति लोहमास्त्रगुणाः ।

अथ किट्टम्—

ध्मायमानमयो वह्नौ परित्यजति यं मलम् ।

त किट्टसंज्ञां लभते तदनेकविधं मतम् ॥ ९१ ॥

तथोक्तं पीयूषसागरे—

यस्य लोहस्य यत्किट्टं तत्किट्टं तद्वृणं मतम् ।

तल्लक्षणानि यथा—

ईषच्छोणं गुरु स्निग्धं मुण्डकिट्टं जगुर्बुधाः ॥ ९२ ॥

मिन्नाञ्जनप्रमं किञ्चिद्विशेषाद्गुरु निव्रणम् ।

निष्कोटरं च विज्ञेयं तीक्ष्णकिट्टं मनीषिभिः ॥ ९३ ॥

पिङ्गं रूक्षं गुरुतमं मन्ददीर्घमकोटरम् ।

छिन्नेऽत्र रजतच्छाया स्यात्तत्किट्टं तु कान्तजम् ॥ ९४ ॥

इदं विशिष्टम् ।

एतदभावे सामान्यकिट्टं ग्राह्यम्—

आकोटरं गुरु स्निग्धं दृढं शतसमाधिकम् ।

विरोज्जटजनस्थानसंस्थितं किट्टमाहरेत् ॥ ९५ ॥

यथोक्तं रसार्णवे—

शताब्दमुत्तमं किङ्कं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् ।
 अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥ ९६ ॥
 अक्षाङ्गारे धमेत्किङ्कमक्षपात्रस्थगोजले ।
 निर्वापयेदष्टवारं ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ॥ ९७ ॥
 तच्चूर्णं मधुना लीढं पाण्डुं हन्ति सकामलम् ।
 किङ्काद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शताधिकम् ॥ ९८ ॥
 तीक्ष्णालक्षगुणं कान्तं भक्षणात्कुरुते गुणम् ।

अथ किङ्कगुणाः—

किङ्कं कषायं शिशिरं पाण्डुश्वयथुशोषजित् ॥ ९९ ॥
 हलीमकं कामलां च हरते कुम्भकामलाम् ।

इति किङ्कम् ।

अथ वङ्गम्—

खुरकं मिश्रकं चेति द्विधा वङ्गं जगुर्बुधाः ॥ १०० ॥
 खुरकं श्रेष्ठमुदितं मिश्रकं त्ववरं मतम् ।
 खुरकं चन्द्ररूप्यामं खुराकारं च कीर्त्यते ॥ १ ॥
 एतल्लक्षणभिन्नं तु वङ्गं मिश्राभिधं मतम् ।

शोधनम्—

वङ्गं संशोधयेत्तत्र तप्ततैलादिके गणे ॥ २ ॥
 ततः क्षिपेद्दण्डिकायां चुलीस्थायां शनैः शनैः ।
 तदधो ज्वालयेद्बहिर्द्रुते वङ्गे क्षिपेत्पुनः ॥ ३ ॥
 अपामार्गचतुर्थांशं चूर्णं संचालयेदिदम् ।
 स्थूलाग्रया लोहद्वयां यावत्तद्गन्धस्म जायते ॥ ४ ॥
 ततः शरावपिहितं स्थापयेत्तत्र तद्भिषक् ।
 स्वाङ्गशीतलमादाय शुद्धतालेन मेलयेत् ॥ ५ ॥
 समेन निम्बुजद्रावैर्मर्दयेत्तत्पुनर्दृढम् ।
 तदपूर्वं घर्मशुष्कं पिप्पलस्य त्वगन्तरे ॥ ६ ॥
 संस्थाप्य पञ्चादेवं तत्सप्तधा विपचेद्भिषक् ।
 सर्वोत्तमं वङ्गमस्म सर्वकार्यकरं भवेत् ॥ ७ ॥

अथान्यप्रकारः-

शुद्धं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन तत्पुटेत् ।
शुष्काश्वत्थमवैर्वल्कैः सप्तधा मस्मतां व्रजेत् ॥ ८ ॥

अथान्यप्रकारः-

रजनीरजसा वह्निस्थायां हण्ड्यां तु पूर्ववत् ।
वङ्गमस्म विधायाथ सोरकं तत्र निक्षिपेत् ॥ ९ ॥
वङ्गं तुर्यांशमथ तच्छरावेण पिधापयेत् ।
मन्दमग्निं घटीमेकां दत्त्वाऽथ स्वाङ्गशीतलम् ॥ ११० ॥
कुन्देन्दुधवलं वङ्गमस्म ग्राह्यं स्वकार्यकृत् ।

अथान्यप्रकारः-

वन्योत्पलोपरिस्थे तु खोणीखण्डे क्षिपेद्रजः ॥ ११ ॥
तिन्तिणीवल्कलस्याथ तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् ।
अङ्गुलार्धप्रमाणेन तत्र वङ्गदलं न्यसेत् ॥ १२ ॥
खण्डीकृतं पुनस्तेन क्रमेणैवान्न विन्यसेत् ।
तिलं तिन्तिणीवल्कं च गोमयांश्चाग्निना दहेत् ।
स्वाङ्गशीतं ततो ग्राह्यं युक्त्या वङ्गस्य मस्म तत् ॥ १३ ॥

तस्य गुणाः-

वङ्गं तिक्तोष्णरूक्षं कफकृमिवमिजिन्मेहमेदनिलघ्नं
कासश्वासक्षयार्तिप्रशमितहुतभुग्मान्द्यमाध्मानदारि ।
बल्यं वृष्याङ्गमाकृन्मनसिजनकं स्वप्नेहप्रणाशि
प्रज्ञाकृद्दीर्यमुच्चैरलघुरतिरसस्याऽऽस्पदं बृंहणं च ॥ १४ ॥
अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगदप्रदम् ।
गुल्महृद्रोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम् ॥ ११५ ॥

इति वङ्गम् ।

अथ सीसकम्-

नागो दुत्तोऽग्निसंयोगाद्रविदुग्धे निपातितः ।
सच्छिद्रहण्डिकासंस्थे त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

त्रिभिः कुम्भपुटैर्नागो वासारसविमर्दितः ।

सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वमेहनुत् ॥ १७ ॥

अथान्यप्रकारः—

नागं स्वर्णरके निधाय कुनटीचूर्णं ददीत द्रुते

निम्बूकद्रवगन्धकेन पुटितं भस्मी भवत्याशु सः ।

एवं तालकवापतस्तु कुटिलं चूर्णीकृतं तं पुटे-

द्वन्धाम्लेन समस्तदोषरहितं योगेषु योज्यं भवेत् ॥ १८ ॥

अथान्यप्रकारः—

भृमुजङ्गममचिचं पिष्ट्वा पत्रं प्रलेपयेत् ।

हण्ड्यामग्नौ द्रुतं तत्र वासापामार्गसंभवम् ॥ १९ ॥

क्षारं विमिश्रयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः ।

प्रहरं पाचयेच्चुह्यां वासांश्चर्ष्यां विघट्टयन् ॥ २० ॥

तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्दयेत् ।

पुटेत्पुनः समुद्धृत्य तैरेव परिमर्दयेत् ।

एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूरामः प्रजायते ॥ २१ ॥

नागः समीरकफपित्तविकारहन्ता

सर्वप्रमेहवनराजिकृपीटयोनिः ।

उष्णः सरो रजतरञ्जनकृद्द्वणाशो-

गुल्मग्रहण्यतिसृतिक्षणदांशुमाली ॥ २२ ॥

अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेहक्षयकामलाः ।

तस्मात्संशुद्ध एवायं मारणीयो भिषग्वरैः ॥ २३ ॥

इति नागः ।

अथोपधातवः—

अभ्रकं माक्षिकं तालं शिला नीलाञ्जनं तथा ।

तुत्थकं रसकं चैव प्रोक्ताः सप्तोपधातवः ॥ २४ ॥

अथाभ्रकोत्पत्तिः—

पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।

विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥ २५ ॥

ते निपेतुर्वनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
 तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
 तत्र दक्षिणशैलेर्कशोषादल्पगुणं हि तत् ।
 अल्पसत्त्वं तदा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
 अतस्तूत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
 तद्वज्रं वज्रतातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
 गगनच्युतिजातत्वादग्नं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
 विप्रक्षत्रियविदूशूद्रमेदात्तस्याच्चतुर्विधम् ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
 पीतं हेमनि कृष्णामं गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ ३० ॥
 पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
 मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
 दर्दुरं त्वग्निं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 गोलकान्बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
 नागं वह्निस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भगंदरम् ।
 वज्रं तु वज्रवत्तिष्ठेच्चन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥
 यत्नतो वर्जयेद्धीमानभ्रकत्रितयं भिषक् ।
 चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिबाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथाभ्रशोधनम्-

कृष्णाभ्रकं धमेद्रहौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥ ३६ ॥
 भावयेद्दृष्ट्यामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः-

अथै वा बदरीकाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 मर्दितं प्राणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ।

सप्तमऋष्याम्-

अथाभ्रमारणम्—

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाऽथ मर्दयेत् ॥ ३८ ॥
 अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ।
 वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ॥ ३९ ॥
 पुनर्मद्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान्पुनः पुनः ।
 ततो वटजटाकाथैस्तद्वद्दद्यात्पुटत्रयम् ॥ ४० ॥
 भ्रियते मात्र संदेहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ।
 तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ।
 घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वयो(रो)गेषु योजयेत् ॥ ४१ ॥
 तत्र धान्याभ्रकस्य विधिः—

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले ।
 त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ ४२ ॥
 कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितं च यत् ।
 तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥ ४३ ॥

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च ।
 पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ ४४ ॥
 स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकं समादाय मुस्तकाथैः पुटत्रयम् ॥ ४५ ॥
 तद्वत्पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ।
 नागवल्लीदलैः सूर्यक्षीरैर्देयं पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
 दिनं दिनं मर्दयित्वा काथैर्वटजटोद्भवैः ।
 दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात्त्रिपुटं मुसलीद्वयैः ॥ ४७ ॥
 त्रिर्गोक्षुरकषायेण त्रिः पुटेद्वानरीरसैः ।
 मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षजैः ॥ ४८ ॥
 रसैः पुष्टेत्ततो धेनुक्षीरादेकं पुष्टं मृदु ।
 दध्ना घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ।
 एकमेकं पुटं दद्याद्भ्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादैः कदालिघनजलैष्टङ्कणाङ्गोलतोयैः

खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्वादशैवं प्रदद्यात् ।

भीनाक्षीमृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतैर्मर्दयेत्सप्तवारं

मन्थं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतां याति मेघः ॥१५०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।

वटंभृङ्गमजारक्तमेभिरभ्रं सुमर्दितम् ॥ ५१ ॥

शतधा पुटितं मस्म जायते पञ्चरागवत् ।

निश्चन्द्रिकं भजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥

मृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चामृतोपमम् ।

सचन्द्रं विषवज्जेयं मृत्युकृद्याघ्रोमवत् ॥ ५३ ॥

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च कुर्यात् ।

हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यसह्यामशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृत् ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोधृतं चाभ्रं कलाषट्दिकूसमांशकम् ।

मृदग्निना पचेलौह्याममृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारबेलकम् ।

वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाभ्रे विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।

हन्यान्निदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्लीहोदरग्रन्थिविषकिर्मींश्च ॥ ५७ ॥

रोगान्हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते

तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्सिंहतुल्यप्रभावान्

मृत्योर्भीतिं हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

वयःस्तम्भकारी जरामृत्युहारी
 बलारोग्यधारी महाकुष्ठदारी ।
 नृणां मेघ एकः स योगेषु योज्यः
 सदा सूतराजस्य तुल्यो गुणेन ॥ ५९ ॥

इत्यभ्रकम् ।

अथ स्वर्णमाक्षिकम्—

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धमीषस्त्रीलच्छविच्छटम् ।
 कषे कनकवद्घृष्टं तद्वरं हेममाक्षिकम् ॥ १६० ॥

इति स्वर्णमाक्षिकलक्षणम् ।

अशुद्धत्वमाह—

अशुद्धं माक्षिकं कुर्यादान्ध्यं कुठं क्षयं कृमीन् ।
 शोधनीयं प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ १६१ ॥

शुद्धिमाह—

माक्षिकस्य त्रयो मागा मागकं सैन्धवस्य च ।
 मातुलुङ्गवैर्वाऽथ जम्बीरस्य त्रैवेः पचेत् ॥ १६२ ॥
 चालयेहोहजे पात्रे यावत्पात्रं तु लोहितम् ।
 भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ १६३ ॥

अथैतन्मारणविधिः—

माक्षिकस्य चतुर्थांशं दृष्ट्वा गन्धं विमर्षयेत् ।
 उरुबूकस्य तैलेन ततः कार्या सुचक्रिका ॥ १६४ ॥
 शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्वजपुटेन च ।
 धान्यस्य तुषमूर्ध्वाधो दृष्ट्वा शीतं समुद्धरेत् ॥ १६५ ॥
 सिन्दूरामं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

कुलित्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ॥ १६६ ॥
 अजामूत्रेण वा हेममाक्षिकं भस्म जायते ।

गुणाः—

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःक्षयकुष्ठनुत् ॥ १६७ ॥
 कफपित्तहरं शीतं यौगवाहिं रसायनम् ।

इति स्वर्णमाक्षिकम् ।

अथ तारमाक्षिकम्—

कांस्यवच्चाकचक्याढ्यं कषे घृष्टं तु रूप्यवत् ॥ ६८ ॥
 गुरु स्निग्धं सितं यत्तच्छ्रेष्ठं स्यात्तारमाक्षिकम् ।
 स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके ॥ ६९ ॥
 अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनं कथ्यते यथा ।
 कर्कोटीमेषशृङ्गयुत्यैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्विनम् ॥ १७० ॥
 माषयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ।

अथैतन्मारणम्—

स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं कांस्यमाक्षिकमारणम् ॥ ७१ ॥
 विमलाया गुणाः किञ्चिद्भूनाः कनकमाक्षिकात् ।

इति कांस्यमाक्षिकम् ।

अथ तालकविधिः—

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहकृत् ॥ ७२ ॥
 तापस्फोटान्नसंकोचान्कुरुते तेन शोधयेत् ।

अथ तालकस्य शोधनविधिः—

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्चिके क्षिपेत् ॥ ७३ ॥
 बोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजम्बवे ।
 तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले ॥ ७४ ॥
 चूर्णोदके च यामैकं पक्वं शुध्यति तालकम् ।

अथ तालकस्य मारणविधिः—

सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरत्नेन तु ॥ ७५ ॥
 खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्धि शोषयेत् ।
 संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् ॥ ७६ ॥
 ततः पुनर्नवाक्षारैः संथाल्यर्धं तु प्रपूरयेत् ।
 तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥ ७७ ॥
 आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
 स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् ॥ ७८ ॥

दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदीपयेत् ।
 एवं तु म्रियते तालं मात्रा तस्यैव रक्तिका ।
 अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

अथ तालकगुणाः—

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
 कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रवातपित्तकफव्रणान् ॥ १८० ॥

अन्यच्च—

तालकं हरते रोगान्कुष्ठमृत्युजरापहम् ।
 शोधितं कुरुते वीर्यं कान्तिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ ८१ ॥

अथ मनःशिला—

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तून्ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।
 मलस्य बन्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगवं च कुर्यात् ॥ ८२ ॥

अथ तच्छोधनविधिः—

पंचेड्यहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम् ।
 भावयेत्सप्तधा पित्तैरजायाः सा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

अथान्यप्रकारः—

अगोस्तिपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् ।
 शृङ्गवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ ८४ ॥

अथ गुणाः—

मनःशिला गुरुर्घण्या सरोष्णा लेखनी कटुः ।
 तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् ॥ ८५ ॥

इति मनःशिला ।

अथ स्वर्परम्—

नृमूत्रे वाऽथ गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् ।
 दोलायन्त्रेण शुद्धं स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ॥ ८६ ॥

अथ गुणाः-

खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामनं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
विषास्रकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ ८७ ॥

इति खर्परम् ।

अथ तुत्थम्-

विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः ।
दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ ८९ ॥
पुटं दध्ना पुटे क्षौद्रैर्देयं तुत्थं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः-

ओतोर्विशा समं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाङ्घ्रियुक् ॥ ८९ ॥
त्रिधैवं पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥ १९६ ॥

अथ गुणाः-

तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु ।
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम् ॥
कफास्रपित्तकुष्ठघ्नं मेहमेदोविनाशनम् ॥ ९१ ॥

इति तुत्थकम् ।

अथ स्रोतोऽञ्जनम्-

स्रोतोऽञ्जनं च द्विविधं श्वेतकृष्णप्रभेदतः ।
त्रिफलावारिणा स्वेद्यं तद्वयं शुद्धिमृच्छति ॥ ९२ ॥

अथ तद्गुणाः-

सौवीरं ग्राहि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तजित् ।
हिध्माक्षयास्रनुच्छीतं स्रोतोऽञ्जनमपीदृशम् ॥ १९३ ॥

इत्युपधातवः ।

इति योगतरङ्गिण्यां धातूपधातूत्पत्तिशोधनमारुगणकथनं नामैक-
चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ रसः—

गिरीशगिरिजात्मकौ चपलगन्धकौ सेवितौ
जवाज्जगति जन्मिनामतुलभुक्तिमुक्तिप्रदौ ।
प्रणम्य कथयत्यहो रसविधिं त्रिमल्लो द्विजः
प्रदर्शितविधेर्गुरोर्भूशमधीत्य तन्त्राण्याप ॥ १ ॥
रस्यतेऽमर्त्यमर्त्याद्यैर्भुक्तिमुक्तिप्रलिप्सुभिः ।
यतस्ततो रस इति प्रोच्यते पारदो बुधैः ॥ २ ॥

रसाणवात्—

स्कन्दात्तारकहिंसायै कैलासे प्रार्थितोऽमरैः ।
रते शंभोश्च्युतं रेतो गृहीतं वह्निना मुख ॥ ३ ॥
क्षितं तेन चतुर्दिक्षु क्षमायां तत्पृथक्पृथक् ।
सौम्यादिविक्रयस्थं तद्वैरीशापान्न कायकृत् ॥ ४ ॥
पश्चिमायां तु यत्क्षितं दिशि तत्कार्यकारकम् ।
एषोत्पत्तिः समाख्याता पारदस्य मनीषिभिः ॥ ५ ॥
मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमुपलभ्य स्वे गतिं धत्ते ।
अमरी करोति सुमृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ ६ ॥
श्वेदारुणहरिद्रामकृष्णसूता द्विजादयः ।
देहे लोहे गदे पिष्ट्यां योज्याश्चैव स्वजातिषु ॥ ७ ॥
तेषु नैसर्गिका दोषाः पञ्च तां द्वावुपाधिजौ ।

(*अथ गोरक्षमतात्—)

इति दोषाः सप्त सूते कञ्चुका अपि सप्त च ॥ ८ ॥
मल्लो विषं वह्निगिरी चापल्यं च स्वभावजाः ।
दोषाः पञ्चाथ विज्ञेयौ नागवङ्गावुपाधिजौ ॥ ९ ॥

उक्तं च सिद्धमते—

मिलितो नागवङ्गाभ्यां क्षेत्रयोर्नागवङ्गयोः ।
स्खलनादथ वाऽपायैर्वणिग्भिर्मेलितो रसः ॥ १० ॥
ताभ्यां ततो रसे दोषौ द्वौ स्यातां नागवङ्गजौ ।

* अनुश्रितान्तर्गतो ग्रन्थः कः पुस्तकस्थः ।

१ क. 'योः । रसमेलनपापाय त्रिणि' ।

अथ तदोषविकाराः कथ्यन्ते—

मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण दाहोऽग्निना मूमिमृता तु जाड्यम् ।
वीर्यक्षयश्चापलतोऽथ वङ्गात्कुष्ठानि नागाद्वलगण्डरोगाः ॥ ११ ॥

विशेषमाह—

वह्निर्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्वन्ति संतापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥ १२ ॥
(इति *गोरक्षमतात् ।)

अथ कञ्चुकाः कथ्यन्ते—

मृत्पाषाणजलाख्याश्च कौलीका पालिका तथा ।
श्यामा कपालिका चेति पारदे सप्त कञ्चुकाः ॥ १३ ॥

अथ तद्विकारानाह—

पाण्डुर्मृदोऽश्मनो जाड्यं खालित्वं जलकञ्चुकात् ।
कापालया गजचर्माणि कालिकाया रुदो(जो)दरे ॥ १४ ॥
श्यामायास्तु प्रमेहाः स्युः कपालया जठराणि वै ।
इति बौद्धसर्वस्वात् ।

अतो विंशतिसंस्कारा दोषज्ञेर्दोषमुक्तये ॥ १५ ॥
मूतराजस्य कर्तव्या भुक्तिमुक्तिप्रकाङ्क्षिभिः ।
योऽशुद्धं घातयेत्सूतं निवीर्यं वाऽथ मानवः ।
ब्रह्महा स दुराचारी मम द्रोही महेश्वरि ॥ १६ ॥
इति शिवागमात् ।

तथोक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सूतः शोध्यो विजानता ।
तत्साधकाः प्रकथ्यन्ते संस्काराः किल विंशतिः ॥ १७ ॥

ते यथा शिवागमे—

पटसारण १ संमर्दन २ मूर्च्छन ३ मृत्पापन ४ स्वेद ५ पातन ६ बोधन ७ नियमन ८
दीपन ९ मुखकरण १० जारण ११ सविडा १२ मान १३ गर्भद्रुतयो १४

* धनुर्विज्ञान्तर्गतोऽयं ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

१ क. 'क्षयं जायते वाय' । २ क. 'भुक्तिप्रका' । ३ क. 'तु कपा' । ४ क. 'कापापरोद' ।
५ ग. 'मदी' ।

रञ्जन१५मथ वेधन१६बाहिद्वितयः १७ सारणमपि१८ च क्रामण१९
मारण २० मिति सूतसंस्काराः ॥ १८ ॥

पलाटूनस्य सूतस्य शतपल्लवाधिकस्य च ।

न संस्कारः प्रकर्तव्यः संस्कार्यः स्यात्ततोऽपरः ॥ १९ ॥

शुभेऽहनि प्रकर्तव्य आरम्भो रसशोधने ।

एकान्ते सप्पानि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २० ॥

अथ पटसारणम्—

चतुर्गुणेन वज्रेण बद्ध्वा संगालितो रसः ।

विमुक्तो नागवज्ज्वाभ्यां जायते पटसारितः ॥ २१ ॥

इति पटसारणम् ।

अथ मर्दनम्—

रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णां*षाङ्गिमस्मकैः ।

संजवीरद्रवैर्मर्द्यां नाना + दोषस्य शान्तये ॥ २२ ॥

राजवृक्षस्य मूलस्य चूर्णेन सह कन्यया ।

मलदाषापनुत्त्यर्थं मर्दयेत्पारदं मिषङ्क ॥ २३ ॥

कृष्णाधत्तूरजद्रावैश्चाञ्चल्यविनिवृत्तये ।

त्रिफलाकन्यकातोयैर्विषदोषोपशान्तये ॥ २४ ॥

मर्द्यञ्जिकदुकन्यामिर्गिरिवोषापनुत्तये ।

चित्रकस्य तु चूर्णेन सकान्येनाग्निशान्तये ॥ २५ ॥

आरनालेन चोष्णेन क्षालयेत्प्रतिमर्दनम् ।

रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वोर्ध्वपातनात् ॥ २६ ॥

गृहीत्वा प्रक्षिपेत्सूते स्यादेवं पारदः शुचिः ।

पारदात्पोडशांशं तु मिलित्वा सकलैर्मिषङ्क ॥ २७ ॥

चूर्णं प्रदेयं च पलं मर्दने तप्तखल्वके ।

अजाशकृत्तुषाग्निं च खनित्वा भूमिमावपेत् ॥ २८ ॥

तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्बुधाः ।

एतन्मर्दनमाख्यातं रससंशुद्धये बुधैः ॥ २९ ॥

इति मर्दनम् ।

* क. मस्मचूर्णकैः इति योगरत्नपाठः । + क. नागदो । इति योगरत्नपाठः ।

१ ग. 'मि पुरोऽभ्यर्च्योऽस्मादुष्टिर्भैरवान् । २ ग. संजवीर' । ३ ग. नागवज्जोपसा' ।

अथ मूर्छनम्-

इयूषणं त्रिफला वन्ध्या कन्दक्षुद्राद्वयान्वितैः ।

चित्रंकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥ ३० ॥

सूतं कृतेम क्वाथेन वारान्तसप्त विमूर्छयेत् ।

इत्थं समूर्छितः सूतो जह्यात्सप्तापि कञ्जुकान् ॥ ३१ ॥

इति मूर्छनम् ।

अथोत्थापनम्-

तत उत्थापयेत्सूतमातपे निम्बुकार्दितम् ।

उत्थापनविशिष्टं तु चूर्णपातनयन्त्रके ॥ ३२ ॥

धृत्वाऽग्रां ऊर्ध्वमाण्डान्तं संग्रहेत्पारदं सुधीः ।

इत्युत्थापनम् ।

अथ स्वेदनम्-

रसं चतुर्गुणे वस्त्रे सरसोनशरावके ॥ ३३ ॥

नियन्त्र्य ढोलायन्त्रं तु प्रकल्प्य दिवसं पचेत् ।

सव्योषत्रिफलावह्निकन्याकलके तुषाम्बुनि ॥ ३४ ॥

शेषदोषापनुत्पथमिदं स्वेदनमीरितम् ।

नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्जैर्जलप्लुतेः ॥ ३५ ॥

मुद्गाण्डं पुरितं रक्षेद्यावदम्लत्वमाप्नुयात् ।

तन्मध्ये पाचनं यन्त्रे विष्णुकान्तां पुनर्नवाम् ॥ ३६ ॥

मीनाक्षीं चैव सर्पाक्षीं सहदेवीं शतावरीम् ।

त्रिफलां गिरिकर्णीं च हंसपादीं च चित्रकम् ॥ ३७ ॥

समूलकाण्डं संपेष्य यथालामं निवेशयेत् ।

पूर्वाम्लमाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं भवेत् ॥ ३८ ॥

स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ।

अत्यम्लमारनालं वा तद्भावे नियोजयेत् ॥ ३९ ॥

इति स्वेदनम् ।

अथोर्ध्वपातनम्-

मागास्त्रयो रसस्यार्कचूर्णमंशं सनिम्बुकम् ।

एतत्समर्दयेत्तावद्यावदायाति पिण्डताम् ॥ ४० ॥

तं पिण्डं तलमाण्डस्थमूर्ध्वमाण्डे जलं क्षिपेत् ।
संमुद्राग्निमधस्तस्य चतुर्थामं प्रबोधयेत् ॥ ४१ ॥
युक्त्योर्ध्वमाण्डसंलग्नं गृह्णीयात्पारदं शुभम् ।

इत्यूर्ध्वपातनम् ।

अथाधः पातनम्—

नवनी*ताभ्रकं सूतं घृष्ट्वा जम्भाम्मसा विनम् ॥ ४२ ॥
धानरीशिगुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वमाण्डकम् ॥ ४३ ॥
ऊर्ध्वमाण्डोदरं लिप्त्वाऽधोमाण्डं जलसंभृतम् ।
संधिलेपं द्वयोः कृत्वा तद्यन्त्रं भुवि पूरयेत् ॥ ४४ ॥
उपरिष्ठात्पुटे दत्ते जले पतति पारदः ।
अधः पातनमित्युक्तं सिद्ध्याद्यैः सूतकर्मणि ॥ ४५ ॥

इत्यधःपातनम् ।

अथ तिर्यक्पातनम्—

घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।
+तिर्यङ्मुखं विधायैतन्मुखं संमुदयेत्सुधीः ॥ ४६ ॥
रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत्सूतो जलं विशेत् ।
तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः ॥ ४७ ॥

इति तिर्यक्पातनम् ।

अथ पातनम्—

पातनात्रितयाद्देवि दोषकञ्चुकवर्जितः ।
पारदो जायते भूरिप्रभावो मासुरप्रभः ॥ ४८ ॥

इति पातनम् ।

अथ बोधनम्—

एवं कदर्थितः सूतः षण्ढत्वमधिगच्छति ।
तन्मुक्तयेऽस्य कर्तव्यं बोधनं तद्यथोच्यते ॥ ४९ ॥

* क. तार्दकमिति रसेन्द्रचिन्तामणिपाठः । + क. तिर्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोषये-
त्सुधीः इति रसेन्द्र पाठः ।

विश्वामित्रकपाले वा काचकूप्यामथापि वा ।

सृष्टाम्बुजं विनिक्षिप्य तत्र तन्मज्जनावधि ॥ ५० ॥

पूरयेन्निदिनं भूम्यो गजहस्तप्रमाणतः ।

एवं कृतः सूतराजः षण्ढभावं विमुञ्चति ॥ ५१ ॥

मतान्तरं यथा-

लवणेनाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसम् ।

आच्छाद्याथ जलं किञ्चित्क्षिप्त्वा स्रावेण रोधयेत् ।

ऊर्ध्वं लघुपुटं देयं प्राप्तपुंस्त्वो रसो भवेत् ॥ ५२ ॥

अन्यमतम्-

कदर्थनेनैव नपुंसकत्वमेवं भवेदस्य रसस्य तस्मात् ।

वीर्यप्रकर्षाय च भूर्जपत्रे स्वेद्यो जले सैन्धवैचूर्णगर्भे ॥ ५३ ॥
इति बोधनम् ।

अथ नियमनम्-

सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्यामृङ्गाब्जकनकाम्बुभिः ।

दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात्स्थिरतां व्रजेत् ॥ ५४ ॥

मतान्तरं यथा-

उत्तराशामवस्थूलरक्तसैन्धवलोधकैः ।

तद्वर्मे रन्ध्रकं कृत्वा सूतं तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ५५ ॥

ततस्तु चणकक्षारं दत्त्वा चोपरि नैम्बुकम् ।

रसं प्रक्षिप्य दातव्यं तादृक्सैन्धवरोटकम् ॥ ५६ ॥

गर्तं कृत्वा धरागर्भे दत्त्वा सैन्धवसंपुटम् ।

धूलिमृष्टाङ्गुलिं दत्त्वा करीषं दिनसप्तकम् ॥ ५७ ॥

वह्निं प्रज्वालय तद्वाह्यं क्षालयेत्काञ्चिकेन च ।

अयं नियमनो नाम संस्कारो गदितो बुधैः ॥ ५८ ॥

अभावे चणकक्षारसार्पणेन च सादरम् ।

स्वर्जिका वा प्रदातव्या नूनमित्याह मास्करः ॥ ५९ ॥

इति नियमनम् ।

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पञ्चादिनत्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ षड्विन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यञ्जिवासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुमक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिगुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुख्यानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावि-
स्थापन्नत्वंम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य मक्षणे कृतक्षेत्री-
करणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य
वेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्वान्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं वाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुतादपि सस्यजातं कृषीबलास्ते भिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे-

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।

द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वषाण्ड्यविनाशनः ।

चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥

गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।

षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥

अवश्यमित्युवाचे देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा-

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥

जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।

चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥

भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥

षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च-

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

न कलकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा-

आकण्ठं कलशं मूमौ निखाय जलसंभृतम् ।

शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसमन्वितः ॥ ७५ ॥

नीरावियोगिनीं तत्र च्छिद्रे काचविलेपिताम् ।

मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥

रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।

वन्योपलाग्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।

दत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः-

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

रसं निर्माति दुर्मेधाः शपेत्तं परमेश्वरः ।

सूते गन्धरसैकांशं निक्षिप्य मृदुखल्वके ॥ ८० ॥

तावत्संकुट्टयेत्पिण्डं भवेद्वा ताम्रपात्रमे ।

तत्तुल्यं गन्धकं दत्त्वा रुद्ध्वा तलोहसंपुटे ॥ ८१ ॥

पुटयेद्भूधरे यन्त्रे यावज्जीर्यति गन्धकः ।

एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावज्जीर्यति षड्गुणः ॥ ८२ ॥

अथान्यप्रकारः—

सूतप्रमाणं सिकताख्ययन्त्रे दत्त्वा बलिं मृदघटितेऽल्पमाण्डे ।

तैलावशेषेऽत्र रसं नियुज्यान्मग्नार्धकायं प्रविलोक्य भूयः ॥ ८३ ॥

आषड्गुणं गन्धकमल्पमल्पं क्षिपेदसौ जीर्णैर्बलिर्बली स्यात् ।

रसेषु सर्वेषु नियोजितोऽयमसंशयं हन्ति गदं जवेन ॥ ८४ ॥

अथान्यप्रकारो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

निरवाधिनिपीडितमृदम्बरादिपरिलिप्तामतिकठिनकाचघटीमग्रे वक्ष्य-
माणप्रकारा रसगन्धकगर्भिणीमधस्तर्जनीप्रमाणितच्छिद्रायामनुरूपस्था-
ल्यामारोप्य परितस्तां द्वित्राङ्गुलिद्वयसेन लवणेन निरन्तरालीक-
रणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य वर्धमानकमारोपयेदिति क्रमतश्च त्रिचतु-
राणि पञ्चषाणि वा वासराणि ज्वलनज्वालाया पाचनीयमित्येकं बालु-
कायन्त्रम् ।

भूधरयन्त्रमाह—

हस्तमात्रमितभूधरान्तर्निखातां प्राग्वत्काचघटीं नातिचिपिटमुखीं
नात्युच्चमुखीं मर्षाभाजनप्रायां खर्परचक्रिकया काचचक्रिकया वा निरुद्ध-
वदनां मृन्मयीं वा विधाय करीषाग्निभिरुपरिपुटो देय इति भूधर-
यन्त्रम् ।

अत्र कज्जलीमन्तरेण केवलं गन्धकं जारयन्ति ।

कूपीकोटरमागतं रसगुणैर्गन्धं तुलायां विभुं

विज्ञाय ज्वलनं क्रमेण सिकतायन्त्रे शनैः पाचयेत् ।

वास्वार्मनेन वह्निविधिना गन्धक्षयं साधये-

त्सिन्दूराद्युचितोऽनुभूय मणितः कर्मक्षमोऽयं मया ॥ ८५ ॥

त्रिगुणमिह रसेन्द्रमेकशं कनकपयोधरतारपङ्कजेशम् ।

रसगुणवलिभिर्विधाय पिष्टिं रचय निरन्तरमम्बुमिः कुमार्याः ॥ ८६ ॥

अनया गन्धको जायौ भूधरे यन्त्रनायके ।

यथायथा जीर्णगन्ध उत्तमस्तु तथा तथा ॥ ८७ ॥

अनेन यन्त्रद्वितयेन भूरिहेमाभ्रसत्त्वाद्यपि जारयन्ति ।

यथेष्टमच्छैः स्वप्नोविकारैर्विचक्षणाः पल्लवयन्तु भूयः ॥ ८८ ॥

अन्तर्धूमं विपाचितः शतगुणगन्धेन जारितः सूतः ।

स भवेत्सहस्रवेधास्तारे ताम्रे भुजङ्गे वा ॥ ८९ ॥

इति गन्धकजारणम् ।

अथ स्वर्णजारणम् । उक्तं च-

गन्धकजारणमादौ कुर्यादथ जारणं सुवर्णस्य ।

जलधरसत्त्वस्य ततो जारणमथ सर्वलोहानाम् ॥ ९० ॥

काञ्चनादिग्रसनतीव्रबुभुक्षाकराणि द्रव्याणि बिडानि तानि
कथ्यन्ते-

स तुत्थटङ्कणस्वर्जिपटुताम्रे व्यहोषितम् ।

*काञ्चिकं भावितं तेन गन्धाढ्यं चरति क्षणात् ॥ ९१ ॥

बिडे सकाञ्चिके क्षितौ रसः स्याद्वासलालसः ।

ग्रसते सर्वलोहानि सर्वसत्त्वानि वज्रकम् ॥ ९२ ॥

शङ्खचूर्णं रविक्षीरैरातपे भावयेद्दिनम् ।

तद्भजम्बीरजद्रावैर्दिनैकं धूमसारकम् ॥ ९३ ॥

सौवर्चलमजामूत्रैर्भाव्यं यामचतुष्टयम् ।

कण्टकारी च संक्राश्या दिनैकं नरमूत्रके ॥ ९४ ॥

स्वर्जिक्षारं तित्तिडिकं कासीसं च शिलाजतु ।

जम्बीरोत्थद्रवैर्भाव्यं पृथग्यामचतुष्टयम् ॥ ९५ ॥

निस्तुषं जयपालं च मूलकावां द्रवैर्दिनम् ।

सौधं च टङ्कणं गुञ्जां दिने शिशुजटाम्मसा ॥ ९६ ॥

एतत्सर्वं समांशं तु मर्द्यं जम्बीरजद्रवैः ।

तद्गोलं रक्षयेद्यत्नाद्विडोऽयं वडवानलः ॥ ९७ ॥

* क. भावितं गन्धकं तेन इति रसेन्द्रपाठः ।

अनेन मादितः सूतः संस्थितस्तत्तत्तत्त्वके ।

स्वर्णादिसर्वलोहानि सत्त्वानि ग्रसते क्षणात् ॥ ९८ ॥

मूलकार्दकवह्नीनां क्षारं गोमूत्रलोडितम् ।

वस्त्रपूतं द्रवं हृत्वा गन्धकं तेन भावयेत् ।

शतवारं खरे घर्मे बिडोऽयं हेमजारणः ॥ ९९ ॥

इति सिद्धलक्ष्मीश्वरतन्त्रे ।

एवं बिडान्तराण्यपि तन्त्रान्तरादनुस्मर्तव्यानि ।

इति बिडकथनम् ।

चतुःषष्ट्यंशकं हेमपत्रं मायूरमायुना ।

विलितं तत्तत्तत्त्वस्थे रसे दत्त्वा विमर्दयेत् ॥ १०० ॥

दिनं जम्बीरतोयेन ग्रासे ग्रासे त्वयं विधिः ।

शनेः संस्वेदयेद्भूर्जं बद्ध्वा सपटुकाञ्जिके ॥ १ ॥

भाण्डे त्रिदिवसं सूतं जीर्णस्वर्णं समुद्धरेत् ।

अधिकस्तोलितश्चेत्स्यात्पुनः स्वेद्यः समावाधिः ॥ २ ॥

द्वात्रिंशत्षोडशाष्टांशं क्रमेण वसु जारयेत् ।

रूप्यादिषु च सत्त्वेषु विधिरेवंविधः स्मृतः ।

चुलिका लवणं गन्धमभावे शिखिपित्ततः ॥ ३ ॥

अथ दोलायन्त्रे हेमजारणम्—

संग्रासं पञ्चषड्भागैर्यवक्षारैर्विमर्दयेत् ।

सूतं तत्षोडशांशेन गन्धेनाष्टांशकेन वा ॥ ४ ॥

ततो विमर्द्य जम्बीररसे वा काञ्जिकेऽथ वा ।

दोलापाको विधातव्यो दोलायन्त्रमिदं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अथ कच्छपयन्त्रेण हेमजारणं यथा—

शश्वद्भृताम्बुपात्रस्थः शरावच्छिद्रसंस्थितः ।

पैको मूषाजले तस्मिन् रसोऽष्टांशबिडानृतः ॥ ६ ॥

स रुद्धो लोहपात्र्याऽथ मुद्रितो दृढमुद्रया ॥

बालुकां तदुपर्यष्टाङ्गुलमानां विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हठात्तदुपरि ध्मातो रसस्तद्गर्भसंस्थितः ॥

१ क. 'वं सर्वं ग' । २ क. 'शुद्धादशा' । ३ ग. 'त्रस्यश' । ४ ग. 'स्थिता प' । ५ ग. 'पक्ष' । ६ ग. 'तस्या' ।

मायूरमायुना लिप्तं काञ्चनं ग्रसति क्षणात् ॥ ८ ॥
इति कच्छपयन्त्रम् । उक्तं च-

सच्छिद्रं सलिलापूर्णमाण्डवक्त्रे शरावकम् ॥
दत्त्वा छिद्रे पक्कमूषा देया नीरा वियोगिनी ॥ ९ ॥
तस्यां बिडावृतः सूतो देयो लोहावृते मुखे ॥
शनैर्धर्मातो ग्रसत्येष काञ्चनं सूक्ष्मतां गतम् ॥ १० ॥
स्वल्पं सपित्तताप्याक्तं शनैर्देयं शमावधि ।
देहार्थं धातुवादार्थं प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ११ ॥

मतान्तरं यथा-

कुण्डाम्मसि लोहमये सविडं सग्रासमीशजं पात्रे ।
अतिचिपिटलोहपाड्या पिधाय संलिप्य वह्निना योज्यम् ॥ १२ ॥
इयतैव रसायनतात्पर्यवसानं निरूपितं किं तु ।
न प्राधान्यं वादस्येत्युभयप्राधान्यजारणा तु यथा ॥ १३ ॥
इति हेमजारणम् ।

अथ घनसत्त्वजारणम्-

घनरहितबीजारणसंप्राप्तदलादिसिद्धिकृतकृत्याः ।
कृपणाः प्राप्य समुद्रं वराटिकालामसंतुष्टाः ॥ १४ ॥
मुक्त्वैकमभ्रसत्त्वं नाप्यो रसपक्षकर्तनसमर्थः ।
तेन निरुद्धप्रसरो नियम्यते बध्यते च सुखम् ॥ १५ ॥
रक्तं पीतं च हेमार्थं कृष्णं हेमशरीरयोः ।
तारकमाणि तैच्छुक्तं* काचकिङ्गं सदा त्यजेत् ॥ १६ ॥
वृटिशो दत्त्वा मृदितं सोष्णे खल्वेऽभ्रसत्त्वहेमादि ।
चरति रसेन्द्रः क्षितिस्त्वग्वेतसजम्बीरबीजपूराम्लैः ॥ १७ ॥
पूर्वसाधितकाञ्चिकेनापि ज्ञेयम् ।

अथाभ्रकस्य सत्त्वजारणम्-

अभ्रकजारणमादौ गर्भहृतिजारणं च हेम्नोऽन्ते ।
यो जानाति स बाँऽऽदौ वृथैव नार्थक्षयं कुरुते ॥ १८ ॥
इत्यभ्रकस्य सत्त्वजारणम् ।

* क. 'लकं कोबने तु घं' इति रसेन्द्रपाठः ।

१ क. 'लोहे वृतो मु' । २ क. 'सद्वर्कं काचकि' । ३ ग. 'बादीव' ।

अथ गर्भद्रुतिः—

व्योमसत्त्वं समांशेन ताप्यसत्त्वेन संयुतम् ।

साकल्येन चरेद्देवि गर्भस्त्रावी भवेद्रसः ॥ १८ ॥

एवं हेमताराध्यादयः स्वस्वरिपुणा निर्व्यूढाः प्रयोजनमवलोक्य
योज्याः । गर्भद्रुतिमन्तरेण जारणैव न स्यात् ।

अथ तल्लक्षणमाह—

बह्विव्यतिरेकेऽपि रसग्रासीकृतानां लोहानां द्रवत्वं गर्भद्रुतिः ।

बीजानां संस्कारः कर्तव्यस्ताप्यसत्त्वसंयोगात् ।

तेन द्रवन्ति गर्भा रसराराजस्याम्लवर्गयोगेन ॥ १९ ॥

शिलायां निहतं नागं ताप्यं वा सिन्धुना हतम् ।

ताभ्यां तु मारितं बीजं सूतको द्रवति क्षणात् ॥ १२० ॥

अथ दोलायन्त्रजारणम्—

पटुम्लक्षारगोमूत्रस्नुहीक्षीरप्रलेपिते ।

बाहिश्च बद्धवस्त्रेण भूर्जे ग्रासं निवेशितम् ॥ २१ ॥

क्षारारनालमूत्रेषु स्वेदयेन्निदिनं भिषक् ।

क्रमेणानेन दोलायां कार्यं ग्रासचतुष्टयम् ॥ २२ ॥

ततः कच्छपयन्त्रेण ज्वलने जारयेद्रसम् ।

इति गर्भद्रुतिः ।

अथ प्रमाणजारणम्—

चतुःषष्ट्यंशकः पूर्वो द्वात्रिंशांशो द्वितीयकः ॥ २३ ॥

तृतीयः षोडशांशस्तु चतुर्थोऽष्टांश एव च ।

चतुःषष्ट्यंशकग्रासाद्वण्डधारी भवेद्रसः ॥ २४ ॥

जलौकावद्द्वितीये तु ग्रासयोगे सुरेश्वरि ।

ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्टासमो भवेत् ।

ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिपिण्डसमो भवेत् ॥ १२५ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्भद्रावीं निपुणो जरयति बीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशत्त्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं दरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतच्च नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

बलिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ १३० ॥

यावद्दशगुणं तच्च तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाभ्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्भसः ।

१ क. अन्यद्वद्वितन्त्रान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी०' । ३ क. 'स्रोतरेणान्यद्बी०' । ४ क. 'ता-
म्रिण्या वा । ५ ग. 'रणीचैव । ६ क. 'बीजं समे जीर्णे वा' ।

अथ हेमबीजम्—

नागाग्रं वाहयेद्वोस्त्रि द्वादशैव गुणानि च ॥ ३४ ॥
 माक्षिकेण हतं ताम्रं नागं तारं जयेन्मुहुः ।
 तं नागं वाहयेद्वीजे द्विषोडशगुणानि च ॥ ३५ ॥
 बीजमेतद्वरं श्रेष्ठं नागबीजं प्रकीर्तितम् ।
 सप्तवारितमात्रेण सहस्रांशेन विध्यति ॥ ३६ ॥

अथ रञ्जनसारणार्थं वा तैलम्—

मञ्जिष्ठा किंशुकं चैव खदिरं रक्तचन्दनम् ।
 करवीरं देवदारु सरलो रजनीद्वयम् ॥ ३७ ॥
 अन्यानि रक्तपुष्पाणि पिप्पला लाक्षारसेन तु ।
 तैलं विपाचयेत्तेन कुर्याद्वीजादिरञ्जनम् ॥ ३८ ॥
 द्विगुणे रक्तपुष्पाणां रक्तपीतगणस्य च ।
 काथे चतुर्गुणं क्षीरं तैलमेकं सुरेश्वरि ॥ ३९ ॥
 ज्योतिष्मतीकरञ्जाक्षकटुतुम्बीसमुद्भवम् ।
 पाटलाकाकतुण्ड्यम्बुमाहाराष्ट्रीरसैः पृथक् ॥ ४० ॥
 मेकसूकरमेषाहिमत्स्यकूर्मजलौकसाम् ।
 वसया चैकया युक्तं षोडशांशैः सुपेषितैः ॥ ४१ ॥
 भूलतामलमाक्षीकद्वन्द्वमेलापकौषधैः ।
 पाचितं गालितं चैव सारणात्तैलमुच्यते ॥ ४२ ॥

अत्र गन्धकतैलमपि रसहृदयस्वरसात् । ऊर्णाटकुणगिरिजतुमहिषी
 कर्पाक्षिमलशक्रगोपकर्कटका इति द्वन्द्वमेलापकौषधानि ।

अथापरम्—

यथा प्रोक्तैः श्वेतपुष्पैर्नानावृक्षसमुद्भवैः ।
 रसं चतुर्गुणं योज्यं कङ्कुणीतैलमध्यतः ॥ ४३ ॥
 पचेत्तैलावशेषं तु तस्मिंस्तैले निषेचयेत् ।
 द्रावितं तारबीजं तदेकविंशतिवारकम् ।
 रञ्जितं जायते सम्यग्रसराजस्य रञ्जनम् ॥ ४४ ॥

१ ग. 'थ वा तै' । २ ग. 'कपित्थ' । ३ क. तुण्ड्यमाहा । ४ क. 'क्षीकं द्व' । ५ क.
 'न्यवेतै' । ६ ग. 'क्षि' ।

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसत्त्वे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे क्रामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 क्रामति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागात्पृच्छाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरदेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 वासितमपि वासनया घनवच्चार्यं च जार्यं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेभिर्लोहैर्माक्षिकमृदितैर्द्रुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसरजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णे पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

सैमजीर्णस्य सारैणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्वर्तिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तादस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।
 क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गमैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।
 बध्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥
 शिलाचतुष्कं गन्धेशौ काचकूप्यां सुवर्णकृत् ।
 कीलालायःकृतो योगैः षष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥
 मण्डूकपारदशिलाबलयः समानाः

संमर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन
 स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिजी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवहेमैः' । ५ क. 'म्भयो
 रसलो' । ६ ग. 'कूप्याः सु' । ७ ग. 'गः खटिका' । क. ग. 'अदिशालव्याधिक इति रसन्त्रपाटः ।
 ८ क. 'नादकः' । ९ क. 'हैः' । अत्रोक्तं ।

लोहं गन्धं टङ्कणं भ्रामयित्वा
तैनोन्मिश्रं भेकमावर्तयेत्तत् ।

तालं कृत्वा तुर्यवङ्गान्तराले
रूप्य*स्यान्तस्तब्धसिद्धोक्तबीजे ॥ ५६ ॥

लोहभेकी तारतालभेकी सिद्धमते बीजद्वयम् ।

दुतदर्दुरपूतिलौहसेकः कुरुते हिङ्गुलखण्डपक्षखण्डम् ॥
शशिहेलि हिरण्यमूषिकाऽपि ध्रुवमक्षीणधियामनेन लक्ष्मीः ॥

अथ सिद्धमतखोटः—

गन्धतैलयुगलायसि मध्ये पूतिवारिवशमेष्यति पिष्टी ।

नैकभेकवलिकल्पितपिष्टी संयमः प्लवगपूत्यभिषेकैः ॥ ५८
दरदस्यापि पिष्टित्वेन गृहीतत्वात्पूर्वञ्च कर्मणि संबन्धः ।
इति सिद्धमतखोटः ।

अधोऽष्टाङ्गुलतश्च्युह्याः सिध्यन्ति सिकतावृताः ।
रसगन्धशिलाः सर्पाः पाकाद्यग्निविषक्रियाः ॥ ५९ ॥

खोटान्तरम्—

सालूककुटिलार्कास्थिरम्भापामार्गमस्मना ।
हस्तीव बध्यते वक्त्रलौहखण्डिकया रसः ॥ ६० ॥

खोटान्तरम्—

भेकभास्करगन्धायोवङ्गस्य क्षारमस्मना ।
हस्तीव बध्यते लौहवक्त्रचक्रिकया रसः ॥ ६१ ॥

युक्त्या पिष्ट्यपि खोटान्तरम् ।
इति रञ्जनवेधने ।

अथ बाह्यद्रुतयः—

एतास्तु केवलमारो(खो)टकमेव मिलिता निबध्नन्ति । कलमस्य
कल्पप्रमितमायुः । किं वा पूर्वोक्तग्रासक्रमजारिताः पूर्वोक्तफलदा
भवन्ति । उच्यते समजीर्णश्चायं शतवेधी द्विगुणजीर्णः सहस्रवेधी ।
एवं लक्षायुतकोटिवेधी समनुस्मर्तव्यः । चतुःषष्टिगुणजीर्णस्तु धूमस्पर्श-
वलोकशब्दतो विध्यति ।

* क. 'स्याद्यं तच्च सिद्धोक्तबीजमिति रसेन्द्र पाठः ।

१ क. 'त्वा तर्ध्वं' । २ क. 'माखेटं' ।

अथ सारणोच्यते-

अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसंनिभा ।

सैव च्छिद्रान्वि*ता मन्दगम्भीरा सारणोचिता ॥ ६२ ॥

अस्यामेवान्धमूषायां तत्तैलमपगतकलकं विमलमापूर्य तस्मिन्नाधि-
 *कमूषात्मनि द्रुतबीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्तनीयः सूतवरः । तदनु-
 सद्यो मूषाननमाच्छादनीयम् । एतत्तैलाक्तपटखण्डग्रन्थिवन्धनेनारुणा-
 सितबीजाभ्याममुना सारणकर्मणा मिलितश्चेत्सारितः सम्यक्संयमितश्च
 विज्ञेयः प्रतिसारितस्तु द्विगुणबीजेन । तद्वदनुसारितस्तु त्रिगुणबीजेन
 त्रिविधायामेव सारणायामरुणासितकर्मणोः क्रामणार्थमीषदीपत्पन्न-
 गवङ्गौ विश्राणनीयाविति ।

सारितो जारितश्चैव पुनः सारितजारितः ।

सप्तककलिकायोगात्कोटिवेधी भवेद्द्रुसः ॥ ६३ ॥

इत्यादीनि कर्माणि पुनः केवलमीश्वरानुग्रहसाध्यत्वान्न प्रपञ्चितानि ।

अथ क्रामणम्-

शिलया निहतो नागो वङ्गं वा तालकेन शुद्धेन ।

क्रमशः पाते शुक्ले क्रामणमेतत्समुद्दिष्टम् ॥ ६४ ॥

अथ खोटमार्गेण जारणम्-

रश्मनवेधनानि-

खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्तं तु कारयेत् ।

माक्षिकं कान्तपाषाणं शिलागन्धं समं समम् ॥ ६५ ॥

भूनाभिमर्दयेद्यामं बलमात्रं वटीकृतम् ।

एषा विडवटी ख्याता योज्या सर्वत्र जारणे ॥ ६६ ॥

दरदं माक्षिकं गन्धं राजावर्तं प्रवालकम् ।

शिलातुल्यं च कङ्कुठं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

* क. 'तमध्ये ग' इति पाठस्तत्रम् । + क. 'कमवस्ताद्द्रुत' इति पाठान्तरम् ।

१ क. 'तविलाभ्या' । २ ग. 'न अत्र वि' । ३ क. 'परजौ वि' । ४ क. 'तः' । तत्संस्कृत-
 लितायो । तत्संस्कृतलिकायो इति रसेन्द्र पाठः ।

वर्गाभ्यां पीतरक्ताभ्यां कङ्कुणीतैलकैः सह ।
 भावयेद्विवसान्पञ्च सूर्यतापे पुनः पुनः ॥ ६८ ॥
 जारितं सूतखोटं च कल्केनानेन संयुतम् ।
 वालुकाहण्डिमध्यस्थं शरावपुटमध्यगम् ॥ ६९ ॥
 त्रिदिनं पाचयेच्चुह्वयां कल्को देयः पुनः पुनः ।
 रञ्जितो जायते सूतः शतवेधी न संशयः ॥ १७० ॥

लोहं गन्धं टङ्गुण ध्मातमेतत्तुल्यं चूर्णेर्मानुमेका*हिवङ्गैः ।
 सूतं गन्धं सर्वैसाम्येन कूप्यामीषत्साध्यं चित्त नो विस्मयस्व ॥

इति सिद्धमतकल्कः ।

अथ सिद्धचूर्णकल्कः—

रसदरदताप्यगन्धकमनःशिलाभिः क्रमेण वृद्धाभिः ।
 पुटमृतशुल्बं तारे त्रिव्यूढं हेमकृष्टिरियम् ॥ ७२ ॥
 अष्टानवतिभागं च रूप्यमेकं च हाटकम् ।
 सूतैकेन च वेधः स्याच्छतांशविधिरीरितः ॥ ७३ ॥
 चन्द्रस्यैकोनपञ्चाशत्तथा शुद्धस्य भास्वतः ।
 वह्निरैकः शंभुरैकः शतांशविधिरीरितः ॥ ७४ ॥

द्वावेव रजतयोनिताम्रयोनित्वेनोपचर्येते । एवं सहस्रवेधादयो जार-
 णबीजबशादनुस्मर्तव्याः ।

चत्वारः प्रतिबापाः सलाक्षया मत्स्यापित्तमावितया ।
 तारे वा शुल्बे वा तारारिष्टेऽथ वा कृष्टौ ॥ १७५ ॥
 तदनुक्रमेण मृदितः सिक्थकपरिवेष्टितो देयः ।
 अतिविदुते च तस्मिन्वेध्योऽसौ कुम्भवेधेन ॥ ७६ ॥

तदनु सिद्धतैलेनाऽऽप्लाव्य भस्मावच्छादनपूर्वकमवतार्य स्वाङ्गशीतप-
 र्यन्तमपेक्षितव्यं इति ।

विद्धं रसेन यद्द्रव्यं पक्षार्धं स्थापयेद्भुवि ।
 तत आनीय नगरे विक्रीणाति विचक्षणः ॥ ७७ ॥

* क. 'हिरङ्गैः' इति रसेन्द्रपाठः ।

१ ग. 'सं सूत' । २ क. 'चूर्णे भा' । ३ क. 'न्वेधोऽसौ दण्डवे' । ४ क. 'व्यमिति' ।

समर्पितः सैन्धवखण्डकोठरे विधाय पिष्टिं सिकताख्यतस्थुषि ।
विशुद्धगन्धादिभिरीषदग्निना समस्तमश्नोत्यशनीयमीशजः ॥

कर्षाष्टङ्कणकज्जली हरिरैथो गन्धस्य च द्वैरजः

सिद्धाख्यं सकलैः कृतं पलमथ द्वित्रैरहोभिः शृतम् ॥

भूयो गन्धभृतं चतुर्दशपुटैः स्याद्विन्द्रगोपाखणं

तत्तारे मधुना पुटेन धमनेनार्कच्छवीमीहते ॥ ७९ ॥

कर्षा इति बहुवचनात्रयस्त्रिधा पत्रलेपेनेति ज्ञेयम् ।

इति सिद्धचूर्णकल्कः ।

अथ रसचिन्तामणेः कियन्तः सिद्धयोगाः—

चत्वारः स्वर्जिकाभागा यवक्षारस्तथा पुनः ।

क्षारिकालवणं दद्यात्तत्तथाविधमेव च ॥ १८० ॥

काकमाचीरसस्थान्ते दीयते सर्वमेव तत् ।

नष्टपित्तलपत्राणि सूक्ष्माणि पलयोर्द्वयोः ॥ ८१ ॥

तप्ततप्तानि तान्यस्मिन्काचमाचीरसे भृशम् ।

एकविंशतिवाराणि तारतां प्रतियान्ति च ॥ ८२ ॥

एवं शुभ्राणि जायन्ते रूध्याङ्गूनानि किञ्चन ।

आरतारसमं कृत्वा मृतवङ्गं निबोजयेत् ॥ ८३ ॥

एकादशविभागेन भवेत्तारं न संशयः ।

एषा राजवती विद्या पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ८४ ॥

इति राजवती विद्या ।

अथ हेमकरणप्रयोगः—

त्रिवारं गन्धकहतं ताम्रं हेमद्वयोरिदम् ।

सत्त्वं तालस्य माषैकं योजयेत्सर्वकामदम् ॥ ८५ ॥

अष्टवर्णं भवेद्धेम ताम्रगन्धकमारितम् ।

एतयोर्दीयते रम्यं जायते काञ्चनं शुभम् ॥ ८६ ॥

१ क. 'पितं सै' । २ क. 'खययञ्जे' । ३ क. 'रत्नैर्गन्ध' । ग. रत्नैर्गन्धस्य । ४ क. 'पुस्तके तु' इति
बहुत्वमात्रविश्रान्ततया त्रय इति यावत् कर्मास्व त्रिव्या त्रिजेमे इति चागन्तारम् । ५ क. 'रः
सर्ज' । ६ क. 'क्षययत्तया' । ७ क. 'व' । तप्तं ।

भागं द्वादशकं तीक्ष्णं चूर्णं वङ्गस्य वै त्रयम् ।
 तथा नागस्य कर्तव्यं त्रयं सत्त्वं च तालकम् ॥ ८७ ॥
 तण्डुलीयरसेनैव मर्दनीयं द्रवैद्यथा ।
 अन्धमूषागते ध्मातं दत्त्वा टङ्कणमंशकम् ॥ ८८ ॥
 प्रकुर्याच्च पुनर्मूषा मृतं च बलमेधते ।
 समं तारेण योक्तव्यं रजतं स्यान्मनोहरम् ॥ ८९ ॥
 पारदः पलमेकः स्याद्विपलं पीतखर्परम् ।
 सैमर्दयेद्दृढं तावद्रसो यावत्प्रलीयते ॥ ९० ॥
 पुनर्जम्बीरनीरेण गुडेन च समन्वितम् ।
 शोषयेच्चाऽऽतपे पिष्ट्या श्लक्ष्णं कृत्वा च धार्यते ॥ ९१ ॥
 अर्कदुग्धस्य दातव्या भावनास्ता यथा तथा ।
 अस्य कल्कस्य सिद्धस्य भाग एकस्य(?) टङ्कणः ॥ ९२ ॥
 ताम्रं भागत्रयं दत्त्वा धास्यतामन्धमूषया ।
 सुवर्णं दिव्यतेजः स्यात्कुङ्कुमादतिरिच्यते ॥ ९३ ॥
 पारदं सीसकं गन्धं कुनटीं तच्चतुष्टयम् ।
 बीजपूराम्मसा पिष्ट्वा बाढं दिनचतुष्टयम् ॥ ९४ ॥
 अथ सूक्ष्माणि पत्राणि तानि तारस्य लेपयेत् ।
 बीजपूररसेनैव तानि मात्राऽपि तावती ॥ ९५ ॥
 एकाधिका भवत्यत्र भावनाश्वास्य विंशतिः ।
 विशोष्याऽऽवर्तितं तारं भवेत्तारस्य काञ्चनम् ॥ ९६ ॥
 हेमभागद्वयं तारं तथा ताम्रं चतुष्टयम् ।
 एकतः क्रियते पत्रमतिसूक्ष्मं निरामयम् ॥ ९७ ॥
 जम्बीरनीरसंपिष्टं खर्परस्याष्टटङ्कणम् ।
 तेन तान्यथ पत्राणि लेपनीयानि वै बहु ॥ ९८ ॥
 आवर्तयेत्पुनर्दत्त्वा मूषके गलितानि च ।
 तदा तानि भवन्त्यत्र हेमरूपाणि नान्यथा ॥ ९९ ॥

१ ग. 'णकं मृशम् । २ क. 'ना सा य' । ३ क. 'म्बीरं रसपिष्टं च क' । ४ ग. 'परं स्या' ।

इति हेमकरणप्रयोगः ।

अथ तारकृष्णी—

शाकवृक्षस्य निर्यासं पलमात्रं समानयेत् ।
 शिशुबीजस्य चूर्णेन रसेन परिमर्दयेत् ॥ २०० ॥
 पलमात्रं च शुल्बस्य पत्रं सूक्ष्मं विधापयेत् ।
 बहुशो लेपितं कृत्वा धर्मं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ १ ॥
 पश्चात्तत्ताप्यते पत्रं शुल्बं हेमापि जायते ॥ २ ॥
 प्रमाणद्वितयं हेममाक्षिकं तच्च चूर्णितम् ।
 पारदं गन्धकं खल्वे कृष्णाभ्रं च द्वयं नयेत् ॥ ३ ॥
 निम्बूरसेन तान्पिष्ट्वा बीजपूररसेन च ।
 बीजपूरं तदुत्कीर्य तत्र कल्कत्रयस्य यत् ॥ ४ ॥
 क्षिप्त्वा निखन्य तद्भूमौ मुद्र्यते भूमिमध्यगम् ।
 एकविंशदहान्यस्य तुषाग्निं कुरुतेऽनिशम् ॥ ५ ॥
 शनैः शनैर्यथा भूयाच्छनकैः पात उत्तमः ।
 तत्र ग्राह्यन्य(?)तद्व्यात्तारे द्वादशभागिके ॥ ६ ॥
 माषमात्रममुं दद्याच्छूलक्षणकल्कं च मूषके ।
 एवमुत्पाद्यते तारं सारं हेम न संशयः ॥ ७ ॥
 गन्धकाद्विंशतितमा भागाः शुद्धो भवत्ययम् ।
 त्रयो नौसादरस्यापि पीतं कासीसकं तथा ॥ ८ ॥
 कुक्कुटो दुद्रवस्यास्मिंश्चूर्णे दत्त्वाऽथ भावनाः ।
 एकविंशन्मिताः पिष्ट्वा तारे तोलेकमानके ॥ ९ ॥
 कृतयन्त्रोपरि प्राज्ञो लेपमात्रं तदौषधम् ।
 दद्यात्तारं च कृष्णं च माषिकं हेम लेपयेत् ॥ १० ॥
 वर्णिकासप्तकं तारं हेम तज्जायते वरम् ।
 तारकृष्णा निगदिता साक्षाद्धारिद्वयनाशनी ॥ ११ ॥
 अथ पात्यं भवेद्धेम मेलनीयं च तत्समम् ।
 वर्णगुग्गुलुमवस्थैतत्तारं हेमत्वमाप्नुयात् ॥ १२ ॥

इति तारकृष्णी ।

१ ग. 'त्वे' । पेलन लि. २ ग. 'स्य रसे' । ३ क. 'दुत्कीर्य' । ४ क. 'त्रयैऽस्य तत्' । लिप्त्वा ।
 ५ ग. 'माणाशु' । ६ ग. 'यो नौसादरस्या' । ७ क. 'स्मिन्कर्णे' । ८ ग. 'कृष्टी लि.' । ९ ग. 'कृष्टी' ।

तारकृष्णी—

गन्धकं भागमेकं स्यात्पारदस्यैकमेव सः ।
 हेममाक्षिकमेकैकं दरदं तालकं तथा ॥ १३ ॥
 स्त्रीस्तन्येन तद्घृष्ट्वा तारपत्रं प्रलेपयेत् ।
 शरावस्य पुटे कृत्वा मन्दाग्निस्तत्र दीयते ॥ १४ ॥
 आरण्यशाणकैः पश्चात्तारमादाय ते च तत् ।
 कनकेन समं देयं मूषके प्रकटे च तत् ॥ १५ ॥
 आवर्त्य तेन तारेण तारं कृष्णी भविष्यति ।
 अम्लवेतसपानीयं ढालनीयं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 अथवा मधु मध्ये च ढालयेद्द्वारपञ्चकम् ।
 अपूर्वं वृश्यते रूपं काञ्चनं दशवर्णकम् ॥ १७ ॥

इति तारकृष्णी ।

अथ तारकृष्णी द्वितीया—

कार्पासद्वयबीजानि रविबीजानि यानि च ।
 धतूरकस्य बीजानि बृहत्योश्च द्वयोस्तथा ॥ १८ ॥
 करवीरस्य बीजानि समभागानि कारयेत् ।
 पिष्ट्वा वस्त्रे दृढं शुद्धमर्कदुग्धेन सप्तधा ॥ १९ ॥
 भावयेत्सर्षपांस्तैलभक्तं पश्चाच्च गन्धकम् ।
 कृतमूर्द्धं पुनः पिष्ट्वा वस्त्रं लिप्त्वा प्रयत्नतः ॥ २० ॥
 औषधानि मयोक्तानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
 क्षेपणीयानि तद्गन्धस्योपरि प्रमितानि च ॥ २१ ॥
 वैद्यसंमार्जनैर्गाढमयःशूलिकया च तत् ।
 निबध्यते ततः पश्चादप्यसोऽपि शलाकर्या ॥ २२ ॥
 प्रोतयित्वा भृशमिमामग्निं तत्र च कारयेत् ।
 तद्गन्धो भाजतं धृत्वा ज्वलमानात्तदौषधात् ॥ २३ ॥
 तैले गन्धकसंपीतं भाजने निपतत्यधः ।
 तेन वै चार्कपत्राणि परिलिप्तानि वह्निना ॥ २४ ॥

१ ग. कृष्टी । २ क. 'र आद' । ३ ग. तारकृष्टी भ' । ४ ग. 'नीयं मेलयेच्च पु' । ५ ग.
 कृष्टी । ६ ग. 'सूक्ष्मं पु' । ७ ग. वस्त्रं संमार्ज्यते गाढं । ८ क. 'या प्रयत्नत्वा भृशपत्रौ च म' ।

तावन्त्येव पुनस्तद्धा पुनरग्नौ परिक्षिपेत् ।

भवन्ति तानि रम्याणि सुवर्णं सप्तवर्णकम् ॥ २५ ॥

अपरं नववर्णं च सुवर्णं तत्र मेलयेत् ।

अष्टवर्णं भवत्येवमेवं योजनिका क्रमात् ॥ २६ ॥

तथा तथा भवेद्वृद्धिर्वर्णकानां वरा स्निह ।

तारकृष्णी निगदिता विपदामपदं भुवि ॥ २७ ॥

इति द्वितीया तारकृष्णी ।

अथ हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे-

सततं स्वेदयेन्नीणि दिनानि त्वथ माक्षिकम् ।

यवस्य काञ्जिकेनैवं वासापत्ररसेन च ॥ २८ ॥

दिवसं सकलं पक्त्वा कुलत्थक्काथमध्यगम् ।

स्वेदयेद्विवसं पश्चाद्द्विगुणार्द्रमधुप्लुतम् ॥ २९ ॥

ताम्बूलपिष्ट्या साकं च वटिका माषसंमिताः ।

कर्तव्याः शोषिताः सर्वा गालिते हेन्नि सुद्रुते ॥ ३० ॥

एकैका सा प्रदातव्या तस्मिन्हेन्नि शनैः शनैः ।

एवं दशगुणाहारान्हेमरक्ती प्रजायते ॥ ३१ ॥

जायते सुन्दरं साक्षादुदयादित्यसंनिभम् ।

हीनवर्णे शुभे स्वर्णे त्रिंशद्द्विगुणाप्रमाणके ॥ ३२ ॥

गुञ्जकाद्वितयं दद्याद्दर्णयुग्मोपपादिका ।

हेमरक्ती समाख्याता दारिद्र्यध्वंसिनी नृणाम् ॥ ३३ ॥

इति हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे ।

अथ लघुताम्रप्रयोगः-

हेमतोले प्रदातव्यं ताम्रं माषार्धकं द्रुतम् ।

ताम्रे जीर्णे शुभे शुद्धे द्विगुणे चारणं भवेत् ॥ ३४ ॥

त्रिंशद्द्विगुणासु संख्यासु वर्णहीनासु दीयते ।

हेम्नो हेम्नोऽस्य गुञ्जका वर्णयुग्मोपपादिका ॥ ३५ ॥

इति लघुताम्रप्रयोगः ।

अथ हेमविद्या—

भागैकमथ ताम्रस्य तारं भागैकमुत्तमम् ।
 शुद्धनागं भवेदैकं भागमेकं तु टङ्कणम् ॥ ३६ ॥
 अन्धमूषागतं ध्मातं यावत्क्षीणं भवन्नयम् ।
 तारं पीतं भवेदेतद्वलं कार्यकरं परम् ॥ ३७ ॥
 एतत्तारं भवेद्भागमेकं हेमत्रयं भवेत् ।
 दशवर्णीकमादाय धामनीयं प्रयत्नतः ।
 हेम तज्जायते रम्यं चम्पपुष्पप्रभं स्फुटम् ॥ ३८ ॥

इति हेमविद्या ।

अथ रसबन्धनम्—

मूलतां शिखरीमूलवारिणा मर्दयेद्दृढम् ।
 तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्भस्मम् ॥ ३९ ॥
 पञ्चटङ्कप्रमाणं तां मूषामङ्गारके क्षिपेत् ।
 एवं बद्धो भवेत्सूतो मूषान्तस्थो दृढो भवेत् ॥ ४० ॥
 मुखमध्यगतस्तिष्ठेन्मुखरोगविनाशनः ।
 शरीरे क्रामिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥ ४१ ॥
 स्तम्भयेच्छस्त्रसंघातं कामोत्पादनकारकः ।
 पुनर्नवं वयः कुर्यात्साधकानां न संशयः ।
 अतिकामो भवेन्मर्त्यो बलीपलितनाशनः ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—

पुष्पितमनोजमन्दिरमध्ये सूतो नियोजितो युक्त्या ।
 बद्धो भवति कियद्भिर्दिवसैः पुष्पप्रभावेन ॥ ४३ ॥

इति रसबन्धनम् ।

अथ दरदाकृष्टिः—

एतावतस्तु संस्कारान्कर्तुं सूतस्य चाक्षमैः ।
 तान्मुख्योन्विक्रियतः कृत्वा स मार्यो रोगनुत्तये ॥ ४४ ॥

रसराजलक्ष्मीतः—

दुग्धोर्णागृहधूमसारजनीरक्तेष्टिकाकाञ्जिकैः

पिष्ट्वा व्योषकुमारिकानलवरानिम्बुद्रवैर्वासरम् ।

व्योषाद्यम्बुनि दोलया विपचितं स्विन्नं सुताम्राङ्गघ्नियुक्-

पिष्टं भाण्डतलाज्जलाश्रयगतं सूतं समभ्युद्धरेत् ॥ २४५ ॥

लवणसलिलदोलायन्त्रमध्ये दिनैकं

भुजगनयनवन्ध्याभृङ्गकल्कान्तरस्थः ।

तदनु दहनतोये काञ्जिके स्वेदितः स्या-

त्सपटुमरिचशिगुण्युत्तमः श्रीरसेन्द्रः ॥ ४६ ॥

शर्तांशमुत्तमं हेम सूतात्सूते बिडावृतम् ।

चारयित्वाऽथ संवेद्य रसजीर्णबलिं दहेत् ॥ ४७ ॥

एतावदप्यशक्तः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।

स्वेदत्तमर्दनमूर्ध्वपातनमेतन्नयं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

अथ वा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुभाजि दोलायाम् ।

रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तैन भेषजे योगः ॥ ४९ ॥

निम्बुरसेन संपिष्ट्वा प्रहरं दरदाद्वदम् ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ २५० ॥

इति दरदाकृष्टिः ।

अथ पारदपाकार्थयन्त्राणि । तत्र वालुकायन्त्र-

पातालयन्त्रद्वयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयम् ।

जलयन्त्रद्वयं शिवागमे-

हण्डिकां मृन्मयीं मध्ये रसकर्णिककां वृढाम् ।

सस्यकूपकां कारयित्वा रसयोग्यां विचक्षणः ॥ ५१ ॥

सूतादिचषके तस्या दत्त्वा मुद्रां प्रकल्पयेत् ।

अथवाऽस्या अधशिष्ठं कृत्वा सूक्ष्मं रसादिकम् ॥ ५२ ॥

तेन मार्गेण तस्यान्तः पारदाद्यर्पयेद्विया ।

लोहस्रण्डिकया पश्चालोहहण्ड्या अधो बिलम् ॥ ५३ ॥

ताम्रादिधातुनाऽऽमुद्रा तदुपर्यर्पयेज्जलम् ।

अधोऽग्निं क्रमशः कृत्वा मात्रया ज्वालयेत्सुधीः ॥ ५४ ॥

अष्टमिः प्रहरैर्गन्धो द्विपलः पच्यते रसे (सः) ।
एवं गन्धाभ्रपाकोऽहोरात्रतः परिपच्यते ॥ ५५ ॥

अथ मुद्रादयं यथा—

शुद्धाञ्जननिमं किट्टं किट्टार्धां शमितां कुरु ।
सुवर्णपुष्पनिर्यासं शमितार्धं नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
दक्षिणजद्वेणैव मर्दयित्वा दृढं मिषक् ।
सर्वत्र मुखमुद्रेयं पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ५७ ॥
एतां मुद्रामम्बुयन्त्रसिद्ध्यर्थं दुर्लभां कुरु ।
जलाग्नियोगतो नैव मिद्यतेऽसौ कदाचन ॥ ५८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अन्यच्च—

स्निग्धं लोहरजः स्निग्धमयस्कान्तरजःसमम् ।
छागं शकृच्च रुधिरं वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥ ५९ ॥
लेपनं तु प्रयत्नेन वज्रमुद्रा प्रजायते ।

इति वज्रमुद्रा ।

सिक्थमाढकमादाय तत्खोडशगुणे जले ॥ ६० ॥
प्रक्षिप्याऽऽवर्तयेत्तौहे कटाहे चण्डवाहिना ।
षावत्तिष्ठेदुपर्यस्य जलमङ्गुलपञ्चकम् ॥ ६१ ॥
ततोऽन्यत्काश्यमानं तु जलं तत्राऽऽगलं क्षिपेत् ।
एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावत्तज्जायते घनम् ॥ ६२ ॥
मुद्रायोग्यमतिस्वल्पं गृह्णीयात्तत्प्रयत्नतः ।
तेन मुद्रा विधातव्या जलयन्त्रस्य साधकैः ॥
न मिद्यते जलैरेषा वर्षेणापि कदाचन ॥ ६३ ॥

इति मदनमुद्रा ।

षड्विंशद्भागलवणं चतुर्विंशतिरभ्रकम् ।
शुक्तिद्विदशभागा च गृहीत्वैतन्निषग्वरः ॥ ६४ ॥
एतन्नयं जारयित्वा खोटबद्धं तु कारयेत् ।
तत्खोटं पञ्चपलिकं द्विगुणं छागमांसकम् ॥ ६५ ॥

एतद्द्वयं भर्जयेत्तदतसीतैलमध्यगम् ।
 विधिना भर्जयेत्तावद्यावत्स्यादुडपाकवत् ॥ ६६ ॥
 पश्चादपररालस्य चूर्णं पञ्चपलोन्मितम् ।
 वज्रीक्षीरं दशपलं त्रयं सम्यक्प्रमर्दयेत् ॥ ६७ ॥
 तावलोहघनः कृत्वा यावत्सिक्थकसंनिमम् ।
 एषा मदनमुद्रा च कथिता रसवादिभिः ॥ ६८ ॥

अन्यच्च—

संजारितं सिक्थकिङ्कं पलं शुभ्रोपलं षलम् ।
 पलं सर्जरसं तैलेऽतसीजे भर्जयेन्नयम् ॥ ६९ ॥
 भूर्जपत्ररजस्तत्र लोहकिङ्करजस्तथा ।
 पृथक् षट् शाणतुलितं क्षेपयेत्सर्वमेकतः ॥ ७० ॥
 वज्रीक्षीरेण समर्थं गाढं तन्मदनोपमम् ।
 मुद्रेयं मदनाख्या च जलयन्त्रार्थमीरिता ॥ ७१ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथापरा मदनमुद्रा—

अधस्ताप उपर्यापो मध्ये च रसगन्धकौ ।
 यदि स्यात्सुहृदा मुद्रा मन्दभाग्योऽपि सिध्यति ॥ ७२ ॥
 यदि कार्यमयोयन्त्रं तदाऽन्तर्भूषयाऽन्वितम् ।
 पूर्ववज्जारणा तत्र गन्धकादेरपि स्मृता ॥ ७३ ॥

अथापरा मदनमुद्रा—

लोहसिधान(ङ्घाण)जं चूर्णं पटगं कुडवद्वयम् ।
 लवणं तच्चतुर्थांशं तत्तुर्थांशं च सिक्थकम् ॥ ७४ ॥
 हृदं छागयकृत्स्नण्डं रुधिरं प्रेमर्दितम् ।
 कालंशीकरसैनैव लेपः स्याद्यन्त्रसन्धिके ॥ ७५ ॥
 जलाग्नियोगतो नेयं भिद्यते मदनाभिधा ।
 मुद्रेयं वारियन्त्रस्य कथिता रसवादिभिः ॥ ७६ ॥

मण्डूरचूर्णं विमलं मधुकैर्विमर्दितं किञ्चिद्दु(दु)माम्बुसिक्तम् ।

१ क. कथसमन्वितम् । २ क. रसस्त° । ३ क. प्रमुदित° । ४ क. लशक° । ५ विर-
 सिक्थमेव । वि° ।

विलेपितं यन्त्रविधौ तदस्त्रैर्न मिद्यते नैव च दह्यतेऽग्नौ ॥ ७७ ॥

तूलं च कलिकाचूर्णं निरम्बुक्षीरमर्दितम् ।

जलमुद्रेति कथिता कैश्चित्पारदवेदिभिः ॥ ७८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथ पारदगुणाः—

पाठः खोटो जलौका च भस्म चापि चतुर्थकम् ।

बन्धश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूतस्य भिषगुत्तमैः ॥ ७९ ॥

पाठः पर्पटिकाबन्धः पिष्टीबन्धस्तु खोटकः ।

जलौका पक्कैबन्धाऽस्या भस्म भस्मनिभं भवेत् ।

सूतभस्म द्विधा ज्ञेयमूर्ध्वगं तलभस्म च ॥ २८० ॥

ऊर्ध्वभस्म यथा—

सूतः पञ्चपलः स्वदोषरहितस्तत्तुर्धभागो बलि-

द्वौ टक्कौ नवसागरस्य तुवरीकर्षश्च संमर्दितः ।

कुप्यां काचमुंखस्थितश्च सिकतायन्त्रे त्रिमिर्वासरैः

पक्को वह्निभिरुद्भवत्यरुणभाः सिन्दूरनामा रसः ॥ ८१ ॥

अन्यच्च—

भागो रसस्य त्रय एव भागा गन्धस्य माषः पवनाशनस्य ।

संमर्द्य गाढं सकलं सुमाण्डे तां कज्जलीं काचकृते निदध्यात् ॥ ८२ ॥

संरुध्य मृत्कर्पटकैर्घटे तां मुखे सचूर्णां गुटिकां च दत्त्वा ।

क्रमाग्निना त्रीणि दिनानि पक्त्वा तां बालुकायन्त्रगतां ततः स्यात् ॥ ८३ ॥

बन्धूकपुष्पारुणभं रसस्य भस्म प्रयोज्यं सकालामयेषु ।

निजानुपानैर्मरणं जरां च हन्त्यस्य बल्लः क्रमसेवनेन ॥ ८४ ॥

वाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफरुजि ज्यूषणं साग्निचूर्णं

पित्ते सैलासितेन्दुर्वणवति तुवरा गुग्गुलश्चारुबद्धः ।

चातुर्जातेन पुष्टौ हरनयनफला शालमलीपुष्पवृन्तं

किंवा कान्ताललाटामरणरसपतेः स्यादनुपानमेतत् ॥ २८५ ॥

१ क. 'यत्र वि' । २ ग. 'म्' । ३ ग. 'कवेधः स्या' । ४ ग. 'तुल्यभा' । ५ क. 'च मुविस्थि' ।

अपहरति रोगवृन्तं दृढयति कायं महद्वलं कुरुते ।
 पुत्रशतानि च सूते सिन्दूराख्यो रसः पुंसाम् ॥ ८६ ॥
 स्मरस्योऽऽयुर्नागदग्हनवावानलशिखा
 सखा बह्वेस्तेजोबलरुचिरतावृद्धिमुदिरः ।
 अपि प्रौढस्त्रीणामतुलबलहारी निधुवने
 रसः सिन्दूराख्यो सकलरसराजो विजयते ॥ ८७ ॥
 कृष्णाम्बुं कर्कटीं कोलं कलिङ्गं करमर्दकम् ।
 करीरं चेति षट् कादीन् रसभुग्वर्जयेज्जनः ॥ ८८ ॥
 यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह सेवितः ।
 रसेन्द्रो हरते व्याधिं नरकुञ्जरावाजिनाम् ॥ ८९ ॥
 पारदः सकलरोगहा स्मृतः षड्सो निखिलयोगवाहकः ।
 पञ्चभूतमय एष कीर्तितस्तेन षड्गुणगणैर्विराजते ॥ ९० ॥
 इति पारदगुणाः ।

अथ तलभस्म-

मृतश्चतुष्पलमितः समशुद्धगन्धः
 स्याद्ध्रेमसारपिचुरेकमिदं क्रमेण ।
 संमर्दयेद्विमलदाडिमपुष्पतौये
 घस्रं विमिश्र्य सितसोमलमाषकेण ॥ ९१ ॥
 एतन्निधाय सकलं जलयन्त्रगर्भे
 संमुञ्च्य संधिमुदितेन पुरा क्रमेण ।
 आपूर्य यन्त्रमुदकेन दिनानि चाष्टौ
 वह्निं क्रमेण तदधो विदधीत विद्वान् ॥ ९२ ॥
 पश्चाच्च तज्जलमुदस्य रसं तलस्थ-
 मादाय भाजनवरे सुभिषङ्गनिदध्यात् ।
 संपूज्य शंभुगिरिजागिरिजातनूज-
 मद्याच्छुभेऽहनि रसं वरमेकगुञ्जम् ॥ ९३ ॥
 ताम्बूलिकादलयुतं ससितं पयोऽनु
 पीत्वाऽम्लमाषलवणै राहितं सद्गन्धम् ।
 अद्यात्कियन्त्यपि दिनानि ततो यथेच्छं
 भक्षं भजेदथ नरो विगतामयः स्यात् ॥ ९४ ॥

इति तलमस्म ।

अथ भस्मसूतगुणाः—

अगुरुरतेजाः शुभ्रो वह्निस्थायी स्थिरो धूमः ।

हेमादिधातुभोक्ता तत्कर्ता स्यान्मृतः सूतः ॥ १५ ॥

रसायनं त्रिदोषघ्नो योगवाह्यतिशुक्रलः ।

भस्मसूतोऽखिलातङ्कनाशनस्त्वनुपानतः ॥ १६ ॥

इति भस्मसूतगुणाः ।

अथ कर्पूररसप्रकारः—

गैरिकतुवरीखटिकासैन्धवगडजं रजः कुडवम् ।

प्रत्येकद्वयं हण्ड्यामाधायास्योपरीशजः स्थाप्यः ॥ १७ ॥

कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हण्डी तदास्यापातमुखी (?) ।

अथ तत्संधौ मुद्रां कृत्वा तदधो हुताशनो ज्वालयः ॥ १८ ॥

अर्भणषट्कप्रमितैर्दारुभिरनु नातिदुर्बलस्थूलैः ।

अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्युनिशम् ॥ १९ ॥

तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसंनिभं सूतम् ।

आदाय काचकुम्भे निधाय नवसागरं दद्यात् ॥ २० ॥

संमुद्य चाथ काष्ठैरधार्मणसंमितैः पचदम्लम् ।

चुलीडमरुकमध्ये वितस्तिचतुरङ्गुलावकाशं तु ॥ १ ॥

कर्तव्यं क्रमदहनं तदहः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।

शशिधवलमुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्यत्नात् ॥ २ ॥

बलं वा बलार्धं गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।

दुग्धौदनं तु पथ्यं देयं चास्मै च ताम्बूलम् ॥

हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नूणाम् ॥ ३ ॥

फिरङ्गकरिकेसरी सकलकुष्ठकालानलोऽ-

खिलव्रणविनाशकृद्ब्रणैर्गजातिपूतिप्रणुत् ।

सुवर्णसमवर्णकृद्बलहुताशतेजस्करः

समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥ ४ ॥

इति कर्पूररसः ।

१ क. 'रो क्षमः । २ ग. 'तां मज्जितः सू' । ३ क. 'देयो ह' । ४ क. 'तदास्यानु मु' । ५ ग. 'साशरी' । ६ क. 'वेदप्र' । ७ ग. 'द्वयः प्र' । ८ क. 'राहिक' । ९ ग. 'णजप्रपुतिप्रदः । सु' ।

अथ रसराजः—

क्ष्वेडाहिफेनफलिनीविषमुष्टिदिग्धे
 वस्त्रे निबध्य रसगन्धकखर्पराणि ।
 गौर्यां पचेत्तदनु लावपुटैः शतेन
 सौवर्णबीजजठरे विनियोजितानि ॥ ५ ॥
 निष्पेषयेद्दशदशान्तरतश्च तेषां
 तोयैरपूपमुपकल्प्य विशुष्कमर्के ।
 तत्कर्दमैः प्रतिपुटं प्रविधाय दिग्ध-
 मेवं पुटेदधिशतं रसराज एषः ॥ ६ ॥
 रेतस्तम्भं विधत्ते वपुषि च घनतामग्निमान्द्यं निहन्या-
 द्यक्षमाणं तु क्षणेन क्षपयति सहसा पौरुषं व्यातनोति ।
 उच्चैःशूलप्रमेहानिलकफगदहृद्रोगपाण्डुप्रतिश्या-
 कासश्वासोदराक्षिश्रवणमुखगदानाशु खादत्यवश्यम् ॥ ७ ॥

इति रसराजः ।

अथ दरदेशः—

पञ्चपलं दरदं पलमेकं
 शुद्धबलिं मृदि वह्निगतायाम् ।
 कज्जलिकां विरचय्य तथाऽलं
 माषमिता(तां) विनियोज्य च कूप्याम् ॥ ८ ॥
 विपचेत्सिकतासु दिनं दहनैस्तदनु स्वत एव हिमं च हरेत् ।
 दरदेश इति क्षयनाशकरो भवतीह रसः सकलामयाजित् ॥ ९ ॥
 इति दरदेशः ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तः सारः सूतविधिर्मया ।

नानातन्त्रात्समाकृत्य क्षीरस्य नवनीतवत् ॥ ३१० ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां रसोत्पत्तिक्षणसंस्कारमारणवादकथनं नाम

द्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४२ ॥

अथ त्रिचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथोपरसाः कथ्यन्ते—

गन्धको वज्रवैक्रान्तौ सिन्दूरं बोलगैरिके ।
 समुद्रफेनः खटिकाद्वयं शम्बूकर्ताक्षर्यजे ॥ १ ॥
 कासीसं कान्तपाषाणो वराटी शुक्तिहिङ्गुलौ ।
 कङ्कुष्ठशङ्खभूनागटङ्कुणं च शिलाजतु ॥ २ ॥
 उक्ता उपरसा एते द्रव्यनिर्णयकारिभिः ।

तत्र गन्धकमाह—

श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसा प्लुतम् ।
 दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ॥
 प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥ ४ ॥

वर्णयुक्तमाह—

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
 रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ॥
 वणादिलेबने श्वेतः श्रेष्ठः कृष्णः सुदुर्लभः ॥ ५ ॥

शुद्धत्वमाह—

सदुग्धमाण्डस्थपटस्थितोऽयं शुद्धो मत्सेत्कूर्मपुटेन गन्धः ॥ ६ ॥
 इति गन्धकशुद्धिः ।

अथ गन्धकगुणाः—

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ।
 पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥ ७ ॥
 हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातात्रसायनम् ।
 अशोधितो गन्ध एष कुष्ठसंतापकारकः ॥ ८ ॥
 शुक्रौजःक्षयमाबल्यं करोति च रुचिप्रणुत् ।
 इति गन्धकगुणाः ।

अथ वज्रम्—

दधीच्यस्थिसमुत्पन्नः पविस्तस्य कणाः क्षितौ ॥ ९ ॥
 विकीर्णास्ते तु वज्राख्यां भजन्ते तच्चतुर्विधम् ।

तस्य वर्णमाह—

श्वेतं द्विजामिधं रक्तं क्षत्रियाख्यं तदीरितम् ॥ १० ॥
पीतं वैश्याख्यमुदितं कृष्णं स्याच्छूद्रसंज्ञकम् ।
पुंस्त्रीनपुंसकं तत्तु चतुर्विधमपि स्मृतम् ॥ ११ ॥

तस्य परीक्षा—

वृत्ताः फलकसंपूर्णास्तेजोवन्तो बृहत्तराः ।
पुरुषा हीरकाः प्रोक्ता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ॥ १२ ॥
रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षट्कोणास्ते स्त्रियः स्मृताः ।
त्रिकोणायतना दीर्घा विज्ञेयास्ते नपुंसकाः ॥ १३ ॥
सर्वेषां पुरुषाः श्रेष्ठा वेधका रसबन्धकाः ।
स्त्रीवज्रं देहसिद्धयर्थं क्रमेण स्यान्नपुंसकम् ॥ १४ ॥
विप्रो रसायने प्रोक्तः क्षत्रियो रोगनाशने ।
वादे स वैश्यजातीयो वयसः स्तम्भनेऽन्तिमः ॥ १५ ॥
स्त्री तु स्त्रीणां प्रदातव्या क्लीबं क्लीबे प्रदीयते ।
सर्वेषां सर्वदा योज्याः पुरुषा बलवत्तराः ॥ १६ ॥

अथ वज्रशोधनम्—

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पाचयेत् ।
सप्ताहं कोद्वक्त्राये कुलिशं विमलं भवेत् ॥ १७ ॥

अन्यच्च—

व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं मृदा लिप्तं पुटे पचेत् ।
अहोरात्रात्समुद्धृत्य हयमूत्रेण सेचयेत् ॥ १८ ॥
वज्रीक्षीरेण वा सिञ्च्यत्कुलिशं विमलं भवेत् ।

इति वज्रशोधनम् ।

अथ वज्रमारणम्—

त्रिवर्षारूढकार्पासमूलमादाय पेपयेत् ॥ १९ ॥

त्रिवर्षनागवह्या वा निजद्रावैः प्रपेषयेत् ।
तद्गोलके क्षिपेद्वज्रं रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ २० ॥
एवं सप्तपुटेर्नूनं कुलिशं मृतिमुच्छति ।

अथान्यप्रकारः—

कांस्यपात्रस्थमेकस्य मूत्रे वज्रं समावपेत् ॥ २१ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं वज्रमेवं मृतं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं खरमूत्रेण सेचितम् ॥ २२ ॥
मत्कुणैस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोले कुलिशं क्षिपेत् ।
प्रध्मातं बाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण वै ॥ २३ ॥
भस्मी भवति तद्वज्रं शङ्खशीतांशुसुन्दरम् ॥ २३ ॥
वज्रं समीरकफपित्तगदान्निहन्ति
वज्रोपमं च कुरुते वपुरुत्तमश्रीः ।
शोषक्षयेभ्रमभगंदरमैहमेदः—

पाण्डूदरश्चयथुहारि च घण्टषाण्ड्यम् ॥ २४ ॥

इति वज्रमारणम् ।

अथ वैक्रान्तगुणाः । उक्तं च गौरीमते—

पाण्डुरोगं पार्श्वपीडां किलासं दाहसंततिम् ।
अशुद्धे वज्रवैक्रान्ते कुरुतोऽतौ विशोधयेत् ॥ २५ ॥
वैक्रान्तं वज्रं वच्छोध्यं ध्मातं च हयमूत्रके ।
हिमं तद्भस्म संयोज्यं वज्रस्थाने विचक्षणैः ॥ २६ ॥
वातपित्तानिलध्वासि षड्रसं देहदार्यकृत् ।
पाण्डूदरज्वरश्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत् ॥ २७ ॥

इति वैक्रान्तगुणाः ।

अथ वैक्रान्तमारणम् । उक्तं च गौरीमते—

विक्रान्ता वज्रखण्डा ये वैक्रान्ताख्या भजन्ति ते ।
जातायःशोधनं हिंसा गुणास्तेषां च वज्रवत् ॥ २८ ॥

इति वैक्रान्तमारणम् ।

अथ सिन्दूरम्-

सिन्दूरं निम्बुकद्रावैः पिष्ट्वां वह्नौ विशोषयेत् ।

ततस्तण्डुलतोयेन तथाभूतं विशुध्यति ॥ २९ ॥

सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।

मग्नसंधानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ३० ॥

इति सिन्दूरम् ।

अथ बोलम्-

बोलं रक्तहरं शीतं चक्षुष्यं दीपनं सरम् ।

ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्माशयविशोधनम् ॥ ३१ ॥

इति बोलम् ।

अथ श्यामबोलम्-

श्यामबोलं तीक्ष्णगन्धं दद्रुकण्डूविषापहम् ।

कुष्ठापस्मारबद्धाशोरक्तग्रन्थि च नाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति श्यामबोलम् ।

अथ मानुषबोलम् ।

अपरं मानुषं बोलं सद्योव्रणरुजापहम् ।

मग्नस्थिसंधिजननं त्रिदोषशमनं हिमम् ॥ ३३ ॥

धातुकान्तिषयःस्थैर्यबलौजोवृद्धिकारकम् ।

प्रमेहकुष्ठपिडिकासर्वव्रणविषापहम् ॥ ३४ ॥

इति मानुषबोलम् ।

अथ गैरिकत्रयम्-

गैरिकं किञ्चिदाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते ।

गैरिकं दाहपित्तास्रकफहिध्माविषापहम् ॥ ३५ ॥

चक्षुष्यं वान्तिकण्डूघ्नं शीतं रुक्षमुदरनुत् ।

स्वर्णगैरिकमन्यत्तु श्रेष्ठं सामान्यगैरिकात् ॥

पाषाणगैरिकं त्वन्यद्विकालक्ष्मीविषापहम् ॥ ३६ ॥

इति गैरिकत्रयम् ।

अथ समुद्रफेनः—

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः ।

कर्णस्रावरुजागूथहरः पाचनदीपनः ॥ ३७ ॥

अशुद्धः स करोत्यङ्गमङ्गं तस्माद्विशोधयेत् ।

समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुध्यति ॥ ३८ ॥

इति समुद्रफेनः ।

अथ खटिकाद्वयम्—

खटी दाहास्रनुच्छीता कफघ्नी चक्षुर्बोहिता ।

तद्वत्पाषाणखटिका व्रणपित्तास्रजिह्विमा ॥ ३९ ॥

इति खटिकाद्वयम् ।

अथ शम्बूकः—

शम्बूकः शीतलो नेत्ररुजास्फोटविनाशनः ।

शीतज्वरहरस्तीक्ष्णो ग्राही दीपनपाचनः ॥ ४० ॥

इति शम्बूकः ।

अथ रसाञ्जनम्—

रसाञ्जनं कटु श्लेष्ममुखनेत्रविकारजित् ।

तिक्तोष्णं प्रवरध्वंसि व्रणघ्नं च रसायनम् ॥ ४१ ॥

इति रसाञ्जनम् ।

अथ कासीसद्वयम्—

कासीसद्वयमम्लोष्णं तिक्तं केश्यं वृशोर्हितम् ।

हन्ति कण्डूविषश्वित्रमूत्रकृच्छ्रकफानिलान् ॥ ४२ ॥

इति कासीसद्वयम् ।

अथ कान्तपाषाणः—

चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगदापहः ।

कण्डूपाण्डूदरक्षेण्यमोहमूर्छामलौहहृत् ॥ ४३ ॥

इति कान्तपाषाणः ।

अथ कपर्दिका-

वराटिका त्रिधा प्रोक्ता श्वेतशोणाऽसिता परा ।
 पीता चेतीह चक्षुष्या श्वेतशोणा हिमा व्रणा ॥ ४४ ॥
 असिता बिन्दुभिः श्वेतैर्लाञ्छिता लेखयाऽथ वा ।
 बालग्रहहरी नानाकौतुकेषु च पूजिता ॥ ४५ ॥
 पीता गुल्मयुता पृष्ठे रसयोगेषु पूजिता ।
 सार्धनिष्कप्रमाणाऽसौ श्रेष्ठयोगेषु युज्यते ॥ ४६ ॥
 निष्कप्रमाणा मध्या सा हीना पादोननिष्किका ।
 कपर्दिका हिमा नेत्रहिता स्फोटक्षयापहा ॥ ४७ ॥
 कर्णावाग्निमान्द्यघ्नी पित्तास्रकफनाशिनी ।

इति कपर्दिका ।

अथ शुक्तिका-

शुक्तिका शिशिरा पित्तरक्तज्वरविनाशिनी ॥ ४८ ॥

इति शुक्तिका ।

अथ दरदः-

दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मरः शुक्रतुण्डकः ।
 हंसपादस्तृतीयस्तु गुणवन्तो यथोत्तरम् ॥ ४९ ॥
 चर्मरः शुक्रवर्णः स्यात्स पीतः शुक्रतुण्डकः ।
 जपाकुसुमसंकाशो हंसपादो महोत्तमः ॥ ५० ॥
 अशुद्धां दरदः कुर्यादान्ध्यं क्षैण्यं क्लृप्तं भ्रमम् ।
 मांहं मेहं च संशोध्यस्तस्माद्वैद्यैस्तु हिङ्गुलः ॥ ५१ ॥
 मेघीक्षरेण दरदमल्लवर्गैश्च भावितम् ।
 सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
 कषायनिक्तं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
 हलासकुष्ठज्वरकामलाघ्नं प्लोहामवातो च गरं विनाशयेत् ॥ ५३ ॥
 इति दरदः ।

अथ कङ्कुष्ठम्-

हिमाचलैकदेशे तु कङ्कुष्ठमुपजायते ।
 तदेकं नालिकाख्यं स्यादन्यदेशे कनामकम् ॥ ५४ ॥

पीतप्रभं गुरु स्निग्धं ककुष्ठं शिलया समम् ।
 मृद्वतीव शलाकाभं सच्छिद्रं नलिकामिधम् ॥ ५५ ॥
 रेणुकाख्यं तु ककुष्ठं श्यामपीतरजोनिभम् ।
 तैक्तसत्त्वं लघु प्रायः पूर्वस्माद्धीनवीर्यकम् ॥ ५६ ॥
 ककुष्ठं रेचनं तिक्तं कटुगं वर्णकारकम् ।
 कृमिशोफोदराध्मानगुल्मानाहककापहम् ॥ ५७ ॥

इति ककुष्ठम् ।

अथ शङ्खः—

शङ्खः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः ।
 नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिडकाप्रणुत् ॥ ५८ ॥
 अशुद्धो गुणदो नैष शुद्धोऽम्लैः स गुणप्रदः ।

इति शङ्खः ।

अथ दक्षिणावर्तशङ्खः—

दक्षिणावर्तशङ्खस्तु त्रिकोषघ्नः शुचिर्निधिः ॥ ५९ ॥
 ग्रहालक्ष्मीक्षयक्ष्वेडक्षामैताक्षिक्षयाक्षमी ।

इति दक्षिणावर्तशङ्खः ।

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः—

ताम्रभूमवैभूनागांश्चिंशात्पिष्टान्समेन तान् ।
 गुडगुग्गुलुलाक्षोर्णमत्स्यपिण्याकटुकैः ।
 दृढमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम् ॥ ६१ ॥
 मुञ्चन्ति ताम्रवत्सत्त्वं ते पक्षा अपि बर्हिणाम् ।
 भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठव्रणप्रणुत् ॥ ६२ ॥
 तत्स्पृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जङ्गमम् ।
 विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽग्नितो दृढः ॥ ६३ ॥
 एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणा मताः ।

इति भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

१ क. 'ल्यकास' । २ क. 'मतिकृश्याक्षयी' । ३ ग. 'वमेना' । ४ ग. 'नागाभिक्षापि' ।
 ५ क. 'न' । पुरालाक्षोर्णनाभि स्यान्मत्स्य' । ६ ग. 'लुलाक्षेपीम' । ७ क. 'जैः' । दृढमे' ।

अथ टङ्कणः—

अशुद्धटङ्कणो वान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

अतस्तं शोधयेद्देवं वह्नावुत्फुलितः शुचिः ।

टङ्कणो वह्निकृत्स्वर्णरूपयोः शोधनः सरः ॥ ६५ ॥

विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्मविकारनुत् ।

इति टङ्कणः ।

अथापरष्टङ्कणः—

अपरो नीलकठाख्यटङ्कणो गुणतस्तथा ॥ ६६ ॥

इत्यपरष्टङ्कणः ।

अथ शिलाजतु—

निदाघे घर्मसंतप्ता धातुसारं धराधराः ।

निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्यते ॥ ६७ ॥

मधुरं कटु तिक्तं च जपापुष्पप्रमं च यत् ।

शीतं विपाकेऽपि कटु तत्सुवर्णस्रुतं मवेत् ॥ ६८ ॥

राजतं कटुकं श्वेतं पीतं स्वादु शिलाजतु ।

ताम्रान्मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं च तथा मवेत् ॥ ६९ ॥

यत्तु गुग्गुलुसंकाशं तिक्तं च लवणान्वितम् ।

विपाके कटु शीतं च सर्वभेदं यदायसम् ॥ ७० ॥

वातपित्ते तु सौवर्णं श्लेष्मपित्ते तु राजतम् ।

ताम्रैजं कफरोगे तद्वद्विजं तु त्रिदोषनुत् ॥ ७१ ॥

अथ शिलाजतुशोधनम्—

अथोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे निवाते सममूमिमग्ने ।

चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्याऽऽतपे दत्तमना विधानतः ॥ ७२ ॥

शिलाजतु भेष्टमवाप्य पात्रे निक्षिप्य तोयं द्विगुणं ततोऽस्मात् ।

उष्णं तदध्वं जलमत्र दत्त्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥ ७३ ॥

ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं संतानिकावद्रविराशियोगात् ।

पात्रात्तदन्यत्र ततो निदध्यात्तस्यान्तरं कोष्णजलं निधाय ॥ ७४ ॥

१ क. 'यं गोमयेनाऽऽवृतः' । २ क. 'प्रकं कं' । ३ क. 'ततः स्यात्' । ४ क. 'यत्तम्' ।
५ क. 'रे कोष्णजं' ।

ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र तत्र ।

पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहतं तत्पुनराहरेच्च ॥ ७५ ॥

यदा विशुद्धं जलमच्छमूध्वं प्रसन्नभावान्मलमेत्यधस्तात् ।

तदा त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ॥ ७६ ॥

इति शिलाजतुशोधनम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा—

बह्वौ क्षितं तु निर्धूमं येत्कालिङ्गोपमं भवेत् ।

तुणाग्नेणाम्भसि क्षितमधो गलति तन्नुवत् ॥ ७७ ॥

गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ।

इति शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

अथाशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम्—

अशुद्धं दाहमूर्छामभ्रमपित्तास्रशोषणम् ॥

शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विद्ध्यहम् ॥ ७८ ॥

इत्यशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुगुणाः—

शिलाजतु रसायनं कटुकतिक्तमुष्णं कृमि-

क्षयोदरमिदश्मरीश्वयथुपाण्डुकण्डूहरम् ।

प्रमेहवमिकुष्ठजित्कफसमीरदुर्नासह-

द्वलीपलितमानसौमयसकासकृच्छ्रप्रणुत् ॥ ७९ ॥

इति शिलाजतुगुणाः ।

अथ पक्कः—

पक्को दाहार्तिपित्तास्रशोफघ्नः शीतलः सरः ।

इति पक्कः ।

अथ वालुका—

वालुका लेखनी शीता वणोरक्षतनाशिनी ॥ ८० ॥

इति वालुका ।

अथ रत्नानि-

इन्द्रपक्षीन्द्रसूर्येन्दुमणयः पुष्परागकः ।

वज्रवैदूर्यगोमेदपद्मरागा नवेत्यमी ॥ ८१ ॥

अथोपरत्नानि-

मुक्ताविद्रुमशङ्खाश्च राजावर्तस्तथैव च ।

उपरत्नानि चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ॥ ८२ ॥

रत्नोपरत्नान्येतानि शोधनीयानि यत्नतः ।

अशुद्धानि न कुर्वन्ति गुणात्रोगास्तु तन्वते ॥ ८३ ॥

अथैषां लक्षणं यथा-

श्यामस्यादिन्द्रनीलस्त्वतिममृणतनुश्चाथ गारुत्मतः स्या-

स्त्रीलच्छायोऽतिदीप्तोऽप्यथ मिहिरमणिः सूर्यतप्तोऽग्निमुक्स्यात् ।

चन्द्रांशुः स्पर्शतोऽम्भः स्रवति शशिमणिः पुष्परागस्तु पुष्प-

प्रख्यः श्रीवज्रमुच्चैर्घनसमभिहतं संविशेल्लोहपिण्डे ॥ ८४ ॥

वैदूर्यं यद्विडालेक्षणरुचि गदितं स्याच्च गोमेदरत्नं

गोमूत्राभं विधूमज्ज्वलदनलनिभं पद्मरागं वदन्ति ।

मुक्ताशङ्खप्रवालं सरिदधिपतिजं विश्वविख्यातमेत-

द्राजावर्तं तु पीतारुणमृदुसुरभि क्षोणिजातोत्थमाहुः ॥ ८५ ॥

इति सारसंग्रहात् ।

अथैषां शोधनम्-

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतः शुचि ॥ ८६ ॥

पुष्परागं च कौलित्थकाथयोगेन शुध्यति ।

तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ८७ ॥

रोचनाद्भिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ।

एतान्येतद्युतस्विन्नान्याशु शुध्यन्ति दोलया ॥ ८८ ॥

अथैषां मारणम्-

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः ।

वज्रं विनाऽन्यरत्नानि त्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ८९ ॥

अथैषां गुणाः—

रत्नानि सोपरत्नानि चक्षुष्याणि सराणि च ।
 शीतलानि कषायाणि मधुराणि शुभानि च ॥ ९० ॥
 वृष्याणि मङ्गलान्यायुस्तुष्टिपुष्टिकराणि च ।
 ग्रहालक्ष्मीविषक्षेपपापसंतापजिन्ति च ॥ ९१ ॥
 यक्ष्मपाण्डुप्रमेहार्शःकासश्वासभगंदरान् ।
 ज्वरवीसर्पकुष्ठार्तिशूलकृच्छ्रव्रणामयान् ॥ ९२ ॥
 भ्रन्ति पुष्टियशःकान्तिपुण्यानि च नृणां मृशम् ।

इति रत्नोपरत्नगुणाः ।

अथ विषाणि—

सक्तुको मुस्तकः कौर्मो दार्वाकः सार्षपस्तथा ॥ ९३ ॥
 सैकतो वत्सनामश्च श्वेतशृङ्गी तथैव च ।
 एतानि भैषज्यकृते विषान्यष्टौ हरोद्भिषक् ॥ ९४ ॥
 चित्रमुत्पलकन्दामं संपेयं सक्तुवन्दवेत् ।
 सक्तुकं तद्विजानीयाद्दीर्घवेगं मदोल्बणम् ॥ ९५ ॥
 ह्रस्ववेगं च रोगघ्नं मुस्तकाकृति मुस्तकम् ।
 कूर्माकृति भवेत्कौर्मं दार्वाकोऽहिफणाकृतिः ॥ ९६ ॥
 ज्वरहृत्सार्षपो ज्ञेयः सर्षपाभकणान्वितः ।
 स्थूलसूक्ष्मैः कणैर्युक्तः श्वेतपीतैर्विरोमकः ॥ ९७ ॥
 ज्वरादिसर्वरोगघ्नः कन्दः सैकत उच्यते ।
 यः कन्दो गोस्तनाकारो न दीर्घः पञ्चमाङ्गुलात् ॥ ९८ ॥
 न स्थूलो गोस्तनादूर्ध्वं द्विविधो वत्सनामकः ।
 आशुकारी लघुत्यागी शुक्लः कृष्णोऽन्यथा भवेत् ॥ ९९ ॥
 प्रयोज्यो रोगहरणे जारणायां रसायने ।
 गोशृङ्गवद्विधा शृङ्गी श्वेतः स्याद्बहिरन्तरे ॥ १०० ॥
 एतानि सक्तुकादीनि वातरक्ते त्रिदोषके ।
 मोहोन्मादापस्मृतिषु कुष्ठेषु च नियोजयेत् ॥ १ ॥
 कालकूटो मेषशृङ्गी दार्दुराख्यमथापरम् ।
 हालाहलश्च कर्कोटो ग्रन्थिहार्द्रिकोऽपरः ॥ २ ॥

रक्तशृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रा च पण्डितैः ।
 स्थाज्यानीमानि योगेषु विषाणि दश तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 वृत्तकन्दो मवेत्कृष्णो जम्बीरफलवच्च यः ।
 तत्कालकूटं जानीयाद्वातमात्रं सृतिप्रदम् ॥ ४ ॥
 मेषशृङ्गाकृतिः कन्दो मेषशृङ्गीति कीर्त्यते ।
 वार्दुरं वर्दुराकारमन्तर्नीलं बहिः सितम् ॥ ५ ॥
 हालाहलं कर्कटामं कर्कोटं सृदु चान्तरे ।
 हरिद्राग्रन्थिवद्वन्थिः कृष्णवर्णोऽतिभीषणः ॥ ६ ॥
 मूलाग्रयोः सुवृत्तः स्यादायतः पीतगर्मकः ।
 कञ्जुकाद्यः स्निग्धपर्वा हरिद्रः स्याच्च कन्दकः ॥ ७ ॥
 गोशृङ्गाग्रेऽत्र संक्षिप्ते नासयाऽस्रं प्रवर्तते ।
 कन्दो लघुर्गोस्तनवद्रक्तशृङ्गी तु तद्विषम् ॥ ८ ॥
 शुष्कार्द्रवत्सकिञ्जल्कं मध्ये तत्केसरं विदुः ।
 श्वदंष्ट्रारूपसंस्थाना यमदंष्ट्रेति सोच्यते ॥ ९ ॥
 रसवादे धातुवादे विषवादे कचित्कचित् ।
 वृशैतानि प्रयुज्यन्ते न मेषज्ये रसायने ॥ ११० ॥
 एतेषां मतमाह—

कालकूटो वत्सनामः शृङ्गकश्च प्रदीपनः ।
 हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हरिद्रः सक्तुकस्तथा ॥ ११ ॥
 सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषमेवा अमी नव ।
 कालकूटोऽसितो रक्तबिन्दुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥
 पङ्कोपमो भवति । अयं तु देवासुरसमरेषु मालिनाम्नोऽसुरस्य रक्ततः
 समुत्पन्नस्य पिप्पलसदृशस्य तरोर्निर्यासोऽहिच्छत्रमलयकौक्कुणशृङ्गवे-
 रपर्वतादिषु समुत्पद्यते ।
 वत्सनामः सिन्दुवारसदृशपत्रो वत्सनाभ्याकृतिः समीपेऽस्य वृक्ष-
 वल्लीतृणानि न वर्धन्ते । अयं तु पर्वतद्वौणीषूत्पद्यते ।
 शृङ्गकस्तु गोशृङ्गाकृतिर्द्विशाखोऽस्मिन्शृङ्गे बद्धे गोर्दुग्धं रुधिरं
 भवति । अयमार्द्रकपत्रसदृशपत्रः पङ्किलेषु नदीकच्छेषूत्पद्यते ।
 प्रदीपनो ज्वलदङ्गारसदृशशोणद्युतिर्महादाहकारः खर्जूरपत्राकृति-
 पत्रः समुद्रकच्छेषूत्पद्यते । आघातमात्रो महादाहमुत्पाद्य मारयति ।

हालाहलस्तालपत्राकृतिर्नीलपत्रो गोस्तनाकृतिः कन्दो भवति । एतत्समीपे दूरतो वृक्षादयो नोत्पद्यन्ते । अयं घातमात्रो मृतिदः ।

ब्रह्मपुत्रस्तु ब्रह्मपुत्रनामनदकच्छेषूत्पद्यते । पलाशपत्रसदृशपत्रः पलाशबीजसदृशफलः स्थूलः कन्दो महाप्रभावो रोगहारी रसायनकृच्च ।

हारिद्रो हरिद्राक्षेत्रे हरिद्रापत्रसदृशपत्रो हरिद्राग्रन्थिसदृशग्रन्थिर्महाप्रभावो रसायनकृच्च भवति ।

सक्तुकस्तु सक्तुकेन च पूरितोऽन्तः श्वेतो लोमलः पर्वतदेशेऽसमुत्पद्यते । सौराष्ट्रिकः सुराष्ट्रदेशे जायते । स्नेहपूर्णः कृष्णागरुसदृशः कच्छप-शिरोवत्स्थूलः कन्दः परूषकपत्रसदृशपत्रो महाप्रभावः ।

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो रक्तवर्णकः ।

वैश्यः पीतप्रभः शूद्रः कृष्णामः स तु निन्दितः ॥ १३ ॥

रसायने विषं विप्रो देहपुष्टौ तु बाहुजः ।

कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं वधाय तु ॥ १४ ॥

विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् ।

योगवाहि परं श्लेष्मवातहृत्संनिपातजित् ॥ १५ ॥

इति विषाणि ।

अथ विषशोधनम्—

विषं तु खण्डशः कृत्वा वस्त्रखण्डेन बन्धयेत् ।

गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे ज्यहम् ॥ १६ ॥

गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।

ज्यहेऽतीति तदुद्धृत्य शोषयेन्मृदु पेषयेत् ॥ १७ ॥

शुध्यत्येवं विषं सेवायोग्यं भवति चाऽऽर्तिजित् ।

अथान्यप्रकारः—

खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिवद्धं तु दोलया ॥ १८ ॥

अजापयसि संस्विन्नं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥ १९ ॥

अथान्यप्रकारः—

विषग्रन्थि मले न्यस्य माहिषे दृढमुद्रितम् ।

करीषाग्नौ पचेद्यामं वस्त्रपूतं विषं शुचि ॥ २० ॥

इति विषशुद्धिः ।

अथ विषमारणम्—

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोषणेन च ।

विषं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ २१ ॥

देवादयथासेवितस्य विषस्योत्तारणमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवति
श्रीघोणे हर २ दर २ परं २ वध २ लः २ र २ ली ३ हर मां ३ स २
शं २ क्षव २ क्षी २ ह्री २ भगवति श्रीघोणे यः ३ सं ३ सः ३ वर २
रस ४ खण्डावररूपेह्रीं ३ वर विहंगममानुषयोगक्षेमं वद शेखरि २
खः ३ स्वाहा ।

विद्यायाः स्मृतिमात्रेण प्रणश्यन्ति च गुह्यकाः ।

सप्तजतेन तोयेन प्रोक्षयेद्विषदूषितम् ॥ २२ ॥

उत्तिष्ठति स वेगेन तच्छिखाबन्धने कृते ।

निर्मन्त्रितं यदेतेन दुन्दुभिर्वादयेन्नरः ॥ २३ ॥

कम्बुं वा पटहं वाऽपि श्रूयते यत्र तद्भविः ।

तत्र क्षणेन कुरुते निर्विषं सविषं नरः ॥ २४ ॥

विषभारं यदा दृष्ट्वा मन्त्रमावर्तयेन्नरः ।

तत्क्षणाग्निरिविषत्वं स प्रयाति मृदिवोच्चकैः ॥ २५ ॥

अथ विषसेवनमात्राविधिः—

शरद्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च न शस्यते ।

शस्यते तु विषं शीते हेमन्ते वाऽपि मात्रया ॥ २६ ॥

प्रथमे सार्षपी मात्रा द्वितीये सर्षपद्वयम् ।

तृतीये च चतुर्थे च पञ्चमे दिवसे तथा ॥ २७ ॥

षष्ठे च सप्तमे वाऽपि क्रमवृद्ध्या विवर्धयेत् ।

सप्तसर्षपमात्रेण प्रथमं सप्तकं नयेत् ॥ २८ ॥

१ क. 'र' खर । २ ग. लीडहं । ३ ग. मां २ साशं २ । ४ ग. यः ३ सः २ व २ रं ।
५ क. 'न' च्छित्वा वं । ६ ग. निमन्त्रि । ७ ग. 'तिमदि' ।

क्रमेण ह्यासयेत्तद्वितीये सप्तके विषम् ।
 यवमात्रं विषं सेव्यं तृतीये सप्तके क्रमात् ॥ २९ ॥
 वृद्ध्या हान्या व(च) दातव्यं चतुर्थे सप्तके तथा ।
 यवमात्रं ग्रसेत्स्वस्थो गुञ्जामात्रं तु कुष्ठवान् ॥ १३० ॥
 गुञ्जामात्रं वातरक्ती वातरोगी कफी च ना ।
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य च ॥ ३१ ॥
 तस्मै विषं न दातव्यं दत्तं स्याद्दोषकारकम् ।
 दातव्यं सर्वरोगेषु पित्तरक्तगदं विना ॥ ३२ ॥
 मात्राधिकं यदा मर्त्यः प्रमादान्द्रक्षयेद्विषम् ।
 अष्टौ वेगास्तदा तस्य जायन्ते देहिनो भृशम् ॥ ३३ ॥
 प्रस्वेदः प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।
 दाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे पतनं भुवि ॥ ३४ ॥
 फेनस्तु पञ्चमे वेगे षष्ठे विकलता भवेत् ।
 जडता सप्तमे वेगे मरणं चाष्टमे ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
 विषवेगानिति ज्ञात्वा तत्प्रतीकारमाचरेत् ।

अथ विषे पश्यम्—

घृतं क्षीरं सितां क्षौद्रं गोधूमांस्तण्डुलान्यवान् ॥ ३६ ॥
 मरीचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पानकं हिमम् ।
 ब्रह्मचर्यं हिमं देशं हिमं कालं हिमं जलम् ॥ ३७ ॥
 विषस्य सेवको मर्त्यो भजेदेतद्विचक्षणः ।

अथ विषस्य गुणाः—

विषं रसायनं बल्यं वातश्लेष्मविकारनुत् ॥ ३८ ॥
 कटु तिक्तकषायं च मदकारि सुखप्रदम् ।
 व्यवाधि शीतनुद्वाहि कुष्ठवातास्रनाशनम् ॥ ३९ ॥
 अग्निमान्द्यश्वासकासप्लीहोदरभगंदरान् ।
 गुल्मपाण्डुव्रणार्शांसि नाशयेत्क्रमशो नृणाम् ॥ ४० ॥

इति विषगुणाः ।

अथोपविषाणि—

अर्कक्षीरस्नुहिक्षीरलाङ्गलीकरवीरकम् ।
 गुञ्जाहिफेनौ धत्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥ ४१ ॥

क्वचिद्विषमुष्टिजैपालावपि गणयन्त्युपविषे यथा ।
 स्नुह्यर्कलाङ्गलीगुआहयारिविषमुष्टयः ।
 जैपालोन्मत्ताहिफेना नवोपविषजातयः ॥ ४२ ॥

अथ गुआशुद्धिः—

गुआ काञ्जिकसंस्विन्ना प्रहरं शुध्यति ध्रुवम् ।
 इति गुआशुद्धिः ।

अथ लाङ्गलीशुद्धिः—

लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रसंस्थिता ॥ ४३ ॥
 इति लाङ्गलीशुद्धिः ।

अथ विषमुष्टिशोधनम्—

किञ्चिदाज्येन संमृष्टो विषमुष्टिर्विशुध्यति ॥ ४४ ॥
 इति विषमुष्टिशोधनम् ।

अथ जेपालशुद्धिः—

जेपालं रहितं त्वगङ्कुररसज्ञानिर्मले माहिषे
 निक्षिप्तं त्र्यहमुष्णतोयविमलं खल्वे सवासोर्दितम् ।
 लिप्तं नूतनस्पर्शेषु विगतस्नेहं रजःसंनिभं
 निम्बूकाम्बुविभावितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥ ४५ ॥
 इति जेपालशुद्धिः ।

अथ धतूरबीजशोधनम्—

धतूरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः ।
 कण्डितं निस्तुषं कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥ ४६ ॥
 इति धतूरबीजशोधनम् ।

अथाहिफेनशुद्धिः—

अहिफेनं गृह्णन्नेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा ।
 शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ ४७ ॥
 इत्याहिफेनशुद्धिः ।

अथार्काद्युपविषाणां गुणाः—

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् ।

निहन्ति प्लीहगुल्मार्शोयकृच्छलेष्मोदरकिमीन् ॥ ४८ ॥

इत्यर्कगुणाः ।

अथ सेहुण्डगुणाः—

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।

शूलमाष्ठिलिकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ ४९ ॥

हन्ति दोषान्विषप्लीहकुष्ठोन्मादाश्मपाण्डुताः ।

इति सेहुण्डगुणाः ।

अथ कलिकारीगुणाः—

कलिकारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् ॥ १५० ॥

तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ।

इति कलिकारीगुणाः ।

अथ गुञ्जागुणाः—

गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा भेदिनी श्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

केश्या वृष्या कुष्ठकण्डूशुक्रलुप्तव्रणापहा ।

त्वच्या नेत्रामयहरी श्लेष्मपित्तव्रणापहा ॥ ५२ ॥

इति गुञ्जागुणाः ।

अथ करवीरगुणाः—

करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् ।

लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं मक्षितं विषवन्मतम् ॥ ५३ ॥

इति करवीरगुणाः ।

अथ विषमुष्टिः—

विषमुष्टिस्तिक्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा ।

सारमेयविषोन्मादहरो मदकरः सरः ॥ ५४ ॥

इति विषमुष्टिः ।

अथ जैपालगुणाः-

जैपालोऽतिगुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ।

तीक्ष्णो दाहकरः प्लीहगुल्मोदरविबन्धनुत् ॥ ५५ ॥

इति जैपालगुणाः ।

अथ धतूरः-

धतूरो मदवर्णाग्निवान्तिकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ।

उष्णो गुरुर्वणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ ५६ ॥

इति धतूरः ।

अथाहिफेनः-

आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ।

मदतृड्दाहकृच्छुकस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ ५७ ॥

अतीसारं ग्रहण्यां च हितं दीपनपाचनम् ।

सेवितं दिवसैः कैश्चिद्भ्रमयत्यन्यथाऽऽर्तिकृत् ॥ ५८ ॥

इत्यहिफेनः ।

इत्युपविषाणि ।

अथाभ्रसत्त्वपातनविधिः-

भावेचूर्णितं त्वभ्रं दिनैकं काञ्चिकेन च ।

रम्भासूरणजैर्नीरैर्मूलकोत्थैश्च मेलयेत् ॥ ५९ ॥

तुर्यांशटङ्कणेनैव क्षुद्रमत्स्यैः समं पुनः ।

महिषीमलसंमिश्रान्विधायास्याथ गोलकान् ६० ॥

खराग्निना धमेद्गाढं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् ।

मारितं ताम्रवदभ्रपारदाभ्यां निषेवयेत् ॥ ६१ ॥

सत्त्वमभ्रस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ।

विशेषात्पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ६२ ॥

नानेन सदृशं किञ्चिद्भ्रपज्यं पुंस्त्वकृत्परम् ।

इत्यभ्रकसत्त्वम् ।

अथ तालकसत्त्वम्-

लाक्षाराजितिलाञ्जिशुं टङ्कणं लवणं गुडम् ॥ ६३ ॥

तालकार्धेन संमिश्रं मूषायां स्थिरमाजने ।

रुद्ध्वा पुटेदधोयन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ ६४ ॥

जैपालसत्त्ववातारिबीजमिश्रं च तालकम् ।

कूपिस्थं वालुकायन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ ६५ ॥

इति तालकसत्त्वम् ।

अथाभ्रकयुतिः—

अगस्त्यपत्रनिर्यासमर्दितं सूरणस्थितम् ।

अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोपमम् ॥ १६६ ॥

इत्यभ्रकयुतिः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रसोपरसविषोपविषाभ्रसत्त्वादिकथनं नाम

त्रिचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथारिष्टज्ञानोपायः—

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।

यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥

आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः संप्रयोजिताः ।

भवन्ति भिषजां भूत्यै कृतज्ञ इव भूभुजि ॥ २ ॥

क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिवाधमे ।

अयशो देहसंदेहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥ ३ ॥

विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टारिष्टसंज्ञया ।

तदिदानीं मृतासूनां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।

अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ ५ ॥

केचिच्च तद्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।

दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवेत् ॥

दोषाणां शमनाच्छाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ ६ ॥

इति वारम्भटात् ।

अथ यूपसागरात्—

यद्युत्तिष्ठत्यनामा भुवि निहितकरस्योन्नममध्यमस्य

प्रायो मृत्युः समीपे षपुरपि च भवेद्यस्य वा वस्तगन्धिः ।

हुंकारो यस्य शीतो हुतवहसदृशा फूत्कृतिः साऽपि तद्व-
 क्षामिस्थानं गुदं च म्रियत इह नरः कम्पते यस्य तालु ॥ ७ ॥
 अरुन्धतीं विष्णुपदं च गङ्गां ध्रुवं न यः पश्यति मातृबिम्बम् ।
 स याति शीघ्रं परलोकयात्रां कर्तुं समुत्सृज्य सुतादिभृत्यम् ॥ ८ ॥
 नासाग्रस्थितया कराङ्गुलिकया नो दृश्यते पूर्णिमा-
 चन्द्रो येन दिनावसानसमये जीवेत्स एकं दिनम् ।
 संरक्तोर्ध्वविलोचनो हुतवहस्पर्शोऽलि देहच्छविः
 स्थूलोष्ठो दिवसद्वयेन मरणं धत्ते सुधाया अपि ॥ ९ ॥
 शोणास्यः समनोभ्रमो हृदयरुग्णः श्यावजिह्वातलो
 घूर्णेद्वर्धरनिस्वनस्त्रिदिवसान्मृत्योर्वशः स्यान्नरः ।
 नासाग्रे रसनाग्रमोष्ठयुगलं पश्येन्न यश्चक्षुषा
 मृत्युं याति चतुर्थकेऽह्नि मनुजः पीतामृतोऽपि भुवम् ॥ १० ॥
 अम्मःसेकसमीरतोऽपि पुलको नो यस्य पञ्च क्षपा
 जीवेत्सोऽथ हृद्द्विपाणि झटिति स्नातस्य शुष्यत्यपि ।
 पष्ठेऽसौ म्रियतेऽह्नयथो मुनिदिने पश्येद्भुवोरन्तरं
 नो यः कर्णयुगं च यस्य बलितं स्वस्थानतः किञ्चन ॥ ११ ॥
 शैत्यं यस्य नि(न)हन्ति चण्डकिरणः संतापकारी शशी
 नो वा वेत्ति हिमाहिमेऽष्टमादिने प्राणानसौ मुञ्चति ।
 कर्णे दण्डविघाततो न हि भवेद्राजी(गी)निमित्तं विना
 बाधिर्यं भवतीह यस्य नवमे घस्त्रे स गच्छेन्मृतिम् ॥ १२ ॥
 आत्मानं सकृदीक्षते विशिरसं तैले जले वा घृते-
 प्यादर्शादिषु वासरे स दशमे लोकान्तरं गच्छति ।
 आकृष्टा अपि न स्फुटन्ति च कराङ्गुल्यो यदीयास्तथा
 यद्वत्तं बलिमाहरन्ति करटा नास्येशघस्त्रे मृतिः ॥ १३ ॥
 अन्येषां वपुरीक्षते गतशिरोऽकस्माद्विलोमाथ वा
 प्राणान्मुञ्चति निश्चितं गद्युतः स द्वादशे वासरे ।
 विच्छायः सहसा त्रयोदशदिने स्यान्मृत्युवश्यस्तदा
 गच्छेत्पञ्चदशे मृतिं यदि विधुं पश्येत्समस्तासितम् ॥ १४ ॥
 यान्तीं व्युत्क्रमतो नदीं च कलयेद्योऽसौ कलावासरे
 घस्त्रे सप्तदशे तु पश्यति तरुं यः शुष्कमार्द्रच्छदम् ।
 मृत्योऽष्टादशके दिने व्यसुरहो बुद्धिर्यदीया निशि
 स्याद्व्यत्यासतया तदग्रिमादिने मृत्योर्वशो मानवः ॥ १५ ॥

यस्तारा न समीक्षते स गमयेद्दक्षिणं तथा विंशतिं
 पश्येद्योम धरामिवैष गमयत्येवैकविंशं दिनान् ।
 यः पश्येत्सहसा रविं सविवरं द्वाविंशतिं वासरान्
 जीवेत्सोऽथ विलोमं च कलयेद्दक्षिणं योविंशतिम् ॥ १६ ॥
 यो ह्रस्वः सहसा भवेत्स तु चतुर्थस्रैश्च दीर्घोऽग्निमे
 मृत्युं याति तदग्निमेषु तु दिनेष्वाराच्छवं वीक्षते ।
 धूलीर्दिक्षु समीक्षते दिवि दिवा तारास्तथा विद्युतं
 व्यभ्रायां धनुरैन्द्रमस्य मरणं मासे द्वितीये भवेत् ॥ १७ ॥
 दीपे नाशमुपागते न लभते गन्धं च संप्रेक्षते
 स्वच्छायां गतमस्तकामथ शृणोत्युद्दामघण्टारवम् ।
 मासे याति तृतीयके यमपरं लोकं चतुर्थे तु यत्
 शीर्षे न्यश्नति चित्रवर्णशरदा कुर्वन्विचित्रां क्रियाम् ॥ १८ ॥
 मार्गे पङ्क्युतेऽथ वा सरजसि स्थात्खडितं यत्पदं
 मर्त्यः प्रञ्चममास्ययं मरणतामाप्नोति निःसंशयम् ।
 ज्योतिर्यस्य न दीप्यते नयनयोर्द्वेऽङ्गुलीपीडिते
 षष्ठे मासि विपद्यते स नियतं पीताऽमृतोऽपि ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 पीत्वा वारि तुषा न याति सहसा वृद्धिर्वराङ्गे भवे-
 न्द्रुक्तान्नस्य न यस्य तृप्तिरसकृन्मासे व्यसुः सप्तमे ।
 यः पश्येद्विविधानिहरणमयतस्त्वन्वयान्स मासाष्टकं
 सूर्यं श्यामहृदं विचित्रमथ वा जीवेत्स मासान्नव ॥ २० ॥
 श्यावौ स्तः श्रवणौ करौ सचरणौ नासा च भेदं मुखं
 पायुश्च स्फुटमेष जीवति जनः स्वास्थ्येन मासान्वश ॥ २१ ॥
 प्रभवति पटुहृष्टः केसरामः कृशानुः
 शशधरसमलेखाधारिणीनां ललाटे ।
 भवति हि धमनीनां जालवान् मालवेशो
 ह्यतिथिरिव स देही मासि चैकावशे स्यात् ॥ २२ ॥
 यस्याङ्गादुपयाति फुल्लकुसमस्तोमोपमः प्राणिनो
 गन्धः संघति मृत्युरस्य नियतं स्वल्पैर्दिनैः खङ्गतः ।
 वैकृत्यं स्वरवर्णकेशनयनत्वङ्मांसबुद्धीन्विय-
 घ्राणेषु प्रपतन्ति यस्य सहसा मन्त्राणि व्रस्तून्यपि ॥ २३ ॥

यः पश्येत्पतिविम्बमात्मवपुषश्छिन्नं जलौघेष्वसौ
रोगी जीवति नेति किञ्चिदुदितं नृणामरिष्टं मया ॥ २४ ॥
इति धूपसागरसत् ।

उक्तं च रसमञ्जरीम्-

अकस्माच्चित्तविकृतिरकस्मात्पुरुषो वरः ।
अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः संनिपातस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
शरीरं शीतलं यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ २६ ॥
द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्दे प्रकुप्यति ।
यश्चाकस्मान्न शृणोति गतायुषममुं वदेत् ॥ २७ ॥
जीवं विष्णुपदत्रयं सुरपदं सन्मातृकामण्डलं
तारापुञ्जमरुन्धतीमहिमगोः ह्युक्तं ध्रुवं लाञ्छनम् ।
एतेष्वेकमपि स्फुटं तु पुरुषः पश्येन्न यः प्रेक्षितं
सोऽवश्यं विशतीह कालवदने संवत्सरादूर्ध्वतः ॥ २८ ॥
स्थूलाङ्गोऽपि कृशः कृशोऽपि सहसा स्थूलत्वमालम्बते
श्यामो वा कनकप्रभो यदि भवेद्दौरोऽपि कृष्णच्छविः ।
झूरो भीरुरपीह धर्मनिपुणो शान्तो विकारी पुमा-
नित्येवं प्रकृतेरुशन्ति चलनं मासेऽष्टमे मृत्युदम् ॥ २९ ॥

अथ छायापुरुषलक्षणम्-

अथातः संप्रवक्ष्यामि छायापुरुषलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥ ३० ॥
कालो दूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्ष्यते ।
तं वक्ष्यामि समासेन यथोद्दिष्टं शिवागमे ॥ ३१ ॥
एकान्ते विजने गत्वा कृत्वाऽऽदित्यं च पृष्ठतः ।
निरीक्षेत निजां छायां कण्ठदेशे समाहितः ।
ततश्चाऽऽकाशमीक्षेत ततः पश्यति शंकरम् ॥ ३२ ॥
॥ ॐ ह्रीं परब्रह्मणे नमः । इति मन्त्रः ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततः पश्यति शंकरम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूपधरं हरम् ॥ ३३ ॥

षण्मासाभ्यासयोगेन भूचराणां पतिर्भवेत् ।
 वर्षद्वयेन हे नाथ कर्ता हर्ता स्वयं प्रभुः ॥ ३४ ॥
 त्रिकालज्ञत्वमाप्नोति परमानन्दमेव च ।
 सतताभ्यासयोगेन नास्ति किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३५ ॥
 तद्रूपं कृष्णवर्णं यः पश्यति व्योम्नि निर्मले ।
 षण्मासान्मृत्युमाप्नोति स योगी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 पीते व्याधिर्भयं रक्ते नीले हत्यां विनिर्दिशेत् ।
 नानावर्णस्वरूपेऽस्मिन्नुद्वेगो जायते महान् ॥ ३७ ॥
 पादे गुल्फे च जठरे विनष्टे मृत्युमादिशेत् ।
 अर्धवर्षेण वर्षेण क्रमाद्वर्षद्वयेन च ॥ ३८ ॥
 विनष्टे दक्षिणे बाहौ स्वबन्धुम्रियते ध्रुवम् ।
 वामे बाहौ तथा भार्या विनश्यति न संशयः ॥ ३९ ॥
 शिरोदक्षिणबाहुभ्यां विनाशे मृत्युमादिशेत् ।
 अशिरा मासमरणं विना जङ्घ्वे दिनं नव ।
 अष्टभिः कन्धरानाशे छायालुप्ते च तत्क्षणात् ॥ ४० ॥

इति च्छायापुरुषलक्षणम् ।

इति योगतरङ्गिण्यामरिष्टकालज्ञानच्छायापुरुषलक्षणकथनं नाम
 चतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ पञ्चवत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ नाडीपरीक्षा—

सद्यः स्नातस्य मुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः ।
 क्षुत्तृषार्तस्य सुप्तस्य नाडी सम्यङ्मन बुध्यते ॥ १ ॥
 अङ्गुष्ठमूलभागे या धमनी जीवसाक्षिणी ।
 तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ २ ॥
 स्त्रीणां मिषग्वामहस्ते वामे पादे च यत्नतः ।
 शास्त्रेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवेन च ॥ ३ ॥
 एकाङ्गुलं परित्यज्याधस्तादङ्गुष्ठमूलतः ।
 परीक्षेद्भूतवच्चासावभ्यासादेव जायते ॥ ४ ॥

अग्रे वातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला ।
 अन्ते श्लेष्मविकाराऽथ नाडी ज्ञेया बुधैः सदा ॥ ५ ॥
 सर्पजलौकादिगतिं धत्ते कुपिते प्रमञ्जने नाडी ।
 पित्ते तु काकलावकमण्डूकादेस्तथा चपलाम् ॥ ६ ॥
 राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
 कुक्कुटस्य गतिं किं वा नाडी धत्ते कफोल्बणा ॥ ७ ॥
 मुहुः सर्पगतिं नाडी मुहुर्मेकगतिं तथा ।
 वातपित्तोल्बणा धत्ते दाहपीडासमन्विता ॥ ८ ॥
 सर्पहंसगतिं तद्वद्वातश्लेष्मवती वहेत् ।
 हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विताऽधरा ॥ ९ ॥
 काष्ठकुड्यो यथा काष्ठं कुड्यते चातिवेगतः ।
 स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपातेन जायते ॥ १० ॥
 स्पन्दन्ते चैकमानेन त्रिंशद्वाहं यदाऽधरा ।
 स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ।
 स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ ११ ॥
 जिह्वं जिह्वं कुटिलकुटिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
 स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशं च सूक्ष्मा ।
 नित्यं कण्ठे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा
 मावैरेवं बहुविधतरैः संनिपातादसाध्या ॥ १२ ॥
 पूर्वं पित्तगतिं प्रमञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रती
 स्वस्थानान्द्रमणं मुहुर्विदधती चक्राधिरूढेव या ।
 भीमत्वं दधती कलापिगतिका सूक्ष्मत्वमातन्वती
 नो साध्यां धमनीं वदन्ति विबुधा नाडीगतिज्ञानिनः ॥ १३ ॥
 गम्भीरा या भवेन्नाडी तां वदेन्मांसवाहिनीम् ।
 ज्वरवेगेण धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ १४ ॥
 कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ।
 मन्दोग्रेः क्षीणघातोश्च नाडी मन्दतरा मता ॥ १५ ॥
 असूक्ष्मपूर्णा भवेत्कोष्णा सामा गुर्वी मरीचिनी ।
 लघ्वी वहति दीप्ताग्रेस्तथा वेगवती मता ॥ १६ ॥

१ ग. 'तेन का' । २ क. 'नी' । मन्द मन्दकुं । ३ क. रङ्गवे । ४ क. कदाचिदपि वा
 हू । ५ ग. 'धीवरी भवेत्' किं ।

चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ।
 शीघ्रा नाडी मलापते दिनार्धेऽग्निसमो ज्वरः ॥ १७ ॥
 दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये श्रियते ध्रुवम् ।
 मृत्युकाले मवेन्नाडी शीर्णा डमरुकोपमा ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नाडीपरीक्षाकथनं नाम पञ्चचत्वारिंश-

शस्तरङ्गः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ जिह्वापरीक्षा—

पीता जिह्वा खरस्पर्शा स्फुटिता मासतेऽधिके ।
 रक्ता श्यामा मवेत्पित्ते कफे शुभ्राऽतिपिच्छला ॥ १ ॥
 कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा ।
 मिश्रिते मिश्रिता ज्ञेयाऽरिष्टे लक्षणवर्जिता ॥ २ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां जिह्वापरीक्षाकथनं नाम षट्चत्वारिंश-

स्तरङ्गः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ स्वप्नाः—

शुभाशुभं भाविफलं ब्रूते स्वप्नो नृणां यतः ।
 अतस्तदिह विज्ञातुं सामिस्वप्नं ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥
 स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविषाकिनः ।
 षड्भिर्भासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्भासैस्तृतीयके ॥ २ ॥
 चतुर्थे प्रहरे स्वप्नो मासैकेन फलप्रदः ।

अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ॥ ३ ॥

धारीहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।

विष्टानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेऽवगम्यागमनं च धन्यम् ॥ ४ ॥

१ ग श्यामाऽधिके पिते पीता मृदे कफे सितारङ्गः । २ ग मिश्रके मिश्रदोषा वाऽरिः ।
 ३ ग शुभस्वप्ने । ४ ग गोवृषकुञ्जः ।

स्वप्नेषु वीक्षते यस्तु राजानं कुञ्जरं हयम् ।
 सुवर्णं वृषभं गां च कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥ ५ ॥
 प्रासादाग्रेऽन्नमश्नाति यो वा तरति सागरम् ।
 अपि दासकुले जातः स राजा नियतं भवेत् ॥ ६ ॥
 दीपं वा फलितं वृक्षं कन्यां चक्रं ध्वजं रथम् ।
 लभते यः पुमान्स्वप्ने राज्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥
 मानुषस्य तु मांसानि यस्तु स्वप्नेषु भक्षयेत् ।
 अपक्रान्धेव सर्वाणि शृणु तस्य तु यत्फलम् ॥ ८ ॥
 पदे पञ्चशतीलाभः सहस्रं दक्षिणे भुजे ।
 मस्तकाशनतो राज्यं मन्त्रितां हृदयाशनात् ॥ ९ ॥
 उपानहौ ध्वजं चक्रं लब्ध्वा यः प्रतिबुध्यते ।
 असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ॥ १० ॥
 नावमारुह्य यः स्वप्ने नदीं तु विपुलां तरेत् ।
 प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रमागमनं पुनः ॥ ११ ॥
 दन्ता यस्य विशीर्यन्ते केशा यस्य पतन्ति च ।
 धननाशो भवेत्तस्य व्याधिपीडाऽप्यसंशयम् ॥ १२ ॥
 अभिद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिनोऽथवा ।
 वानरो वा वराहो वा तस्य राजकुलान्द्रयम् ॥ १३ ॥
 स्वप्नेऽभ्यक्तस्तु रजसा तैलेन च घृतेन च ।
 स्नेहेन वा तथाऽन्येन व्याधिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १५ ॥
 कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १६ ॥
 पीताम्बरधरा नारी पीतगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
 श्वेताम्बरधरा नारी श्वेतमाल्योपशोभिता ।
 अवगूहति यं स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ १८ ॥
 वपनं च विवाहं च स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
 स्वगृहे नर्तनं चैव मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १९ ॥
 आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति ।
 व्याधिमिमुच्यते रोगी स्वस्थस्तु श्रियमाप्नुयात् ॥ २० ॥

यस्तु श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
 द्रव्यलाभो भवेत्तस्य संपूर्णो दशमे दिने ॥ २१ ॥
 निगडैर्वध्यते यस्तु पाशैर्वा बध्यते भृशम् ।
 सुपुत्रो जायते तस्य प्रतिष्ठां च स विन्दति ॥ २२ ॥
 रक्तं पिबति यः स्वप्ने सुरां वाऽपि कथंचन ।
 ब्राह्मणो लभते विद्यामितरस्तु धनं बहु ॥ २३ ॥
 क्षीरं पिबति यः स्वप्ने सफेनं दोहनीकृतम् ।
 अहोभिर्दशभिश्चैव प्राप्नोत्यर्थं न संशयः ॥ २४ ॥
 नवौदनं पयःपानं धनलाभकरं परम् ।
 श्वेतमालयाम्बरं छत्रं चन्दनं च धनप्रदम् ॥ २५ ॥
 आसनं शयनं यानं शरीरे वाहने गृहे ।
 ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥
 यस्तु मध्ये तडागस्य भक्षयेद्दधिपायसम् ।
 निषण्णः पौष्करे पत्रे स भवेद्धरणीधवः ॥ २७ ॥
 रक्तं देहात्स्वेद्यस्य यः स्नायाद्बुधिरेण वा ।
 शिरौ वा छिद्यते यस्य तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥
 खरोट्टमाहिषं यानमेकाकी योऽधिरोहति ।
 तत्रस्थः प्रतिबुध्येत मरणं तस्य निर्दिशेत् ॥ २९ ॥

तथोक्तं शार्ङ्गधरे—

स्वप्नेषु नयान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
 व्यङ्गांश्च विकृतान्कृष्णान्सपाशान्सायुधानपि ॥ ३० ॥
 बध्नतौ निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
 महिषोष्ट्रखरारूढान् स्त्रीपुंसौ यस्तु पश्यति ॥ ३१ ॥
 स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ।
 अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥ ३२ ॥
 श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ।
 यस्य नेत्रे विलीयते दीपो निर्वाणातां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
 तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ।
 पक्वान्नं लभते स्नाति विशेत्कूपं च मानवः ॥ ३४ ॥

स स्वस्थो लभते रोगं रोगी वात्येव पञ्चताम् ।
 दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ॥ ३५ ॥
 स्नानं कुर्यादुषस्येव दद्याद्धेमतिलांस्तथा ।
 पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये स्वपेत् ॥ ३६ ॥
 कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ।
 स्वप्नेषु यः सुरान्भूपाञ्जीवतः सुहृदो द्विजान् ॥ ३७ ॥
 गोसमिन्द्वाग्नितीर्थानि वीक्ष्यन्सुखमवाप्नुयात् ।
 तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ॥ ३८ ॥
 आरुह्य सौधगोशैलकरिबाहान्सुखी भवेत् ।
 शुभ्रपुष्पाणि बासांसि मांसमस्यफलान्यपि ॥ ३९ ॥
 प्राप्य रोगी सुखी भूयात्स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ।
 अगम्यागमनं लेपो विष्ठया रुदितं मृत्तिः ॥ ४० ॥
 आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ।
 जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका चापि यं वशेत् ॥
 रोगी स भूयादारोग्यः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां स्वप्नकथनं नाम सप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४७ ॥

भयादृष्टत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ दूतविज्ञानीयम्—

दूरादेव यथा वह्निर्धूमाद्विज्ञायते जनैः ।
 साध्योऽसाध्यस्तथा रोगी ज्ञायते दूतचेष्टया ॥ १ ॥
 स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा
 ताम्बूलास्यः सुशीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रशस्तोऽत्र दूतः ॥
 शस्ता योषिन्न दूत्ये न च जनयुगुलं नाङ्गहीनो न रोगी
 शोकार्तो वा रुदन्वा नतहतपतितभ्रष्टशब्दान्बुवाणः ॥ २ ॥
 आगत्योपाश्रयेद्यो बलमथनदिशं पश्चिमामुत्तरां वा
 शंभोः काष्ठां स शस्तः परदिशि न मुषाङ्गारमस्मादिसंस्थाः ।
 रक्तस्रग्गन्धबद्धास्तृणलगुडदलच्छेदिनः पक्कतैलाभ्यक्ता
 वक्षोजनासालकनिहितकरा ये च विक्षितकेशाः ॥ ३ ॥

तथोक्तं रसमञ्जर्याम्—

दूतो रक्तकषायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डित-
 स्तेलाभ्यक्तवपुर्मयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णक्षणः ।
 मस्माङ्गारकपालपांशुमुशलीसूर्येऽस्तगे व्याकुलो
 यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः ॥ ४ ॥
 याभ्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदस्थिताः ।
 ये वैद्यमुपसर्पन्ति दूतास्ते स्युर्विग्रहिताः ॥ ५ ॥

कतुहरनयनकराम्बुधिमुनिरसवेदाग्निचन्द्रदिग्दुर्गाः ।

जीवन	६	३	२	४	७	६	४	३	१	१०	९
मरण.	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	अं
प्रश्ननि-	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
र्णयचक्रम	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह

विन्यस्याधो विलिखेदादीन्हान्तांस्तथा वर्णान् ॥ ६ ॥

खण्डान्त्यस्वरवर्जानश्च कृत्वाऽचो हलश्च पृथक् ।

दूतातुरयोर्नाम्नोर्वसुमिः संशोधितासु संख्यासु ।

जीवत्यधिके रोगी त्रियते हीने समे व्याधिः ॥ ७ ॥

दूतनामाक्षरसंख्याया रोगिनामाक्षरसंख्यायामधिकायां रोगी जीवति
 हीनायां त्रियते समायां व्याधिश्चिरं तिष्ठतीति विवेकः ।

अत्रोदाहरणम्—

देवदत्तस्य रुग्णस्य नामाक्षराङ्काः ४८ अष्टमागशेषः । यज्ञदत्तना-
 माक्षराङ्काः ५९ अष्टमागशेषः । एवमत्र देवदत्तस्य मरणं निर्दिशेत् ।

दूतास्योदितवर्णवृन्दमाखिलं द्वेधा त्रिधा च त्रिभि-

भेक्ता व्योमनि मृत्युमाशु विवदेदन्यत्र संजीवनम् ॥ ८ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां दूतलक्षणं नामाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४८ ॥

अथ नवचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ शकुनाः-

साध्यासाध्यत्यमाख्यान्ति शकुनास्तु शुभाशुभाः ।
अतोऽभिधास्ये शकुनांस्तद्विज्ञातुं रुजावताम् ॥ १ ॥
धाने मातङ्गविप्रास्तुरगवृषफलच्छत्रमांसोदकुम्भा
योषित्पुत्रान्विता वा सुरभिरपि तथा खञ्जरीटा मयूराः ।
वीणा भेरीमुदङ्गाम्बुजपटहरवा वेदमाङ्गल्यघोषा-
श्वाषाः सिद्धाञ्जभूमृत्कुसुमपुरवधूचन्दनाद्याः प्रशस्ताः ॥ २ ॥
एणः काकोऽपसव्ये शुभ इह कथितः सव्यतः सारमेय-
श्चक्रीवानाखुबभूशफरिदधिपयोरूप्यगोमायुमेषाः ।
प्रेतो नीरोदनश्च ज्वलदनलशिखा श्वेतवस्त्रो ध्वजो वा
चित्ते शस्तेऽत्र सिद्धिः प्रभवति भिषजो नान्यथा किं बहूक्तैः ॥ ३ ॥

तथा चोक्तं शार्ङ्गधरे-

चिकित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।
यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं नै शोभनम् ॥ ४ ॥
वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च सुखावहम् ॥ ५ ॥
दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
वामगा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्धिदाः ॥ ६ ॥
पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नात्र साधकाः ।
दग्धादिभिर्दिनकृत्यक्ता धूमिकायां स यास्यति ॥ ७ ॥
दीप्ता यत्रास्त्यसौ शेषाः पञ्च शान्ताः शुभा दिशः ।

प्रभाते दग्धमीशाना दिग्दीप्तैर्धूमितानना ।

प्रत्येकमष्टप्रहरैर्मुक्तेऽष्टौ मास्करो दिशः ॥ ८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां शकुनविचारो नामैकोनपञ्चा-

शस्तरङ्गः ४९ ॥

अथ पञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ वर्णस्वरविचारः—

वर्णाङ्कात्मनि मण्डले अइउएओकादिवर्णाह्लितै-

रूपत्वा ङक्षत्रजं शमप्यथ तिथीन् सर्वांश्च पङ्क्तिक्रमात् ॥

अर्कग्लौगुरुशुकसौरिकुजविच्छून्यान्यथाधः क्रमा-

त्पौष्णादीन्यपि सप्तमानि च पुरावत्पञ्च पञ्चाग्रतः ॥ १ ॥

आख्यायाः प्रथमाक्षरं भवति यत्कोष्ठे ततः कोष्ठको

बालाख्यश्च कुमारकोऽप्यथ युवा वृद्धो मृतश्च क्रमात् ॥

भं वारश्च तिथिस्वरा भवति चेदेतन्मृताख्यं तदा

मृत्युर्निश्चयतोऽन्यथा सकृदिति प्रोक्तो नृणां निश्चयः ॥ २ ॥

उक्तं च सुधासागरे—

किञ्चिद्भामकरो बालः कुमारस्त्वर्धलाभकृत ।

सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धो हानिं मृतो मृतिम् ॥ ३ ॥

अस्वरो मेषसिंहालिरिः कन्याद्वन्द्वकर्कटाः ।

उस्वरो मीनधनुषी एस्वरस्तु तुलावृषौ ॥ ४ ॥

ओस्वरो मृगकुम्भौ च राशीनां च ग्रहस्वराः ।

एतैर्मासा अपि ज्ञेयाः—

यत्र मृतमासे मृततिथिर्मृतनक्षत्रं मृतवारश्च । तत्रावश्यं मृत्युरन्यत्र
कदाचिदिति गुरुसंकेतः ।

आर्द्रादिमृगपर्यन्तं मध्ये मूलं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥

चन्द्रार्कजन्मनक्षत्रमेकनाड्यां यदा भवेत् ।

तदा मृत्युर्भवत्येव तत्र सत्यं न संशयः ॥ ६ ॥

*श्री	च	कं	५	५	आ० पु० पु०
अ	इ	उ	ए	ओ	पू० म० आ०
क	ख	ग	घ	च	उ० ह० चि०
छ	ज	झ	ट	ठ	
ड	ढ	त	थ	द	अ० वि० स्वा०
ध	न	प	फ	ब	ज्ये० मू० पू०
भ	म	य	र	ल	
व	ष	स	ह	१	ध० श्र० उ०
२	३	४	५	६	
७	८	९	१०	११	री० पू० उ०
१२	१३	१४	१५	रवि	
चं०	बु०	शु०	श०	मं	
बु०	०	०	०	रे०	म० अ० र०
पु०	उ०	उ	श्र०	अ०	
श्र०	अ०	पु०	ह०	ज्ये०	कृ० रो० मृ०
ध०	म०	अ०	चि०	मू०	
श०	कृ०	म०	स्वा.	पू०	
उ०	रो०	पू०	वि०	उ०	
ऊ०	मृ०	आ०	०	०	

इति योगतरङ्गिण्यां स्वरविचारो नाम पञ्चाश-

स्तरङ्गः ॥ ६० ॥

अथैकपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ मूत्रपरीक्षा-

घारामाद्या विहायोषसि विमलतमे माजने रोगिजन्तो-
 र्ध्व(धृ)त्वाऽतिस्थैर्ययुक्तं मिषगतिनिपुणः संपरीक्षेत मूत्रम् ।
 बिन्दुं तैलस्य दत्त्वा तदुपरि वितते तत्र साध्योऽथ कृच्छ्रा-
 त्साध्यः पिण्डायमाने तदनु तलगते स्याच्च सिद्धोऽप्यसाध्यः ॥१॥

* इदं कोष्ठकं यः पुरतःस्थम् ।

नीलं रूक्षं सितं वा प्रभवति कुपिते मारुते चाथ पित्ते
पीतं तैलप्रभं वाऽरुणमथ कफतः स्निग्धशुभ्रं घनं च ।
उष्णस्निग्धं सरक्तं भवति रुधिरतश्चाथ सामेऽम्बुकल्पं
सौवीरामं निरामे विमलमतिसितं ज्ञेयमहाय मूत्रम् ॥ २ ॥
द्वंद्वे तद्वद्विवर्णं भवति बहुविधं संनिपातात्प्रवृद्धा-
दन्नाजीर्णाच्च मूत्रं भवति बहुतरं तण्डुलाम्भःसदृक्षम् ।
बिन्दुस्तैलस्य मूत्रे प्रसरति च यदा दिक्षु साध्यो विदिक्षु
स्यान्नो साध्यो मनुष्यो भ्रमति तरति वा मज्जति भ्रंशते च ॥ ३ ॥
शस्त्रं खड्गं शरं वा लगुडमपि हलं सैरिभं गात्रखण्डं
कूर्मं निर्मूर्धमृत्युं मुसलमपि चतुर्भुजं चानुकुर्यात् ।
मूत्रे तैलं न जीवेदिह यदि मनुजश्चाथ जीवेत्सुधांशु-
हंसेमच्छन्नहर्भ्यं सरसिरुहसरस्तोरणं चामरं वा ॥ ४ ॥
इति मूत्रपरीक्षा ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मूत्रपरीक्षानामैकपञ्चाशत्तरङ्गः ॥ ११ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ मलपरीक्षा—

वज्रं श्यामं मरुति कुपिते पित्तकोपे तु पीतं
पानीयामं सफेनं सरुषि कफमले सान्द्रमापाण्डुरं च ।
रक्ते कुन्द्रे सरक्तं जलनिममथ तद्वद्वद्वकोपे द्विलिङ्गं
सर्वैर्दोषैः सरोषैर्भवति किल मलं रोगिणः सर्वलिङ्गम् ॥ १ ॥
दुर्गन्धि श्यामवर्णं मलमरुणानिभं पाण्डुरामं विचित्रं
मांसामं मेचकं तत्प्रभवति मरणायैव रोगान्वितस्य ॥
विस्रं शैथिल्ययुक्तं मुहुरपि च मुहुर्निःपतत्स्यादजीर्णा-
द्वर्चो दिङ्मात्रमेतन्निगदितमगदैर्लक्षणं वर्चसोऽपि ॥ २ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मलपरीक्षा नाम द्विपञ्चाश-

त्तरङ्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ दृष्टिपरीक्षा—

रूक्षं धूमाभमन्तर्ज्वलदनिलरुचि स्याच्चलं चक्षुरुग्रं
 पित्तात्पीतं हरिद्रानिभमरुणनिभं दीपविद्वेषि दाहि ।
 श्वेतं साम्नावि तेजोरहितमपि कफादद्वंद्वकोपे द्विलिङ्गं
 निर्मुग्नं रक्तवर्णं कलुषमसितमं भीषणं संनिपातात् ॥ १ ॥
 एकं रौद्रं च मुग्नं विकसितमपरं मीलितं यस्य चक्षु-
 स्तारा वा यस्य पश्येन्न किमपि कुटिलं चोर्ध्वगं यस्य वा स्यात् ।
 रौद्रं यः प्रेक्षते वा भ्रमयुतमथ वा कम्पयुक्ताकारका वा
 दृष्टिर्यस्यात्र साध्यो न भवति हि मनुजो रोगयुक्तः कदाचित् ॥ २ ॥
 इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां दृष्टिपरीक्षा नाम त्रिपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ चतुष्पञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ससाध्यव्याधिनिरूपकः—

निद्रानाशो निशायां प्रभवति च तथा कण्ठकूपे बलासो
 देहे दाहोऽतिसूक्ष्मा लघुरथ धमनी प्रस्खलन्ती च जिह्वा ।
 हीयन्ते यस्य शीघ्रं बलदहनमनःशक्तयः सेन्द्रियाङ्गा-
 स्तद्भैषज्यं वदन्ति स्मरणमिह बुधाः केवलं रामनाम्नाम् ॥
 ये यत्राः (पित्र्याः) कर्मजा ये चिरसमयमवा ये च ये सर्वदोषा
 ये वा सौपद्रवा ये बहुदुरितवतो ये च मन्दाग्निमाजः ॥
 येऽस्युग्रा ये सदादोषादपि च निजकृतात्कर्मणः कायचेतः-
 संजाता ये च येऽतिद्रुतबलरुचयस्तेऽप्यसाध्या गदाः स्युः ॥
 रक्ताक्षो हृष्टरोमा श्वासिति च हृदयं ग्रन्थिशूली च यः स्या-
 न्मूढो विभ्रान्तनेत्रो श्रियत इह नरः क्षण्यहिकातृषावान् ।
 संक्षिप्ते यद्भुवौ स्तः शिरसि कचचया यस्य सीमन्तवन्तो
 यो रोगी दैर्घ्यरात्रः स्वपिति च द्रवथुस्वेदरोमाश्चयुक्तः ॥ ३ ॥
 यः स्वप्ने प्रेतयुक्तः पिबति च मदिरां यः खरोष्ठाधिरूढो
 तैलाभ्यक्तो यमाशामनुचलति च यो यान्त्यमीं प्रेतभावम् ।
 यो लुञ्चेत्केशसंधानपि च नखमुखान्याशु खादेद्विजाग्रैः
 श्यामैर्विभ्रान्तनेत्रस्खलिततमवचाः क्षिप्रमाप्नोति मृत्युम् ॥ ४ ॥

१ क. 'पे चला' ।

उरगशतभिषाद्रास्वातिमूलत्रिपूर्वा-
भरणिषु किल वारे मानुमौमार्कजानांम् ।

प्रतिपदि च चतुर्थीद्वादशीषष्ठिकासु

द्रुहिणहरिहरोक्तो रोगिणां मृत्युकालः ॥ ५ ॥

स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासु शाक्रे रोगोत्पत्तिर्जायते यस्य पुंसः ।

तद्भैषज्यव्यापृतो निष्प्रवतनः स्याद्दुग्धाब्धेर्लब्धजन्माऽपि वैद्यः ॥ ६ ॥

इति श्री योगतरङ्गिण्यां सप्ताध्यव्याधिनिरूपकश्चतुष्पञ्चाशत्तरङ्गः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ भैषज्यग्रहणविधिः—

भैत्रादित्रितये श्रुतौ च वसुभे स्वात्यश्विनीरेवती-

पुष्ये वाऽपि पुनर्वसावथ तिथौ रिक्ताकुर्व्वर्जिते ।

वारे भार्गवजीवशीतमहसां स्वस्येन्दुताराबले

वैद्यस्यापि च भैषजं बहुगुणं संशीलयेद्बुद्धिमान् ॥ १ ॥

अथ भैषज्यग्रहणे मङ्गलं यथा—

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

क्रययः सौषधिग्रामा भूतसंवाश्च पान्तु वः ॥ २ ॥

रसायनमिवर्षाणां त्रिदशानामिवामृतम् ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ ३ ॥

अच्युतानन्तगौविन्दनामोच्चारणमेषजात् ।

नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ४ ॥

अथ भैषज्यकालाः—

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषार्याश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ ५ ॥

जेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित्सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ ६ ॥

सायंतने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ ७ ॥

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रमातेऽनन्तमाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः कालः ।

अथ द्वितीयः कालः-

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ९ ॥
समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये तु भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १० ॥
व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्राक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥ ११ ॥
एवं द्वितीयः कालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्माणि ।

इति द्वितीयः कालः ।

अथ तृतीयः कालः-

उदाने कुपिते वाते स्वरमङ्गादिकारिणिं ॥ १२ ॥
ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सांध्यभोजने ।
प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य मुक्तस्यान्ते च दीयते ॥ १३ ॥
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

इति तृतीयः कालः ।

अथ चतुर्थः कालः-

मुहुर्मुहुश्च तृदृष्टिर्हिक्काश्वासगरेषु च ॥ १४ ॥
सान्नं तु भैषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

इति चतुर्थः कालः ।

अथ पञ्चमः कालः-

अर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ १५ ॥
पाचनं शमनं देयं तदन्नं भैषजं निशि ।
इत्येवं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भैषज्यकर्माणि ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः कालः ।

अथ मात्राः—

कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः ।
 द्रवशुक्त्याऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ १७ ॥
 गुडस्तुल्यश्चूर्णे प्रभवति सिता च द्विगुणिता
 समीरादौ द्वित्रे च पलमनुपानं क्रमगतम् ।
 मितिः कर्षो हिङ्गुप्रथितमिह मृष्टं प्लुतमिदं
 भवेद्यावत्तावत्तदुचितरसैर्भाष्यममलैः ॥ १८ ॥
 पक्त्वा क्वाथपलं हि षोडशपले तोयेऽष्टशेषं पिबे-
 तद्वार्यटकलांशगामिह सितां दोषेषु मध्वन्यथा ।
 चूर्णं क्षीरगुडाज्यकल्कतिलजान्मूत्राञ्च कर्षं क्षिपे-
 तक्षारव्योषशिलाजहिङ्गुलवणाज्जाजीमुरा इङ्गुणम् ॥ १९ ॥
 तैलमद्यघृतादीनां मात्रा तु द्विपलोत्तमा ।
 चतुष्कर्षा मध्यमा स्याद्धीना कर्षद्वयात्मिका ॥ २० ॥
 देयं स्थूलशरीराणां वयःस्थानां तु मात्रया ।
 बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ॥ २१ ॥
 अवलैर्हीकृतैर्कैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।
 वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरा ॥ २२ ॥
 माषवृद्धिस्तदूर्ध्वं स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ।
 ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ॥ २३ ॥
 ततो बालकवन्मात्रा ह्यासनीया शनैः शनैः ।
 मात्रैर्यं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥ २४ ॥
 मितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमाग्निबलं वयः ।
 प्रकृतिं देशदीपौ च वीक्ष्य मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ २५ ॥
 तत्तद्रोगाधिकारे तु तत्तन्मात्राः पृथक्पृथक् ।
 विविच्य कथयिष्यामि पुरस्ताद्वस्तसंशयम् ॥ २६ ॥

इति योगतरङ्गिण्या भैषज्यग्रहणमुद्गीर्णलपञ्चकालमात्राकथनं

नाम पञ्चपञ्चाशत्तरङ्गः ॥ ५९ ॥

अथ षट्पञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरादिरोगोद्देशः-

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी ह्यर्शोऽजीर्णं विषूचिको ।
 सालसा च विलम्बी च कृमिरुक्पाण्डुकामले ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा ह्युरःक्षतम् ।
 कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
 छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च तथा पानात्ययादयः ।
 दाहाख्यश्च तथोन्मादो ह्यपस्मारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥
 वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
 पौक्तिकं शूलमानाहमुदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिका च प्रमेहजा ॥ ५ ॥
 मेदोदोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदं श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्वधिव्रणशोथौ च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिकौ ।
 भगंदरोपदं शौचशूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुद्वेगश्च कोठकश्चाऽऽम्लपित्तकम् ।
 विसर्पश्च सविस्फोटस्तथैव च मसूरिकाः ॥ ८ ॥
 क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः ।
 विषं चेत्ययमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

तत्र दोषभेदानाह-

पृथक्त्रीन्विद्धि संसर्गं त्रिधा तत्र तु तान्नव ।
 त्रिनेव समये वृद्ध्या षडेकस्यातिशयेन ॥ १० ॥
 त्रयोदश समस्तेषु ष [इ]द्वेकातिशयेन तु ।
 एवं तुल्याधिकैः षट्च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ११ ॥
 पञ्चविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ।
 एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ १२ ॥

१ ग. 'का । सालसा च वि' । २ ग. 'पिण्ड' । ३ ग. 'एकं तु' । ४ ग. 'विषं वृद्ध्या' ।

एकक्षयद्वंद्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ।

भेदाद्विषष्टिर्निर्दिष्टास्त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ १३ ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषाणां क्षयसमताऽपि वृद्धिभेदेः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च पाताञ्ज-

जानीयाद्वहितमानसो यथास्वम् ॥ १४ ॥

इति वाग्मह्वात् ।

दोषादिवृद्धेर्निदानमाह—

वाते वृद्धे भवेत्कार्श्यं पारुष्यं चोष्णकामिता ।

गाढं मलं बलं चालपं गात्रस्फूर्तिर्विनिद्रता ॥ १५ ॥

विण्मूत्रनेत्रगात्राणां श्रक्तत्वं क्षीणमिन्द्रियम् ।

शीतेच्छातापमूर्च्छाः स्युः पित्ते वृद्धेऽल्पनिद्रता ॥ १६ ॥

विडादि पीतं प्रस्वेदो दीपद्वेषास्यतित्कता ।

कफे वृद्धेऽतिनिद्रत्वं शौक्ल्यं विण्मूत्रहृग्भवम् ॥ १७ ॥

गौरवं संधिशैथिल्यं मुखे सेकश्च तृप्तता ।

रसे वृद्धेऽन्नविद्वेषो जायते गात्रगौरवम् ॥ १८ ॥

लालापसेकश्छर्दिश्च मूर्च्छा श्वासो भ्रमोऽपि च ।

प्रवृद्धं रुधिरं कुर्याद्गात्रमालक्तवर्णताम् ॥ १९ ॥

लोचनं च तथा रक्तं शिराः पूरयतोऽपि च ।

मांसं वृद्धं तु गण्डोत्थस्फिगुपस्थोरुबाहुषु ॥ २० ॥

जङ्घयोः कुरुते वृद्धिं तथा गात्रस्य गौरवम् ।

उदरे पार्श्वयोर्वृद्धिः कासश्वासाद्यस्तथा ॥ २१ ॥

दौर्गन्ध्यं स्निग्धता गात्रे भेदोवृद्धौ भवेदिति ।

वृद्धान्यस्थीनि कुर्वन्ति अस्थीन्यन्यानि वाऽस्थिषु ॥ २२ ॥

रचयन्ति तथा दन्तान्विकटान्महतस्तथा ।

मज्जावृद्धः समस्ताङ्गनेत्रगौरवमाचरेत् ॥ २३ ॥

शुक्राश्मरी शुक्रवृद्धौ शुक्रस्यातिप्रवर्तनम् ।

मलप्रवृद्धावाटोपो जठरे च रुजा भवेत् ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके पीतत्वमिति भावप्रकाशपाठः । + क. सूतेति भावप्रकाशपाठः ।

१. ग. 'दृष्टी' । गो. १. क. 'सो' वाते प्र. ।

मूत्रे वृद्धे सुदुर्मूत्रमाध्मानं वसतिवेदना ।

स्वेदे वृद्धे तु दौर्गन्ध्यं त्वचि कण्डूश्च जायते ॥ २५ ॥

आर्तवातिप्रवृत्तिः स्याद्दौर्गन्ध्यं चाथ वाऽऽर्तवे ।

अङ्गमर्दश्च जायेत लिङ्गं स्याद्वार्तवेऽधिके ॥ २६ ॥

स्तनयोरतिपीनत्वं क्षीरस्रावो मुहुर्मुहुः ।

तोदश्च तत्र भवति स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥

उदरादिप्रवृद्धिस्तु वृद्धे गर्भेऽभिजायते ।

स्वेदश्च गर्भवत्याः स्यात्प्रसवे व्यसनं महत् ॥ २८ ॥

अथातिवृद्धानां दोषधातुमलानां ह्रासनमाह—

तत्तद्भासकराहारविहारपरिषेवणैः ।

दोषधातुमलानां हि ह्रासो भवति देहिनाम् ॥ २९ ॥

पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्बर्धयेद्धि परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां हासनं हितम् ॥ ३० ॥

अथ दोषधातुमलानां क्षयस्य निदानमाह—

असात्मयान्नसदाक्रोधशोकचिन्तामयश्रमैः ।

अतिव्यवायानशनात्यर्थसंशोधनैरपि ॥ ३१ ॥

वैगानां धारणाच्चापि साहसादभिघाततः ।

दोषाणामथ धातूनां मलानां च मवेत्क्षयः ॥ ३२ ॥

तेषां क्षीणानां लक्षणान्याह—

वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता ।

पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रमाक्षयः ॥ ३३ ॥

संध्यः शिथिला मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये ।

हृत्पीडा कण्ठशोषश्च त्वक्शून्या तृड्ढसक्षये ॥ ३४ ॥

शिराः श्लथा हिमाम्लेच्छा त्वक्पारुष्यं क्षयेऽसृजः ।

कण्ठोष्ठकन्धरास्कन्धवक्षोजठरसंधिषु ॥ ३५ ॥

उपस्थप्रोथपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता ।

पार्थना स्निग्धमांसस्य लिङ्गं स्वाग्नेदसः क्षये ॥ ३६ ॥

तोदो धमन्वः शिथिला मवेयुर्माससंक्षये ।

प्रीहामिवृद्धिः संधीनां गुण्यता तनुस्वता ॥ ३७ ॥

अस्थिशूलं तनौ रौक्ष्यं नखदन्तघृदिस्तथा ।
 अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्वैद्यैराद्यैरुदाहृतम् ॥ ३८ ॥
 शुकालपत्वं पर्वभेदस्तोदः शून्यत्वमस्थनि ।
 लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये ॥ ३९ ॥
 शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ।
 चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता ॥ ४० ॥

अथौजःक्षयस्य निदानमाह—

ओजः क्षीयेत कोपक्षुच्चिन्ताशोकश्रमादिभिः ।
 रूक्षतीक्ष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि ॥ ४१ ॥

अथ क्षीणौजसो लक्षणम्—

विभेति दुर्बलोऽमीक्षणं चिन्तयेद्यभितेन्द्रियः ।
 दुश्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामः स्यादोजसः क्षये ॥ ४२ ॥
 पुरीवस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् ।
 सशब्दस्यानिलस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंवृतिः ॥ ४३ ॥

कुक्षिसंवृतिः, उदरसंकोचनम् ।

मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदश्च जायते ।
 स्वेदनाशस्त्वचो रौक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता ॥ ४४ ॥
 स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् ।
 शार्तवस्य स्वकाले वाऽभावस्तस्याल्पताऽथवा ॥ ४५ ॥
 जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्षये ।
 अमावः स्वल्पता वा स्यात्स्तन्यस्य भवतस्तथा ॥ ४६ ॥
 म्लानौ पयोधरावेतलक्षणं स्तन्यसंक्षये ।
 अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनं तथा ॥ ४७ ॥
 इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ क्षीणानां दोषधातुमलानां वर्धनमाह—

तत्तत्संवर्धनाहारविहारातिनिषेवणात् ॥ ४८ ॥
 तत्तत्प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति ।
 औजस्तु वर्धते नृणां सुस्निग्धैः स्वादुभिस्तथा ॥ ४९ ॥
 वृष्यैरन्यैर्विशेषान्तु क्षीरमांसरसादिभिः ।

अन्यच्च—

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः ॥ ५० ॥

तत्तत्संवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ।

यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ॥ ५१ ॥

तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति ।

तत्र केन क्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह-

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ॥ ५२ ॥

यवमुद्गप्रियङ्गुश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

तिलमाषकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतिं तथा ॥ ५३ ॥

मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकं च तथा दधि ।

कटुम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च ॥ ५४ ॥

समयं देशमुष्णं च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ॥ ५५ ॥

दधि क्षीरं दिवा स्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं पुनः ॥ ५६ ॥

रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुं च मधुरं रसम् ।

इक्षुं मांसरसं मन्थं मधु सर्पिर्गुण्डोदकम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षादाडिमशुक्तानि सस्नेहलवणानि च ।

रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५८ ॥

अन्नानि दधिसिद्धानि खाडवाश्च बहूनपि ।

स्थूलक्रेमादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५९ ॥

खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः ।

मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ॥ ६० ॥

सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् ॥ ६१ ॥

स्वादूम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा ॥ ६२ ॥

ग्राम्यानूपौदकानां च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

यवान्नं यवकान्नं च शाकानि विविधानि च ॥ ६३ ॥

मसूरमाषयूषं च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

पेयामिक्षुरसं क्षीरं सगुडं बदरोदकम् ॥ ६४ ॥

मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसैर्वारुकाणि च ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनं मद्यं निवातशयनासने ॥ ६५ ॥
 गुरुप्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।
 कट्मललवणोष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ६६ ॥
 फलशाकानि पानानि स्त्री वाङ्छत्यार्तवक्ष्ये ।
 सुराशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करां तथा ॥ ६७ ॥
 आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति ।
 मृगाजाविवराहाणां गर्भान्वाञ्छति संस्कृतान् ॥ ६८ ॥
 बसाशूल्यप्रकारादीन्भोक्तुं गर्भपरिक्षये ।

अथ दोषधातुमलानां वृद्धानां च चिकित्सामाह सुश्रुतः—

अत्यन्तकुत्सितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥ ६९ ॥
 रक्षणं वाऽपि मध्यस्य कुर्वीत कुशलो भिषक् ।

अन्यच्च—

क्षेपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान्भिषक् ॥ ७० ॥
 नरो रोगान्वितो यावद्भोगेण रहितो भवेत् ।

अथ बललक्षणम्—

रसादिशुक्लपर्यन्तं दु(पु)ष्टधातुनिमित्तकम् ॥ ७१ ॥
 चेष्टासु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ।

अथ बलस्य क्षयनिदानमाह—

अभिघाताद्भयात्क्रोधाच्चिन्तया च परिश्रमात् ॥ ७२ ॥
 धातूनां संक्षयाच्छोकाद्बलं संक्षीयते नृणाम् ।

अथ बलक्षयस्य लक्षणम्—

गौरवं स्तब्धता गात्रे मुखम्लानिर्विवर्णता ॥ ७३ ॥
 तन्द्रानिद्रावातशोथो बलव्यापत्तिलक्षणम् ।

अथ बलवृद्धिलक्षणमाह—

दोषसाम्यकरं यत्तु वह्निसाम्यकरं च यत् ॥ ७४ ॥
 धातुपुष्टिकरं द्रव्यं बलं तदभिवर्धयेत् ।

अथ बलवल्लक्षणमाह-

कृशोऽपि बलवान्काश्चित्स्थूलोऽप्यल्पबलो यतः ।

तस्माच्चेष्टापटुत्वेन बलवन्तं विदुर्बुधाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां दोषभेदादिकाङ्क्षाबलाबलकथनं नाम षट्पञ्चाश-
स्तरङ्गः ॥ ९६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ज्वराधिकारः-

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः ।

अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं वरिलिख्यते ॥ १ ॥

तत्र रोगज्ञानोपायमाह-

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते ।

संनिकृष्टं विप्रकृष्टं प्रधानं व्यभिचारि च ॥ ३ ॥

चतुर्थेति निदानं स्यात्तत्पर्यायान्बुवे यथा ।

निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं च निबन्धनम् ॥ ४ ॥

मूलमायतनं बीजं प्रत्ययश्चास्य वाचकाः ।

स्थानसंभ्रयिणः कृद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् ॥ ५ ॥

दोषाः कुर्वन्ति घालिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते ।

मुख्यसामान्यभेदेन द्विधा तदपि कथ्यते ॥ ६ ॥

यथा वातज्वरे जृम्भा मुख्यं गौणं श्रमादि तत् ।

व्याधेः स्वरूपं यद्व्यक्तं तद्रूपं भिषजो जगुः ॥ ७ ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

रूपमेको लक्ष्म वेति तत्पर्यायाश्चगुर्बुधाः ॥ ८ ॥

सुखानुबन्धयोर्हेतुर्व्याध्यादिविपरीततः ।

[*देशादिकश्चोपशयो ज्ञेयोऽनुपशयोऽन्यथा ॥ ९ ॥

स त्वष्टादशधा ज्ञेयो हेत्वादिभिरुदीरितैः ।]

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ १० ॥

* धनुर्विद्वान्तरंगीति ग्रन्थो ग. पुस्तकस्यः ।

औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखावहम् ।

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ ११ ॥

दोषैति कर्तव्यतया समेतं संप्राप्तिरुक्ताऽऽमयजन्म तज्ज्ञैः ।

प्राधान्यसंख्याबलकालभेदैर्विकल्पयुक्तैरिति पञ्चधा सा ॥ १२ ॥

प्राप्तिराप्तिस्तथा जातिराकृतिर्व्याधिजन्म च ।

एते संप्राप्तिपर्यायाः कथिताः पूर्वसूरिमिः ॥ १३ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।

संख्या त्वष्टौ ज्वराः पञ्च पाण्डवः षट्क्षया इति ॥ १४ ॥

हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशोधनम् ।

मर्क्तं दिनर्तुमुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १५ ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमाविशेत् ।

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदिश्यते ॥ १६ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १७ ॥

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ १८ ॥

ज्वरस्योत्पत्तिमाह—

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वंद्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १९ ॥

ज्वरस्वरूपमाह—

ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ २० ॥

ज्वरहेतुमाह—

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।

बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २१ ॥

स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।

युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ २२ ॥

दौषैः सवेगैर्बहुधा समुज्जान्तैर्विमार्गैः ।
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्मवत्याशु बहिश्चरः ॥ २३ ॥
 रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्वतः ॥ २४ ॥
 श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ २५ ॥
 जृम्भाक्त्रजर्वा गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ २६ ॥
 सामान्यतो विशेषस्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ।
 पित्ताग्नयनयोर्दाहः कफादग्नारुचिस्तथा ॥ २७ ॥
 सर्वाल्लिङ्गसजावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टं द्वंद्वजं विदुः ॥ २८ ॥
 वातज्वराग्ररूपे तु घृतपानं प्रशस्यते ।
 पित्तज्वराग्ररूपे तु कथितं सुदुरेचनम् ॥ २९ ॥
 कफज्वरस्य प्रागूपे छर्दनं कारयेन्मुहुः ।
 द्वंद्वजज्वरपूर्वाङ्के द्वंद्वकर्म समाचरेत् ।
 त्रिदोषजज्वराग्राङ्के यथादोषं विकल्पयेत् ॥ ३० ॥

इति ज्वरपूर्वरूपोपक्रमः ।

अथ वातज्वरनिदानम्—

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ३१ ॥
 शिरोहृद्गात्ररुग्बक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ।
 भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता ॥ ३२ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टनं कर्णस्वनौ वक्त्रकषायता ।
 ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः संधिजानुनोः ॥ ३३ ॥
 शुष्ककासो वमिलोमदन्तहर्षौ श्रमभ्रमौ ।
 अरुणं नेत्रमूत्रादि तृप्पलापोष्णकामिता ॥ ३४ ॥
 शूलाध्माने जृम्भणं च भवत्यनिलजे ज्वरे ।

अथ पित्तज्वरलक्षणम्—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ॥ ३५ ॥

कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ।
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ॥ ३६ ॥
पीतविष्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ।

अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ॥ ३७ ॥
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ।
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ॥ ३८ ॥
अङ्गेषु पिडकाः शीताः प्रसेकच्छार्दितन्द्रिकम् ।
कण्ठः प्रलाप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवम् ॥ ३९ ॥
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ।

अथ वातपित्तज्वरलक्षणम्—

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ॥ ४० ॥
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४१ ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ ४२ ॥
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

लित्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तथा ॥ ४३ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ सान्निपातज्वरलक्षणम्—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा ॥ ४४ ॥
सप्तावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः ॥ ४५ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ॥ ४६ ॥
ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ ४७ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।

कृशत्वं नातिगात्राणां प्रेततं कण्ठकूजनम् ॥ ४८ ॥

कोष्ठानां श्यामरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ ४९ ॥

तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ।

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽथ नैव वा ॥ ५० ॥

गीतनर्तनहास्यादि विकृतेहाप्रवर्तनम् ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां संनिपातज्वराकृतिः ॥ ५१ ॥

इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

अथ तद्भेदाश्चरकात्—

द्रव्युल्बणैः कोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।

सभैरेको विकारास्ते संनिपातास्त्रयोदश ॥ ५२ ॥

नामान्याह—

विद्धश्च शर्कराख्यश्च भल्लविस्फुरकाबुभौ ।

शीघ्रकारी फम्फणश्च व्यालाकृत्यभिधस्तथा ॥ ५३ ॥

संज्ञामककचावन्यौ कर्कटः पाकलाभिधः ।

कूटपाकलसंमोहावित्येषामभिधाः स्मृताः ॥ ५४ ॥

अथ विद्धाख्यः—

भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरूक् ।

वातपित्तोल्बणे मन्दकफे विद्धाभिधे भवेत् ॥ ५५ ॥

अथ शर्कराख्यः—

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुक्कलेमाः ।

वातश्लेष्मोल्बणे मन्दपित्ते शर्करनामानि ॥ ५६ ॥

अथ भल्लाख्यः—

छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिबेदना ।

श्लेष्मपित्तोल्बणे मन्दवाते भल्लाभिधे भवेत् ॥ ५७ ॥

अथ विस्फुरणाख्यः—

शिरःसंध्यस्थिशूलं तृदप्रलापभ्रमगौरवम् ।

वातोल्बणे विस्फुरके ह्यनुगे चाऽऽस्यशोषिता ॥ ५८ ॥

१. क. सततं । २. स. 'दोऽति नै' । ३. क. ग. 'श्च कर्कटाख्य' । ४. ग. सक्तव' ।

अथ शीघ्रकारी—

रक्तधीवनता रक्तमूत्रता स्वल्पदाहतृट् ।

मूर्छा च पित्तबहले द्यनुगे शीघ्रकारणि ॥ ५९ ॥

अथ फम्फणाख्यः—

आलस्यारुचिहृत्तासतन्द्राकासवमिभ्रमैः ।

कफोल्बणं फम्फणाख्यं वातपित्तावरं विदुः ॥ ६० ॥

अथ व्यालालत्याख्यः—

प्रतिश्याछर्दिरालस्यतन्द्रारुच्यग्निमार्दवैः ।

हीनमध्याधिकमलः क्रमाद्यालालाकृतिः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथ सङ्ग्रामाख्यः—

हारिद्वनेत्रमूत्रत्वग्दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।

सङ्ग्रामाख्यो हीनवातो मध्यश्लेष्माऽतिपित्तयुक् ॥ ६२ ॥

अथ क्रकचाख्यः—

शिरोरुग्पथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकैः ।

क्रकचाख्यो हीनपित्तो मध्यश्लेष्माऽधिकानिलः ॥ ६३ ॥

अथ कर्कटाख्यः—

शीतगौरवतन्द्राश्च प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् ।

हीनपित्ते मध्यवातेऽधिकश्लेष्माणि कर्कटे ॥ ६४ ॥

अथ पाकलाख्यः—

वर्चोमेदोऽग्निदौर्बल्यं दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।

हीनश्लेष्मा मध्यवातोऽधिकपित्तस्तु पाकलः ॥ ६५ ॥

अथ संमोहः—

श्वासकासप्रतिश्यायमुखशोषातिपार्श्वरुक् ।

मध्यपित्ते हीनकफे संमोहाख्येऽधिकानिले ॥ ६६ ॥

अथ कूटपाकलः—

समं वृद्धास्त्रयो दोषाः सर्वोपद्रवकारकाः ।

कूटपाकलनामानं सर्वलिङ्गं प्रकुर्वते ॥ ६७ ॥

इति त्रयोदश संनिपाताः पीयूषसागरतः ।
तन्त्रान्तरे त्वेतानेव त्रयोदश संनिपातान्नामान्तरैराहुः ।

यथा-

संधिगान्तकरुग्दाहचित्तविभ्रमकर्णकाः ।
कण्ठकुब्जकशीताङ्गान्तन्द्रिकाः सप्रलापकाः ॥ ६८ ॥
रक्तष्ठीवी मुग्रनेत्रोऽभिन्यासो जिह्वकामिधः ।
कट्टसाध्याः स्वमाधेन संनिपातोद्भवा ज्वराः ॥ ६९ ॥

तेषां कालावधिमाह-

संधिगे सप्त दिवसाश्चान्तके दश वासराः ।
रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया एकविंशति विभ्रमे ॥ ७० ॥
शीताङ्गे पक्षमेकं तु तन्द्रिके पञ्चविंशतिः ।
अथ वा वासराः सप्त कण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥ ७१ ॥
कर्णके च त्रिमासं स्याद्भुग्नेत्रे दिनाटकम् ।
रक्तष्ठीव्यां दशाहानि चतुर्दश प्रलापके ॥ ७२ ॥
जिह्वके षोडशाहान्यभिन्यासे पक्षसंख्यया ।
इदं तु संनिपातानां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
संधिगस्तन्द्रिकश्चोभौ साध्यः स्याच्चित्तविभ्रमः ।
कट्टसाध्यः कण्ठकुब्जः कर्णको जिह्वकस्तथा ॥ ७४ ॥
कट्टात्कट्टतरो ज्ञेयो रुग्दाहो हन्ति मानवम् ।
अन्तको मुग्रनेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः ।
शीताङ्गश्चेत्यभिन्यासः षट् साध्याः सप्त मारकाः ॥ ७५ ॥

पृथग्लक्षणान्याह ।

अथ संधिगः-

समुद्भवति संधिषु श्वयथुरुग्ररुक्सज्वर-
स्तनौ च मरुद्वर्तयः प्रततमङ्गमर्दादयः ।
दरिद्रमिव कामिनी त्यजति यत्र निद्रा नरं
त्रिदोषजनितं ज्वरं तमिह संधिगं चक्षते ॥ ७६ ॥

अथान्तकः-

धुनोति सततं शिरः प्रसममुग्रदाहारति-
प्रलापकफहिकनश्चसनवेदनावान्ति ।

तनूरपि तनूनपाद्भुतिरनूनतापा मवे-
त्तमन्तंकरमन्तकामिधमुदाहरन्ति ज्वरम् ॥ ७७ ॥

अथ रुग्दाहकः—

नृषातिशयकृज्ज्वरः प्रचुरतापताम्यत्तनुः
शिरःसततचालनं व्यथितकण्ठमन्याहनुः ।
नरः श्वासिति मुह्यति प्रलपतीति यस्मिन्स कः
स्मृतः प्रततदाहकृन्मुनिवरेण रुग्दाहकः ॥ ७८ ॥

अथ चित्तभ्रमः—

हसत्यसत्पश्यति मोहतापभ्रमान्मदार्तश्च नैरीनृतीति ।
चिराय गायत्यपि येन जन्तुश्चित्तभ्रमाख्यं ज्वरमेनमाहुः ॥ ७९ ॥

अथ कर्णकः—

श्वयथुरतिबहुव्यथाल्पिदोषज्वरविरतौ भवति श्रुतेरधो यः ।
प्रलपनमदमोहकम्पकण्ठग्रहबाधिरत्वकरः स कर्णकाख्यः ॥ ८० ॥

अथ कण्ठकुब्जः—

हनुस्तम्भदाहारुचिश्वासकम्प-
प्रलापाभितापव्यथामोहसंपत् ।
शिरोरुग्ज्वरो येन रोधो गलस्य
ध्रुवं जायते कण्ठकुब्जः स्मृतः सः ॥ ८१ ॥

अथ शीताङ्गः—

हिमश्लथवपुर्वमिक्लमशुकासहिक्काज्वरः
स्वरक्षयविमोहवान् भवति येन जुष्टो नरः ।
अपि श्वसनकम्पनप्रलपनव्यथोपद्रुतः
कफातिसरणादितः स किल शीतगात्रः स्मृतः ॥ ८२ ॥

अथ तन्द्रिकः—

कठिनविपुलकण्ठका रसज्ञा क्लममदकर्णरुजोतिकण्ठकण्डूः ।
तूडतिसरणतीव्रतापतन्द्राज्वरकसनश्वसनानि तन्द्रिके स्तुः ॥ ८३ ॥

अथ प्रलापकः-

प्रलपति तरसोत्तिष्ठति विचेतनो वेपते मुहुः पतति ।
ज्वरमरदाहकुलितो येन नरः स प्रलापकः प्रोक्तः ॥ ८४ ॥

अथ रक्तष्ठीवी-

पिपासाहृल्लासारुचिद्वथुकासारतिमद-
भ्रमश्वासाध्मानातिसृतिवमिहिकाज्वरकरः ।
स्मृतो रक्तष्ठीवी पृथुलतमकोष्ठोद्धतरुजः
परिम्लानो रोगी रुधिरमपि येनोद्गिरति च ॥ ८५ ॥

अथ भुग्नेत्रः-

श्वसिति प्रलपति मुह्यति सततज्वरकासवाञ्छन्तुः ।
भुग्नेत्रांशं संनिपाते भुग्नेत्रस्ताक्षिमण्डलो भवति ॥ ८६ ॥

अथाभिन्यासः-

यस्तु संधिग्रहादीनां सर्वैर्लिङ्गैः समायुतः ।
विशेषाद्वाहमोहाद्यः सौऽभिन्यासोऽतिदुःसहः ॥ ८७ ॥

अथ जिह्वकः-

कठिनतरकण्टकावृतरसनो न शृणोति माषते नापि ।
ज्वरतापकासमोहश्वासयुतो जिह्वकावर्तः ॥ ८८ ॥
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
संनिपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ८९ ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरा भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९० ॥

अथ त्रिदोषमर्यादा-

सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९१ ॥
संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोधः ।

कामादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ९३ ॥

अथाऽऽगन्तुमाह—

अभिचाराभिशापाभ्यामभिषङ्गाभिघाततः ।

आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ ९४ ॥

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।

भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्थरोदनकम्पनम् ॥ ९५ ॥

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।

भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् ॥ ९६ ॥

श्यावास्यता विषकृते मोहोऽतीसार एव च ।

मक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ९७ ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्दमथुस्तथा ।

कामजे चित्तविभ्रेशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥ ९८ ॥

हृदये वेदना चास्यगात्रं च परिशुष्यति ।

भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ९९ ॥

अथ विषमज्वरप्रकरणम्—

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १०० ॥

यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ १ ॥

पञ्च प्रकारानाह—

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।

पञ्चैते विषमाख्याताः संनिपातोल्बणोद्भवाः ॥ २ ॥

धातुगतानाह—

संततो रसरक्तस्थः सततो रक्तधातुगः ।

अन्येद्युष्कं प्रकुरुते दोषं पिशितधातुगः ॥ ३ ॥

१ ग. "भिघाताभ्यामारवल्याभिशापतः । २ क. "क्षणाः । इथा" । ३ ग. "द्युः स्वं प्र" ।
४ क. ग. दोषः पि" ।

मेदोगतस्तृतीयाख्यमस्थिमज्जागतः पुनः ।
कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ४ ॥

संततमाह-

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥ १०५ ॥

अथ सततकः-

शहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

अन्येद्युष्कमाह-

अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते ॥ ६ ॥

तृतीयकचतुर्थकौ-

तृतीयकस्तृतीयेऽहि चतुर्थेऽहि चतुर्थकः ।
दिनद्वयमतिक्रम्य योऽभ्येति स चतुर्थकः ॥ ७ ॥
दिनमेकं समुत्सृज्य योऽभ्येति स तृतीयकः ।

विषमत्वम्-

केचिद्धूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ८ ॥

त्रिविधतृतीयमाह-

कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ९ ॥
चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधो ज्वरः ।

तत्राङ्गग्रहज्वरः-

जङ्घाभ्यां श्लेष्मकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥ ११० ॥
हृदये पैत्तिकः प्रोक्तो ज्वरश्चैवं त्रिधा स्मृतः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥ ११ ॥
अस्थिमज्जागतो दोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
अग्रहं ग्रहं ज्वरयति दिनमेकं विमुञ्चति ॥ १२ ॥
स मध्ये ज्वस्यत्यहि आद्यन्ते च विमुञ्चति ।
नित्यं मन्दज्वरो रुक्षः शून्यकस्तेन सीदति ॥ १३ ॥

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ॥ १४ ॥
 मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ।
 त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥ १५ ॥
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।
 करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ १६ ॥
 तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।
 द्वावेतौ शीतदाहादौ ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ १७ ॥

अथ समधातुगतज्वरलक्षणमाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
 रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १८ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिण्डका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ १९ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
 ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ २० ॥
 मूशं स्वेदस्तृषा मूर्छां प्रलापश्छर्दिरेव च ।
 दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे वाऽसहिष्णुता ॥ २१ ॥
 भेदोऽस्थनां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
 विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥ २२ ॥
 तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ २३ ॥
 शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ।
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ॥ २४ ॥

साध्यासाध्यत्वमाह—

रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
 अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ २५ ॥
 वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
 वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ २६ ॥
 वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
 कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ २७ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
 कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ २८ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।
 निदानोक्तोऽनुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ २९ ॥

अन्तर्वेगस्य लक्षणमाह-

अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
 संध्यास्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि निर्दिशेत् ।

बहिर्वेगस्य लक्षणमाह-

संतापोऽभ्यधिको बाह्यो तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ३१ ॥
 बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

अथाऽऽमज्वरः-

लालाप्रसेकहृत्तासहृदयाशुध्यराचकाः ॥ ३२ ॥
 तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।
 क्षुत्ताशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः ॥ ३३ ॥
 आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ ३४ ॥

विषमहेतुमाह-

शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरम् ।

पच्यमानलक्षणम्-

ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ३५ ॥
 मलप्रवृत्तिरुत्क्रेशः पच्यमानज्वराकृतिः ।

निरामज्वरलक्षणम्-

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥ ३६ ॥
 दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ।

ज्वरस्य दशोपद्रवानाह-

श्वासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दितृष्णातीसारविड्महाः ॥ ३७ ॥

१ व. 'दो वातवर्चो भवेदनु । भ० । २ क. प्रवृत्तिरुत्साहो ।

हिकाकासोऽङ्गमेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ।

विषमे पञ्च गदानाह—

श्वासातिसारमूर्च्छाश्च मूत्रकृच्छ्रं विसंज्ञिता ॥ ३८ ॥

विषमेषु ज्वरेषु स्युः पञ्च कृच्छ्रतमा गदाः ।

बहुलक्षणम्—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ३९ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्युक्तो बलिभिर्बहुलक्षणः ।

तत्रासाध्यत्वम्—

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ४० ॥

ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमन्तकृच्च यः ॥ ४१ ॥

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।

हिकाश्वासतृषायुक्तं गूढं विभ्रान्तलोचनम् ।

संततोच्छ्वासिनं शून्यं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ४२ ॥

स्वेदो ललाटे हिमवान्नरस्य शीतार्दितस्यातिमुपिच्छिलश्च ।

कण्ठस्थितो याति न यस्य वक्षो नूनं यमस्येति गृहं स मर्त्यः ॥ ४३ ॥

यस्य स्वेदोऽतिबहलः पिच्छिलो याति सर्वतः ।

रोगिणः शीतगात्रस्य तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

धातुपाकलक्षणम्—

निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।

अरतिर्बलहानिश्च धातुपाकस्य लक्षणम् ॥ ४५ ॥

नामेरुर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीडिते तु व्यथा यदि ।

धातोः पाकं तदा विद्यादन्यथा तु मलस्य च ॥ ४६ ॥

दोषपाकस्य लक्षणमाह—

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषपाकस्य लक्षणम् ॥ ४७ ॥

तत्रौषधं देयमाह—

सुदौ ज्वरे लघौ देहे प्रबलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४८ ॥

ज्वरमोक्षलक्षणमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विद्रुमेदसंज्ञिता ।
कूजनं चातिवैगन्ध्यं ज्वरमोक्षणलक्षणम् ॥ ४१ ॥

ज्वरस्वेदमाह—

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भान्स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १५० ॥

अथ विगतज्वरलक्षणम्—

विगतकृमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ५१ ॥
देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ १५२ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरनिदानकथनं नाम सप्तपञ्चाश-
स्तरङ्गः ॥ ५७ ॥

अथाष्टपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ सर्वज्वरोपक्रमः—

अंशांशं यत्र दोषाणां विवक्तुं नैव शक्यते ।
साधारणी क्रिया तत्र विधातव्या चिकित्सकैः ॥ १ ॥

अथ निवातसेवनगुणाः—

सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत् ।
निवातमायुषो वृद्धिं तनोत्यारोग्यमेव च ॥ २ ॥

अथ व्यजनानिलस्य—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ।
पित्तदाहस्रदाहामदाहमद्यजदाहजित् ॥ ३ ॥

अथ चर्मव्यजनस्य—

चर्मव्यजनजो वातो वातपित्तप्रकोपजित् ।
श्लेष्मलो दाहमूर्च्छास्रकोपजिद्वहिमान्यकृत् ॥ ४ ॥

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालवृन्तोत्थस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरवस्त्रवेत्रजाः—

मायूरवल्लवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुष्णाम्बरसंवृतः ।

यथर्तु पक्वं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिषेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

द्वािवा स्वप्नं व्यवायं च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिषेकादिसेवनापगुणानाह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलभते परिषेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलभयक्रोधकामशोकभयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

भीतांस्तृषार्तानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाद्यवकारकम् ॥ १४ ॥

यद्यप्यनेकधा सन्ति लङ्घनानि स्वकर्मसु ।
नवज्वरी त्वनशनं लङ्घनं समुपाचरेत् ॥ १५ ॥

उक्तं च चरके-

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १६ ॥

तथोक्तं सुश्रुते-

आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥ १७ ॥

लङ्घनसहत्वमाह-

दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
नहि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ १८ ॥

तत्र दोषप्रमाणम्-

वातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ १९ ॥

तरुणज्वरमाह-

आसप्तरात्र तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ २० ॥
बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ २१ ॥

हीनलङ्घनमाह-

कफोत्केशश्च हृत्लासः षीवनं च मुहुर्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घिते ॥ २२ ॥

लङ्घनातिक्रमे दोषानाह-

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च श्वासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुन्नाशश्चारुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ २३ ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥ २४ ॥

लङ्घनगुणाः-

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्धारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राकुमे गते ॥ २५ ॥

स्वेदे जातेऽरुचौ वाऽपि क्षुत्पिपासासहोदये ।
 कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ २६ ॥
 लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
 विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ २७ ॥
 सोत्क्लेशे बालिने देयं वर्षनं श्लैष्मिकज्वरे ।
 पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥ २८ ॥
 सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् ।
 कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ २९ ॥

जलं देयमाह—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणहरी यतः ।
 तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ ३० ॥
 तृषार्तो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ।
 अतः सर्वास्ववस्थासु न कचिद्द्वारि वार्यते ॥ ३१ ॥

एतेषां मन्दपानीयदानम्—

ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्दाग्रावुदरे तथा ।
 अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ३२ ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ।

एतेषां शीतलजलमाह—

मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषे मेहे मदात्यये ॥ ३३ ॥
 भ्रमकुमपरीतेषु मार्गोत्थे वमथौ तथा ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

एषामुष्णजलपानं शस्तम्—

नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
 सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्धवे ॥ ३५ ॥
 अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
 हिक्यायां स्नेहपाने च पिबेदुष्णं जलं नरः ॥ ३६ ॥

तत्रोष्णोदकमाह—

यत्काथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ।
 अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ३७ ॥

गुणाः-

कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ।
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३८ ॥
 अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
 अथ वा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ ३९ ॥
 तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ४० ॥
 द्वंद्वजे संनिपाते च ज्वरे पथ्यं तदतिजित् ।
 शरदि चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमनम् ॥ ४१ ॥
 शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ।
 विपरीत ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशेषितम् ॥ ४२ ॥

अन्यच्च-

वसुध्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकमागवशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥ ४३ ॥
 हैमन्ते शिशिरे वाम्बु सारसं वा तडो गजम् ।
 वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥ ४४ ॥
 नाऽऽदेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥ ४५ ॥

उक्तं च-

पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ।
 नादेयं नाऽऽदेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम् ॥ ४६ ॥
 विषवत्पत्रपुष्पादिदुष्टनिर्झरयोगतः ।
 औद्भिदं वाऽन्तरिक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
 दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्नाशि ॥ ४८ ॥
 जुष्टमंशूदकं नाम्ना तोयं दोषत्रयापहम् ।
 अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ॥ ४९ ॥
 बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।

उष्णोदकपानगुणानाह-

मिनाति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ५० ॥

अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

तस्य क्रिया—

धासपातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ५१ ॥

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्भाविशीतलम् ।

दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।

रात्रौ शृतं दिवा तच्च गुरुत्वमधिगच्छति ॥ ५२ ॥

समयान्तरगुणानाह—

आमं जलं पाकमुपैति यामात्यक्तं पुनः शीतलमर्धयामात् ।

पक्वं कदुष्णं तु ततोऽर्धयामात्कालास्त्रयः पीतजलस्य पाके ॥ ५३ ॥

एवं विपक्वदोषस्य ज्वरिणः सप्तमेऽहनि ।

कषायं दातुमिच्छन्ति पाचनं लघुदीपनम् ॥ ५४ ॥

तथोक्तं बृद्धवाग्भटे—

सर्वज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि ।

अथ वा लङ्घयेत्तावद्वावदारोग्यदर्शनम् ॥ ५४ ॥

निषेधः—

न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणज्वरे ।

कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५५ ॥

यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

कषायेण कषायेण दोषाः स्युर्दुर्जया ज्वरे ॥ ५६ ॥

*वमने क्रमः—

मोजनान्ते ज्वरे जाते ज्वरितं वामयेद्भिषक् ।

तदन्नमन्यथा तस्योदरे पक्वं प्रबाध्यते ॥ ५७ ॥

तथोक्तं वाग्भटे—

सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे संतर्पणोत्थिते ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ ५८ ॥

वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घयितुं न तु वामयेत् ।

वमनं क्लेशबाहुल्याद्बन्ध्यालङ्घनकर्षितम् ॥ ५९ ॥

* क्रम इत्यस्यामः इदमर्थं ग. पुस्तके—संक्षेपतः क्रियायोगो निदानं परिवर्जयेत् ।

लङ्घनाद्यैर्विपकेषु दोषधातुमलेषु च ।
बैहो लघुनि च क्षीणे ज्वरे यूषं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

तत्रौषधदानसमयान्तरगुणागुणाः-

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव ।

तद्वालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं

ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ ६१ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णः सुमनस्कता ।

*लघुत्वमिन्द्रियोद्धारः शुद्धो जीर्णौषधाकृतिः ॥ ६२ ॥

कुमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्छा शिरोरुजा ।

अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ ६३ ॥

औषधशेषे भुक्तं पीतं तथौषधं सशेषेऽन्ने ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ६४ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हन्या-

दन्नावृतं न च पुनर्वदनाग्निरेति ।

प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव

दद्याच्च मीरुशिशुवृद्धवराङ्गनाभ्यः ॥ ६५ ॥

क्षुत्संभवति पकेषु दोषधातुमलेषु च ।

काले वा यदिवाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च-

आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।

सवेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६७ ॥

अत्र विशेषमाह-

ज्वरितं षडहेऽतीते लङ्घितं लघु भोजयेत् ।

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेदपि ॥ ६८ ॥

षडहेऽतीत इतिविशेषणं वातज्वरपरं ज्ञेयम् ।

पित्तज्वरे दशाहेऽतीते श्लेष्मज्वरे द्वादशाहेऽतीति ।

* त्वमयन्नोद्धारः इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

अत्र वृद्धवाग्भट्टः—

स्रग्दशद्वादशाहेषु व्यतीतेषु क्रमेण वै ।
वातपित्तकफातङ्केष्वन्नकाला इमे त्रयः ॥ ६९ ॥
द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधावारोग्यदर्शने ।
सति यवागूयूषादि कल्पयेदतिनैपुणात् ॥ ७० ॥

अत्र विदेहः—

सर्वज्वरेषु सप्ताहे मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगान्विवर्धयेत् ॥ ७१ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां सर्वज्वरोपक्रमो नामाष्टपञ्चाशस्तरङ्गः ॥ ९८ ॥

अथ नवपञ्चाशस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरे पथ्यानि—

तत्र शाकानि—

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकर्पटान् ।
पटोलतिक्तशाकं च गुडूचीपलवान्यपि ॥ १ ॥
कालशाकं निम्बपुष्पं मारीषं दार्विकादलम् ।
जीवन्ती चापि चाङ्गेरी सुनिषण्णकनाविके ॥ २ ॥
पत्रशाकप्रियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

अथान्नम्—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थांश्च मकुष्ठकान् ॥ ३ ॥
यूषार्थं यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ।

ज्वरे मांसान्याह—

लावतिक्षिरवर्तीरकुक्कुटकौश्चवर्तकान् ॥ ४ ॥
कलविड्ढमयूरेणशशचित्रमृगार्भकान् ।
उपचक्रचकोराल्पवस्ततृणमयूरकम् ॥ ५ ॥
दापयेन्मांससात्म्यानां ज्वरितानां यथाबलम् ।

अथ फलानि-

वृन्ताकपीलुकर्कोटपटोलककटिलकम् ॥ ६ ॥

फलशाककृते देयं सर्वं निस्तेहमेव च ।

अथ पुराणधान्यम्-

वत्सरोषितधान्यस्य तण्डुला*न्धो ज्वरे हितम् ॥ ७ ॥

रोटिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोषितमल्पशः ।

गोधूमादि यथासात्त्यमन्यद्व्यल्पमर्पयेत् ॥ ८ ॥

अथ ज्वरे पाचनम्-

यत्पचत्याममाहारं पचेदामं रसं च यत् ।

यद्वपकान्पचेद्दोषांस्तद्वि पाचनमुच्यते ॥ ९ ॥

न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ।

समी करोति संवृद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ १० ॥

तयोः संप्रदानकालमाह-

पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।

शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ११ ॥

अथ वातज्वरे शालिपर्ण्यादिः-

शालिपर्णी बला द्राक्षा गुडूची सारिवा तथा ।

आसां काथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ॥ १२ ॥

किरातादिः-

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।

सस्थिराकलशीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ १३ ॥

काश्मर्यादिः-

काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणाऽमृतामवः ।

कषायः सगुडः पीतो वातज्वरनिवारणः ॥ १४ ॥

अथ पैत्ते कट्फलादिः-

कट्फलेन्द्रयवारिष्टतिकास्तैः शृतं जलम् ।

पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १५ ॥

* क. पुस्तके मिःसा ब्री मर्कमन्धोऽन्धमित्यपरः ।

१ क. ग. ताऽभया । कं ।

योगशतात्—

दुरालं मापपटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
काथं पिबेच्छर्कराऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ १६ ॥

वृन्दात्—

पैकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युञ्जीत चन्दनोशीरधान्यकैः ॥ १७ ॥

अथ श्लेष्मजे बीजपूरादिः—

बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः गृतम् ।
सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ॥ १८ ॥

भूनिम्बादिः शार्ङ्गधरात्—

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः सटी शुण्ठी शतांवरी ।
गुडूची बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ॥ १९ ॥

आमलक्यादिः—

आमलक्यमया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्कमेदी दीपनपाचनः ॥ २० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका वृन्दात्—

कट्फलं पौष्करं कृष्णा गृङ्गी च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ २१ ॥

छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवासविश्वै-

र्दुस्पर्शपर्पटकमेघकिराततिक्तैः ।

मुस्ताटरूपकमहौषधधन्वयासैः

काथं पिबेदनिलपित्तकफज्वरेषु ॥ २२ ॥

पृथक् पृथक् त्रिभिश्चरणैः काथितैः काथैर्वातादिषु योगः ।

सर्वज्वरे गुडूच्यादिः—

अमृतारिष्टकुचन्दनपद्मकधान्योद्भवः काथः ।
ज्वरहृत्लासच्छर्दिस्तृष्णादाहारुचीर्हन्यात् ॥ २३ ॥

अथ वातपित्ते—

पर्पटाब्दामृतौदीच्यकैरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चमद्रमिदं प्रोक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ २४ ॥

त्रिफलाकाशमरीराम्बाराजवृक्षाट्ठकैः ।

शृतमम्बु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ३५ ॥

इति वृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मजे क्षुद्रादिः-

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ।

कफवाताधिके पेयो ज्वरे वाऽपि त्रिदोषजे ॥ ३६ ॥

अथाऽऽरोग्यपञ्चकम्-

आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्तामयाकृतः ।

काथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ ३७ ॥

अथ पित्तश्लेष्मजेऽमृताष्टकम्-

अमृनारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनागरैः ।

पटोलचन्दनाभ्यां च शृतं पिप्पलिचूर्णयुक्तं ॥ ३८ ॥

अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

इति शार्ङ्गधरात् ।

पटोलचन्दनमूर्वापाठातिक्तामृतागणः ॥ ३९ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहः ।

पटोलं पित्तुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला ॥ ४० ॥

साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ।

अथ संनिपातजे दशमूलादिः-

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥ ४१ ॥

लङ्घनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ।

कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं मुरदारु च ॥ ४२ ॥

एभिः शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरनिवारणम् ।

शालिपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ ४३ ॥

बिल्वाग्निमन्थस्योनाकपाटलाकाशमरीयुतैः ।

दशमूलमिति ख्यातं कथितं तज्जलं पिबेत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं संनिपातज्वरापहम् ॥ ४४ ॥

भार्यादिकाथ आरोग्यदर्पणतः—

भार्गीभूनिम्बानिम्बैर्जलदकटुवचाव्योषवासाविशाला
 रास्त्रानन्तापटोलीसुरतरुजनीपाटलाटुण्डुकाभिः ।
 ब्राह्मीदार्वीगुडूची त्रिवृदतिविषयापुष्करत्रायमाणैः
 पाठाव्याघ्रीकलिङ्गैस्त्रिफलसटियुतैः कल्पितैस्तुल्यभागैः ॥ ३५ ॥
 काथो द्वात्रिंशकाख्यस्त्रिकदशकलितान्संनिपातान्निहन्ति
 श्वासं शूलं च हिक्कां कसनगुदरुजाध्मानमन्यारुजश्च ।
 ऊरुस्तम्भान्त्रवृद्धिं गलगदमरुतं सर्वसंधिग्रहातिं
 हन्यादेकोऽपि सिंहो गजनिवहमिव प्रस्फुरद्धानधारम् ॥ ३६ ॥

अष्टादशाङ्गः—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
 तिक्तेन्द्रबीजधनिकेमकणाकषायः ।
 तन्द्रापटोलपकसनारुचिदाहमोहश्वा-
 सादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्यात् ॥ ३७ ॥

वृन्दात्—

क्रियायास्तु गुणालामे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ ३८ ॥

चिकित्साकलिकातः—

निम्बाब्ददारुकटुकात्रिफलाहरिद्रा-
 क्षुद्रापटोलदलनिष्कथितः कषायः ।
 पेयस्त्रिदोषजनितज्वरनाशनाय
 काथः समं मगधया दशमूलजो वा ॥ ३९ ॥

पञ्चतिक्तकषायः—

क्षुद्रापुष्करभूनिम्बगुडूचीविश्वमेषजैः ।
 पञ्चतिक्तकनामाऽयं काथो हन्त्यष्टधा ज्वरम् ॥ ४० ॥
 दार्व्यम्बुदौ तिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रापटोलीरजनी सनिम्बा ।
 काथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ ४१ ॥

इति योगशतात् ।

अथाष्टाङ्गावलेहिका-

कटफलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णं चूर्णकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२ ॥
एषाऽवलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् ।
हिकां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च घुर्घुरम् ॥ ४३ ॥
एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ४४ ॥

इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

अथ दशमूलाष्टादशाङ्गः-

दशमूली सठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालमम् ।
शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४५ ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ।
कासहृद्गृहपाश्वर्तिश्वासहिकावमीहरः ॥ ४६ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गः-

चिरज्वरे घातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततित्कादिगणः प्रयोज्यः शुद्धयर्थिने वा त्रिवृताविमिश्रः ४७

वृन्दात्-

किरातं नागरं मुस्तं गुडूची चैत्यथं गणः ।
भूनिम्बकारवीतित्कावचाकटफलजं रजः ॥ ४८ ॥
उद्धूलनं त्रिदोषोत्थे स्वेदामिष्यन्दजे ज्वरे ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रं सपुष्करम् ॥ ४९ ॥
भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्रयवा सठी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ५० ॥
प्रस्वेदे कण्ठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते ।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ५१ ॥
स्वेदोद्गमे भृष्टकुलस्थचूर्णैरुद्धूलनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीणं शकृद्गोलवणस्य भाण्डं स्वेदापहं गुण्ठनमुत्तमं हि ॥ ५२ ॥

सारसंग्रहात्—

षवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली कारवी तथा ।
 एतैरुद्धूलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥
 अतस्यास्तरणं शस्तं संनिपातभवे नृणाम् ॥ ५३ ॥
 लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
 अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ५४ ॥

अथ वालुकास्वेदः—

स्पर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
 शमयति वातकफामयमस्तकशूलान्नभङ्गादीन् ॥ ५५ ॥

अथ नस्यम्—

सैधवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यात्संज्ञाकराणि च ॥ ५६ ॥

अथ निष्ठीवनम्—

आर्द्रकस्य रसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।
 आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
 तेनाऽऽस्यहृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलान् ।
 लीनो ह्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते ॥ ५८ ॥

अथ शिरीषायञ्जनम्—

शिरीषबीजगोभूत्रकुष्णामरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ५९ ॥
 अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशान्मुत्तमम् ॥ ६० ॥
 अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
 प्रमोहद्रोहि भवति माषितं भिषजां वरैः ॥ ६१ ॥

अथ धातुगतज्वरक्रिया—

रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् ।
 मांसस्थे रेचनं शस्तं मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ६२ ॥
 रेचनं वमनं स्वेदश्चास्थिस्थे स्वेदमर्दने ।
 मज्जाशुक्राश्रयं हृद्वा तमसाध्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६३ ॥

इति योगरत्नावल्ल्याम् ।

अथ सिद्धार्थादिः-

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जः सुरदारु च ।
 मस्त्रिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्कटुत्रयम् ॥ ६४ ॥
 प्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दावीं समांशतः ।
 अजामूत्रेण संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽथ चूर्णितः ॥ ६५ ॥
 सर्वज्वरं निहन्त्याशु सिद्धार्थादिः प्रलेपतः ॥ ६६ ॥

अथोद्धूलनं सारसंग्रहात्-

रसाविषमरिचमहेशप्रियफलमस्मैकमूचतुर्वसुभिः ।
 भागैर्मितमुद्धूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥ ६७ ॥

अथ दम्भादिक्रियाः-

तप्तापोलाञ्छनं पञ्च ताल्वादिषु त्रिदोषजे ।
 रुद्राभिषेकमूदेवभोजनग्रहजाप्यतः ।
 मन्त्ररक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ६८ ॥
 इति सामान्यसंनिपातः ।

अथ संधिगादीनां चिकित्सा-

रसः सविश्वसिन्धूत्थः कौलत्थः कुरुतेतराम् ।
 आमान्द्यमनलस्याऽऽशु मारुतामयरुग्जयम् ॥ ६९ ॥
 शठीसुरतरुत्तमास्थविरदारुरास्त्राः समाः
 सनागरसुधान्विताः पिब शतावरीसंयुताः ।
 मुदुज्वलनपाचितास्सह पुरेण संधिग्रह-
 व्यथापहतये वृथाशिशिरसेवनं मा कृथाः ॥ ७० ॥
 वचाकवचकच्छुराः सहचरामृताभङ्गुराः
 सुराह्वघननागरातरुणदारुरास्त्रापुराः ।
 *वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति संधिग्रह-
 व्यथोरुजडिमक्कुमभ्रमणपक्षघातदुहः ॥ ७१ ॥
 इति वचादिक्राथः ।

* क. एरण्डः ।

१ स. 'न पश्चात्ता' ।

अथ संधिगः—

राक्षैरण्डशिफा विश्वा देवदार्वमृताऽमया ।

जयायाऽऽशु प्रगल्भन्ते प्रभञ्जनमुवां रुजाम् ॥ ७२ ॥

सुरदारुशठीसुधालतासुवहाः शुण्ठियुताः शृता जले ।

सपुराः शमयन्ति सेविताः सततं संधिगतं सदागतिम् ॥ ७३ ॥

पथ्याशिवाग्रन्थिकसिंहवक्त्रविभीतकारगवधसिद्धमम्मः ।

पीतं सपञ्चाङ्गुलतैलमाशु प्रभञ्जनव्याधिमपाकरोति ॥ ७४ ॥

मुस्तैरण्डप्राणदाबाणदारुच्छिन्नारास्नाभीरुकर्चूरतित्तम् ।

वासाविश्वापञ्चमूलीयुगाढ्यं हन्यान्मन्यास्तम्भसंधिग्रहार्तिः ॥ ७५ ॥

संक्षुध्य सर्जरससर्षपसिन्दुवार-

निम्बच्छदामिशिगदा(?)ननले निदध्यात् ।

धूपोऽयमाशु मरुदतिमपाकरोति

सिद्धार्थसर्जरसकुन्दुरुनिर्मितो वा ॥ ७६ ॥

इति संधिगः ।

अथान्तकचिकित्सा—

विहाय वैद्योदितमुष्णवारिं सर्वज्वरे यूषगदापहारि ।

ख्वरच्छिदं जीवितदं च नित्यं मृत्युंजयं चेतसि चिन्तयस्व ॥ ७७ ॥

कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सद्योगमुद्राजुषं

शश्वद्भक्तजनेषु भावुकजुषं भालस्फुरच्चक्षुषम् ।

संपूर्णामृतकुम्भसंभृतकरं शुभ्राक्षमालाधरं

पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिरं चन्द्रार्धमौलिं स्तुहि ॥ ७८ ॥

मिषग्भिरिति निर्णीतं संनिपातेऽन्तकाभिधे ।

भेषजं जाह्नवीनीरं वैद्यो नारायणो हरिः ॥ ७९ ॥

इत्यन्तकचिकित्सा ।

अथ रुग्दाहप्रतीकारः—

उशीरजलचन्दनाम्बुधरवर्माविश्वैरयं

षडङ्गगण उल्बणज्वरतृषार्तिदाहामयान् ।

जयेजलसहागुहायुगुलगोक्षुरैर्वा परं

किरातजलकच्छुरानलदपर्पटाम्मोधरम् ॥ ८० ॥

मृपटुकटुकामयाकवचहारहूराघनैः

शृतं जलमिति द्रुतं हरति दाहमत्युद्धतम् ।

मुगाङ्कमलयोद्भवागरुतुरुष्कतोयाम्बुद-

स्मराङ्कुशसुरानतैः समधुभिश्च धूपोत्तमः ॥ ८१ ॥

इति धूपः ।

घनाभीरुब्राह्मीकलितरुबलानिम्बजटिला-

जयाद्राक्षाराजदुमकुलकपाठीनशकलम् ।

समं भूमीनिम्बामलकदशमूलैरतिबलं

बलाद्व्याधिवातं प्रशमयति रुग्दाहमतुलम् ॥ ८२ ॥

एभिः प्रयोगैर्दोषेषु पक्वेष्वति न शाम्यति ।

यदि दाहस्तदा कुर्यात्सुचिरं शिशिरं विधिम् ॥ ८३ ॥

प्रशमयति दाहमचिराद्बन्धुरकर्कन्धुपल्वैर्लेपः ।

फेनोऽपि विमलमलयजरसमिश्रोऽरिष्टजः सपदि ॥ ८४ ॥

मलयजद्रवमिश्रितमुलसत्सितिमतत्सलिलेन सहस्रशः ।

हृतमलं घृतमङ्गधृतं बलात्तरुणदारुणदाहमपोहति ॥ ८५ ॥

संयुःस्फुरत्सदरविन्दमरन्दविन्दु-

संदोहसङ्गसुरमीकृतशुद्धनीराम् ।

उद्यत्तरङ्गतरलीकृतहंसकान्ता-

माशु श्रयेत सरसीं तरुचारुतीराम् ॥ ८६ ॥

वरमरकतपुष्परागशुद्धस्फटिककृताखिलतल्पसंनिवेशाम् ।

नवविकसितनीलशोणशुभ्रोत्पलललितार्णसमाश्रयेत वापीम् ॥ ८७ ॥

परिरचितरिरंसाशंसियातानुयातै-

रविरतमुपहंसिप्रोज्ज्वला राजहंसैः ।

तदरुहतरुसण्डस्तपुष्पावतंसा

प्रशमयति निकामं दीर्घिका दाहमाशु ॥ ८८ ॥

परिदहद्वदुःसहदाहरुग्विधुरितः स्फुरितज्वरवेदनः ।

सुहरिचन्दनलिततनुः स्रजः सरसिजव्रजमुग्रथिता भजेत् ॥ ८९ ॥

लसत्कुसुमकाननदुममनोरमक्षमातनु-

ज्वलत्कनककान्तिभिः कदलिकाप्रकाण्डैः कृतम् ।

विकाशिकमलावलीविहिततल्पशः*षट्पदः

प्रयुक्तमृदुसीकरं विपुलकायमानं भजेत् ॥ ९० ॥

स्ववदनस्तनमध्यविनिर्जितद्विजपतिद्विपकुम्भमृगद्विषः ।

युवतयः कथिता दवथुंयथाप्रशमनाय बुधैः परमौषधम् ॥ ९१ ॥

कृतविमलजलप्लुतिरतिपृथुलस्तनयुगनिहितोत्तमशिशिररसाः ।

ध्रुवमुरसि धृताः क्षणमपि तापज्वरभवदवथुं शमयन्ति सहसा ॥ ९२ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रग्रहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ९३ ॥

मुक्तावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥ ९४ ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषपद्मसकचन्दनादिभिः ।

शान्तदाहः सदा हर्षपूर्णः स्यात्पथ्यभुङ्क्ते नरः ॥ ९५ ॥

इति रुग्दाहप्रतीकारः ।

अथ चित्तविभ्रमप्रतीकारः—

कणोपणोग्रालवणोत्तमानि करञ्जबीजं क्षणदामलानि ।

पथ्याक्षसिद्धार्यकहिङ्गुशुण्ठीयुतानि वस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥ ९५ ॥

पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथिताऽन्विता र्था ।

चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोषशिरोक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥ ९६ ॥

कुम्भो+द्भवतरोरम्भो गुडविश्वाकणान्वितम् ।

निहन्ति नसि नूनं हि चित्तविभ्रमनाशनम् ॥ ९७ ॥

मुरामूर्धजमेघाह्वमधूकमलयोद्भवैः ।

*मरुत्तरुमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांश्चुम्भिः ॥ ९८ ॥

लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः ।

ग्रहदोषहरः श्रीदः सौभाग्यकर उत्तमः ॥ ९९ ॥

मुद्गीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्योऽमृता

पथ्यारेवतगमसेन० करजोरा० जीफलैः संयुताः ।

हम्युश्चित्तरुजोऽथ दर्दुरदलाद्राक्षापटोलीपयः

पथ्यापर्पटराजवृक्षकटुः काशम्बूकपुष्पयः शृताः ॥ १०० ॥

इति चित्तविभ्रमप्रतीकारः ।

* क. स्पष्टतः षट् । + क. अगस्त्यवृक्षत्वक्क । X क. देवदारः क. ॐ नरवम् । ० क. पर्प-
रक । ० क. पटोलः + क. आरेवतव्याधिघात इत्यमरः ।

अथ कर्णिकचिकित्सा-

ब्रूमश्चिकित्सा मुचितोऽस्य धूपः प्रहर्षदः स्यात्कवलग्रहश्च ।
 नस्यं सुखं संजनयत्यवश्यं लेपस्तु सर्वेषु कृतोऽवलेपः ॥ १ ॥
 प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रिक्तशोफे च रक्तावसेकः ।
 विपक्वं च शस्त्राक्रिया पूयजित्सा व्रणत्वं गतं चेद्द्रुतं तच्चिकित्सा ॥ २ ॥
 निशाविशालामयमाणिमन्थं दार्वीङ्गुदीमूलकृतप्रलेपः ।
 प्रमाकरक्षीरयुतप्रभावाद्यस्तः समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्नः ॥ ३ ॥
 हिमाद्रिजाहर्पतिमूलसिन्धुपलंकषाः कर्णकमांशु हन्युः ।
 लेपेन रोहीतकपीलुसिन्धुपुत्रीन्द्रवल्ली कुडहञ्जिका च ॥ ४ ॥
 तुत्थालसर्षपशिलानवसारगन्ध-

कासीसकुष्ठपटुहंसपदीकरञ्जाः ।

लेपात्पलंकषयुताश्च सयावशूकाः

सस्वर्जिकाः सपदि कर्णकवेदनाघ्नाः ॥ ५ ॥

कदफलकुलित्थकण्डनसुषवीशुण्ठीभिरर्तिहा लेपः ।

अथ लवणसोमवल्कलगैरिकसठिनागरैरुदितः ॥ ६ ॥

जम्बीरनीरमर्दितमुग्राविषतिन्दुका*मकासीसम् ।

आसालकतुत्थयुतं कर्णककरिकेसरि प्रथितम् ॥ ७ ॥

मदनफलमातुलङ्गीमूलामरदारुनागरानलयुक् ।

अपहरति गन्धमूला प्रलेपतः कर्णमूलानि ॥ ८ ॥

गुडदहनगदनिकुम्भाः पुष्करकासीसदिनकरक्षीरैः ।

रविकिरणैरहिमभिदं लेपनमुदितं कठोरकर्णकजित् ॥ ९ ॥

अशिशिरजलपरिमृदितं मरिचकणालवणजं रजस्त्वारितम् ।

नस्यविधिसेवितं किल कर्णकरुङ्गनाशनं कथितम् ॥ ११० ॥

भार्गीजयापुष्करकण्टकारीकटुत्रिकोग्राघनकुण्डलीभिः ।

कुलीरशृङ्गीकटुकारसाभिः कृतः कषायः किल कर्णकघ्नः ॥ ११ ॥

दशमूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहौषधकिरातयुतम् ।

मरिचं कथितमांशु बलादपहन्ति कर्णकरुजः सकलाः ॥ १२ ॥

अथ कण्ठकुञ्जचिकित्सा-

फलत्रिकञ्ज्यूषणमुस्त+कदवीकलिङ्गसिंहाननशर्वरीभिः ।

काथः कृतः कृन्तति कण्ठकुञ्जं कण्ठीरवः कुञ्जरमांशु यद्वत् ॥ १३ ॥

विश्वपथ्यावचामुस्ताधान्यकतृणकट्फलम् ।

माङ्गीदारुजःशृङ्गीक्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम् ॥ १४ ॥

कफवातमरुच्छूलकण्ठकुब्जहरं परम् ।

अथ गोमूत्रयुद्धमुस्तकट्टीकट्फलवत्सकम् ॥ १५ ॥

किरातकटुकाकणाकुटजकण्टकारीशठी-

कलिदुक्किलिमाभयाकटुककट्फलाम्मोधरैः ।

विषामलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गीवृषै-

र्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्जं गणः ॥ १६ ॥

अथ शीताङ्गचिकित्सा-

मास्वन्मूलं जीरकव्योषमाङ्गीव्याघ्रीशृङ्गीपुष्करं गोजलेन ।

सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥

कर्कोटिकाकन्दरजःकुलत्थकृष्णावचाकट्फलकृष्णजीरैः ।

किराततित्ताग्रिककट्फलाम्बुपथ्याभिरुद्वर्तनमत्र शस्तम् ॥ १८ ॥

रसविषमरिचमहेशे*प्रियफलभस्मैकभूचतुर्वसुभिः ।

मागैर्मितमुद्धूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥ १९ ॥

रसगन्धकशुमणितीव्रविषं त्रिकटूनि दङ्कणयुतानि मुहुः ।

शिखिसूकराजतिमिपित्तवरैः परिमर्द्य भावितमथाग्निरसैः ॥ २० ॥

कुटकीकृतं द्विगुणवल्लमितं घनसारजीरककणार्द्ररसैः ।

अतिशैत्यमोहयुतमप्यचिराज्जयति ज्वरं तमपि मृत्युकरम् ॥ २१ ॥

दशमूलाम्मसा सिद्धो दशाङ्गः प्रथितो गणः ।

सारद्रकः स्वरसः पीतः सादयत्युद्धतं ज्वरम् ॥ २२ ॥

इति शीतगात्रप्रतीकारः ।

अथ तन्द्रिकचिकित्सा-

निदिग्धिका पुष्करमूलपथ्या विश्वाऽमृता तन्द्रिकरुक्षु पथ्या ।

शुण्ठीकणागस्तिरसोषणानि नस्येन तन्द्राविजयोत्त्वणानि ॥ २३ ॥

मरिचकणपचम्पचा+रुक्मिभिहरनागरशर्वरीगवाक्षयः ।

छगलकजलकल्किता नितान्तं नसि निहिता ननु तन्द्रिकं जयन्ति ॥

तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि ।

नियोजितान्यक्षाणि निश्चितं नृणां तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥

किरातविषतिन्दुकाकलकरार्द्रकर्पूरवा-
 ज्जवाज्जयति तन्द्रिकं सुरसजावलीढो रसः ।
 अथ त्रिकदुराजिकाकृमिजिदुग्रगन्धारजः
 जयेच्छिरसि संततं वपुषि चाऽऽत्मगुप्तान्वितम् ॥ २६ ॥

इति तन्द्रिकप्रतीकारः ।

अथ प्रलापकचिकित्सा-

सतगरवरतिक्तारेवताम्भोदतिक्ता-

नलदतुरगगन्धामारती*हारहूराः ।

मलयजदशमूलीशङ्खपुष्पयः सुपक्वाः

प्रलपनमपहन्युः पानतो जाति दूरात् ॥ २७ ॥

सान्त्वनैरञ्जनैस्तीक्ष्णैर्नस्यैस्तिमिरसेवनैः ।

सर्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥ २८ ॥

इति प्रलापकप्रतीकारः ।

अथ रक्तष्ठीविप्रतीकारः-

रौहिषधन्वयवासकवासापर्पटगन्धलताकटुकाभिः ।

झर्करया सममेष कषायः संभवति क्षतजप्रशमाय ॥

पञ्चकचन्दनपर्पटमुस्ताजातिवरारुणचन्दनवारि ।

कूतिकनिम्बयुतं परिपक्वं वारि भवेदिह शोणितहारि ॥ २९ ॥

मधुकमधुकपरूषकपाथश्चन्दनबलवदारुसनाथः ।

श्रीपर्णीफलशीतकषायः ससित इह स्यादस्रजयाय ॥

तिल्वकहाटकगौरिकरक्तश्यामासारध+शुभ्रायुक्तः ।

अञ्जनसिंहमुखस्वरसः संशमयितुमस्रमिहानलसक्तः ॥ ३० ॥

इति रक्तष्ठीविप्रतीकारः ।

अथ भुग्नेत्रचिकित्सा-

पिबुसन्द्रेपचंपचापटोलीत्रिफलातिक्तनिदिग्धिकाब्दपीताः ।

ज्वरमुग्रतरं विपाच्य पीता अपि चैतन्यहरं हरन्त्यशीताः ॥ ३१ ॥

* क. ब्राह्मी + क. मधुसिता ।

१ क. 'न्यवायवाप' ।

अरिष्टमुस्तत्रिफलापटोलक्षुद्राहरिद्रासुरदारुकद्वयम् । (?)

विपाच्य पीता मदमोहपित्तज्वरप्रणाशाय भवन्ति सद्यः ॥ ३२ ॥

किरातैकृष्णोषणराजिकाभिर्मधुप्लुताभिः प्रवरोऽवलेहः ।

मधूकसारोषणरामठोमं नस्येऽञ्जने स्यान्मधुसिन्धुकृष्णम् ॥ ३३ ॥

तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धामधूकसारोषणमागधीभिः ।

मुस्ताम्बुशुण्ठीलशुनान्विताभिर्नस्ये त्वसंमुग्रदृशं करोति ॥ ३४ ॥

पिचुमन्दवचारविमूलमरुत्तरुगन्धवधूतगरागरुभिः ।

मृदुमाल्यसटीतुदसिन्दुकरुग्मधुसर्षपकैरिह धूपवरः ॥ ३५ ॥

इति मुग्रनेत्रप्रतीकारः ।

अथाभिन्यासचिकित्सा—

अत एव विशेषज्ञैर्मुनिभिश्चरकादिभिः ।

एक एवायमुद्दिष्टः संनिपातात्मको ज्वरः ॥ ३६ ॥

स्रोहोऽवलीढः सितसर्षपाणां सहिङ्कुगृङ्गद्रवशृङ्गवेरः ।

हृन्यादभिन्यासगदोग्रशक्तिं यथा विरक्तिं विषयाभिलाषः ॥ ३७ ॥

नस्यं हितं कोष्णजलेन कृष्णाशेफालिकासारिवसिन्धु*तीक्ष्णैः ।

रसोनसिन्धूत्थकणोषणोग्राशिरीषगोमूत्रयवाग्रजैर्वा ॥ ३८ ॥

चरणतलालिकमौलिषु दाहादलगर्ददंशनादपि यः ।

नो बुध्यते तु मञ्जैर्वृश्चिकवरटीविषैर्व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

क्षुद्रागन्धपलाशपुष्करजटादुःस्पर्शपद्मारसा-

शृङ्गीभिः कथितं पयः प्रशमयत्याश्वेव संशाच्युतिम् ।

त्रायन्तीदशमूलपुष्करवृषाव्याघ्रीसटीकारवी-

मार्भर्यण्डकटुत्रयामृतलता गोमूत्रसिञ्चास्तथा ॥ ४० ॥

सटीक्षुद्राशुण्ठीशिखिमरिचनालूरविकसा-

रसारुक्त्रायन्तीवृषकणबचाभिः शतजलम् ।

अभिन्यासं हन्यादुपलजिदरिष्टश्चसनजि-

द्वंसाक्षुद्राश्वत्थाः सुरभिजलपक्वास्तमथ वा ॥ ४१ ॥

सजीरकृष्णाकटुतुम्बिहेमबब्बूलपत्रासितजीरकोमैः

हरीतकीकटुफलरुक्कुलत्थैरुद्भूलनं स्वेदमपाकरोति ॥ ४२ ॥

* क. पुस्तके तीक्ष्णैरिति पाठान्तरम् । तीक्ष्णः, अकलकर इति टिप्पणी च ।

१ ग. 'तृ तिष्ठोष' । २ ग. वस्ता । ३ ग. 'षानासी च' । ४ क. 'दमाक्षु' ।

माङ्गीनिम्बघनामयामृतलताभूनिम्बवासाविषा-
 त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकस्योनाकशाकटुमैः ।
 रास्नायासपटोलपाटलसटीदार्वाविशालात्रिवृ-
 द्वाह्नीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशार्धायक्षदेवदुमैः ॥ ४३ ॥
 काथोऽयं किल संनिपातनिवहान्द्रात्रिंशकाख्यो महा-
 नुद्धर्षाग्निजतेजसा विजयते सर्पान्गरुत्मानिव ।
 किंवा श्वासबलासकासगुदरुहद्रोगहिकामरु-
 न्मन्यास्तम्भगलामयार्दितमलावटम्भबभ्रानपि ॥ ४४ ॥

अथ संनिपातभैरवो रसः-

लोहाभ्रतारफणिवङ्गविमाकरेभ्यः
 शुद्धं रसं त्रिगुणितं समगन्धमिश्रम् ।
 संमर्द्य * मेघरवसा + रवशिगुबिल्व-
 ज्वालामुखीजलजजम्बुरसेन यत्नात् ॥ ४५ ॥
 सामुद्रसंपिहितनिस्तलकाचकुम्भे
 विन्यस्य मन्ददहनेन विपाचयेत्तत् ।
 उद्धृत्य तद्विमलविद्रुमचूर्णयुक्त-
 मर्काशमिश्रितविषं विषभृ×द्राख्यम् ॥ ४६ ॥
 संभावयेत्कुटिलवञ्जुलतालमूली-
 नीलीदलानलनृपद्रुमकालमालैः ।
 मुण्डीमुरामदनमालविकांशुमा७लि-
 ० मत्तामरद्रुमु१ निमालतिकामधूकैः ॥ ४७ ॥
 बीजपूरद्रवेणैव मरिचैश्च समन्वितः ।
 रसो बलमिति सर्वः संनिपातविघातकृत् ॥ ४८ ॥

इति संनिपातभैरवो रसः ।

अथ संनिपातारिः-

* क. तण्डुलीयः । + मधुशिष्टः । × क. वहिकेनाज्यम् । * क. तगरम् । ७ क. मर्क ।
 ० क. भृत्तः । १ क. जाति ।

मागौ पारदगन्धयोरमलयोर्दयास्त्रयरूपषणा-

देकश्चोज्ज्वलटङ्कणाद्दहनतस्ती*ब्रोज्जमाभृङ्गतः ।

नागोदौ चरणोऽहिफेनत इदं संचूर्ण्य भृङ्गद्रवे

स्थाप्यं सप्त दिनान्यथैकमखिलं जेषालनरिऽपि च ॥४९॥

रुद्रेण ज्वरमर्दितं जगदिदं दृष्ट्वा रसो निर्मितः

सेव्यो बल्लमितः क्षणादिह नृणामुग्रां ज्वरार्तिं जयेत् ।

संतापे शिशिरो विधिः समुदितः पथ्ये च शाल्योदनं

दध्ना शर्करयाऽथ दोषवशतो देशर्तुसात्प्येन च ॥ १५० ॥

इति संनिपातारिः ।

इत्यभिन्यासः ।

अथ जिह्वकः—

कटुतैलारनालाभ्यां कुर्वीत कवलग्रहम् ।

केवलेनाथ वा सद्यः काञ्जिकेनाऽऽस्यशुद्धये ॥ ५१ ॥

किराततिका+कलिकृत्कु×लिञ्जकचूर्णकृष्णा कटुतैलयुक्तः†

अम्लद्रवः संशमयेद्रसज्ञादोषान्मुतो दाशरथिर्यथा ॥ ५२ ॥

◻ गालूरपर्णी ◡ मालूरमूला ◯ भयमधुप्लुता ।

शम्बूकपुष्पीसहिता सेव्या वाचां विशुद्धये ॥ ५३ ॥

क्षुद्रानागरपुष्करामृतलताब्राह्मविचासुः०वता ।

मार्गीवासकयासबटिसुर=साक्राथो जयेज्जिह्वकम् ।

विश्वा ((वर्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-

व्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटा=रुद्रारुभिर्वा कृतः ॥ ५४ ॥

विषमहौषधिमागधिकोषणद्युमणिः-:रक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।

क्रमविबर्धितमुद्दलितज्वरस्त्रिपुरभैरव एष रसो वरः ॥ १५५ ॥

इति जिह्वकः ।

अथाऽऽगन्तुज्वराधिकारः—

आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ५६ ॥

* क. भकलकरः । + क. लङ्गली । × क. कुलंदनम् । ((क थाऽऽशु इति पाठान्तरम् ।

◻ क. ब्राह्मी ◡ क. बिल्वमूल । ◯ क. कुष्ठम् । ० क. गन्धपलाशी काश्मीरे प्रसिद्धः । = क. तुलसी । ((क. पर्पटः । ÷ क. रुग्भिः कषायः कृत इति पाठान्तरम् । :: क. हिङ्गुलः ।

१ क. 'गा द्वौ च' । २ क. 'रणोऽहि' ।

अन्यत्-

लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
 मयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥ ५७ ॥
 अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ।
 दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ५८ ॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥ ५९ ॥
 औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रवाधनैः ।
 जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतं मिषक् ॥ ६० ॥
 क्रोधजे पित्तजित्काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ।
 आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ६१ ॥
 हर्षणैश्च शर्म यान्ति कामशोकमयज्वराः ।
 व्याघ्रचित्रकवातार्तं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ६२ ॥
 अनया शीतक्रियया भयरोगः प्रणश्यति ।
 कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ॥ ६३ ॥
 याति ताभ्यामुमाभ्यां वा भयशोकसमुत्थितः ।
 विसर्पेण ज्वरो यस्तु यश्च विस्फोटजज्वरः ॥ ६४ ॥
 तत्राऽऽदौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे नचेत् ।
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ॥ ६५ ॥
 श्रमक्षुधोत्थे भुञ्जीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ।
 रोगोत्थानप्रपाकाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ॥ ६६ ॥
 क्षमयेत्पाचयेच्चापि यथा योगैश्चिकित्सकः* ।
 अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥ ६७ ॥
 कषायान्मधुरान्निग्धान्यथादोषमथापि वा ।
 अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ६८ ॥

* मं. पुस्तके चिकित्सक इत्यस्याप्रेऽयं ग्रन्थः-

स्त्रीणामपि प्रजातानां प्रजातानां तथा हितैः ।

स्तन्यावतरणैकं ज्वरौ दोषैः प्रकुप्यति ॥ ५ ॥

तस्य प्रशमनं कार्यम् ।

रक्तावसेकैर्मध्येश्च तथा मांसरसोदनैः ।

अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवा निद्रां च कारयेत् ॥ ६९ ॥

व्यध्वन्धश्रमांस्त्यध्वमङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।

स्वरानुपाचरेत्पूर्वं क्षीरमांसरसोदनैः ॥ ७० ॥

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ।

अथ विषमज्वरः—

विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।

विषमेष्वथ कर्तव्यमूर्ध्वं वाऽधश्च शोधनम् ॥ ७१ ॥

शान्तिं नयेन्निवृद्धाऽपि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ।

मधुना वाऽमया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ ७२ ॥

ज्ञातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ।

स्निग्धोष्णैरभ्ययानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ७३ ॥

विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।

विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ७४ ॥

क्षमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं च लङ्घनम् ।

कषायोष्णं च विषमज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ७५ ॥

इति विषमे क्रिया ।

त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवामिः शृतं जलम् ।

संतताख्ये ज्वरे देहं वातादीनां निवृत्तये ॥ ७६ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वनिफलामृतम् ।

जलं जन्तुः पिबेच्छीतमन्येष्टुर्ज्वरशान्तये ॥ ७७ ॥

पटोलारिष्टमृद्धीकाशम्याकत्रिफलावृषैः ।

क्वाथ एकाहिकं हन्ति शर्करामधुसंयुतः ॥ ७८ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ७९ ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टामृताजलम् ।

ज्वरं सततकं पानान्निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ८० ॥

उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।

अम्भसा कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८१ ॥

ज्वरे तृतीयके पुंसां तृष्णादाहसमन्विते ।
 स्थिरासामलकीद्राक्षाशिवावृषमहौषधैः ॥ ८२ ॥
 शृतशीतं जलं दद्यात्सितामधुविमिश्रितम् ।
 चातुर्थिकज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पक्वके ॥ ८३ ॥
 शैलू*षमण्डनरजः पुरुषानुरूपं
 शुभ्राङ्गवत्ससुरभीपयसाऽनुपीतम् ।
 आदित्यवारभवपालिदिने नरेण
 चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ८४ ॥
 कलिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
 पटोलं सारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८५ ॥
 निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ।
 किराततिक्तममृताचन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ८६ ॥
 गुडूच्यमलकं मुस्तमर्धश्लोकसैमर्पिताः ।
 कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ८७ ॥
 कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः ।
 नस्यैः सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ८८ ॥
 अगस्तिपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुग्रवीर्यम् ।
 सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ॥ ८९ ॥
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ९० ॥
 सरस्वतीनदीतीरे अपुत्रो ब्राह्मणो मृतः
 चातुर्थज्वरनाशाय इदमस्तु तिलोदकम् ॥ ९१ ॥

इति मन्त्रेण तर्पणं १०००० कुर्यात् ।

सितवर्षाभवमूलं पयसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।
 चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलेनैव मक्षणादथ वा ॥ ९२ ॥
 कृष्णामलकीरामठदावावचासर्षपरसोनैः ।
 छागलमूत्रपिष्टैर्नस्यं त्वैकाहिकादिहरम् ॥ ९३ ॥
 क्षीराविकाज्वरविमर्दकसत्रपानां
 मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

* क. नटः ।

१ ग. 'ने दिने न चा' । २ ग. 'समापनात्' । का' ।

बद्धं दिवाकरदिने यदिवाऽष्टमीषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूत्रबद्धम् ॥ ९४ ॥

शृतं पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे

क्षतक्षीणे क्षयै कासे हृद्रोगे चोपदिश्यते ॥ ९५ ॥

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाकाथः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ९६ ॥

इति मुस्तादिकाथः ।

अथ पिप्पलीवर्धमानम्—

महाबलामूलमहौषधाभ्यां काथो निहन्याद्विषमज्वरं हि ।

शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं विनाशयेद्द्वित्रिदिनप्रयोगात् ॥ ९७ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ ९८ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्निमान्द्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ ९९ ॥

कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।

मधुना चामया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ १०० ॥

का० मगरैल इति लोके सा च किञ्चिद्दृष्टा गुडतुल्या कर्षमिता
मक्षणीया ।

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।

द्रोणपुष्पीमवो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १ ॥

क्षीरेण पञ्चवृद्ध्या* वा सप्तवृद्ध्याऽथ वाकणाः ।

पिबेत्पिष्ट्वा दश दिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ २ ॥

एवं विंशद्दिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्धमानकम् ।

अनेन पाण्डुवातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ।

उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ३ ॥

त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा

दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् ।

* ग. पुस्तके ० ध्वा सुदग्धाक्षी कणां पिबेत् । यावत्पूर्णं शतं तस्यास्तां तथैवापकर्षयेत् ।

इति पिबति पयो यस्तस्य न श्वासकास-

ज्वरजठरगुदाशीवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ ४ ॥

इति वृन्दात् ।

ऊर्णनाभिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः ।

अश्वेत्नेत्रयुगुलं ज्याहिकं तु ज्वरं हरेत् ॥ ५ ॥

इति पिप्पलीवर्धमानम् ।

अथ क्षुद्रादिः-

सुरा समण्डाः पानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधाः ।

तित्तिरीश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ६ ॥

सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः षष्टितण्डुलाः ।

नेत्राञ्जनं तिलाः पिष्टा नश्यन्ति विषमज्वरम् ॥ ७ ॥

निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्या सिद्धार्थकं घृतम् ।

विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ८ ॥

बैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने ।

सहदेवीवचामद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ॥ ९ ॥

प्रदेहोद्वर्तने कुर्यादेमिर्वा ज्वरशान्तये ।

मसूरतिसिकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ १० ॥

पलंकषावचाकुष्ठनिम्बपत्रयवैर्धृतैः ।

पथ्यासिद्धार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ११ ॥

पुरभ्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ १२ ॥

इत्यपराजितो धूपः-

रुद्रजटा गोशृङ्गविडालविष्टोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलं भूतकेशी वंशत्वग्रुद्रनिर्मालयम् ॥ १३ ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकच्छागरोमाणि सर्षपाः सवचाः ।

हिङ्गुमवास्थिमरीचाः सममागाश्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥ १४ ॥

धूपनविधिना शमयन्त्येतान्सर्वज्वरान्नियतम् ।

ग्रहशाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ १५ ॥

इति माहेश्वरो धूपः ।

ज्वरवेगं च कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।

तस्यैष्टैरद्भुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ १६ ॥

संततं विषमं वाऽपि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं संमोजनैः पथ्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १७ ॥

क्षुद्रानागरमुस्तर्पणघनाभूनिम्बानिम्बामृता-

मार्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिकाटखणान्वितैः ।

पद्माख्येन्द्रयवान्वितैश्च रचितः काथो निपीतः प्रगे

शीताद्यं ज्वरमुच्छिन्नान्ति विषमं त्रिदोषघ्नोद्भवम् ॥ १८ ॥

इति क्षुद्रादिः ।

अथ दाव्यादिः—

दार्वादारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठासठी-

शौण्डीवीरकिरातवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः ।

उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्र्वम्बुसिंहीशिवा-

व्याघ्रीर्पपटदर्ममूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः ॥ १९ ॥

धास्तुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्वाहिकम् ।

काथो हन्ति तृतीयकं ज्वरमयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ २० ॥

इति दाव्यादिः । आरोग्यदर्पणात् ।

अथ शृङ्ग्यादिचतुःषष्टिककाथः—

शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुग्नेणुकारोहिणी-

राक्षैरण्डरसोनदारुरजनीराजदुराजीफलैः ।

त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रिता

दन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलवृटित्वक्वितक्वतनक्तचरैः ॥ २१ ॥

वासावत्सकबीजवासवसुराबल्यावरीवल्लिजं

ब्राह्मीब्राह्मणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थविषैः ।

मूर्वामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयं

मिश्रेयागरुचन्दनैः सचविकास्फोतावचाकटफलैः ॥ २२ ॥

इत्येतैर्दशमूलयुग्निगदितः काथश्चतुःषष्टिकः ।

शृङ्ग्यादिर्मदनाहिसिंहभिषजा सर्वाभयोन्मूलने ॥

पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने वाताग्निसंधुक्षणे ।
सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २३ ॥
इति शृङ्गयादिचतुःषष्टिकथाः—

अथ कल्याणकं घृतम्—

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्पिर्भिषज्यतम् ॥ २४ ॥
विडङ्गमुस्तत्रिफलामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलावालुकैलामिश्चन्दनामरदारुभिः ॥ २५ ॥
बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः ।
हरेणुकात्रिवृद्धन्तीवचातालीसपत्रकैः ॥ २६ ॥
बलाविशालाबृहतीमालतीपृश्निपर्णिभिः ।
नतैश्च कार्ष्णिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २७ ॥
चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।
एतत्कल्याणकं नामसर्पिरुक्तं त्रिदोषनुत् ॥
विषमज्वरसञ्चासकासगुल्मोदरापहम् ॥ २८ ॥

इति कल्याणकं घृतम्—

अथ लघुषट्पलं घृतम्—

विश्वामित्रचव्यमगधामगधाजटाभि-
राभिः पलप्रामितिभिः सयवाग्रजाभिः ।
सर्पिः शृतं पयासि षट्पलमेतदर्शः-
प्लीहोदरज्वरिष्ठु गुल्मिषु पथ्यमुक्तम् ॥ २९ ॥

इति लघुषट्पलं घृतम्—

अथ महाषट्पलं घृतम्—

पूतीकाग्निकपञ्चकोलरुचकैः साजार्जिगुग्मोद्भिदैः
सक्षारैः सविडैः सहिङ्गुहपुषासिन्धुद्भवैः कल्कितैः ।
सूक्तेनाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्महाषट्पलम्
सर्पिः पक्कमरोचकाग्निसहनप्लीहज्वरश्वासजित् ॥ ३० ॥

इति महाषट्पलं घृतम्—

अथ जीर्णज्वरप्रकरणम्—

यो द्वादशेभ्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्ध्वम् ।
नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वरजीर्ण एषः ॥ ३२ ॥

त्रिसप्ताहं विलीनस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।

प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥ ३३ ॥

जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।

लङ्घनात्स मवेत्क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्वली यतः ॥ ३४ ॥

निदिग्धकानागरकामृतानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासग्नमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ ३५ ॥

हन्यूर्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

इति निदिग्धिकादिः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथ वा ॥ ३७ ॥

अमृतायाः कषायं तु शीतलीकृतमीरितम् ।

मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वहरं परम् ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।

जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ३९ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ॥ ४० ॥

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्द्विडोऽत्र भिषजां मतः ।

पिप्पलीमधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥ ४१ ॥

श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।

अथ चूर्णानि—

अथ द्राक्षादिचूर्णम्—

द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ॥ ४२ ॥

नागरं कटुका पाष्ठा भूनिम्बः सदुरालभा ।

उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ॥ ४३ ॥

पुष्करं पिचुमन्दं च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ।
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ४३ ॥
इति द्राक्षादिचूर्णम् ।

अथाऽऽमलक्यादि-

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ॥ ४५ ॥
मेदी रुचिकरः श्लेष्महर्ता दीपनपाचनः ।
इत्यामलक्यादि ।

अथानन्तादिचूर्णम्-

अनन्ताः वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥ ४६ ॥
सुखाम्बुना प्रागुदयात्पिबेदक्षसमं रवेः ।
एतत्संघो ज्वरान्हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ४७ ॥
इत्यनन्तादिचूर्णम् ।

अथ नारायणास्त्रं चूर्णम्-

पथ्यौ व्याघ्रौ निशे षट्कटुनतमधुकोऽग्नीन्द्रतिकाब्दमूर्ध्नि-
त्रायन्त्युग्रालवङ्गामरहिमकटुजत्वैक्तुगाथात्र शिशुः ।
बोभे मृन्मूलनिम्बामृतकुलकरजो दीप्यपञ्चाख्यपौण्ड्रं
मार्गीतालीसजासं कृमिहसटिबला जातिकोशं विषा च ॥ ४८ ॥
कैरातं सर्वतोऽर्धं दलितमिति मतं नाम नारायणास्त्रम् ।
चूर्णं त्वष्टज्वरघ्नं सह हिमपयसा पीतमात्मानुरूपम् ॥ ४९ ॥
इति नारायणास्त्रं चूर्णम् ।

अथ सुदर्शनं चूर्णम्-

मार्गीषट्कटुनिम्बवेल्लकुटजोशीराब्दतिकाभृता
मूर्वोग्रानतशीतपद्मकविषादीप्येन्द्रयष्टीबलाः ।
काकोली कचपौष्करामरसटी श्रेष्ठा लवङ्गं निशे
क्षुद्रे जीवकपुण्डरीकऋषमस्त्रायन्तिकापर्पटम् ॥ ५० ॥
जातीकोशसुराहूजादलशुभासौम्यापटोलीत्वचः
शिग्रोर्बीजमनन्तया सह गुहातालीसमेषां रजः ।

सर्वार्धेन किरातकेन मिलितं शीतादि चाष्टौ ज्वरान्

चूर्णं हन्ति सुदर्शनं किल चतुष्पञ्चाशतं मेषजैः ॥ २५१ ॥

इति सुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ लघुसुदर्शनं चूर्णम्—

गुडूची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी ।

नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक्चन्दनं तथा ॥ ५२ ॥

सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः ।

एतत्सुदर्शनं चूर्णं लघु दोषत्रयापहम् ॥

ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५३ ॥

इति लघुसुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम्—

तालीसौषणविश्वपिप्पलितुगाः कर्षाभिवृद्धाङ्गुटिः

कर्षार्धा त्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंशकर्षा सिता ।

तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचावाध्मानमन्दानल-

श्वासच्छर्द्यतिसारशोषकसनप्लीहज्वरे शस्यते ॥ ५४ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्षमाभागमाजः सिता

वांशीमागधिकान्गुटित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं प्रगे ।

लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं सर्वाङ्गदाहं क्षयं

पाश्वात्तिं ज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥ ५५ ॥

इति सितोपलाद्यं चूर्णम् ।

अथ जीर्णज्वरे तैलानि—

षट्कतैलम्—

सुपर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।

तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ५६ ॥

दध्ने रसः ससारः स्यात् षट्कते तक्रमुत्तमम् ।

इति षट्कतैलम् ।

अथ लाक्षारसविधिः-

दशांशं लोध्रमादाय तद्दशांशं च सर्जिकाम् ॥ ५७ ॥

किञ्चिच्च बदरीपत्रं वारि षोडशधा स्मृतम् ।

वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषतः ॥ ५८ ॥

इति लाक्षारसविधिः ।

अथ लघुलाक्षातैलम्-

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत् ।

षड्गुणेनाऽऽरनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

इति लघुलाक्षातैलम् ।

अथ बृहत्लाक्षादितैलम्-

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत् ।

चतुर्गुणेरिते काथे द्रव्यैरेतैः पलोन्मितैः ॥ ६० ॥

लोध्रकटफलमञ्जिष्ठामुस्तकेसरपद्मकैः ।

चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणात् ॥ ६१ ॥

दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत् ।

एतलाक्षादिकं तैलं बलघुष्टिप्रदायकम् ॥ ६२ ॥

इति बृहत्लाक्षादितैलम् ।

मध्यमलाक्षातैलम्-

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्राथं चतुर्मस्तुरुक्-

यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुका मिश्रश्च कौन्तीहिमैः ।

रास्नाह्वैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे

सर्वेऽस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ ६३ ॥

इति मध्यमलाक्षातैलम् ।

षट्चरणतैलम्-

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठामूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम चाभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ ६४ ॥

इति षट्चरणतैलम् ।

अथाङ्गारकं तैलम्-

लाक्षामूर्वं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।

बृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ ६५ ॥

आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ ६६ ॥

इत्यङ्गारकं तैलम् ।

अथ राहज्वरप्रतीकारः—

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ।

मधुफाणितमिश्रेण निम्बपत्राम्मसाऽपि वा ।

राहज्वरार्तं मतिमान्वामयेक्षिप्रमेव तु ॥ ६७ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरमध्यं कांस्यादिपात्रं विनिधाय नामौ ।

तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ६८ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गबो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ६९ ॥

शृतशीतमथितपेषितमदनफलालेपनं सद्यः ।

अपनयति दाहमुग्रं ज्वरजं हस्ताङ्घ्रिमूर्धतले ॥ ७० ॥

शतधौतघृताभ्यक्तं दिहेद्वा यवसक्तुभिः ।

कोलामलकसंयुक्तैरन्याम्भेन च बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥

अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ।

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ॥ ७२ ॥

दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ७३ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा—

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्दमनलङ्घने ।

सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृगते ॥ ७४ ॥

तीक्ष्णान्विरेकांश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।

मेदोगे मेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ७५ ॥

वास्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोन्मर्दनं तथा ।

मज्जशुके क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ७६ ॥

कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।

हरीतकी च तत्तोषमामाशयगते ज्वरे ॥ ७७ ॥

इति सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ।

अथ रसाः-

एक मागो रसो भागद्वयं शुद्धं च गन्धकम् ।
 विषस्य च त्रयो भागाश्चतुर्भागा हि*मावती ॥ ७८ ॥
 जेपालजाः पञ्च भागा निम्बुद्रवविमर्दिताः ।
 कृमिघ्नप्रमिता वक्ष्यः कार्याः सर्वज्वरच्छिदः ॥ ७९ ॥
 शृङ्गवेरेण दातव्या वटिकैका दिनानने ।
 जीर्णज्वरे तथा जीर्णे सामे वा विषमे तथा ॥ ८० ॥
 सर्वज्वरं निहन्त्याशु दावो वनमिवानलः ।

इति सर्वज्वरारिः ।

अथ संनिपाते वीरभद्राख्यो रसः-

अयूषणं पञ्चलवणं शतपुष्पा द्विजीरकम् ॥ ८१ ॥
 क्षारत्रयं समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम् ।
 शुद्धसूतं सूतं चाभ्रं गन्धकं च पलं पलम् ॥ ८२ ॥
 आर्द्रकस्य रसैः खल्वे दिनमेकं विमर्दयेत् ।
 वीरभद्रो रसः ख्यातो माषैकः संनिपातजित् ॥ ८३ ॥
 चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थमनुपानं जलैः सह ।
 पथ्यं क्षीरोदनं देयं द्विवारं च रसो हितः ॥ ८४ ॥

इति संनिपाते वीरभद्राख्यो रसः ।

अथ ब्रह्मास्त्ररसः-

ब्रह्मास्त्रमथ वक्ष्यामि सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 भस्म सूतं त्रिगन्धं च तत्समं गरलं त्वहे ॥ ८५ ॥
 त्रिभिः समं विषं योज्यं मरिचं सर्वतुल्यकम् ।
 वराहकेकिमहिषपित्तैः सप्तविभावितम् ॥ ८६ ॥
 लाङ्गल्या देवदाल्या च ज्वालामुख्यार्द्रकद्रवैः ।
 एकविंशतिधा भाव्यं प्रत्येकं घर्मशोषितम् ॥ ८७ ॥
 द्विगुञ्जामात्रनस्येन सूतमुत्थापयेद्भुवम् ।
 दध्यन्नं ससितं पथ्यमुपचाराश्च शीतलाः ॥ ८८ ॥

* ८. हेमाङ्कनकक्षीरी हेमकुम्भा हिमावती ।

सर्वादरुगदन्तोऽयमसाध्यमपि साधयेत् ।

अस्थिशूलानि सर्वाणि नाशयत्येव सर्वथा ॥ ८९ ॥

इति ब्रह्माक्षरसः—

अथ विद्याधररसः—

रसो गन्धस्ताम्रं त्रिकटु कटुका टङ्कणवरा-

त्रिवृदन्ती हेम द्युमणिविषमेतत्सममिदम् ।

समस्तैस्तुल्यं स्याद्विमलजयपालोद्भवज-

स्ततस्तु क्षीरेण प्रगुणमुदितं दन्तिसलिलैः ॥ ९० ॥

त्रिगुञ्जाऽऽस्यप्रौढ्यं जयति वटिका साममतुलं

ज्वरं पाण्डुं गुल्मं ग्रहाणिगुदकीलोदररुजः ।

मरुच्छूलाजीर्णं पवनमथ सामं कृमिगदं

विबन्धं प्लीहानं प्रबलमपि विद्याधररसः ॥ ९१ ॥

इति विद्याधररसः—

अथ विनोदविद्याधरः—

रसं गन्धं मृतं ताम्रं त्रिकटु त्रिफला तथा ।

कटुका च त्रिवृदन्ती हेमार्कौ टङ्कणं विषम् ॥ ९२ ॥

एतानि समभागानि सर्वांशं दन्तिनीफलम् ।

चूर्णयित्वा तु तत्सम्यङ्मर्दयेद्वाञ्जिकाम्बुना ॥ ९३ ॥

दन्तीकाथैस्ततः सम्यग्वटी टङ्कार्धमानतः ।

विनोदविद्याधर इत्याख्यातस्तरुणज्वरम् ॥ ९४ ॥

शूलं गुल्मं तथा पाण्डुं ग्रहण्यर्शःकृमीञ्जयेत् ।

अजीर्णमामवातं च गुल्मोदरगदं तथा ॥ ९५ ॥

इति विनोदविद्याधरः—

अथ ज्वरमुरारिः—

रसबलिफणिलोहव्योषताम्राणि तुल्या-

न्यथ रसदलभागो नाग एतत्पघृष्टम् ।

भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा

क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥ ९६ ॥

इति ज्वरमुरारिः—

अथ महाज्वराङ्कुशः-

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरीविभावितम् ॥ ९७ ॥
 चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ।
 जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेन वा ॥ ९८ ॥
 महाज्वराङ्कुशो नाम समस्तज्वरनाशनः ।
 ऐकाहिकं द्वाहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् ।
 विषमं च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥ ९९ ॥

इति महाज्वराङ्कुशः-

अथ चिन्तामणिरसः-

सूतं गन्धकमभ्रकं समलवं सूतार्धमागं विषं
 तद्व्यंशं जयपालमम्लमुदितं तद्गोलकं वेष्टितम् ।
 पत्रैर्मञ्जुभुजङ्गवल्लिजनितैर्निक्षिप्य खाते पुटं
 दत्त्वा कुक्कुटसंज्ञकं सह दलैः संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत् ॥ १०० ॥
 मांगार्धं जयपालबीजममृतं तत्तुल्यभेकीकृतं
 गुञ्जानागरसिन्धुचित्रकयुतं सर्वज्वरान्नाशयेत् ।
 शूलं संग्रहणीगदं सजठरं दध्यन्नसंसेविनां
 तापे सेचनकारिणां हिततमश्चिन्तामणिर्नामतः ॥ १०१ ॥

इति चिन्तामणिरसः-

अथ सूचिकाभरणो रसः-

खण्डं कृत्वा विषं कृष्णं सार्कदुग्धेऽल्पमाण्डके ।
 सकाञ्जिके सैगरले क्षिप्त्वा जुलुयां निधापयेत् ॥ १०२ ॥
 सप्ताहतः समुत्प्लव्य श्लक्ष्णचूर्णीकृतं च तत् ।
 सूचिकाभरणो नाम रसो गुप्ततमो भुवि ॥ ३ ॥
 संज्ञानाशे विचेष्टे च बलः काञ्जिकपेषितः ।
 ब्रह्मरन्ध्रे प्रयोक्तव्यो महामोहप्रणाशनः ॥ ४ ॥

इति सूचिकाभरणो रसः-

१ क. ग. तत्तुल्यं ज. २ क. ग. नां सर्वव्याधिमर्ता नृणां हि. ३ क. सलवणे हि.

अथ महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात्—

अष्टौ तालकमेतदर्धममलं शम्बूकचूर्णं क्षिपे-

त्पश्चादत्र नवांशको वरशिखी सर्वं पुनः पेषयेत् ।

तोयैस्तच्च कुमारिकादलभवैः पक्वं गजाख्ये पुटेऽ-

प्येकद्वित्रिचतुर्थशीतहरणः शीताङ्कुशोऽयं रसः ॥ ३० ॥

गुञ्जाद्वयमितं दद्यात्सितया सह वारिणा ।

सजीरकेण दध्यन्नं पथ्यं शीतज्वराङ्कुशे ॥ ३१ ॥

इति महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात् ।

अथ चन्द्रशेखरः—

शुद्धसूतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा ।

चतुस्तुल्या सिता योज्या मत्स्यपित्तेन भावयेत् ॥ ३२ ॥

त्रिदिनं मर्दयेत्तेन रसोऽयं चन्द्रशेखरः ।

द्विगुञ्जमार्द्रकद्रवैर्देयं शीतोदकं पुनः ॥ ३३ ॥

तर्कभक्तं च वृन्ताकं पथ्यं तत्र निधापयेत् ।

त्रिदिनाच्छ्लेष्मपित्तोत्थमत्युष्णं नाशयेज्ज्वरम् ॥ ३४ ॥

इति चन्द्रशेखरः ।

अथ मृतसंजीवनी गुटिका—

अन्यत्रैतस्या नाम मोदकमञ्जरीति ।

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्बकम् ।

घत्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥ ३५ ॥

एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।

मर्दयेच्चणकाकारा कर्तव्या वटिकाऽथ सा ॥ ३६ ॥

भक्षणीयाऽनु पातव्या रविमूलकषायकः ।

मृतसंजीवनी नाम्ना संनिपातज्वरान्तकृत् ॥ ३७ ॥

इति मृतसंजीवनी गुटिका ।

अथ भस्मेश्वरः—

मस्मषोडशनिष्कं स्यादारण्योत्पलसंभवम् ।

मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचूर्णयेत् ॥ ३८ ॥

रसो मस्मेश्वरो नाम्ना संनिपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुञ्जामितो मक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण वै ॥ १४ ॥
इति मस्मेश्वरः ।

अथ पञ्चवक्त्रो रसः—

गन्धेशटङ्कुमारिचं विषं धत्तूरजैर्द्रवैः ।
दिनं संमर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥ १५ ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामितः ।
संनिपातज्वरं घोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १६ ॥
इति पञ्चवक्त्रो रसः ।

अथ स्वर्णमालिनीवसन्तः—

स्वर्णं मुक्तादरदमारिचं भागवद्वृद्ध्या प्रदेयं
स्वर्पर्यष्टौ मसृणमृदितं निम्बुनीरेण पश्चात् ।
यावत्स्नेहो व्रजति विमलं मर्दयेत्तावदेव
गुञ्जाद्वंद्वं मधु चपलया मालिनीप्राग्वसन्तः ॥ १७ ॥
जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्ताश्रिते रक्तजविष्ठरोगे ।
घोरव्यथे नेत्रमवे च रोगे बलप्रदो दुग्धयुतं च पथ्यम् ॥ १८ ॥
प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नामशोणितम् ।
विषमं नेत्ररोगांश्च मजेन्द्रमिव केसरी ॥ १९ ॥
इति स्वर्णमालिनीवसन्तः ।

अथ ज्वरघ्नी वटिका रसरत्नप्रदीपे—

रसं गन्धं च द्रवदं जेपालं क्रमवर्धितम् ।
दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता ॥ २० ॥
प्रभाते सितया सार्धमशिता शीतवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥ २१ ॥
इति ज्वरघ्नी वटिका रसरत्नप्रदीपे ।

अथ नवज्वरहरा—

रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या विमीतकं धात्री दन्तीबीजं च शोधितम् ॥ २२ ॥
चूर्णमेषां समांशं तु द्राणपुष्पीभवै रसैः ।
वटी सापनिमा कार्या मक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥ २३ ॥
इति नवज्वरहरा ।

अथोदकमञ्जरीरसः—

मूतो गन्धदृक्कणः शोषणश्च सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
 मूयो मूयो मर्दयेत्तं त्रिरात्रं बल्लो देयः शृङ्गबैरद्रवेण ॥ २४ ॥
 तापे शीतं व्यञ्जनैस्तक्रमक्तं घृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
 अह्नैवोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरं तु पित्ताधिक्ये मूर्छिते चापि वद्यात् ॥

इत्युदकमञ्जरीरसः ।

अथ ज्वराङ्कुशः—

नवज्वरे सर्वज्वरे रसरत्नप्रदीपात् ।

दारुमूषा शिखिग्रीवा रसकं च पृथक्पृथक् ।
 टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवः ॥ २६ ॥
 मर्दयेत्त्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
 मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥ २७ ॥
 खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धमक्तं सशर्करम् ।
 तरुणं विषमं जीर्णं हन्याज्जीर्णज्वरं ध्रुवम् ॥ २८ ॥

इति ज्वराङ्कुशः ।

अथ हुताशनो रसः—

नागरं कर्षमात्रं स्यात्कर्षमात्रं च टङ्कणम् ।
 मरिचं सार्धमात्रं स्यात्तावद्दुग्धवराटकम् ॥ २९ ॥
 विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥ ३० ॥

इति हुताशनो रसः ।

अथ शीतभञ्जी रसः—

रसहिङ्गुलगन्धं च जेपालं मर्दितं त्रिभिः ।
 दन्तीकाथेन संमर्द्य रसो ज्वरहरः परः ॥ ३१ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनाथ दापयेदक्तिकाद्वयम् ।
 नवज्वरं महाघोरं नाशयेद्याममात्रतः ॥ ३२ ॥
 शर्करादधिभक्तं च पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
 शीततोयं पिबेच्चानु इक्षुमुद्गरसो हितः ॥ ३३ ॥

शीतमञ्जीरसो नाम्ना सर्वज्वरकुलान्तकृत् ।
इति शीतमञ्जीरसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ।

अथ मिषभारसो वृन्दात्-(?)

रसं गन्धकताम्रं च नागं वङ्गं विषं तथा ॥ ३४ ॥
जेषालं स्वर्णबीजानि समभागानि कारयेत् ।
आर्द्रके सप्त भाव्यानि सप्तभाव्यानि चित्रके ॥ ३५ ॥
निर्गुण्ड्यां सप्तभाव्यानि सिद्धोऽयं मिषभारसः ॥ (?)
गुञ्जामात्रप्रमाणेन वटकान्कारयेत्ततः ॥ ३६ ॥
वटीमेकां प्रयुञ्जीत शृङ्गबेररसेन तु ।
सर्वज्वरहरा ज्ञेया याममात्रं तु शाम्यति ॥ ३७ ॥
इति मिषभारसो वृन्दात् ।

अथ शीतारिः-

सितमलमनःशिलाहिफेनरसकाभोधिताप्यतुल्यभागैः ।
सुषवीरसमर्दितैस्त्रिवारं भज शीतारिमिमं सिताधंगुञ्जम् ॥ ३८ ॥
सेवनाद्भरते तीव्रं ज्वरं शीतं महोल्बणम् ।
मात्रात्रयेण निःशेषं पथ्यं मुद्गौदनं स्मृतम् ॥ ३९ ॥
इति शीतारिः ।

अथ चातुर्थिकारिः-

दरदः पारदश्चैव सितमलश्च तालकः ।
समभागानि सर्वाणि गुन्द्रानीरेण मर्दयेत् ॥ ४० ॥
मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा सितया शीतवारिणा ।
गिलेच्चातुर्थिके योज्यं सद्यः खिच्चडिकाघृतम् ।
मक्षयेन्निदिनं योगी ज्वरः शाम्यति निश्चितम् ॥ ४१ ॥
इति चातुर्थिकारिः ।
इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ज्वरे पथ्यादिविचारो नामैकोनपष्ठितमस्तरङ्गः ॥ ५९ ॥

अथ पष्ठितमस्तरङ्गः ।

अथ संनिपाते मूर्छायां लोकनाथो रसः-

पञ्चभिर्लवणैः सूतं त्रिभिः क्षारैस्तथैव च ।
मर्दयेद्दोषनाशाय गुणाधिक्यविधीच्छया ॥ १ ॥

एवं संशोध्य सूतेन्द्रं राजिकाहिङ्गुशुण्ठिभिः ।
 चूर्णितैः पिण्डिकां कृत्वा तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ॥ २ ॥
 ततस्तां स्वेदयेत्पिण्डीं वस्त्रे बद्ध्वा तु काञ्जिकैः ।
 दोलायन्त्रगतां यत्नात्स्वेदो यामचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
 एवं शुद्धरसं कृत्वा क्रमेणानेन मर्दयेत् ।
 गिरिकर्णी तथा मृङ्गवारा निर्गुण्डिका तथा ॥ ४ ॥
 जयन्ती शृङ्गबेरं च मण्डूकी च तिलच्छदा ।
 काकमाची तथोन्मत्तो रुबुकश्च ततः परम् ॥ ५ ॥
 एतासामौषधीनां च रसतुल्यै रसैः क्रमात् ।
 ततस्तत्सूतराजस्य कार्या मरिचमात्रिका ॥ ६ ॥
 वाटिका संनिपातस्य निवृत्त्यर्थं भिषग्वरैः ।
 इयं श्रीलोकनाथेन संनिपातनिवृत्तये ॥ ७ ॥
 कीर्तिता गुटिका पुण्या दृष्टप्रत्ययकारिणी ।
 इयं प्राप्य वटी यस्मात्संनिपातान्विनश्यति ॥ ८ ॥
 मयूरमीनवाराहछागमाहिषसंभवैः ।
 प्रत्येकं वाऽथ सर्वैर्वा भाविता चेदियं भवेत् ॥ ९ ॥
 ढालयेत्तत्र तोयानि सुशीतानि बहूनि च ।
 शर्करादधिसंयुक्तं भक्तमस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १० ॥
 इक्ष्वश्च तथा योज्या रसवीर्यविवृद्धये ।
 शीतद्रव्ये भवेद्दीर्घं पित्तबद्धे महारसे ॥ ११ ॥

इति लोकनाथो रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ संनिपातसूर्यः—

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य तत्पादभागं रवितारहेम ।
 मस्मीकृतं योजय मर्दयेत्तद्दिनत्रयं बाहिरसेन घर्मे ॥ १२ ॥
 विषं च दत्त्वाऽत्र कलाप्रमाणमजादिपित्तैः परिभावयेच्च ।
 बलद्वयं चास्य ददीत बाह्निकदुत्रयार्द्रद्रवसंप्रयुक्तम् ॥ १३ ॥
 तैलेन चाभ्यज्य वपुश्च कुर्यात्स्नानं जलेनापि च शीतलेन ।
 यावद्भवेद्दुःसहशीतमस्य मूत्रं पूरीषं च शरीरकम्पः ॥ १४ ॥
 पथ्ये यदिच्छा परिजायतेऽस्य मरीचखण्डं दधिभक्तकं च ।
 स्वल्पं ददीताऽऽर्द्रकमत्स्यशाकं दिनाष्टकं स्नानविधिं च कुर्यात् ॥

इति संनिपातसूर्यः—

अथ जलयौगिकः-

सूतमस्मसमं गन्धं गन्धपादा मनःशिला ।
 माक्षिकं पिप्पलीव्योषं प्रत्येकं च शिलासमम् ॥ १६ ॥
 चूर्णयेद्भावयेत्पित्तैर्मत्स्यमायूरकैः क्रमात् ।
 सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं द्वयम् ॥ १७ ॥
 तालपर्णीरसं चानु पञ्चकोलमथापि वा ।
 निहन्ति संनिपातादीन् रसोऽयं जलयौगिकः ॥ १८ ॥
 जलयोगं विनाऽप्यत्र रसवीर्यं न वर्धते ।
 ये रसाः पित्तसंयुक्ताः प्रोक्ताः सर्वत्र शंभुना ॥
 जलसेकावगाहाद्यैर्बलिनस्ते तु नान्यथा ॥ १९ ॥

इति जलयौगिकः ।

बलप्रमाणमात्रा । अनुपानमार्द्रकरसः ।

त्रिदोषनीहारसूर्यः-

रसेन गन्धं द्विगुणं कृशानुरसैर्विमर्द्याष्ट दिनानि घर्मे ।
 रसाष्टमागं त्वमृतं च दत्त्वा विमर्दयेद्बहिजलेन किञ्चित् ॥ २० ॥
 पित्तैस्तु संभावित एष देयस्त्रिदोषनीहरविनाशसूर्यः ॥ २१ ॥
 इति त्रिदोषनीहारसूर्यः ।

अथ रसचूडामणिः-

सूतमस्म विषं ताग्रं जयपालं सुगन्धकम् ।
 हैमतैलेन संमर्द्य ततो लघुपुष्टं ददेत् ॥ २२ ॥
 भावयेत्कनकद्रावैरजामहिषमीनजैः ।
 पित्तैः पृथक्सप्तमितं विषधूमेन शोषयेत् ॥ २३ ॥
 सप्तवारं त्रिवारं वा पश्चादार्द्रेण भावयेत् ।
 रसचूडामणिः सिद्धः साक्षाच्छ्रीभैरवं महः ॥ २४ ॥
 ततोऽस्य रक्तिकां युञ्ज्याद्विञ्ज्या चार्द्राऽर्द्रनिम्बयुक् ।
 महारोगे संनिपाते नवे वाऽप्यनवे ज्वरे ॥ २५ ॥
 जलावगार्हणं कुर्यात्सेचनं व्यजनानिलम् ।
 तत्क्षणान्मङ्गलस्नानं कुसुमं चन्द्रचन्दनम् ॥ २६ ॥
 पथ्ये यथोप्सितं खाद्यं स्वादु द्राक्षेक्षुदाडिमम् ।
 सितां समुद्रकरसां काञ्जिकं स्नानमेव वा ॥ २७ ॥

शूले गुल्मेऽग्निमान्द्यादौ ग्रहणयुद्धरपाप्मसु ।
 वाते सर्वाङ्गकैकाङ्गमते वाऽप्यनिले तथा ॥ २८ ॥
 प्रसूतिवाते सामे वा स्वानुपानैः प्रयोजयेत् ।
 रक्तदोषं विना चैनं योजयेद्वर्जयेदिह ॥ २९ ॥
 तैलाम्लराजिकामीनक्रोधशोकाध्वचङ्क्रमम् ।
 बिल्वारनालसुषवीफलवृन्ताकमैथुनम् ॥ ३० ॥

इति रसचूडामणिः ।

अथ वडवोरसः—

पटुना पूरयेत्स्थालीं तन्मध्ये पटुमूषिकाम् ।
 तन्मध्ये रामठीं मूषां तन्मध्ये पारदं क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
 विषं विघृष्य सूतांशं वारिणाऽऽलोड्य सप्तभिः ।
 वह्निं प्रज्वालयेच्चुल्यां दृढं यासचतुष्टयम् ॥ ३२ ॥
 तद्भस्म तिलमात्रं तु दद्यात्सर्वेषु पाप्मसु ।
 ग्रहण्यां जठरे शूले मन्दाग्नौ पवनामये ॥ ३३ ॥
 अयमेतन्निहन्त्येष कुर्याद्बहुतरां क्षुधाम् ।
 तापे शीतक्रियाः कुर्याद्वाडवाख्ये रसोत्तमे ॥ ३४ ॥*

इति वडवोरसः ।

अथ सूचिकाभरणो रसः—

विषं पलमितं सूतं शाणिकं चूर्णयेद्वयम् ।
 तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलितं शरावयोः ॥ ३५ ॥
 मुद्रां कृत्वा च संशोष्य ततश्चुल्यां निवेशयेत् ।
 वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥ ३६ ॥
 तत उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकान् ।
 संलग्नो यो भवेद्धूमस्तं गृहीयाच्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत् ।
 यावत्सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति मेषजम् ॥ ३८ ॥
 तावन्मात्रो रसो देयो मूर्छिते संनिपातिनि ।

* इत ऊर्ध्वं सर्परखण्डांल्लेवणस्य प्रपातयेत् । दाढ्याय कृषिकायन्त्रे भूखगेन पुनः पवेत् ॥
 विषं विना रसकूपरोऽयं सर्वरोगापहारकः । क. पुस्तकस्थोऽयं ग्रन्थोऽसंबद्ध इत्यथो निर्दिष्टः ।

क्षुरेण प्रहते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्याऽवघर्षयेत् ॥ ३९ ॥

रक्तभेषजसंपर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।

तथैव सर्पदंष्ट्रोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।

यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥ ४० ॥

इति सूचिकाभरणो रसः ।

सूचिकाभरणो रसो रससिन्धोः-

रसवैकान्तहेमाभ्रं तीक्ष्णताम्रं मृतं समम् ।

षड्रभिः समं शुद्धगन्धं सर्वं निर्गुण्डिकारसैः ॥ ४१ ॥

कषायैश्चित्रकस्यापि मर्दयेद्विवसत्रयम् ।

सूर्यावर्तैर्मुनिभृङ्गस्तिलपर्णीन्द्रवारुणी ॥ ४२ ॥

काकमाची महाराष्ट्री कङ्कगुणी गिरिकर्णिका ।

धत्तूरस्तुलसी दन्ती बृहती कण्टकारिका ॥ ४३ ॥

स्तुह्यर्कविजया मुण्डी काकतुण्डी जयाऽमृता ।

एतासां भावयेद्वावैश्वतुर्दशादिनावधि ॥ ४४ ॥

अर्कमूलकषायेण भावयेद्दिनपञ्चकम् ।

दत्त्वा संचूर्णितं पञ्चपित्तैर्भाव्यं दिनत्रयम् ॥ ४५ ॥

विषमुष्टिकषायेण भावयेद्विवसत्रयम् ।

जेपालबीजमज्जोत्थतैलेन दिवसत्रयम् ॥ ४६ ॥

भावितं शोषितं चूर्णं मधुना सह मिश्रयेत् ।

सूचिकाभरणो नाम रसः स्यात्संनिपातजित् ॥ ४७ ॥

दापयेत्सूचिकाग्रेण सर्वेषां संनिपातिनाम् ।

ज्वरशूलोदरार्शानां प्लीहानां पाण्डुरोगिणाम् ॥ ४८ ॥

आध्मानशूलमन्दाग्निकासश्वासादिरोगिणाम् ।

श्लेष्मिणां स्थूलदेहानामनुपानं पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥

इति सूचिकाभरणो रसो रससिन्धोः ।

अथ त्रिपुरभैरवः-

विषट्कुबलिम्लेच्छं दन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।

दन्त्यम्बुमर्दितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥ ५० ॥

वल्लव्योषेण चाऽऽर्द्रस्य रसेन सितयाऽथ वा ।

दत्तो नम्रज्वरं हन्ति मान्द्यमानिलशोथहा ॥ ५१ ॥

हन्ति शूलं सविष्टम्भमशांसि क्रिमिजान्गदान् ।
पथ्यं तक्त्रेण युञ्जीत रसेऽस्मिन्नोगहारिणि ॥ ५२ ॥

इति त्रिपुरभैरवः ।

अथ गन्धलोहः—

गन्धं लौहं मस्म मध्वाज्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।
शुभ्रे केशे कालिमा दीर्घदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ५३ ॥
इति गन्धलोहः ।

इति योगतरङ्गिण्यां संनिपाते रसायनाधिकारकथनं
नाम षष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६० ॥

अथैकषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ प्रत्येकं ज्वरोपद्रवाणां चिकित्सा—

अथ हिक्कायाम्—

ज्वराविरोधेन मिषग्विदध्यादेतेषु दोषोचितमेव कर्म ।
मूर्च्छातिसारौ वमिदाहहिक्का ज्वरे विशेषादतिदुश्चिकित्स्याः ॥ १ ॥

मूर्च्छायामिह कृतमालहारहूरा-

कृष्णाभिः सजलदपर्पटामयाभिः ।

संशीतं जलमतिसिद्धमिष्टमुक्तं

लेहो वा मधुत्रिवृतासिताभयाभिः ॥ २ ॥

शीताभमसाऽक्षिसेकः सुरभिर्धूपः सुमनसश्च शुभाः ।

मृदुतालवृन्तवाताः कदलीदलकमलसंस्पर्शाः ॥ ३ ॥

अरुचौ तु तिक्तकरसैरसकृत्वावलग्रहस्तथाऽम्लरसैः ।

मधुलवणमातुलुङ्गीफलकेसरधारणं वक्त्रे ॥ ४ ॥

श्वासे दशाङ्गयोगः सवलीलिशदङ्गसंकोचे ।

लेहः कर्कटशृङ्गीकृष्णामधुसोमवल्कलैर्वह ॥ ५ ॥

त्रिकटुसटी घनशृङ्गी गर्दभशाकं सपौष्करं सपदि ।

श्वासं जयति पयोधरसुधालतापञ्चमूलजलपीतम् ॥ ६ ॥

कस्करसबीजपूरकविदारिकालोध्रलेपनं शिरसि ।

अरतिमपहरति दाहं हन्यान्मन्यातले भ्रान्तिम् ॥ ७ ॥

दन्तशठबीजपूस्कदाडिमबदरैः सचुक्रकैर्वदने ।
 लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटी मुखान्तस्था ॥ ८ ॥
 शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीतमाकण्ठमाश्वेव तदुद्रमेव ।
 तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे धरेद्गदी क्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥ ९ ॥
 वत्सादनी वत्सकवारिवाहविश्वंमरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
 ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति विश्वामृतावत्सकवारिदाश्च ॥ १० ॥
 पाठामृतापर्पटमुस्तविश्वाकिराततिक्तेन्द्रयवान्विपाच्य ।
 पिबेज्जयत्येव जवेन सर्वज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥ ११ ॥
 नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं नस्येन नूनं विनिहन्ति हिकाम् ।
 शुण्ठी हरेद्वा सितया समेता धूपोऽथ वा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ १२ ॥

इति हिकायाम् ।

सयूरपिच्छस्य मषी स कृष्णा मध्वन्विता वा कटुका सधातुः ।
 काथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ॥
 विण्मक्षिकाणां मधुनाऽवलोढा सचन्दना शर्करयाऽन्विता वा ॥ १३ ॥

कृष्णां माक्षिकवैदेहिदधित्थरससिञ्चिताम् ।

लिहन्निह नरो नूनं वमिं जयति वेगतः ॥ १४ ॥

कासे कणाकणामूलकलिङ्गफलजं रजः ।

सविश्वमेषजं लिह्यान्मधुना वा वृषारसम् ॥ १५ ॥

पुष्करमूलकटुत्रिकटुगुडूकीकटुफलासककारविकामिः ।

मधुललिताभिर्यं खलु लेहः कासारिषु कफगदहर एकः ॥ १६ ॥

विबन्धे वातजित्कर्म कुर्यादत्रानुलोमनम् ।

मूलं प्रवर्तयदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ॥ १७ ॥

निद्रानाश उपायानाह-

मृष्टं तु विजयाचूर्णं मधुना निशि मक्षयेत् ।

निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावके क्षये ॥ १८ ॥

गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णेनाऽऽलोडितं लिहेत् ।

चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति ब्रानवः ॥ १९ ॥

मूलं तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।

विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ २० ॥

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु *क्षीरमिक्षुरसं दधि ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ २१ ॥
 कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
 मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ २२ ॥
 रसे शाके च सूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
 निद्रां संजनयत्याशु पलाण्डुरूपयोजितः ॥ २३ ॥
 ऐक्षवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
 गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥ २४ ॥
 इति निद्रानाश उपायाः ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
 लिम्पेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥ २५ ॥
 बाहे ज्वराविरोधेन यथाशास्त्रं हिमो विधिः ।
 ज्वरे शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ २६ ॥
 विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं प्रभुम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ २७ ॥
 इति किञ्चिज्ज्वरस्योक्तं चिकित्सितमसंशयम् ।
 मया दैर्ध्यमयादस्य ग्रन्थस्य बहु नोदितम् ॥ २८ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरचिकित्सितं नामैकषष्टिमस्तरङ्गः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टिमस्तरङ्गः ।

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सा

अथ शुण्ठीकाथः—

हरीतकीनिम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
 एषां चूर्णं सदा खादेद्दुर्जलज्वरशान्तये ॥ १ ॥
 अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
 नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
 जनयति मतिकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
 पलपरिमितशुण्ठीक्षोदसिद्धः कषायः ॥ २ ॥

इति शुण्ठीकाथः ।

अथ पटोलादिः-

पटोलमुस्तामृतबल्लिवासकं सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबेन्नरो निवारयेद्दुर्जलदोषमुल्बणम् ॥ ३ ॥
इति पटोलादिः ।

अथ किराततिक्तादिचूर्णम्-

किराततिक्तत्रिवृदम्बुपिप्पली विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहान्ति लीढं मधुनाऽपि सत्वरं सुदुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥ ४ ॥
इति किराततिक्तादिचूर्णम् ।

अथ दुर्जलजेता रसः-

मौजनादौ नरैर्मुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ ५ ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥ ६ ॥
विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागिकः ।
मरिचं क्षयभागं च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ ७ ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिर्मां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायं च भक्षयेत् ॥ ८ ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यस्तस्मिन्दुर्जलजेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥ ९ ॥
इति दुर्जलजेता रसः ।
इति योगतरङ्गिण्यां दुर्जलजनितज्वरचिकित्सानाम् द्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथातीसारनिदानम्-

गुर्वेतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
श्लेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ।
शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्विकैर्तुष्यैः ॥ २ ॥

जलातिरम्भणैर्वैगविधातैः क्रिमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥ ४ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ।

दोषावस्था नैकरूपप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः ।

विट्सङ्काधमानमथाविपाको मविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥

अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शक्नुदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७ ॥

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् ।

शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मणा तु विस्रं शीतं हृष्टरोमां मनुष्यः ॥ ८ ॥

वराहस्रेहमांसांभुसदृशं सर्वरूपिणम् ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ९ ॥

तैस्तेभ्यैः शोचतोऽल्पाशनस्य

बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वां क्षोभयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ १० ॥

निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा

निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं

रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ १२ ॥

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १३ ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिकः ।

तद्दोषाज्जायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ १५ ॥

वातः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
 प्रवाहन्तोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६ ॥
 प्रवाहिका वातकृता सशूला पिच्छात्सदाहा सकफा कफाच्च ।
 सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभावा मतास्तु ॥ १७ ॥
 तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गक्रमं चाऽऽमविपक्रतां च ।

असाध्यलक्षणमाह-

पक्वजाम्बवसंकाशं यकृतपिण्डनिभं तनु ।
 घृततैलवसामज्जध्वेसवारपयोदधि ॥ १८ ॥
 मांसधावनतोयाभं कृष्णनीलारुणप्रभम् ।
 मेचकं कर्बुरं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १९ ॥
 कुणपं मस्तुलुङ्गामं सगन्धं कथितं बहु ।
 तृष्णादाहंक्लमश्वासहिक्कापाश्वार्तिशूलिनम् ॥ २० ॥
 संमूर्छारितिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदम् ।
 प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ २१ ॥
 असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मानमुपद्रुतम् ।
 गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २२ ॥
 हस्तपादाङ्गुलीसंधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
 पुरीषस्योष्णता चैव मरणायातिसारिणाम् ॥ २३ ॥
 श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
 अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
 मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनम् ॥ २५ ॥
 बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः ।
 अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ २६ ॥
 शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
 छर्दिं मूर्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ २७ ॥

अतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह-

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २८ ॥
 योगतरङ्गिण्यामतीसारनिदानं नाम त्रिषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

अथ चतुष्पाष्टितमस्तरङ्गः ।

अतीसारपूर्वरूपचिकित्सा—

हितं लङ्घनमेवाऽऽदौ पूर्वरूपेषु देहिनः ।
 कुर्याच्चानशनस्यान्ते द्रवं लघु च भोजनम् ॥ १ ॥
 हरिद्रादिं वाऽपि ++ पिबेच्छीते तु मानवः ।
 षडङ्गं वा यवागूषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २ ॥

षडङ्गयूषः—

मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यं जीरकसंयुतम् ।
 षडङ्गयूषमित्याहुः सैन्धवेन समन्विम् ॥ ३ ॥
 अग्निसंदीपनं पथ्यं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
 अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ ४ ॥

त्रित्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च शुण्ठीतिलसंयुतां च ।
 पिष्ट्वा षडङ्गः सुहितो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥
 इति षडङ्गयूषः ।

तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ।
 ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥ ६ ॥

इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ।

अथाऽऽमातिसारः—

आमपक्कमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।
 अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ ७ ॥

संसृष्टमेमिरितिलक्षणं पूर्वोक्तम् ।

अथ धान्यपञ्चकं चतुष्कं च—

न तु संग्राहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणम् ।
 दोषा ह्यादौ वर्धमाना जनयन्त्यामयान्वहन् ॥ ८ ॥
 शोफपाण्डुमयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
 दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ ९ ॥
 डिम्भस्य स्थविरस्यापि वातपित्तात्मकस्य च ।
 क्षीणधातुबलार्तस्य बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १० ॥

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पातनान्मरणं व्रजेत् ।
 स्तोत्रं स्तोत्रं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ११ ॥
 अमयापिप्पलीकलकैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ।
 दीप्ताग्निर्बहुदोषो यो विबद्धमतिसार्यते ॥ १२ ॥
 विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ।
 क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥
 मेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पितम् ।
 यो विबन्धप्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ॥ १४ ॥
 तस्याऽऽदौ वमनं योज्यं पश्चादुद्धनमेव च ।
 शूलानाहप्रसेकात् वामयेदतिसारिणम् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीलवणाभ्यां च साधितेन जलेन वा ।
 पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ॥ १६ ॥
 आमातिसारनाशाय काथमेभिः पिबेन्नरः ।
 पाठाहिङ्गवज्रमोक्षोद्यापश्चकौलादलं रजः ॥ १७ ॥
 उष्णाम्बु पीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ।
 झूषणातिविषाहिङ्गवचासौवर्चलाभयाः ॥ १८ ॥
 पीत्वोष्णेनाम्भसा जह्यादामातीसारमुद्धतम् ।
 वचाबिल्वकणाविश्वकुष्ठदीप्यककूलकम् ॥ १९ ॥
 सविडङ्गं जयेत्पीतमाममुष्णाम्बुना शृतम् ।
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गुसौवर्चलं वचा ॥ २० ॥
 सैन्धवं चातिपिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
 आमातिसारयोगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २१ ॥
 आमातिसारयोगेन यस्त्वनेन न शाम्यति ।
 न तु योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ २२ ॥
 एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामं च नागरम् ।
 आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ २३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ।
 पाठा वत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ॥ २४ ॥

एतदामसमुत्थानमतिसारं सवेदनम् ।

कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ २५ ॥

श्वदंष्ट्रैरण्डधान्याम्लयवपुष्करसाधिता ।

पथ्या मधुयुता लीढा शूलातीसारनाशनी ॥ २६ ॥

नागरातिविषामुस्ताक्राथः स्यादामपाचनः ।

बिल्वं मोचरसः पाठा गुडूची विश्वमुस्तकम् ॥ २७ ॥

गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ।

धान्यनागरमुस्तं च वालकं बिल्वमेव च ॥ २८ ॥

आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ।

पित्ते धान्यचतुष्कं च शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ॥ २९ ॥

इति धान्यपञ्चकं चतुष्कं च ।

अथाभयादिचतुःसमा गुटिका—

देवदारुवचा मुस्ता नागराऽतिविषाऽभया ।

सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३० ॥

नागरातिविषामुस्तैरथ वा धान्यनागरैः ।

तृष्णाशूलातिसारघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ३१ ॥

धान्यकातिविषोदीच्ययवानीमुस्तनागरम् ।

बला द्विपर्णी बिल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ३२ ॥

अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥

आमातिसारमानाहं सविबन्धं विषूचिकाम् ।

कामलारोचकं हन्याद्दीपयात्याशु चानलम् ॥ ३४ ॥

इत्यभयादि चतुःसमा गुटिका ।

अथ कलिङ्गादिचूर्णम्—

बिल्वोत्थः स्वरसः पेयो *हिङ्गुलस्य समाक्षिकः ।

जयत्याममतीसारं क्राथो वा कुटजत्वचः ॥ ३५ ॥

पयः संक्राथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणाम्भसा ।

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ॥ ३६ ॥

एरण्डमूलसकलैरवति सोमेन मिश्रितैः सजवैः ।

स्विन्नां खादेदभयामामातीसारशूलार्तः ॥ ३७ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

* क. पुस्तके हिङ्गुलस्येति पाठान्तरम् ।

कैसंसज्जसुनिषण्णकौ जटा दाडिमस्य दलमर्जुनोदकम् ।
काथ एष परिशीलितो नृणां हन्ति सामभवशूलमुद्धतम् ॥ ३८ ॥

कलिङ्गाऽतिविषा हिङ्गु पथ्या सौवर्चलं वचा ।
शूलस्तम्भं विबन्धघ्नं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ३९ ॥

इति कलिङ्गादिचूर्णम् ।

निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ।
नरं रूक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाचयेद्घृतम् ॥ ४० ॥
क्षारनागरचाङ्गेरीकोलदध्यम्लसाधितम् ।
सर्पिरित्थं पिबेद्वाऽपि शूलातीसारशान्तये ॥ ४१ ॥

इत्यामातिसारः ।

अथ पक्वातिसारः-

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।
अवाप्य पिष्ट्वा विपचेद्यवागूं दधि तां पिबेत् ॥ ४२ ॥
सर्वातिसारानेषा हि हन्ति पक्वान्न संशयः ।
सलोध्रं धातकी बिल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकम् ॥ ४३ ॥
पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनम् ।
पद्मं समङ्गा मधुकं बिल्वं जतु शलातु च ॥ ४४ ॥
पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदं परम् ।
पक्वातिसारिणे देयो मुस्ताकाथः समाक्षिकः ॥ ४५ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमेव च ।
शाल्मली मधुकं लोध्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचम् ॥ ४६ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रं च बिल्वमैजा प्रियङ्गवः ।
मधुकं शृङ्गवेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ४७ ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
पक्वाम उपयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ४८ ॥
दीर्घवृन्तः स पथ्याह्नो महौषधसमन्वितः ।
पीतस्तण्डुलतोयेन पक्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥

पथ्याजाजिदुरालम्माघोण्टाफलकल्कसंयुतः पीतः ।
 स्वरसो जम्बुकल्कात्पक्वातीसारहा चैव ॥ ५० ॥
 समङ्गा धातकी लोध्रं तथा जम्बु शलाहू च ।
 (* शाल्मलीवेष्टकं चैव वृक्षदाडिमयोस्त्वचः ॥ ५१ ॥
 आम्रास्थिविल्वमध्यं च मधुकं च प्रियङ्गवः) ।
 मुस्तकं शृङ्गबेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५२ ॥
 नवपर्णानि चूतस्य कपित्थफलमेव च ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन गुटिकां कारयेत्ततः ॥ ५३ ॥
 पिबेत्तेन ह्युपायेन पक्वातीसारशान्तये ।

इति समङ्गाद्या गुटिका ।

अथ कञ्चटकादि—

कुटजातिविषाचूर्णं मधुना सह लेहितम् ॥ ५४ ॥
 चिरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ।
 पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद्यदा ॥
 प्रवर्तेत तदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ५५ ॥
 कञ्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वह्रीबेरम् ।
 जलधरनागरसहितं गङ्गामपि बाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

इति कञ्चटकादि ।

अथ लघुगङ्गाधरं चूर्णम्—

मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
 चूर्णं मथितसमेतं रुणञ्चि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ५७ ॥

इति लघुगङ्गाधरं चूर्णम् ।

अङ्गुलीमूलकल्कः—

अङ्गुलीमूलकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
 सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ ५८ ॥
 कृत्वाऽऽलवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
 आर्द्रकस्वरसेनाऽऽशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ५९ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

१ गे, कञ्चनजं । २ ग, ०ति कण्टादादिः ।

नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्जरं नृणाम् ।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगिराट् ॥ ६० ॥
इति पक्कातिसारः ।

अथ वातातीसारचिकित्सा—

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बालिनः ।
समुदीर्णं दोषचयं शमयति तत्पाच्यत्यपि च ॥ ६१ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।
ग्राहिणी पाचनी पेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ६२ ॥
पञ्चमूली बला विश्वधान्यकोत्पलबिल्वजा ।
वातातिसारिणे देया सूक्तेनान्यतमेन वा ॥ ६३ ॥
वचा सातिविषा मुस्ता बीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठो वातातिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ६४ ॥
पूतीकं मागधीं शुण्ठीं बलाधान्यं हरीतकीम् ।
पक्त्वाऽम्बुना पिबेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ६५ ॥

अथ पित्तातीसारचिकित्सा—

आमान्वयमतीसारं पैत्तिकं लङ्घयन्नैर्जयेत् ।
लङ्घितस्य यथा सात्त्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ६६ ॥
शृतं चन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः ।
पेयामम्लामतक्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ६७ ॥
धान्योदीच्यशृतं तोयं तुषादाहातिसारवान् ।
ताभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाहरेत् ॥ ६८ ॥
बिल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ६९ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचौ ।
धातकीं शृङ्गवेरं च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७० ॥
माक्षिकेण युतं हन्यात्पित्तातीसारमुल्बणम् ।
मन्दं संदीपयेद्भिं शूलं चाऽऽशु निवर्तयेत् ॥ ७१ ॥
मधुकं कट्फलं लोघ्रं दाडिमस्य फलत्वचम् ।
पित्तातिसारे मध्वक्तं पापयेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७२ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं बिल्वं सौवर्चलं बिडम् ।
 सक्षौद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
 चूणं पित्तातिसारघ्नं शूलं चाऽऽशु नियच्छति ।
 सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ॥ ७४ ॥
 तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् ।
 कट्फलातिविषाम्भोद्वत्सकं नागरान्वितम् ॥ ७५ ॥
 शृतं पित्तातिसारघ्नं पातव्यं मधुसंयुतम् ।
 पलं वत्सकसंसिद्धं चतुर्गुणजले शृतम् ।
 पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ७६ ॥

इति धान्याकघृतम् ।

अथ रक्तातीसारः—

तत्र तूष्णीं क्रिया कार्या रक्तपित्तनिवर्हणी ।
 छागे सार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलवालकैः ॥ ७७ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसैर्युता ।
 कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ॥ ७८ ॥
 सद्यो जयेदतीसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ।
 समङ्गोत्पलमञ्जिष्ठा तिरीहितिलचन्दनम् ॥ ७९ ॥
 छागीक्षीरेण संपीतं रक्तातीसारनाशनम् ।

इति समङ्गादिः ।

अथ कुटजाष्टकक्राथः—

कुटजाऽतिविषा मुस्ता बालकं लोध्रचन्दनम् ॥ ८० ॥
 धातकी दाडिमं पाठा क्राथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 दाहे रक्ते सशूले च आमरोगे च दुस्तरे ॥
 कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ८१ ॥

इति कुटजाष्टकक्राथः ।

अथ वत्सकादिक्राथः—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
 सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ८२ ॥
 इति वत्सकादिक्राथः ।

अथ ह्रीवेरादिः-

ह्रीवेरातिविषा मुस्तं बिल्वधान्यकवत्सकम् ।

समङ्गा धातकी लोघ्नं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ८३ ॥

हन्त्यरोचकपित्तामबिबन्धं चातिवेदनम् ।

सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ८४ ॥

इति ह्रीवेरादिः ।

अथ रसाञ्जनादिचूर्णम्-

आम्रवृक्षस्त्वचस्तकपिष्टायाः स्वरसं पिबेत् ॥

चूर्णं स्वच्छाम्बुना युक्तं रक्तातीसारशान्तये ॥ ८५ ॥

बिल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।

कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ८६ ॥

गुडेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनम् ।

आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ८७ ॥

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।

धातकी शृङ्गवेरं च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥

क्षौद्रेण युक्तं तद्देयं रक्तातीसारमुल्बणम् ॥ ८८ ॥

इति रसाञ्जनादिचूर्णम् ।

बद्रीमूलकल्कस्तु तिलकल्कस्तथैव च ।

मधुक्षीरयुतः पीतो रक्तातीसारनाशनः ॥ ८९ ॥

जम्बूवाम्रामलकानां तु पल्लवानथ कुडुयेत् ।

संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥ ९० ॥

तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ।

यष्टी मधुस्तिलाः कृष्णाः पद्मकेसरमुत्पलम् ॥ ९१ ॥

क्षौद्रमत्स्यण्डिकायुक्तमाजेन पयसा पिबेत् ।

रक्तप्रवाहिकां शूलमेतत्पीतं नियच्छति ॥ ९२ ॥

रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।

धातकी नागरं चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ९३ ॥

सशूलरक्तपित्तघ्नो योगो मधुसमन्वितः ।

अथ पिच्छावस्तिः—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥ (?)

यदा वायुर्विवद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हितः ।

शाल्मलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च ॥ ९५ ॥

संकुट्योलूखले सम्यगृह्णीयात्पयसि शृते ।

गृहीत्वा षट्पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ॥ ९६ ॥

युक्तं मधुककलकेन माक्षिकत्रिपलेन च ।

तैलाक्तवपुषो दद्याद्वास्तौ प्रत्यागते रसे ।

मोजयेत्पयसा वाऽपि पित्तातीसारपीडितम् ॥ ९७ ॥

इति पिच्छावस्तिः ।

अथ क्षीरीवृक्षाद्यं घृतम्—

क्षीरिद्रुमामीरुसे विपक्वं तैजो च कल्के पयसा च सार्पैः ।

सितोपलार्धं मधुपावयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युर्ध्वीर्णम् ॥ ९८ ॥

इति क्षीरिवृक्षाद्यं घृतम् ।

अथ कुटजक्षीरम्—

निष्काश्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पलद्वितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ ९९ ॥

प्रक्षिप्यमाषकानद्यो मधुनस्तत्र शीतले ।

रक्तातिसारी तं पीत्वा नेरुजं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥ १०० ॥

इति कुटजक्षीरम् ।

अथ शतावरीकल्कः—

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरमुजयेत् ।

रक्तातिसारी पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ १ ॥

इति शतावरीकल्कः—

अथ नवनीतावलेहः-

गोधुग्धं नवनीतं च मधुना सितया सह ।
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतम् ॥ २ ॥
इति नवनीतावलेहः ।
पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृद्दाहमोहनुत् ॥ ३ ॥
चन्दनमत्र श्वेतम् ।

अथ चन्दनकल्कः-

रक्तातिसारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करम् ।
गुदपक्षालने सेके प्रशस्तं पानमोजने ॥ ४ ॥
इति रक्तातिसारः-

अथ गुदपाके भ्रंशे दाहे च-

गुदो बहुभिरुद्घातैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेवयेत्तं तु शीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ ५ ॥
बिरेकैर्बहुधा यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्यं तेनैव गुदसेचनम् ॥ ६ ॥
दाहे पाके हितं छागीक्षीरं सक्षौद्रशर्करम् ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च मोजने ॥ ७ ॥
अतिप्रवृत्त्या महती मवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद्बुद्धम् ॥ ८ ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य समितस्य तु वारिणा ।
साज्यस्य गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्बुद्धम् ॥ ९ ॥

व्यथायाम्-

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तः प्रवेशयते ।
मविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्याऽऽमिषेण हि ॥ ११० ॥
मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभ्रंशामिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥ ११ ॥
शाम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् ।
हृषद्घृतेन चाभ्यक्तं स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १२ ॥

गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत्क्षिप्रमेव च ।

गुदनिःसरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३ ॥

तद्यथा—

चाङ्गेरीकोलवध्यम्लक्षारनागरसंयुतम् ।

घृतं विपकं पातव्यं गुदभ्रंशगदापदम् ॥ १४ ॥

चाङ्गेर्यम्ललोणिका तस्याः स्वरसः, कोलस्य काथः, दध्यम्लं
दधिरूपमम्लमेतन्नयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणं क्षारनागरयोः कल्क इदं
चाङ्गेरीघृतम् ।

कोसलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १५ ॥

अन्यत्क्षुद्रोगे वक्ष्यति

अथ श्लेष्मातिसारः—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्यश्चाऽऽमातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १६ ॥

पूतीकव्योषबिल्वाम्निपाठादाडिमहिङ्गुभिः ।

भोजयेत्संस्कृतैर्युषैः श्लेष्मातीसारपीडितम् ॥ १७ ॥

गोकण्टकगुहाव्याघ्रीकषायं सुशृतं पिबेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १८ ॥

पथ्या सौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषावचम् ।

आमातिसारं कफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १९ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालबिल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्दिश्लेष्मातिसारजित् ॥ २० ॥

पथ्याग्निकटुकपाठावचामुस्तकवत्सकैः ।

सनागरैर्जयेत्काथः कल्को वा श्लेष्मिकसृतिम् ॥ २१ ॥

पाठां वचां त्रिकटुकं कुष्ठं च कटुरोहिणी ।

उष्णाम्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातीसारनाशनम् ॥ २२ ॥

इति श्लेष्मातिसारः ।

अथ संनिपातातिसारः—

समङ्गतातिविषा मुस्ता विश्वह्वीविरधातकी ।
कटुजत्वग्दलैर्बिल्वैः काथः सर्वातिसारनुत् ॥ २३ ॥
अमया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
चतुः समेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥
आमातिसारमानाहं सविवन्धं विषूचिकाम् ।
कृमीनरोचकं हन्याहीपयत्याशु चानलम् ॥ २५ ॥

इत्यभयादिगुटिका ।

अथ बृहच्छालिपर्ण्यादि—

बिल्वाब्धधातकीपाठाशुण्ठीमोचरसाः समाः ।
पीतारुन्धन्त्यतीसारं गुडतक्रेण योजिताः ॥ २६ ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वाग्निपाठानागरधान्यकम् ॥
एतदाहारसंयोगो हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ २७ ॥

इति बृहच्छालिपर्ण्यादि ।

अथ कुटजपुटपाकः—

अवेदनं सुसंपक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ २८ ॥
स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु दग्ध-
मादाय तत्क्षणमूर्त्तिव च कोथयित्वा ।
जम्बूपलाशपुटतैण्डुलतोयसिक्तं
बद्धं कुशेन च बहिर्घनपट्टलितम् ॥ २९ ॥
सुस्विन्नमेतद्वपीड्य रसं गृहीत्वा
क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
कृष्णात्रिपुत्रमसृजित एष योगः
सर्वातिसारहरण्ये स्वयमेव राजा ॥ ३० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

अथ स्योनाकपुटपाकः—

काश्मरीपद्मपत्राद्यात्यक्तात्कट्वङ्गवल्कलात् ।
सपक्वकेसराद्वाही स्यात्सो मधुसंयुतः ॥ ३१ ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ।

मेघजत्वात्पलं चास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ ३२ ॥

इति स्योनाकपुटपाकः ।

कुटजत्वक्कृतः काथो घनीमूतः सुशोमनः ।

लेहितोऽतिविषाक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत् ॥ ३३ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन काथावतिविषारजः ।

अथ कुटजावलेहः—

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३४ ॥

चतुर्भागावशेषं तु कषायमुपकल्पयेत् ।

वस्त्रपूते पुनः काथ्यं यावलेहत्वमागतम् ॥ ३५ ॥

मल्लतकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटुं तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकं च कुटजस्य फलानि च ॥ ३६ ॥

वचामतिविषां बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।

वालकं च समङ्गा च प्रत्येकं तु पलं पलम् ॥ ३७ ॥

त्रिंशत्पलं गुडस्यात्र चूर्णीकृत्य प्रदापयेत् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ ३८ ॥

एवं लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ।

घातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सांनिपातिकम् ॥ ३९ ॥

ये च दुर्नामजा रोगास्तांश्च सर्वान्व्यपोहति ।

रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ४० ॥

ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।

अनुपाने घृतं दद्याद्दधि तक्रं जलं पयः ॥ ४१ ॥

जीर्णान्नपथ्यमोजी स्यादर्शोऽल्पः प्रतिमुच्यते ।

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह इरितः ॥ ४२ ॥

इति कुटजावलेहः ।

अन्यच्च—

शितं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

काथे पादावशेषेऽस्मिन्वस्त्रपूते पुनः पचेत् ॥ ४३ ॥

सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पली ।

धातकीन्द्रयवाजाजिचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ ४४ ॥

लिह्याद्वदरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।
पक्वापक्रमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥ ४५ ॥
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैतत्पवाहिकाम् ।

इति कुटजावलेहः ।

अथ षडङ्गघृतम्-

लैह्यं यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः ॥ ४६ ॥
तत्रापि पादिकः कार्यो द्रवकल्को विजानता ।
वत्सकस्य च बीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमाः ॥ ४७ ॥
पिप्पली शृङ्गवेरं च लाक्षाकटुकरोहिणी ।
षडभिरतैर्घृतं सिद्धं पेया मण्डावचारितम् ॥ ४८ ॥
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

इति षडङ्गघृतम् ।

इति संनिपातातिसारः ।

अथ श्लेष्मपित्तातिसारः-

समङ्गा धातकी बिल्वमात्रास्थ्यम्भोजकैसरम् ॥ ४९ ॥
बिल्वं मोचरसं लोध्रं कुटजस्य फलत्वचम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन कषायं कल्कमेव च ॥ ५० ॥
श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं बीजस्थ नियच्छति ।

इति समङ्गाद्विक्राथश्चूर्णं च ।

अथ वातश्लेष्मातिसारः-

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ॥ ५१ ॥
कुरुतस्तावतीसारं कुन्दौ बह्विं निहत्य च ।
द्रवं सफेनं पुरिषं तम्बामं मन्दगन्धिकम् ॥ ५२ ॥
सशब्दवेदनावन्तं तत्राऽऽमं परिपच्यते ।
नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूर्च्छाभ्रमकुमैः ॥ ५३ ॥
प्रसक्तसक्थिकटचूरुजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ।
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथ वा ॥ ५४ ॥
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणे ।
वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ ५५ ॥
तदत्रापि प्रयुज्जीत संचिन्त्य कफमारुतौ ।

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

अथ च्छर्द्यतीसारः—

बिल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः साक्षौद्रशर्करः ॥ ५६ ॥
 निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानरं इवाऽऽहुतिम् ।
 पटोलयवधान्याकक्काथः पीतः सुशीतलः ॥ ५७ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ।
 प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथाबलम् ॥ ५८ ॥
 नृष्णातीसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरं वटशृङ्गवरोहकौ ॥ ५९ ॥
 रसः कार्योऽथ वा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ।
 छर्दिज्वरमतीसारं मूर्छां तुष्णां च दुर्जयाम् ॥ ६० ॥
 नियच्छत्यचिराद्युक्तं सुतिं वाऽनैकहेतुजाम् ।

इति च्छर्द्यतीसारः ।

अथ शोफातीसारः—

विडङ्गातिविषामुस्तादारुपाठाकलिङ्गकम् ॥ ६१ ॥
 मरिचेन समायुक्तं शोफातीसारनाशनम् ।
 किराताब्दामृतोदीच्यमुस्ताचन्दनधान्यकैः ॥ ६२ ॥
 शोफातीसारहृत्कासतृद्दहाहज्वरनाशनः ।

इति शोफातीसारः ।

अथ भयशोकजावतीसारौ—

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ॥ ६३ ॥
 तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ।

तत्र प्रयोगाः—

विषार्शःकृमिसंभूते हिता चोभयशर्मदा ॥ ६४ ॥
 शर्कराधातकीलोध्रपाठारलुपिप्पलीसमङ्गाभिः ।
 मोचरसपद्मकेसरसितायुतः क्षौद्रसंमिश्रः ॥ ६५ ॥
 अर्शःप्रमवं कृमिजं विरुद्धपानान्नदोषसंभूतम् ।
 अतिसारमयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ ६६ ॥

इति कल्याणकावलेहः ।

अथाऽऽमपाचनविधिः-

नागरातिविषामुस्ताक्राथः स्यादामपाचनः ।
 नागरातिविषाहिङ्कुमुस्तावस्तकचित्रकाः ॥ ६७ ॥
 घनतेजोवतीपाठापिप्पलीन्द्रयवाः समाः ॥
 सैन्धवं कौटजं बीजं वचा कटुकरोहिणी ॥ ६८ ॥
 बिडं पाठामतिविषां बिडङ्गं विश्वभेषजम् ।
 एलाकुटजबीजानि लोघं सावरकं निशि ॥ ६९ ॥
 वत्सकातिविषाशुण्ठीबिल्वं हिङ्कु यवाम्बु च ।
 श्लोकार्धाभिहिता योगाः षडेते पाचना मते ॥ ७० ॥
 उष्णाम्बुमद्यर्धान्याद्यैः पीता वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ।

इत्यामपाचनविधिः ।

अथ प्रवाहिकाः-

तैलं सपिर्दधि क्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ॥ ७१ ॥
 सर्वमालोढ्य पातव्यं सद्यो हन्ति प्रवाहिकाम् ।
 कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ॥ ७२ ॥
 दध्नः सारोऽष्टमो भागः खण्डो हन्यात्प्रवाहिकाम् ।
 बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ ७३ ॥
 लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ।

अथ त्र्यूषणाद्यं घृतम्-

त्र्यूषणं त्रिफला चैव चित्रको गजपिप्पली ॥ ७४ ॥
 * बिल्वकर्कटिकाहिंसाविडङ्गं सनिदिग्धिकम् ।
 घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥
 तत्प्रयोगं पिबेत्काले हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् । (?)

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

अथ पुरीषक्षयः-

दीप्तान्यतिपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् ।
 स पिबेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोन्वितम् ॥ ७६ ॥

* ग, पुस्तके बिल्वकर्कटिकाऽत्र बिल्वपोषिका ।

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
 सुतप्त*कुप्यकथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७७ ॥
 बलाविश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् ।
 दीप्ताग्निं पाययेत्पातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ ७८ ॥
 शशमांसं रुचिकरं सखण्डं सघृतं दधि ।
 विपाच्य खादेत्सेवेच्च मृद्वन्नं शकृतः क्षये ॥ ७९ ॥

इति पुरीषक्षयः ।

तत्र सामान्यम्—

विवद्धवातो विट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।
 सरक्तपिच्छश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ १८० ॥
 यथाऽमृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
 सरक्तोत्थेषु तत्पेयमपां भागेषु संस्कृतम् ॥ ८१ ॥

अथ सर्वातीसारे—

यथा शृतं मवेद्वारि तथाऽतीसारनाशनम् ।
 अतीसारं निहन्त्येव शतभागशृतं जलम् ।
 अतीसारेषु पानीयमधिकस्याधिकं फलम् ॥ ८२ ॥

अथ कुटजाष्टकावलेहः—

पेक्षाद्रात्कुटजाक्षुलां जलघटेऽष्टांशं पुनः पालिकैः
 पाठां शाल्मलिधातकीघनविषालज्जात्रबिल्वैः सह ।
 तल्लिह्यात्कुटजाष्टकं जलगवाजाक्षीरमण्डानुपोऽ-
 तीसारं ग्रहणीमसृग्दरमसृक्पित्तासृगर्शो जयेत् ॥ ८३ ॥

अथ कपित्थाष्टकम्—

धान्याजाजीयवानीरुचकजलचतुर्जातविश्वोषणाग्नि-
 ग्रन्थैकांशं त्रिभागं कैरिकणमगधाद्दीप्यवृक्षाम्लबिल्वम् ।
 श्वेताषट्कं कपित्थाष्टकमिदमरुचिं गुल्मयक्ष्मप्रतिश्या-
 तीसारार्शोभिसाद्यग्रहणिगलगदश्वासकासाग्निहन्ति ॥ ८४ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

* क. पुस्तके—सुतप्तसुवर्णरजस्तप्तलोहनिर्वापगात्कथितेन ।

अथ नघूलाईचूर्णम्-

कर्षं गन्धकमर्धपारदमुभौ कुर्याच्छुभां कज्जलीं
 त्र्यक्षं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं स्यादर्धकर्षं पृथक् ।
 तच्छक्रासनचूर्णतुल्यनिहितं तत्सर्वमेकीकृतं
 खादेच्छाणमितं सकाञ्जिकपलं मन्दारगन्धतीसारनुत् ॥ ८५ ॥

इति लघूलाईचूर्णम् ।

अथ बृहल्ललाईचूर्णम्-

क्षीप्यौ क्षारत्रयाग्नित्रिकटुगजकणाबेल्लमल्लातकोष्ठा
 द्वे जीरे हिङ्गुकुष्ठाखिलपटुरसंगन्धाभ्रधूमोत्तमाश्च ।
 एतेषां तुल्यगन्धं रज उदितमतीसारशूलग्रहण्या-
 नाहप्लीहप्रमेहानलहतिषु बृहल्ललाईचूर्णं प्रशस्तम् ॥ १८६ ॥

इति बृहल्ललाईचूर्णम् ।

अथ मृतसंजीवनो रसः-

रसगन्धौ विषं सूतात्पादभागं समं चै तैः ।
 गगनं मावयेदेभी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ ८७ ॥
 सर्पाक्षी धातकी स्वर्णा विषा विश्वजयाऽम्बुदम् ।
 यवानी बिल्वधान्याकजीरपादाः कणा शिवा ॥ ८८ ॥
 कुटजत्वक्कपित्थं च दाडिमं सकलिङ्गकम् ।
 इत्येषां गोलकं कृत्वा बालुकायन्त्रगं पचेत् ॥ ८९ ॥
 मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य बल्लकः ।
 षट्प्रकारमतीसारं हन्त्यनेनानुशीलितः ॥ ९० ॥
 विश्वाब्दधातकीदारु यवान्यम्बुकणावचम् ।
 कुटजो धान्यकं बिल्वं पाठेन्द्रयवशाल्मलम् ॥ ९१ ॥
 विषाभयं समं चैषां चूर्णेन मधुना सह ।

इति मृतसंजीवनो रसः ।

अथ चन्द्रप्रभावटी-

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं मृतं चाभ्रं समं समम् ॥ ९२ ॥

तुल्यं च खादिरं सारं तथा मोचरसं क्षिपेत् ।
 इवैः शाल्मलिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् ॥ १३ ॥
 चणमात्रां वर्ती कृत्वा खादेर्जीरकसंयुताम् ।
 त्रिदोषजमतीसारं सज्वरं नाशयेद्भुवम् ॥ १४ ॥

इति चन्द्रप्रभावटी ।

स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धान्नभोजनम् ।
 व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 इति किञ्चिन्निगदितमतीसारचिकित्सितम् ।
 ग्रन्थभूयस्त्वभीत्याऽत्र नाधिकं किञ्चिदीरितम् ॥ १६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां त्रिमल्लभट्टप्रथितायामतीसारचिकित्सा
 नाम चतुष्पष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ ज्वरातीसारः—

पृथगुक्तनिदानेन ज्वरातीसारनिर्णयः ।
 कर्तव्यो मिषजा तत्र तत्क्रमेण विधिर्यतः ॥ १ ॥
 ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
 तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नेहोदितं पुनः ॥ २ ॥
 व्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
 अतिप्रवर्तमानं तु साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥ ३ ॥
 ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक् पृथक् ।
 न तन्मिलितयोः कायमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥
 अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ४ ॥
 लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
 उत्पलषट्कसिद्धं लाजकमण्डादिकं पेयम् ॥ ५ ॥

यथा—

पृश्निपर्णीबिलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
 ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत्साम्नां शूरां नरः ॥ ६ ॥

इत्युत्पलषट्कम् ।

अथ पाठासप्तककाथः-

धातकी काथसंसिद्धा विश्वमेषजकल्किता ।

दाडिमाम्लयुता पेया ज्वरातीसारशूलिनाम् ॥ ७ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षरकारनालैः

स्विन्नां लिहन्ति विजयां मधुनाऽन्वितां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्त्युदरामयास्तु

सर्वे सशूलविषमज्वरकासहिकाः ॥ ८ ॥

मुस्ताकरेणूपपदाकाथो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्भोश्च नाशनः ॥ ९ ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तापपटकाभृता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधौ ॥ १० ॥

इति पाठासप्तककाथः ।

अथ नागरादिः-

नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ११ ॥

इति नागरादिः ।

अथ बृहद्गुडूच्यादिः-

गुडूचीप(पा)माख्याम्बुदकुटजवावप्रतिविषा-

किरातोशीराल्लाहिमसलिलविश्वौषधकृतः ।

कषायः पीतोऽसौ व्यपनयति बल्लाससहितम्

ज्वरातीसारं रुक्तुद्धरुचिवमीदाहशमनः ॥ १२ ॥

इति बृहद्गुडूच्यादिः ।

अथ ह्रीविरादिः-

ह्रीविराऽतिविषा मुस्ता बिल्वनागरधान्यकम् ।

पिबेत्पिच्छाविवन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥ १३ ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाऽपि विज्वरम् ।

इति ह्रीविरादिः ।

अथ कलिङ्गादिकाथः-

कलिङ्गाऽतिविषा शुण्ठी किराताम्बुयवासकम् ॥ १४ ॥

ज्वरातिसारसंतापं नाशयेद्विकल्पतः ।

इति कलिङ्गादिक्वाथः ।

अथोशीरादिक्वाथः—

उत्पलं दाडिमत्वक्च पद्मकेसरमेव च ॥ १५ ॥

पिवेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ।

उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥ १६ ॥

समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ।

हन्त्यरोचकपिच्छामविवन्धं सातिवेदनम् ॥ १७ ॥

सशोणितमतीसार सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ।

इत्युशीरादिक्वाथः ।

अथ बिल्वादिः—

बिल्वबालकमूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ॥ १८ ॥

कुटजान्दोमुतांक्वाथो ज्वरातीसारशूलनुत् ।

इति बिल्वादिः ।

अथ व्योषाद्यं चूर्णम्—

व्योषवत्सकबीजानि निम्बभूनिम्बमार्कवम् ॥ १९ ॥

चित्रकं रोहिणीं पाठां द्वार्वीमतिविषां वचाम् ।

श्लक्ष्णचूर्णीकृतानेतांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ॥ २० ॥

सर्वमेकत्र संयुक्तं पातव्यं तण्डुलाम्बुना ।

सक्षाद्वै वा पिबेदेतत्पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ २१ ॥

तृष्णाक्षिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ।

कामलाग्रहणीदोषान् गुल्मान् प्लीहानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ २२ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

रसः पूर्वोक्त एव ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ज्वरातीसारचिकित्साकथनं नाम

पञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६५ ॥

अथ षट्षष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ ग्रहण्यधिकारः—

अथ ग्रहणीनिदानम्—

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणी किं तामाह—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी साऽभिधीयते ॥ २ ॥

कला किं तामाह—

धात्वाशयान्तरे यस्य धः कलेदस्त्ववतिष्ठते ।

देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ग्रहणीमाह—

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ४ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्वयम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं तु तस्यैदं तृषालस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽन्नस्थपाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ६ ॥

तत्र वातः—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः ।

प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ७ ॥

मारुतः कुपितो वह्निं संदूष्य कुरुते गदान् ।

व्यथाः—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता ॥ ८ ॥

कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पाश्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगमीक्षणविषूचिकाः ॥ ९ ॥

हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकीर्त्तिका ।

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ १० ॥

जीर्णे जीर्यति चाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
 स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ११ ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कांसश्वासादितोऽनिलात् ॥ १२ ॥

अथ पित्तजा—

कङ्कजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुत्खणम् ।
 आप्लावयद्भ्रान्त्यनिलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ १३ ॥
 सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्यते द्रवम् ।
 पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडदितः ॥ १४ ॥

अथ कफजा—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्भ्रान्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १५ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
 आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १६ ॥
 हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
 दुष्टौ मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १७ ॥
 भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टं गुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
 अकृशास्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १८ ॥

अथ त्रिदोषजा—

पृथग्वातादि निर्दिष्टं हेतु लिङ्गसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्दिशेदेवं ग्रहणीदोषमुत्खणम् ॥ १९ ॥
 घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह—

प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
 तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ २० ॥

अथ संग्रहणीलक्षणम्—

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भ्रमः ।
 द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ २१ ॥

१ ग. 'म्' । संप्लाव° । २ ग. 'तिमैथुमात्' । ३ ग. 'यैकफष्ठी°' । ४ ग. 'वं तस्या वक्ष्यामि' ।
 कक्षणम् ।

ओमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा द्वादशाहाद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ सात्म्यं च गच्छति ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा मवेदामवातेन संग्रहाद्ग्रहणी मता ॥ २३ ॥

अथ साध्यासाध्यलक्षणम्-

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारस्तैर्यैरतीसारगदो न सिध्येत् ।

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नो विनिवर्तते वा ॥ २४ ॥

बालके ग्रहणीसाध्या यूनि कृच्छ्रा प्रकीर्तिता ।

वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मते धन्वन्तरेरिदम् ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानं नाम षट्षष्ठितमस्तरङ्गः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तषष्ठितमस्तरङ्गः ।

अथ ग्रहणीचिकित्सा-

तत्र वातजा-

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसारभेषजैः ॥ १ ॥

दोषं सामं निरामं च विद्यादन्नातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्याऽऽमं च विपाचयेत् ॥ २ ॥

पेयादि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥ ३ ॥

कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्यामं शकृत्संवर्तयत्यपि ॥ ४ ॥

संवर्तयति धनी करोति ।

ज्ञात्वा तु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् ।

दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

तस्या उपचाराः-

धान्यबिल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीशृतं जलम् ।

स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्—

पञ्चमूलामयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्नाक्षारद्वयाजार्जीविङ्गुसटिभिर्घृतम् ॥ ७ ॥
 पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च ।
 शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ ८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
 काञ्जिकेन च तत्पक्त्वा पीतमश्निकरं परम् ॥ ९ ॥
 गूलगुल्मोदरानाहकाश्यानिलगदापहम् ।

अत्र सुरामावे द्विगुणं काञ्जिकं देयम् ।

इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।

अथ शुण्ठीघृतम्—

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥

इति शुण्ठी घृतम् ।

इति घातग्रहणी ।

अथ पित्तग्रहणी—

रसाञ्जनादिचूर्णम्—

रसाञ्जनं प्रतिविषा वत्सकस्य फलत्वचो ॥ ११ ॥
 नागरं धातकी चैव सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पित्तग्रहणीदोषाशो रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ १२ ॥

इति रसाञ्जनादिचूर्णम् ।

अथ नागरायं चूर्णम्—

श्रीफलशलादुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
 ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रमुजा शीलितो जयति ॥ १३ ॥
 नागरातिविषामुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठातिक्तकरोहिणी ॥ १४ ॥
 पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षाद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १५ ॥

अशांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १६ ॥
इति नागराद्यं चूर्णम् ।

अथ चन्दनाद्यं घृतम्-

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठामूर्वाकटुत्रयम् ।
पट्टग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णीपरूषकम् ॥ १७ ॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतकान् ।
कटुकारोहिणीमुस्तनिम्बं च द्विपलांशकम् ॥ १८ ॥
द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थघृतात्पचेत् ।
किराततिक्तेन्द्रयर्ववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १९ ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

ब्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथमुषितं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।
विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं वातकोपनम् ॥ २१ ॥

अथ श्लेष्मग्रहणी-

अथ रास्नादिचूर्णम्-

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
लवणाम्लकटुक्षारैः क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् ॥ २२ ॥
शठी व्योषाऽमयाक्षारो ग्रन्थिकं बीजपूरकम् ।
लवणाम्लाम्बुना पेयं श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ २३ ॥
रास्नापथ्यासटीव्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
ग्रन्थिकं मातुलुङ्गस्य सममेकत्र चूर्णयेत् ॥ २४ ॥
पिबेदुष्णेन तोयेन श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ।
इति रास्नादिचूर्णम् ।

अथ सर्वजाग्रहणी-

तत्र शुण्ठ्यादिः-

सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ २५ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टघृतानि च ।

प्रविमज्य यथावस्थं सर्वजे बस्तिकर्म च ॥ २६ ॥

शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूचीं पिवेज्जलेन कथितां समांशम् ।

मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २७ ॥

इति शुण्ठ्यादिः ।

अथ चित्रकादिगुटिका—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गवजमोदा च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ २८ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ २९ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

अथ कल्याणकावलेहः—

भैषज्यमेकतः सर्वं ग्रहण्यां तक्रमेकतः ।

पृथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ॥ ३० ॥

कषायोष्णविकाशित्वाद्बैशद्याच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वल्मसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ३१ ॥

तावत्संवर्धयेत्तक्रं यावत्स्याद्बुद्धविद्वक्ता ।

ततस्तु ह्वासयित्वा तदन्नं संभोजयेत्क्रमात् ॥ ३२ ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।

दद्याद्भोजनकाले तु प्रातर्नक्तं च रोगिणे ॥ ३३ ॥

त्रिप्रस्थामलकीरसाद्बुडतुलार्धं च त्रिवृत्तैलयो-

मान्यौ पञ्चपटुर्विदीप्यहपुषाजाजीवराषदकटु ।

पाठांल्लाकणवेल्लमाक्षिकमयं लेहस्त्रिजातव्रण-

त्वग्बीजोदरमेहरुग्रहणिपाण्डूवर्शस्तु कल्याणकः ॥ ३४ ॥

इति कल्याणकावलेहः ।

अथ वृद्धगङ्गाधरं चूर्णम्—

मुस्तावालकलोध्रवत्सकवृकीविश्वारलुश्रीमदा-

लज्जामोचरसाम्रकौटजविषाचूर्णस्तु गङ्गाधरः ।

पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकयुतः कर्षोन्मितो वाहिका-

मुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥३५॥

इति वृद्धगङ्गाधरं चूर्णम् ।

अथ बृहल्लवङ्गादिचूर्णम्-

अर्धश्वेतालवङ्गागरुतगरतुगात्वक्कणा शीतशुण्ठी-

जीरोशीरेमजातीफलनलदजलालोत्पलैलेन्दुचूर्णम् ।

दोषार्तेऽल्पास्रशुक्रज्वलनबलरुचौ गुल्ममेहप्रतिश्या-

हिकाकासातिसारक्षयतमकगलोरुग्रहेषु ग्रहण्याम् ॥ ३६ ॥

इति बृहल्लवङ्गादिचूर्णम् ।

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम्-

जातीफलाम्निहिमवेलतिलेन्दुजीर-

वांशीत्रिकत्रयमनक्षमितं नतं च ।

तालीसदेवकुसुमे अपि चूर्णमेषां

द्विःशर्करं च सममङ्गमिदं ग्रहण्याम् ॥ ३७ ॥

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ महाकल्याणगुडः-

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ।

धान्यकं च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥ ३८ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकस्तथा ।

सौवर्चलं सैन्धवं च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ ३९ ॥

आरग्वधस्त्वचं पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।

नागरेन्द्रयवा चैव षड्विंशत्येककार्षिकम् ॥ ४० ॥

सृद्धीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां तथा ॥ ४१ ॥

तिलतेलं पलात्यष्टौ रसमामलकं तथा ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४२ ॥

यदा पक्वं विजानीयात्तदैवमवतारयेत् ।

उदुम्बरं चाऽऽमलकं बदधरं वा यथाफलम् ॥ ४३ ॥

तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाऽनलम् ।
 निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ४४ ॥
 अर्शांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहमगंदरम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
 नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
 रूपौदार्यं स्वरौदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 कल्याणकगुडश्चैष पिचुपादं समश्नुयात् ।
 ज्वरेऽपि च सदा योज्यो रक्तपित्ते सविद्ग्रहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपको ग्रहणीगदः ।
 गुडेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः राळ इति लोके ।

इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशकथववालकमोचसिद्ध-
 मार्जं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
 सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥
 बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गबेर-
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
 शोफाग्निसादारुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

त्रिकांशे तक्रस्य द्विकुडवपटौ षष्टिममयाः
 पचैद्यस्थीः सार्धं घृततिलजशुण्ठ्यग्निकुडवैः ।

समावाप्याजाजीमारिचचपलादीप्यकपलं
लिहन्नेता हन्ति ग्रहणिमनलं दीपयति च ॥ ५२ ॥
इति तक्रहरीतकी ।

अथ रसाः-

रसं गन्धं विषं व्योषं टङ्कणं लोहमस्म च ।
अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥ ५३ ॥
चित्रकैस्य कषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।
मरिचामां बटीं कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥ ५४ ॥
चतुर्विधां च ग्रहणीं रहस्यं तदिदं स्मृतम् ।
इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ सुवर्णरसपर्पटी-

शुद्धं सूतं पलमितं तूर्यांशस्वर्णसंयुतम् ॥ ५५ ॥
मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाप्नुयात् ।
प्रक्षाल्योष्णाम्बुना पश्चात्पलमात्रे सुगन्धके ॥ ५६ ॥
ब्रुते लोहमये पात्रे बादरानलयोगतः ।
प्रक्षिप्य चालयेल्लौह्यां मन्दं लोहशलाकया ॥ ५७ ॥
ततः पाकं विदित्वा तु रम्भापत्रे शनैः क्षिपेत् ।
गोमयस्थे तदुपरि रम्भापत्रेण यन्त्रयेत् ॥ ५८ ॥
शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रमवृद्धं निषेवयेत् ।
माषमात्रं भवेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् ॥ ५९ ॥
सक्षौद्रेणोषणेनैव लेहयेद्भिषगुत्तमः ।
ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी ॥ ६० ॥
सद्यो बलकरी शुक्रवर्धिनी वह्निदीपनी ।
क्षयकासश्वासमेहशूलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६१ ॥
इति सुवर्णरसपर्पटी ।

अथ ग्रहणीकपाटः-

शुद्धाहिफेनबलिसूतकपर्दमस्म-
हालाहलोषणविशुद्धसुवर्णबीजैः ।
अम्भोधिपङ्क्तिरशैलधराष्टविंश-
त्यंशैर्विचूर्णिततमैर्ग्रहणीकपाटः ॥ ६२ ॥

बल्लोऽस्य हन्ति मधुना सह जीरकेण
मुक्तोऽतिसारमपि संग्रहणीमुदग्राम् ।
आमं विपाच्य सहसा जनयत्यवश्यं
वैश्वानरं जठरवर्तिनमार्तिमाजः ॥ ६३ ॥

इति ग्रहणीकपाटः ।

अथ ग्रहणीगजकेसरिरसः—

गन्धं पारदमभ्रकं च द्रव्यं लोहं च जातीफलं
बिल्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां व्योषं तथा धातकीम् ।
मृष्टामप्यमवां कपित्थजलदौ दीप्यानलौ दाडिमं
टङ्काद्द्रुम कलिङ्गकात्कनकजं बीजं च पक्षेक्षणम् ॥ ६४ ॥
एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं समर्घं संचूर्णये-
द्धतूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीच्याकृतिम् ।
दत्तोऽसौ ग्रहणीगदं सरुधिरे सामं सशूलं चिरा-
तीसारं विनिहन्ति जूर्तिसहितां तीर्वा विषूचीमपि ॥ ६५ ॥
दुःसाध्यामपि बिम्बिर्सी परिहरेदुक्तानुपानैरयं
नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीमकण्ठीरवः ॥ ६६ ॥

इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ ग्रहणीकपाटम्—

रसेन्द्रगन्धातिविषामयाभ्रं क्षारत्रयं मोचरसो वचा च ।
जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटम् ॥ ६७ ॥
तस्यार्धमाषं मधुना प्रमाते शम्बूकमस्माभियुतं निहन्ति ।
उग्रं ग्रहण्यामयमग्निमान्द्यं क्षैण्यं क्षयं श्वासमुरःक्षतं च ॥ ६८ ॥
इति ग्रहणीकपाटम् ।

अथ रसपर्पटी—

शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम् ।
निहन्ति ग्रहणीं क्षौद्रयुक्ता पथ्यभुजां मृशम् ॥ ६९ ॥
इति रसपर्पटी ।

अथ शम्बूकभस्मयोगो भेषजतन्त्रात्—

द्रव्यशम्बूकसिन्धूत्थतुल्यं क्षौद्रेण लेहयेत् ।
निष्कैकेन निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ७० ॥
इति शम्बूकभस्मयोगो भेषजतन्त्रात् ।

निषेधः-

पिच्छिलानि कठोराणि गुरूण्यन्नानि यानि च ।

आमकृन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः क्वचित् ॥ ७१ ॥

अथागस्तिमूतराजः-

रसबलिसमभागं तुल्यहिङ्गूलयुक्तं

द्विगुणितमहिफेनं धूर्तबीजेन तुल्यम् ।

निखिलविहितचूर्णं षोडशांशं विषं स्या-

द्ग्रहणिजलधिशोषी मूतराजो ह्यगस्तिः ॥ ७२ ॥

घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रं प्रवाहं

हरति षडतिसाराश्चरजातीफलेन ।

त्रिकटुकमधुयुक्तः सर्ववान्तिं च शूलं

कफपवनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् ॥ ७३ ॥

इत्यगस्तिमूतराजः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानचिकित्साकथनं नाम

सप्तषष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्टितमस्तरङ्गः ।

अथार्शोधिकारः-

निदानम्-

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।

अशांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुद्वलित्रये ॥ १ ॥

दोषास्त्वद्ध्यांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाद्दुरानपानादौ कुर्वन्त्यशांसि ताञ्जगुः ॥ २ ॥

अथ वातार्शोहेतुः-

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

अथ पित्तार्शोहेतुः—

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

अथ कफार्शोहेतुः—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुक्काणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

अथ त्रिदोषार्शोहेतुः—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याह्वद्रोल्बणानि च ।
सर्वां हेतुत्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥

पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेरादोष एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविदकता ॥ १० ॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्विष्टान्यर्शसाममिवृज्ये ॥ ११ ॥

वातार्शः—

गुदाकुरा बह्वनिताः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः कर्कशाः खराः ॥ १२ ॥
मिथो विसृष्टा वक्रास्तीक्ष्णा बिस्फुटिताननाः ।
बिम्बिकीर्कन्धुस्वर्जूरकार्पासीफलसंनिभाः ॥ १३ ॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोषमाः ।
शिरःपार्श्वसकटचूरुवङ्गक्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्गहारोचकप्रदाः ।
श्वासकासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रक्तफेनपिच्छानुगतं विड्बद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥

कृष्णत्वङ्मनस्त्राविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १७ ॥

पित्तार्शः-

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्त्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १८ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसंतिभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूर्च्छारुचिमोहदाः ॥ १९ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरिर्त्पीतहारिद्रत्वङ्मनस्त्रादयः ॥ २० ॥

कफार्शः-

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृद्धगुरुस्थिराः ॥ २१ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्षणाः कण्डवाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करोरपनसास्थ्यामास्तथा गोस्तनसंनिभाः ॥ २२ ॥
बद्धक्षणानाहिनः पायुर्वस्तिनाभिविकार्षिणः ।
सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २३ ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
कृम्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २४ ॥
वसामसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न मिथ्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २५ ॥

त्रिदोषार्शः-

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ।

रक्तार्शः-

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २६ ॥
वदप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुमपीडिताः ॥ २७ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकाभः पीडयते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २८ ॥

ह्रीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ।
विदृश्यावं कठिनं रुक्षमधोवायुर्न गच्छति ॥ २९ ॥
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृग्दर्शसाम् ।

अथ वातानुबन्धः—

कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि वाऽधिकम् ॥ ३० ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरुक्षणम् ।

कफानुबन्धमाह—

शिथिलं श्वेतपीतं च विसृग्धं गुरुशीतलम् ॥ ३१ ॥
यद्यर्शसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ।
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ॥ ३३ ॥
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ।
तस्मादर्शसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ॥ ३४ ॥
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ।

साध्यत्वादि—

बाह्यायां तु बलौ जातान्धेकदोषोल्बणानि च ॥ ३५ ॥
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ।
द्वंद्वजानि द्वीतीयायां बलौ यान्याश्रितानि तु ॥ ३६ ॥
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परि संवत्सराणि च
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ॥ ३७ ॥
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ।
शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ॥ ३८ ॥
याम्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ।
हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ॥ ३९ ॥
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ।
हृत्पार्श्वशूलसंमोहौ छर्दिरङ्गस्य रुग्णवरः ॥ ४० ॥

तृष्णागुदास्यपाकश्च बिहन्त्युर्गुदजा नरम् ।
 तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ॥ ४१ ॥
 शोथातीसारसंयुक्तमशांसि क्षपयन्ति हि ।
 मेढ्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ ४२ ॥
 गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
 व्यानो मृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥ ४३ ॥
 कीलोपमं स्थिरकरं चर्मकीलं तु तं विदुः ।
 वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥
 इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामशौनिदानकथनं नामाष्टषष्टितमस्तोत्रम् ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमस्तोत्रम् ।

अथार्शश्चिकित्सा—

तत्रार्शसामुपदिशन्ति चतुष्प्रकार-
 मारोग्यमेकमगदैरपरं च शस्त्रैः ।
 क्षारेण चान्यदनलेन चतुर्थमित्थ-
 मित्यागमैककृतिनः किल सुश्रुताद्याः ॥ १ ॥
 स्यादौषधेरचिरजेषु चिरोद्गतेषु
 क्षारेण च क्षतजपित्तसमुद्भवेषु
 स्थूलेषु वातकफजेष्वनलेन शस्त्रैः
 सत्त्वाधिकस्य बलिनश्च ततश्चिकित्सा ॥ २ ॥

चिकित्साकालिकातः ।

तस्य प्रतिक्रिया—

ओहस्वेदादयो वाते पित्ते स्यू रेचनादयः ।
 कफे वान्त्पादयोऽर्शस्सुं मिश्रे मिश्रा प्रतिक्रिया ।
 पित्तवद्रक्तजे कार्यः प्रतीकारोऽर्शसि ध्रुवः ॥ ३ ॥
 अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
 छन्नेऽनले सन्ति न सन्ति द्वीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ ४ ॥

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसि ॥ ५ ॥
 वातातिसारवन्निन्नवर्चास्यशैस्फुपाचरेत् ।
 उदावर्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसकृत् ॥ ६ ॥
 प्रवृत्तबहुलास्राणि पित्तशोणितनाशनैः ।
 विद्धिबिबन्धे हितं तक्रं यवानीविश्वसंयुतम् ॥ ७ ॥
 न प्ररोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमाहताः ।

अथ तिलादिमोदकः—

तिलं मल्लतकं पथ्या गुडश्चेति समंशकम् ।
 दुर्नामश्वासकासघ्नं ह्रीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ८ ॥

इति तिलादिमोदकः ।

अथ मरीचादिमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकसूरणमागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
 सर्वसमो गुडमागः प्रोक्तोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ९ ॥
 ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति प्रमूतगुल्मगदान् ।
 निःशेषयति श्लेष्मिपदमर्शसि च नाशयत्याशु ॥ १० ॥

इति मरीचादिमोदकः ।

अथ नागकेसरायवलेहिका—

पुलिस्तं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटेषाकवत् ।
 अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ११ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनीतशर्कराम्यासात् ।
 दधिरसमथिताभ्यासाद्गुदजाः शाम्यन्ति रक्तबहाः ॥ १२ ॥
 अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।
 पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ १३ ॥
 समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं छागीपयो दद्याद्गुदजे शोणितात्मके ॥ १४ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शहरं पिबेत् ॥ १५ ॥

चिरिविल्वोऽग्निसिन्धून्नागरेन्द्रयवारलून् ।

तक्केण पिबतोऽशांसि निपतन्त्यसृजां सह ॥ १६ ॥

नागकेसरमल्लानवन्नीततिलैः कृतः ।

कल्कः शुक्तिमितो लीढो रक्ताशःकुलकण्डनः ॥ १७ ॥

इति नामकेसराद्यवलेहिका ।

अथ शिरीषबीजादिलेपः—

शिरीषबीजं द्वौ क्षारौ लाङ्गली सैन्धवं वचा ।

सुहीक्षरेण पिष्टानि गवां पित्तेन भावयेत् ॥ १८ ॥

अशांसि लेपयेत्तेन सप्तरात्रं पुनः पुनः ।

लिसान्येतानि सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः ॥ १९ ॥

इति शिरीषबीजादिलेपः ।

अथ रालाधूमादिः—

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।

अशोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत् चिकित्सकः ॥ २० ॥

पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीशस्य फलं तथा ।

सुग्धुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान्दरेत् ॥ २१ ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितम् ।

एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यशंसामन्तकारकः ॥ २२ ॥

शस्त्रैर्वाऽथ जलकाभिः प्रोच्छन्नकठिनार्शसः ।

शोणितं संचितं वृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ २३ ॥

रालाचूर्णस्य तैलेन सार्षपेण युतस्य च ।

धूमदानेन युक्त्याऽशोरोक्तस्रावो निवर्तते ॥ २४ ॥

इति रालाधूमादिः ।

अथ सूरणापिण्डी—

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।

तथैवाशांसि सर्वाणि वत्सकारुष्करो हतः ॥ २५ ॥

हरिद्रायाः प्रयोगेण प्रमेहा इव षोडश ।

क्षाराग्निभ्यां निवर्तन्ते तथा वृश्चा गुदोद्भवाः ॥ २६ ॥

मागाः षोडशवृद्धदारुसहितात्कन्दात्कृतात्कंशा-

ददौ चित्रकमूलतश्च तुलिताः स्थुस्तालमूलीयुतात् ।

तालीसत्रिफलाविडङ्गमगधाविश्वोपकुल्याजटा-

भलातैश्च चतुष्पलैर्द्विपलिकैरलालवङ्गोषणैः ॥ २७ ॥

इत्येभिः सकलैर्गुडद्विगुणितैः कुर्याद्भिषग्मोदकान्-

यैर्भुक्तैर्न नृणां भवन्ति गुदजाः प्रीहाश्च पाण्ड्वामयाः ।

नो गुल्मग्रहणीगदोदररुजः कोष्ठे च शूलानि च

श्वासश्लीपदशोफविद्रधियकृद्वन्ध्यर्बुदादीनि च ॥ २८ ॥

इति सूरणपिण्डी ।

अथ काङ्कायनगुडचिकित्सा-

पथ्यादलस्य गुरुणः पलपञ्चकं स्या-

देकं पलं च मरिचादपि जीरकाच्च ।

कृष्णातदुद्भवजटाचविकाशिशुण्ठ्यः

कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रवृद्धम् ॥ २९ ॥

एतैररुष्करपलाटकसंयुतैः स्या-

त्कन्दस्त्वरुष्करफलाद्विगुणः प्रकल्प्यः ।

स्याद्यावशूककुडवार्धमतः समस्ता-

द्योज्यो गुडा द्विगुणितो वटकीकृतश्च ॥ ३० ॥

काङ्कायनेन मुनिना गदितः किलायं

श्रेयस्करेण वटकोऽत्र गुदामयघ्नः ।

क्षाराग्निशस्त्रतपनैरपि येन सिद्धाः

सिध्यन्त्यनेन वटकेन गुदामयास्ते ॥ ३१ ॥

इति काङ्कायनगुडचिकित्सातः ।

अथ समशर्करं चूर्णम्-

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।

खादेन्नरः समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ३२ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

अथ चतुःसमो मोदकः-

सनागरारुष्करवृद्धदारुकं गुडेन यो मोदकमस्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धिं सहसैव दारकम् ॥ ३३ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ।

अथ सिन्धुत्थदेवदाल्यादिलेपः—

सिन्धुत्थं देवदाल्याश्च बीजं काञ्जिकपेषितम् ।
गुदाङ्कुरान्प्रलेपेन पातयत्यचलानपि ॥ ३४ ॥
इति सिन्धुत्थदेवदाल्यादिलेपः ।

अथ क्षारसूत्रम्—

देवदालीकषायेण शौचमाचरतां नृणाम् ।
किं वा तद्धूमसेवामिः कुतः स्युर्गुर्वजाङ्कुराः ॥ ३५ ॥
तत्तायोलाञ्छनं केचिद्दुर्नामघ्नं जगुर्मुधाः ।
तत्रं सकृणं पिबतां दुर्नामश्रवणं कुतः ॥ ३६ ॥
मावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
बन्धनात्सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शोभगन्धरम् ॥ ३७ ॥
इति क्षारसूत्रम् ।

अथ प्राणप्रदो मोदकः—

तालीसज्ज्वलनोषणाः सखविकास्तुहया द्विमागा मवे-
त्कृष्णामूलसमन्विता त्रिपालिका शुण्ठी चतुर्जातकम् ।
स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडत्रिगुणितैरेभिः कृता मोदकाः
कासश्वासमवाग्निमान्द्यगुर्जप्लीहप्रमेहापहाः ॥ ३८ ॥
इति प्राणप्रदो मोदकः ।

श्रीवाहुशालो गुडः—

त्रिवृत्तेजोवती वृन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं सठी ।
गवाक्षीमुस्तविश्वाल्मयिरुङ्गानि हरीतकी ॥ ३९ ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
वृद्धदारुपलान्यष्टौ सूरणस्य च षोडश ॥ ४० ॥
जलद्रोणद्वये क्वाण्डं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतं तु ते रसं मूयः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ ४१ ॥
लेहं पचेत्पुनस्तावद्यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४२ ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्द*चित्रकाद्विपलांशकान् ।
एलात्वङ्गरिचं चापि नागाह्वं चापि षट्पञ्चम् ॥ ४३ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसायनः ॥ ४४ ॥
 जयेद्दशांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ।
 पञ्च गुल्मान्प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ४५ ॥
 दीपयेदनलं मन्दं यक्षमाणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिश्याय आढ्यवाते तथैव च ॥ ४६ ॥
 अयं सर्वगद्वेषेव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्गामारिरयं चाऽऽशु दृढो वारसहस्रशः ॥ ४७ ॥
 मध्वन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षनिरामयाः ।
 दीर्घायुषः प्रजननो बलीपलितनाशनः ॥ ४८ ॥
 रसायनवरश्चैव केषाञ्जनन उत्तमः ।
 गुठः श्रीबाहुशालोऽयं कुर्मागारिः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 यावद्द्वर्षप्रलेपः स्याद्यावत्ता तन्तुली यदेत् ।
 तोयपूर्णे एका पात्रे क्षितो न भूवते गुहः ॥ ५० ॥
 क्षितस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्क्षितस्तु न शीर्यते ।
 एष पाकः उपस्तानां जुष्टानां परिचीर्तितः ॥ ५१ ॥
 सार्धं पलं पलं पार्श्वं यत्पेक्षुः सप्तरोः ।
 श्रेष्ठा तु रथ्यमा जीवा दात्रोऽष्टा दृविधिसिद्धिः ॥ ५२ ॥

इति श्रीबाहुशालो गुहः ।

अथापरितोदकः—

हरीतकीनां त्रिपलं शीण्यानां कटुत्रिफला ।
 त्वक्पत्रदं पार्श्वपलं पुनर्स्त्रीधपलं मतम् ॥ ५३ ॥
 अगस्तिमोदकानेतानादिद्विद्वान्यरिपक्षयेत् ।
 शोफाशोभ्रह्मणीदोषलाहोदादलनशनम् ॥ ५४ ॥

इत्यगस्तिमोदकः ।

अथ व्योपायं दूर्णम्—

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलामयानां
 चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विबन्ध-

मग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ ५५ ॥

चूर्णे चूर्णसमो देयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ५६ ॥

इति व्योषाद्यं चूर्णम् ।

अथ विजयचूर्णम्—

श्रीदीप्योग्राग्निहिङ्गद्विविषमिशिवृकीचव्यतिक्रापट्टानि

ग्रन्थिक्षारेन्द्रजत्रित्रिकमिति विजयः सोष्णकैरण्डतैलः ।

हन्त्यर्शःकासगुल्मग्रहणिकृमिरुजः पाण्डुरगमूर्धवात-

श्वासप्लीहप्रमेहज्वरमरुचिमुदावर्तवध्माम्वातान् ॥ ५७ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

अथ बृहद्भल्लातकलेहः—

सुपक्वमल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसंमितानि ।

विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ ५८ ॥

पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाषोडशभिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ५९ ॥

ततः प्रयुञ्ज्याग्निबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् ।

कचान्सुनीलान्वनकुञ्चिताग्रान्सुपर्णदृष्टिं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ६० ॥

जवं हयानां बलमुत्तमं च स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लमत्वं विविधं प्रमावं नीरोगतां द्वित्रिशतायुषं च ॥ ६१ ॥

न चान्नपाने परिहारमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ ६२ ॥

इति बृहद्भल्लातकलेहः ।

नासानामिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वापि ।

क्रियामर्शस्सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितम् ।

चर्मकीलं तु संछिद्य द्रुहेक्षारेण वाऽग्निना ॥ ६३ ॥

अथ रसाः—

विषरविगगनायःसूतगन्धं समांशं

समहुतभुगथाऽऽर्द्रकन्दकैः सप्तवारम् ।

प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितः सोऽ-

नलहतिमलबन्धं माषमात्रः सप्तर्षिः ॥ ६४ ॥

इति नित्योदितो रसः ।

अथार्शःकुठारो रसः—

भागः शुद्धरसस्य भागयुगुलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः

षड्बिल्वाम्बिदलोषणात्रयरजो दन्ती च भागैः पृथक् ।

पञ्च स्युः स्फुटटक्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धूद्भवा

भागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥ ६५ ॥

स्नुग्दुग्धं च गवां जलावधि शनैः पिण्डीकृतं तद्भवे-

द्दौ माषौ गुदकीलकाननजटाच्छेदे कुठारो रसः ॥ ६६ ॥

इत्यर्शःकुठारो रसः ।

निषेधः—

वेगावरोधस्त्रीयानं कटुकं चोत्कटाशनम् ।

यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ६७ ॥

हितमाह—

शालिगोधूमवार्ताकिमुद्भक्तन्दकठिलकान् ।

जाङ्गलामिषवास्तूकमरिचं चार्शसो हितम् ॥ ६८ ॥

पथ्या गुडान्विता सेव्या नित्यमर्शोविकारिभिः ।

अर्शांसि तेन शाम्यन्ति न प्ररोहन्ति चापरे ॥ ६९ ॥

कफकृन्ति न सेव्यानि द्रव्याण्यर्शोयुतैर्नरैः ।

विना तक्रसमं गन्धं विनाऽन्नं लघुपाकि च ॥ ७० ॥

इति योगतरङ्गिण्यामर्शोनिदानचिकित्साकथनं नामैकोन-

सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथाग्निमान्द्याधिकारः—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ २ ॥

कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते ।

मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ३ ॥

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ।

त्रिदोषजमाह-

विषमो वातजान्रोशांस्तीक्ष्णापित्तनिमित्तजान् ॥ ४ ॥

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकाशान्कारुसंभवान् ।

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।

तस्य क्रियां समानामाह-

समवग्निं विषयक्षेदकृष्णानैर्नृणां हितैः ॥ ६ ॥

मन्दं संवर्धयेदग्निं कटुतिक्तकषायकैः ।

तीक्ष्णमग्निं दधिक्षीरपायसैः समतां नयेत् ॥ ७ ॥

मेहाम्ललवणाद्यैश्च विषमाग्निमुपाचरेत् ।

तत्रोपचारः-

जरणरुचकशुष्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेहं

सलवणमजमोदा हिङ्गु पथ्येति कर्षम् ।

पृथगथ पलमात्रा स्याद्विवृच्चूर्णमेषां

जननमुद्वरवह्नेः पाचनं रेचनं च ॥ ८ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामग्निमान्द्यनिदानचिकित्साकथनं नाम

सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अजीर्णस्य विमल्लमहनिदानमाह-

अत्यम्बुपानाद्विषमाग्निना च संधारणात्स्वप्नाविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्त्वं लघु पाणि मुक्तमन्नं न पाकं मजते नरस्य ॥ १ ॥

ईर्ष्यामयक्रोधपरिक्षतेन रुद्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ २ ॥

आमं विदग्धं विद्वग्धं कफपित्तानिलैश्चिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ३ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥

अजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिगौरवविष्टमभ्रममारुतमूढताः ।

विवन्धोऽतिप्रतृप्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽमाजीर्णम्—

तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।

उद्गारश्च यथामुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णम्—

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ विदग्धाजीर्णम्—

विदग्धे भ्रमतृणमूर्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।

उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ८ ॥

अथ रसशेषाजीर्णम्—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ।

प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ॥ ९ ॥

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ।

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ १० ॥

विषूच्यलसकौ तस्मान्द्वेष्ट्यापि विलम्बिका ।

अथ विषूचीलक्षणम्—

सूचीभिरिष गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ ११ ॥

यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ।

न तां परिमिताहारा लमन्ते विदितागमाः ॥

मूढास्तामजितात्मानो लमन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

विषूच्या लक्षणमाह—

मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च विषूचिकायां च शिरोविभेदः ॥ १३ ॥

प्रकम्पानाहखलयादीन्वायुरन्न करोति हि ।
पित्तं ज्वरोतिसाराङ्गदाहादीन्वेदनानि च ॥ १४ ॥
श्लेष्माङ्गगुरुताछर्दिर्वाक्सङ्गधीवनानि च ।

पञ्चोपद्रवानाह—

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो सूत्रघातो विसंज्ञता ॥ १५ ॥
अमी उपद्रवा घोरा विषूच्यां पञ्च दारुणाः ।

अथालसकलक्षणम्—

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत्परिकूजति ॥ १६ ॥
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ।
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ॥ १७ ॥
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्धारौ तु यस्य वै ।
अधो गच्छति नो बोध्वमोदनं न च पच्यते ॥ १८ ॥
तेन सोऽलसको नाम शीघ्रं देहविनाशकृत् ।
क्षुद्रास्तेऽलसके दोषाश्छर्द्यतीसारवर्जिताः ॥ १९ ॥

अथ दण्डालसकस्य लक्षणम्—

कारकास्तीव्रपीडादेः स्रोतसां च निरोधकाः ।
तिर्यगन्तस्तनुस्तम्भान्दडवस्तम्भयन्ति च ।
स दण्डालसकस्त्याज्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ २० ॥

अथ विलम्बिका—

दुष्टं तु भुक्तं करुमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ २१ ॥

अथ देशजातामसमुद्भवलक्षणम्—

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

अलसे विषूच्यामरिष्टमाह—

यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यदितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ २३ ॥

अथ भस्मकमाह—

केटूवादिखक्षान्मुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतसंप्रवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्वसं शोषयति प्रसह्य ॥ २४ ॥
मुक्तं क्षणान्द्रस्म करोति यस्मात्तस्मादसौ मस्मकनामकोऽमूत ।
तुद्रश्वासकासभ्रमदाहशोषविशेषमोहभ्रमकर्मकारी ॥ २५ ॥

इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथोपचारः—

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।
धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ २६ ॥
अन्नं विदग्धस्य नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
यद्वाऽस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ २७ ॥

अथ षट्प्रकाराजीर्णोपशममाह—

विहृब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं च लवणोष्कम् ।
रसशेषे दिवा स्वप्नं लङ्घनं घातवर्जनम् ॥ २८ ॥

लेपमाह—

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः ।
दिवा स्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ २९ ॥

एतेषां दिवास्वापमाह—

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्कृन्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् ।
क्षीणान्क्षीणकफाञ्जिशून्यमदहतान्वृद्धान्नरसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३० ॥

अथ गुडाष्टकम्—

हरीतकी तथा शुण्ठी मक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३१ ॥
गुडेन शुण्ठीमथ वोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेध्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३२ ॥

व्योषदन्तीत्रिवृच्चित्राकृष्णामूलं विचूर्णितम् ।
 तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ ३३ ॥
 एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
 शोथोदावर्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम् ॥ ३४ ॥
 इति गुडाष्टकम् ।

अन्यच्च-

तत्राऽऽमे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितम् ।
 विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥ ३५ ॥
 पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ।
 मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ ३६ ॥
 चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् ।
 आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु नियच्छति ॥ ३७ ॥
 मवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बालिनोऽत्र काले ।
 पूर्वं स शुण्ठीममयामशङ्को भुञ्जीत संशय्य हितं हिताशी ॥ ३८ ॥
 विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कण्ठगलोऽपि यस्य ।
 द्राक्षां सितां माक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां वै स सुखं लभेत् ॥ ३९ ॥

अथ चित्रकादियवागूः-

चित्रकचविकानागरमागधिकाग्रन्थिकैर्यवागूः स्यात् ।
 गुल्मानिलशूलहारिणी रुचिप्रदा वह्निजननी च ॥ ४० ॥
 इति चित्रकादियवागूः ।

अथ संजीवनी गुटिका-

लवङ्गपथ्ययोः काथः सैन्धवेनावधूलितः ।
 पीतः प्रशमयत्युग्रमजीर्णं रेचयत्यपि ॥ ४१ ॥
 विडङ्गं नागरं कृष्णं पथ्यावह्निभिर्भीतकान् ।
 वचां गुडूचीं मल्लातं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 एतानि सममागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ।
 गुञ्जामा गुटिकाः कार्या दद्यादाद्र्कजै रसैः ॥ ४३ ॥
 एकामजीर्णयुक्तस्य द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् ।
 तिस्रो भुजङ्गदष्टस्य चतस्रः संनिपातिनः ॥ ४४ ॥
 गुटिका जीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ।
 इति संजीवनी गुटिका ।

अथ विषूचिकाञ्जनम्—

मातुलुङ्गीजटाव्योषं निशाबीजं करञ्जकम् ॥ ४५ ॥

काञ्जिकेनाञ्जनं हन्याद्विषूचीमतिदारुणाम् ।

इति विषूचिकाञ्जनम् ।

अथाग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा मता ॥ ४६ ॥

पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ।

यवानी पञ्चगुणिता षड्गुणा च हरीतकी ॥ ४७ ॥

चित्रकं सप्तगुणितं कुठं चाष्टगुणं मतम् ।

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमामप्रशान्तये ॥ ४८ ॥

पिबेद्भ्रा मस्तुना वा सुरया कोष्णदारिणा ।

सोदावर्तपजीर्णं च मूहिहानमुदरं तथा ॥ ४९ ॥

अङ्गानि यस्य दीर्यन्ते विषं वा येन भाक्षितम् ।

चूर्णमग्निमुखं नाम पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ५० ॥

इत्यग्निमुखं चूर्णम् ।

अथ हिङ्गवष्टकं चूर्णम्—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभुक्तं तपिषा चूर्णमेत-

ज्जनयति जठराग्निं वातरोगान्निहन्ति ॥ ५१ ॥

इति हिङ्गवष्टकं चूर्णम् ।

अथ लघुवैश्वानरं चूर्णम्—

सिन्धूत्थपण्ड्यमगधोद्भूतवह्निचूर्ण-

मुष्णाम्बुजा पिबति यः खलु तद्वह्निः ।

तस्याऽऽमिषेण सघृतेन सहान्नपानं

भस्मी भवत्यक्षितमात्रमपि क्षणेन ॥ ५२ ॥

इति लघुवैश्वानरं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्—

तालीसग्रन्थिधान्येभवरविडकणाकृष्णजीरच्छदोऽम्लं

सामुद्रं विश्वजीरोषणमथ रुचकं त्वक्त्रुटीदाडिमन्तैः ।

विंशत्यष्टत्रिपञ्चैकचतुरवयवैर्मास्करोऽत्राथ वाऽम्लै-
गुल्माद्यर्शोन्त्रकासग्रहणिजठरहृत्स्वग्गदे श्लेष्मवाते ॥ ५३ ॥
इति लवणमास्करं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्-

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।
सैन्धवं च विडं चैव पत्रतालीसकेसराः ॥ ५४ ॥
एषां द्विपलिका मागा पञ्च सौवर्चलस्य च ।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ५५ ॥
त्वगेला चार्धमागा स्यात्सामुद्रात्कुडवद्वयम् ।
दाडिमात्कुडवं चैव द्विपलं चाऽम्लवेतसम् ॥ ५६ ॥
एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।
लवणं मास्करो नाम मास्करेण विनिर्मितम् ॥ ५७ ॥
श्लेष्मवातं वातगुल्मं शूलमन्दाग्न्यरोचकान् ।
अन्यानपि निहन्त्याशु रोगौल्लवणमास्करम् ॥ ५८ ॥
इति लवणमास्करं चूर्णम् ।

अथ धनंजयवटी-

जीरकं चित्रकश्चव्यं समुगन्धं वचात्वचौ ।
एलाकर्षूरहपुषाकारवीनागकेसरम् ॥ ५९ ॥
पृथक्कर्षमिता ह्येते मिसिः कर्षार्धसंमिता ।
यवानी पिप्पलीमूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ ६० ॥
जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्षयुगं मतम् ।
धान्यकं पत्रकं चापि कर्षत्रयमितं पृथक् ॥ ६१ ॥
कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु रोमकम् ।
मरिचात्पिचवः सप्त त्रिवृन्मूलात्पलद्वयम् ॥ ६२ ॥
पृथग्दशाक्षं सामुद्रं सैन्धवं नागरं तथा ।
शरावसंमितं चुक्रं तदधं तित्तिडीफलम् ॥ ६३ ॥
धनंजयवटी ह्येषा धनंजयविवर्धिनी ।
अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्भुतम् ॥ ६४ ॥
हरेद्विबन्धसंबन्धमाध्मानं कर्षयत्यपि ।
ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्विचयेद्विचिमुत्तमाम् ॥ ६५ ॥
इति धनंजयवटी ।

अथ शङ्खद्रावः—

अर्कस्नुहीतिलाश्वत्थचिञ्चामार्गवद्विजम् ।
 गृहीत्वा मम्म तस्मात्तु वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥ ६६ ॥
 मुद्गग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणतां व्रजेत् ।
 तत्तुल्यावेव संग्राह्यौ द्वौ क्षारौ टक्कणं तथा ॥ ६७ ॥
 सामुद्रं चापि गोदन्ता कासीसं चापि सोरकम् ।
 द्विगुणं पञ्चलवणं शङ्खद्रावरसे तु तत् ॥ ६८ ॥
 काचकूप्यां विनिक्षिप्य सप्ताहं चाम्लयोगतः ।
 साधितं सकलं चूर्णं वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥ ६९ ॥
 द्रुतं तेजोजलप्रख्यं स्वच्छं स्रवति तत्तदा ।
 सर्वान्धातून्द्रावयति वराटानपि शङ्खकान् ॥ ७० ॥
 अजीर्णस्याथ मन्दाग्नेः का वार्ता द्रावणे पुनः ।
 गुल्मप्लीहोदरं शूलमष्टधाऽपि विनाशयेत् ॥ ७१ ॥
 वैद्यजीवनहेतुश्च शङ्खद्रावरसो ह्ययम् ।

इति शङ्खद्रावः ।

अथामृतार्णवो रसः—

चिञ्चाश्वत्थस्नुहीमुष्कापामार्गार्कस्य मम्मतः ॥ ७२ ॥
 पृथक्समुद्धरेद्युक्त्या लवणानि मिषग्वरः ।
 टक्कणं च यवक्षारं स्वर्जिकां लवणानि च ॥ ७३ ॥
 रामठं तालकं चैव लोणारं नवसागरम् ।
 सोमक्षारं च गोदन्तां ताप्यं गन्धकजं रजः ॥ ७४ ॥
 विडं समुद्रफेनं च सौराष्ट्रीं सोरकं विषम् ।
 शङ्खचूर्णं शङ्खनामिचूर्णं पाषाणजं रजः ॥ ७५ ॥
 मनःशिलां च कासीसं सममेतत्तु कारयेत् ।
 अम्लवेतसजद्रावैरातपे भावयेद्दिनम् ॥ ७६ ॥
 सप्तधा तद्भावे तु जम्बीराम्लेन तन्निधा ।
 अतिशुष्कमिडं काषकूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 कूपीद्वयं नियोज्यान्वद्धारुणीयन्त्रमाचरेत् ।
 तत्तेजस्तु ततो ग्राह्यं मिषजा गुरुमार्गतः ॥ ७८ ॥
 काचपात्रे क्षिपेदेतद्विष्टमन्त्रामिमन्त्रितम् ।
 गुञ्जैकं पर्णसण्ठेन गुञ्जाद्वयमथापि वा ॥ ७९ ॥

मक्षयेदथ वा देहबलाग्न्युचितमात्रया ।
 कासश्वासं क्षयाजीर्णं ग्रहणीमुदराणि च ॥ ८० ॥
 गुल्मारोचकमन्दाग्निं ग्रीहकच्छपिकाकृमीन् ।
 अर्शोश्मरीमूत्रकृच्छ्रमूत्राघातांश्च पाण्डुताम् ॥ ८१ ॥
 आमवातं च कुष्ठानि पक्षाघातादिकान्गदान् ।
 अशीतिसंख्यान्वातोत्थाञ्जश्लेष्मोत्थान्विशतिं तथा ॥ ८२ ॥
 शूलानि शोषान्यक्ष्माणमजीर्णानि निहन्ति च ।
 भुक्त्वा तु कण्ठपर्यन्तं रसं गुञ्जोन्मितं लिहेत् ॥ ८३ ॥
 भस्मी भवति तद्भुक्तं पुनर्भोजनमिच्छति ।
 यामार्धाद्द्रावयत्येव शङ्खधात्वश्मवज्रकम् ॥ ८४ ॥
 मांसे दत्त्वाऽऽतपे स्थाप्यं मांसं द्रवति तत्क्षणात् ।

इत्यमृतार्णवो रसः ।

अथ बृहदग्निमुखं चूर्णम्-

क्षारौ जीरे मिसिनतचतुर्जातषट्कद्विभावा-
 मार्गादार्वाङ्ग्यवहपुषासारधात्रयः पट्टनि ।
 कुम्भाब्दोग्रानलपृष्ठुविषापौष्करांभ्लोऽम्लिदीप्यौ
 पूतीपथ्याग्वधसृष्टिवृकीवेल्लीहिङ्गुवेल्लम् ॥ ८५ ॥
 शिग्रोर्मुष्के क्षुरतिलवटोर्भस्मतप्तोऽसकृद्वा
 वाःसिक्तोऽयोमल इति समैर्लङ्गमुक्ताद्रकाम्भः ।
 त्रिङ्घ्रिः पीतोऽग्निमुखं लघ्वाजीर्णगुल्मग्रहण्या-
 नाहोन्मादश्चसनकसनार्शःखुडे कुष्ठवृद्ध्योः ॥ ८६ ॥

इति बृहदग्निमुखं चूर्णम् ।

सौवर्चलामयादीप्यशुण्ठीरुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 सर्वाजीर्णविनाशाय लवङ्गं वाऽपि केवलम् ॥ ८७ ॥

अथैकैकाहारजनिताजीर्णस्यैकैकमौषधं यथा-

एनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि वरम् ॥ ८८ ॥

वटो वेसवाराहवङ्गेन फेणी
 शमं पर्पटः शिशुबीजेन याति ।
 कणामूलतो लङ्गुकापूर्प*शट्ठा-
 विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥ ८९ ॥
 नारिकेलफलतालबीजयोः
 पाचनं सपदि ताण्डुलं जलम् ।
 क्षीरमाशु सहकारपाचनं
 चारमज्जानि शिवाफलं वरम् ॥ ९० ॥

मधूकमालूरनृपादनानां परूषखर्जूरकपित्थकानम् ।
 पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं घृतेऽपि तक्तेऽपि तदेव पेयम् ॥ ९१ ॥
 खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं
 विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तम् ।
 यज्ञाङ्गबोधिदुफलेषु शीतं
 मृक्षे तथा वार्युषितं प्रणीतम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो हितं दीप्यकस्तु चिपिटि कणायुतः ।
 षष्टिको दधिजलेन जीर्यते मांसमाशु तुषवारिणा पचेत् ॥ ९३ ॥
 गोधूमे कर्कटिका माषे तक्रं च मूलकं चणके ।
 आमलकं किल मुद्गे दीप्यः पक्तौ तु यावनाले स्यात् ॥ ९४ ॥
 खण्डं च खण्डयति माषभवं ह्यजीर्णं
 तैलं कुलत्थजमिति प्रवदन्ति केचित् ।

द्राक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा
 वातामवृत्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ९५ ॥
 कङ्गूश्यामाकनीवारकोरदूषमकुष्ठकाः ।
 दध्नी जलेन जीर्यन्ते काञ्जिकेनाऽऽढकीं पचेत् ॥ ९६ ॥
 पिष्टान्ने शीतलं वारि कृशरान्ने तु सैन्धवम् ।
 माषेण्डर्या निम्बमूलं मुद्गयूषस्तु पायसे ॥ ९७ ॥
 गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
 पाको भवेद्भटिति +मातुलपुत्रकेण ॥ ९८ ॥

* क. शठा शठकः पानकविशेषः । + क. धतूरफलम् ।

किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांसमोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥ ९९ ॥
शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।
चञ्चुकसिद्धार्थकषास्तुकानां गायत्रिसारकथनेन पाकः ॥ १०० ॥

आममाम्रफलं मीने तद्वीजं पिशिते हितम् ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥ १ ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि मुक्त्वा ।
कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥ २ ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलानि निम्बकथितानि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ३ ॥
विपच्यते सूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्यति कोरडूषात्कसेरुपाकः खलु नागरेण ॥ ४ ॥
लवणं तण्डुलतोयात्सर्पिर्जम्बीरवारिणा च यचेत् ।
मरिचादपि तत्पाकं शीघ्रं यात्येव काञ्जिकात्तैलम् ॥ ५ ॥

क्षीरं जीर्यति तक्नेन तद्गुडं कोष्णमण्डतः ।

माहिषं मणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तदधि ॥ ६ ॥

रसाला जीर्यति व्योषात्खण्डं नागरमक्षणात् ।

गुडो नागरमुस्ताभ्यां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ७ ॥

मद्यं रसालया सा च हरिमन्थेन जीर्यति ।

फलानि सकलान्याशु यवक्षारात्पचन्ति हि ॥ ८ ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं

जीर्णो भवेत्क्षारगणस्तथाऽम्लैः ।

स्निग्धेषु रुक्षं च तदप्यनेन

स्निग्धं च रुक्षेण च पाकमेति ॥ ९ ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ

तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।

पीत्वाऽजीर्णं तोयजातं निहन्या-

त्तत्र क्षौद्रं* मद्रमुस्तं विशेषात् ॥ ११० ॥

इत्यजीर्णकुलकण्डनं गणं

नूनमाह मुनिरत्रिसंभवः ।

सम्यगेनमधिगम्य योजयन्

न क्वचित्स्खलति जातु तत्त्ववित् ॥ ११ ॥

इत्यजीर्णकण्डनो गणः ।

पलं चिञ्चाक्षारं पलपरिमितं पञ्चलवणं

द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति विधिना निम्बुकरसैः ।

ततस्तप्तं तप्तं पलपरिमितं शङ्खशकलं

क्षिपेद्वारान्सद्यः प्रमथितमनेनैव विधिना ॥ १२ ॥

पलप्रमाणं कटुकत्रयं च पलार्धमानेन लवङ्गमागः ।

बिल्वं पलद्वादशभागमानं पलार्धमानं रसगन्धकं च ॥ १३ ॥

बदरास्थिप्रमाणेन वटीं कुर्याद्विधानतः ।

सर्वाजीर्णप्रशान्त्यर्थं खादेच्छङ्खवटीमिमाम् ॥

गुल्मोदरेषु शूलेषु वह्निमान्द्येषु पूजिता ॥ १४ ॥

इति शङ्खवटी ।

अथापरा शङ्खवटी—

शङ्खं सप्त दिनानि निम्बुकरसे निर्वाप्य तप्तं पल-

द्वंद्वं तिन्तिणिभूतिका पलमिता सार्धं च सौवर्चलात् ।

सिन्धूत्थाञ्च पलं समुद्रलवणं काचाद्विडाञ्चैकतो

गद्याणाञ्चिकटोर्नव द्विगुणिता एतद्विया योजयेत् ॥ १५ ॥

अष्टौ रामठगन्धयोर्मिलितयोर्गद्याणकः पारदा-

ञ्चत्वारोऽत्र विषस्य पञ्च कथिताः कोलास्थिमात्रा कृता ।

एषा शङ्खवटी निहन्ति पवनं शूलान्यजीर्णमिधं

मन्दाग्नित्वमरोचकं प्रशमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राण्यपि ॥ १६ ॥

इत्यपरा शङ्खवटी ।

शङ्खवटी—

चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसैः कल्कितं

तस्मिञ्शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि ।

हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबलीन्संक्षिप्य निष्कांशकान्

बध्वा शङ्खवटी क्षयग्रहाणिरुगुल्माग्निमान्द्यं जयेत् ॥ १७ ॥

इति शङ्खवटी ।

अथाग्निकुमारः-

पारदं च विषं गन्धं टङ्कणं समभागतः ।
 मरिचान्यष्ट भागाः स्युर्द्वौ द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १८ ॥
 पक्कजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत् ।
 गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ १९ ॥
 समीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विषूचिकाम् ।
 क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ २० ॥

इत्यग्निकुमारः ।

अथ शङ्खवटीरसः रसार्णवतः-

चित्राश्वत्थसुहिक्षारादपामार्गार्कतस्तथा ।
 लवणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ २१ ॥
 सैन्धवाद्यान्समादाय सर्वमेतत्पलद्वयम् ।
 कर्षं कर्षं विषं गन्धरसं टङ्कणकं तथा ॥ २२ ॥
 हिङ्गुपिप्पलिशुण्ठीनां तथा मरिचजीरयोः ।
 द्वौ द्वौ कर्षौ पृथक्कार्षौ तथा द्वौ शङ्खचूर्णतः ॥ २३ ॥
 पलत्रयाच्च कर्षकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः ।
 एतत्सर्वं समासाद्य श्लक्ष्णचूर्णकृतं शुभम् ॥ २४ ॥
 भावयेदम्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः ।
 रसः शङ्खवटी नाम्ना सेवितः सर्वरोगजित् ॥ २५ ॥
 गुञ्जामात्रमिदं खादेद्भवेद्दीपनपाचनम् ।
 अजीर्णं वातसंभूतं पित्तश्लेष्मभवं तथा ॥
 विषूचीं शूलमानाहं हन्यादत्र न संशयः ॥ २६ ॥

इति शङ्खवटीरसः ।

अथ बृहन्महोदधिः-

दन्तीबीजमकलमषं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं
 गन्धं पारदटङ्कणं च मरिचं श्रीवृद्धदारुं विषम् ।
 खल्वे दण्डयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्वैर्भावना
 देयाः पञ्चदशानु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः ॥ २७ ॥
 त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः शुभाधिया सप्तैव चाऽऽवेगिनः
 पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिषक्संमता ।

क्षुद्रो धप्रकरी त्रिशूलशमनी जीर्णज्वरध्वंसिनी
कासारोचकपाण्डुतोदरगदस्तोमामरुङ्गनाशिनी ॥ २८ ॥

वस्त्र्याटोपहलीमकामयहरी मन्दाग्निसंदीपनी

सिद्धेयं तु महोदधिप्रकटिता सर्वामयघ्नी सदा ॥ २९ ॥

इति बृहन्महोदधिः ।

अथ कव्यादरसः—

शुद्धो रसः पलमितो द्विपलं गन्धकं मतम् ।

पलार्धं लोहमस्म स्यात्ताम्रमर्धपलं मतम् ॥ ३० ॥

सर्वं कज्जलिकां कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ।

चुह्यामग्निं मृदुं दद्याद्यथा गन्धो न दह्यते ॥ ३१ ॥

गोमयस्याऽऽलवाले तु पत्रं वातारिजं क्षिपेत् ।

स्थापयेच्च रसं तत्र पत्रं चोपरि निक्षिपेत् ॥ ३२ ॥

वस्त्रशुद्धं ततः कृत्वा लोहपात्रे पुनः क्षिपेत् ।

पुनस्तत्तापयेच्चुह्यां मातुलुङ्गरसं ततः ॥ ३३ ॥

तुलामानं प्रदायाथ पञ्चकोलशृतां तुलाम् ।

चुक्रस्य च तुलां दत्त्वा सिद्धं तच्च समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥

एकं तद्गोलकं कृत्वा तैः समं दङ्कुणं क्षिपेत् ।

दङ्कुणार्धं विषं दद्यान्मारिचं विषतुल्यकम् ॥ ३५ ॥

भावनाश्रवणकक्षारैः सप्त दद्याद्विचक्षणः ।

सिध्यत्येवं रसस्तत्तु रसं माषद्वयात्मकम् ॥ ३७ ॥

सैन्धवं माषमात्रं तु तक्त्रेण सह पाययेत् ।

रसं कव्याद्वनामानं दद्यात्तं ओजसोपरि ॥ ३६ ॥

शीघ्रं तज्जगारयेद्भुक्तं पुनर्गोजनमाचरेत् ।

अनेन क्रमयोगेण सर्वव्याधिहरो रसः ॥ ३८ ॥

इति कव्यादरसः ।

अथ मन्थानभैरवाद्गृह्यकव्यादरसः—

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्वावयित्वा विनिक्षिपेत् ।

पारदं पलमानं तु मृतशुल्बायसी पुनः ॥ ३९ ॥

पलमानेन संमिश्र्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।

ततो विचूर्ण्य यत्नेन लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ १४० ॥

मृद्वग्निना पचेत्तं तु दर्व्या संचालयेन्मुहुः ।
 पलमात्रं रसं सम्यग्दद्याज्जम्बीरकस्य तु ॥ ४१ ॥
 संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः ।
 भावनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्प्रमिताः पृथक् ॥ ४२ ॥
 भृष्टटङ्कणचूर्णं च तुल्येन सह मेलयेत् ।
 तदर्धं कृष्णलवणं मरिचं सर्वतुल्यकम् ॥ ४३ ॥
 सप्तधा भावयेत्पञ्चाच्चणकक्षारवारिणा ।
 ततः संशोष्य संपेष्य कूप्याश्च जठरे क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
 अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुमोज्यान्यनेकशः ।
 मुक्तानि कण्ठपर्यन्तं चतुर्वल्लमितो रसः ॥ ४५ ॥
 पट्वम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् ।
 पुनर्मोजयति क्षिप्रं का पुनर्वह्निमन्दता ॥ ४६ ॥
 रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवात् ।
 सिंहलक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ।
 पुनर्मोजनकामस्य भैरवानन्दयोगिना ॥ ४७ ॥
 कुर्याद्दीपनमुद्भूतं च पवनं दुष्टामयोच्छोषणं
 तुन्दस्थौल्यनिबर्हणं गदहरः शूलार्तिमूलापहः ।
 गुल्मप्लीहविनाशनं बहुरुजां विध्वंसनं संसनं
 वातग्रन्थिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ ४८ ॥
 इति बृहत्क्रव्यादः ।

अथ रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ-

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमर्धमागिकं तित्तिडीफलरसेन मिश्रितम् ॥ ४९ ॥
 वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
 माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ॥ ५० ॥
 रामबाणममृतं रसायनं नागपत्रमरिचेन भक्षणम् ।
 संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं सामवातस्वरदूषणं जयेत् ॥ ५१ ॥
 दीयते तु चणकानुपानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥ ५२ ॥
 इति रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथाग्निमुखो रसः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
 अश्वत्थचित्रापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ ५३ ॥
 जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
 शङ्खक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुजीरं द्विमागिकम् ॥ ५४ ॥
 मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा ।
 पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलं विषूचिकाम् ॥ ५५ ॥
 हिक्कां गुल्मं च मोहं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
 रसेन्द्रसंहितायाश्च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निमुखो रसः ।

अथाजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ—

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
 हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ५८ ॥
 पुटानि सप्त देशानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥
 मक्षयेद्विगुणं मक्षयं पाचयेद्वेचयेदपि ।

इत्यजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ विषूच्यादिचिकित्सा—

विषूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥
 तद्दिने लङ्घनं कार्यमाचारस्तु विरिक्तवत् ।
 जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विषूचिकाम् ॥ ६१ ॥
 सतैलं कारवेलाम्बु विधुनोति विषूचिकाम् ।
 बालमूलस्य निष्काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ६२ ॥
 विषूचीनाशनश्रेष्ठो जठराग्निविवर्धनः ।
 बिल्वनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दिं विषूचिकाम् ।
 बिल्वनागरकैडर्यकाथस्तदधिको गुणैः ॥ ६३ ॥

इति कैडर्यं कटफलम् ।

अथानुभूतमिदम्—

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ६४ ॥
हन्यनुभूतमिदम् ।

अथ चुक्राद्यं तैलम्—

अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद्भन्ति सूचिकाश्च ॥ ६५ ॥
विषूच्यामतिवृद्धायां तक्रं दधिसमं जलम् ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥ ६६ ॥
फलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे
तदर्थं प्रत्येकं करतलमितं जातिफलकम् ।
कदोस्तैलं किंचित्कुडवमितमग्नावाधिगृतं
तदेतच्चुक्राद्यं शमयति विषूचीश्च सगदाः ॥ ६७ ॥
इति चुक्राद्यं तैलम् ।

त्वक्पत्ररास्नागरुशिशुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सबचाशताह्वैः ।
उद्धर्तनं खलिविषूचिकाग्रं तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥ ६८ ॥
कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलं च तच्छृतम् ।
विषूच्यां जर्दनं तेन खलीशूलनिवारणम् ॥ ६९ ॥
पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्वाम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ७० ॥

उत्क्लेशलक्षणं तु—

उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकधीवनेरितम् ।
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥
सरुग्वाऽऽनद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुषट्कम्—

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गसैन्धवैः ॥ ७२ ॥
हैमवती श्वेतवचा ।

तत्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्तिं जठरे निहन्यात् ।

स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथाऽन्यैरपि पाणितापैः ॥ ७३ ॥

इति विषूचीचिकित्सा ।

बिलम्बिकालसकयोरुर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

नालेन फलवर्त्या च तथा शोधनभेषजैः ॥

दण्डाद्यलसकेऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः ॥ ७४ ॥

अथामृता हरीतकी—

तत्रे समुत्स्वेद्य शिवाशतानि तद्वीजमुद्धृत्य च कौशलेन ।

षड्रूषणं पञ्च पटूनि हिङ्गुक्षारावजाजीमजमोदकं च ॥ ७५ ॥

षड्रूषणादेस्त्रिवृद्धभागा गणस्य देयाऽम्बरगालितस्य ।

विभाव्य चुक्रेण रजांस्यमीषां क्षिपेच्छिवाबीजनिवासगर्भे ॥ ७६ ॥

समुद्ध्य घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निषेवेत् ।

अजीर्णमन्दानलजाठरामयान्सगुल्मशूलग्रहणीगुदाङ्कुरान् ॥ ७७ ॥

विबन्धमानाहरुजौ जयत्यसौ तथाऽऽमवातांस्त्वमृता हरीतकी ॥ ७८ ॥

इत्यमृताहरीतकी ।

अथ हुताशनः—

एकं च दिग्द्वादशमागमानं योज्यं विषं टङ्कणमूषणं च ।

हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफवातहन्ता ॥ ७९ ॥

इति हुताशनः ।

अथ लघुक्रव्यादः—

पारदाद्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलमग्निशुठीलवङ्गकम् ॥ १८० ॥

लोहसाम्यं पृथक्कुर्याद्रससाम्यं सुवर्चलम् ।

टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥

एतद्विचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्सप्तधाऽम्लकैः ।

एतद्रसायनं माषमात्रं मुक्ते प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

तत्रेण केवलं वाऽपि दद्यान्द्भोजनपाचनम् ।

क्षिप्रं तज्जीर्यते मुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम् ।

सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञकम् ॥ ८३ ॥

इति लघुक्रव्यादः ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १८४ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामजीर्णनिदानचिकित्साकथनं नामैकस-

प्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ भस्मकरोगनिदानचिकित्सा—

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।

तीव्रं प्रवर्धयेद्वाहिं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

अथोपद्रवाः—

तृड्गदाहश्वासमूर्च्छादीन्कृत्वैवात्यग्निसंभवात् ।

पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्सं क्षिप्रं नाशयेत्तनुम् ॥ २ ॥

क्रियामाह—

तं भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥

अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धतक्रसर्पीषि ।

सेवेत यवागूं वा समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥

असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रति भोजने ।

विरेचनमाह—

श्यामात्रिवृद्विपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

हितमाह—

यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

विशिष्टत्वमाह—

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।

समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनः ॥ ७ ॥

दोषधात्वग्निपक्वापक्वमाह—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति ।

दोषक्षये च धातून्धातुक्षेण्ये तथा प्राणान् ॥ ८ ॥

तस्योपचाराः—

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ९ ॥
 कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो वाऽप्युदकेन वै ।
 अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो मस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥
 नारीक्षीरेण संपिष्टां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेद्व्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥
 सिततण्डुलसितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् ॥ १२ ॥

अथ विदार्यादिघृतम्—

विदारीस्वरसक्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥
 इति विदार्यादिघृतम् ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मस्मकरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम
 द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कृम्यधिकारः—

कृमिनिदानम्—

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
 बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
 द्विधा ते कोष्ठपिडकाः कण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णमोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 व्यायामवर्जी च दिवाशयश्च विरुद्धभुक्संलमते कृमीश्च ॥ ४ ॥

कफोद्भवानाह—

माषमांसगुडक्षीरदधिसूक्तैः कफोद्भवाः ।

शोणितोद्भवानाह-

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥

पुरीषजानाह-

भाषपिटान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।

अथाभ्यन्तरकृमिलक्षणम्-

ज्वरो विवर्णता शूलो हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः ॥ ६ ॥
 भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ।
 कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
 पृथुवर्धनिभाः केचित्केचिद्गुण्डूपदोपमाः ।
 रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥
 श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
 अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ ९ ॥
 कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।
 हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
 मूर्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ।
 रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
 अपादा वृत्तताम्राश्च सूक्ष्माः केचिददर्शनाः ।
 केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥ १२ ॥
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रैरसमातरः ।
 पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ॥ १३ ॥
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ।
 तदाऽऽस्थोद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ १४ ॥
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
 ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ १५ ॥
 सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ।
 विड्भेदः शूलविष्टम्भकार्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 लोहमर्षोऽग्निसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गमात् ॥ १६ ॥

इति कृमिनिदानम् ।

अथ कृमिरोगाचिकित्सा—

बाह्यास्तैलादिलेपैर्बहुभिरपहरेच्छलेष्मणामाशयोत्था-

न्सेकाद्यै रक्तकोष्ठै रुधिरसमुदितानस्रदोषघ्नकाद्यैः ।

विड्जातांस्तांस्तु पक्वाशयसमुदयिनो रेचनैरौषधैश्च

प्रौक्तैरेवं समस्तान्विधिवदपनयेज्जन्तुमाजोऽन्नजन्तून् ॥ १७ ॥

मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिगुकाथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति किमिजांश्च रोगान् ॥ १८ ॥

इति योगशतात् ।

अथ राजमार्तण्डात्—

पारसीकयवानीकाः पीताः पर्युषितवारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वाः कृमिजालं कोष्ठगतं पातयन्त्याशु ॥ १९ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।

लिह्याक्षौद्रेण वैडङ्गचूर्णं वा कृमिनाशनम् ॥ २० ॥

विडङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः ।

दीपनं कृमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥ २१ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।

कृमीणां नाशनं सेव्यमग्निसंदीपनं परम् ॥ २२ ॥

विडङ्गशृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।

पीतं कृमिहरं दृष्टं कृमिजाश्च गदाञ्जयेत् ॥ २३ ॥

लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना कृमिनाशनम् ।

कम्पिलचूर्णकर्षार्धं गुडेन सहमक्षितम् ॥ २४ ॥

नाशयेत्तत्कृमीन्सर्वानुदरस्थान्न संशयः ।

विडङ्गकौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥ २५ ॥

संचूर्ण्य खादेत्स्वण्डेन कृमीन्नाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ २६ ॥

धत्तूरपत्रजं वाऽपि कृमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः ॥ २७ ॥

ताम्बूलपत्रजो वाऽपि लेपाद्यूकाविनाशनः ।

धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥ २८ ॥

तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूका नाशयति क्षणात् ।
 कृमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 रक्तजानां तु संहारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सया ॥ ३० ॥
 ककुमकुसुमं विडङ्गं लाङ्गलिमल्लातकं तथोशीरम् ।
 श्रीवेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं दद्यात् ॥ ३१ ॥
 एष सुगन्धो धूपो मशककृमीणां विनाशकः प्रोक्तः ।
 शय्यासु मत्कुणानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ३२ ॥

इति राजमार्तण्डात् ।

अथ विडङ्गादितैलम्-

दाडिमत्वकृतः काथस्तिलतैलेन संयुतः ।
 त्रिदिनात्पातयत्येव कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ ३३ ॥
 भण्डीं पिष्ट्वाऽऽरनालेन गोमूत्रेणातिमुक्तकः ।
 कुनटीकटुतैलेन योगो यूकाविनाशनः ॥ ३४ ॥
 सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरमीजलेन कटुतैलम् ।
 निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैर्यूकाः ॥ ३५ ॥

इति विडङ्गादितैलम् ।

अथ कृमिमुद्गरो रसः-

हरीतकीं चैव तथा हरिद्रां सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् ।
 इन्द्रवारुणिजलेन मावितं कीटसङ्घविनिवारणं परम् ॥ ३६ ॥
 निम्बोऽजमोदा जन्तुघ्नं ब्रह्मबीजं सचोरकम् ।
 सहिष्णुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ३७ ॥
 विशालायाः फलं पक्वं तप्तलोहोपरि क्षिपेत् ।
 तद्धूमो दन्तलग्नानां कीटानां पातनः परः ॥ ३८ ॥
 क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च ।
 पलाशबीजं च विचूर्ण्यमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽवलीढम् ॥ ३९ ॥
 पिबेत्कषायं घनजं तदूर्ध्वं रसोऽयमुक्तः कृमिमुद्गराख्यः ।
 कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात् ॥ ४० ॥

इति कृमिमुद्गरो रसो रत्नप्रदीपात् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
 बृधीनि शाकानि च पूर्णवन्ति ।

अम्लं च मिष्टं च रसं विशेषा-
त्कृमीन्जिघांसुः परिवर्जयेद्वि ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां कृमिनिदानचिकित्साकथनं नाम
त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानम्-

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैश्चयः ।

चतुर्थः संनिपातेन पञ्चमो मक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचः पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥

त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमुद्भक्षणेक्ष्णकूटशोथाः ।

विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको मविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

पाण्डुरः श्वासकासारतः पीतत्वङ्नखलोचनः ।

वम्यग्निसादश्वयथुसहितः पाण्डुरोगवान् ॥ ४ ॥

कृष्णारुणत्वं नेत्रादेर्वातात्पित्तात्तु पीतता ।

कफेन शुक्लता पाण्डौ सर्वलक्ष्म त्रिदोषतः ॥ ५ ॥

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ६ ॥

ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिर्तृष्णाकुमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेन्मृदसादींश्च रूक्षादमुक्तं च रूक्षयेत् ।

पूरयत्यविपकैव स्रोतांसि निरुणध्यपि ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यैजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

मृज्जलक्षणमाह—

मृज्जक्षणाद्भवेत्पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिषीडितः ।
 सकासश्वासशूलार्शःसदारुचिसमन्वितः ॥ ११ ॥
 शूनाक्षिकूटगण्डभूः शूनपन्नाभिमेहनः ।
 कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सामृक्कफान्वितम् ॥ १२ ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १३ ॥
 बद्धाल्पविट् च हरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतादिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृषान्वितः ॥ १४ ॥
 स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमामुयात् ।
 पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
 पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १५ ॥

असाध्यत्वसाह—

अन्तैषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
 विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

पाण्डुरोगे कामलामाह—

पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
 तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

कोष्ठशाखाश्रयानाह—

हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
 रक्तपीतशक्नुमूत्रो भेकामो दुर्बलेन्द्रियः ॥ १८ ॥
 दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १९ ॥

अथ कुम्भकामला—

कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
 कृष्णपीतशक्नुनेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ २० ॥
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
 दाहारुचितृडानाहतद्दामोहसमन्वितः ॥ २१ ॥

नटाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ।
छर्द्यरोचकहृत्सासज्वरकुमनिपीडितः ॥ २२ ॥
नश्यति श्वासकासारो बिड्भेदी कुम्भकामली ।

अथ हलीमकम्—

यदा तु पाण्डुवर्णः स्याद्भरितश्यावपीतकः ॥ २३ ॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च सादस्तृष्णाऽरुचिभ्रमः ॥ २४ ॥
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।
पाण्डुरुक्कामला कुम्भकामला च हलीमकम् ॥ २५ ॥

इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकनिदानम् ।

अथ चिकित्सा—

अथायोमोदकः—

साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ २६ ॥
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं यत्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ।
विरेचन*द्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥ २७ ॥
विधिः स्निग्धोऽत्र वातोत्थे तिक्तशीतश्च पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुहृक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ २८ ॥

द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तम् ।
ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां कासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २९ ॥
अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।
तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ३० ॥

इत्ययोमोदकः ।

अथ मण्डूरषट्काः—

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽयसो रजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ३१ ॥

* अत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—इन्दुलोचनेत्राणि शिखिभागं हि योजयेत् । त्रुटिप्रन्धकमु-
द्गारं घृतपुष्पा विचूर्णिता ॥ १ ॥ माषद्वयं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् । रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां
शिशूनां हितमौषधम् ॥ २ ॥ पिष्ट्वा गन्धर्वबीजानि आखुविद् निम्बवारिणा । नाभौ गुदे वा लेपेन
शिशूनां रेचनं परम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमश्रतः ।
 पाण्डुरोगः क्षयं याति पक्तिशूलं च दारुणम् ॥ ३२ ॥
 अयोमलं सुसंतप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
 साधुसर्पिर्युतं लीह्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३३ ॥
 सग्रन्थिकाद्दचविकासुरदारुदार्वा-
 माक्षीकधातुभिरिदं सविडङ्गभागैः ।
 चूर्णं कटुत्रयफलत्रयचित्रकैश्च
 मण्डूरकं द्विगुणमष्टगुणं च मूत्रम् ॥ ३४ ॥
 पक्त्वा च लेहवदनेन कृताः प्रयुक्ता
 मण्डूरकाख्यवटकास्त्वनुपानतक्राः ।
 पाण्ड्वामयं श्वयथुयुक्तमपि प्रमेहं
 बाधिर्यमूरुजडतां च जयन्ति जन्तोः ॥ ३५ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

अथ मण्डूरलवणम्-

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु
 मूत्रे निषिञ्चेद्बहुशो गवां च ।
 तत्रैव सिन्धूत्थसमं विपाच्यं
 निरुद्धधूमं च बिभीतकाग्नौ ॥ ३६ ॥
 तत्क्रेण पीतं मधुनाऽथ वाऽपि
 बिभीतकाख्यं लवणं प्रयुक्तम् ।
 पाण्ड्वामयिभ्यो हितमेतदस्मा-
 त्पाण्ड्वामयघ्नं न हि किञ्चिदन्यत् ॥ ३७ ॥

इति मण्डूरलवणम् ।

अथ नवायसं चूर्णम्-

सञ्ज्यूषणानि सफलत्रिकचित्रकाणि
 साम्मोधराणि सविडङ्गफलानि च स्युः ।
 कर्षाणि लोहरजसश्च नवेति चूर्ण-
 मेतन्नवायसमिदं मधुनाऽवलीढम् ॥ ३८ ॥
 न स्युः प्रमेहपिटका न च पाण्डुरोगाः
 स्थौल्यं तनोः स्थविरता न च शीघ्रमेति ।

नो कुष्ठरुग्जठरंजा जठरस्य नैव
पात्रेरपारवमनेन नवायसेन ॥ ३९ ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् ।
ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ४० ॥
फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ४१ ॥
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा-
लेहो निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ४३ ॥
अञ्जनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसैः शुभैः ।
हिङ्गुना द्रोणपुष्प्या वा रसेनाञ्जितलोचनः ॥ ४४ ॥
अचिरात्कामलां हन्ति पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ॥ ४५ ॥
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तत्रेण कामली ॥ ४६ ॥
कुम्भाख्यकामलायां तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ४७ ॥
दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितमष्ट वारान् ।

विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ४८ ॥

अथ हलीमकविधिः—

पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके ।
कामलायां तु या दृष्टा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ ४९ ॥
मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्ति हलीमकम् ॥ ५० ॥
सितातिक्ताबलायष्टीत्रिफलारजनीयुगैः ।
लोहं लिह्यात्समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥ ५१ ॥

अथ त्रिफलाद्यो लोहः—

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ।
 भागाश्चित्रकमूलाच्च विडङ्गानां तथैव च ॥ ५२ ॥
 पञ्चाशमजतुनो भागास्तथा रूष्यमलस्य च ।
 माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ ५३ ॥
 अष्टौ भागाः सितायास्तु तत्सर्वं मधुसंयुतम् ।
 श्लक्ष्णचूर्णं सुसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ५४ ॥
 उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निं ना ।
 दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ५५ ॥
 वर्जयित्वा कुलित्थांश्च काकमाचीकपोतकान् ।
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ ५६ ॥
 कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम् ।
 विशेषाद्भन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यो लोहः ।

अथ त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात्—

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च

गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः ।

व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः

सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ ५८ ॥

पृथक् पृथक् षड्गमेनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।

घृष्टं चतुःषष्टिमितं तदर्धाः स्युर्भावनं मार्कवज्रद्रवस्य ॥ ५९ ॥

शिग्रूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्था गृहकन्यकायाः ।

आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ।

क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्षार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ॥ ६० ॥

इति त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात् ।

अथामृताब्धं घृतम्—

अमृतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगद्विषः सर्पिः ।

क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ६१ ॥

यवगोधूमशालीनां मृदुजाङ्गलजै रसैः ।

मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजनमिष्यते ॥ ६२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानचिकित्सानाम्

षतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७१ ॥

अथ पञ्चसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ रक्तपित्तनिदानम्—

क्षारकद्वम्लतीक्ष्णादिदग्धं पित्तं दहत्यसृक् ।

तदूर्ध्वाधोनिर्लैर्याति रक्तपित्तं तदुच्यते ॥ १ ॥

हृग्विनिश्चयात् ।

घर्मव्यायामशोकाध्वज्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुनिषेवणैः ॥ २ ॥

कोद्रबोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ।

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ ३ ॥

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्थैर्मद्वयोनिसुदैरधः ॥ ४ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैर्वा प्रवर्तते ।

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ ५ ॥

सदनं शीतकामित्थं कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धिश्च निःश्वासो मषत्वस्मिन्भविष्यति ॥ ६ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफात्मकम् ।

इयाव्यरुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ७ ॥

रक्तपित्तं कषायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ८ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गं त्रिलिङ्गं तानिपातिकम् ।

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥

द्विमागं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ।

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्भवम् ॥ १० ॥

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।

त्रिदोषजमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरातिवेगतः ॥

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १२ ॥

दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।

तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं

भक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १३ ॥

मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्कर्दमाम्मोनिभं वा

मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलामम् ।

यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-

स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्भृशं वियच्चापि तस्यासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्गारदर्शी च भ्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥

इति रक्तपित्तनिदानम् ।

अथ रक्तपित्तचिकित्सा—

पित्तास्रं स्तम्भयन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मोदरादिकृत ॥ १७ ॥

क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धनम् ।

अवाम्यमविरेच्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य सर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् ।

अथ रेचनमाह—

आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथ वा ॥ २० ॥

विरेचनं प्रयोक्तव्यं सर्पिषा माक्षिकोत्तरम् ।
मुस्तेन्द्रयवयष्ट्याहमदनाश्च पयो मधु ॥ २१ ॥
शिशिरे वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ।

तस्योपचारः—

शालिपण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे ॥ २२ ॥
रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ।

तस्यान्नमाह—

शालिषट्ठिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ॥ २३ ॥
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ।

यूपार्थेऽन्नमाह—

मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ॥ २४ ॥
प्रशस्ताः सूपयूपार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।

अम्लदानमाह—

दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थं चापि दापयेत् ॥ २५ ॥
दानार्थं फलान्याह—

पटोलनिम्बवेत्राग्रप्रक्षवेतसपलवाः ।

शाकम्—

शाकार्थं शाककाम्यानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥ २६ ॥
मांसरसदानार्थं तानाह—

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।
शशान्कपिञ्जलानेणान्हारिणान्कालपुच्छकान् ॥ २७ ॥
रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसं तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतमृष्टान्ससैन्धवान् ॥ २८ ॥
कफानुगे यूपशकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
पथ्यं सतीनयूपेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ॥ २९ ॥
पक्रोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी ।
मैथुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः ॥ ३० ॥

अथ चन्दनाद्यं चूर्णम्-

चन्दनं नलदं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् ।
 मागपुष्पं च बिल्वं च मद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 ह्रीवेरं चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च ।
 शृङ्गबेरं सातिविषा धातकी रससाञ्जना ॥ ३२ ॥
 आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।
 बीलोत्पलं समङ्गा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचः ॥ ३३ ॥
 चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ३४ ॥
 योगं लोहितपित्तानामर्शसां ज्वरिणां तथा ।
 मूर्च्छामदोपसृष्टानां तृष्णार्तानां प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 अतीसारं तथा छर्दि स्त्रीणां चापि रजोग्रहे ।
 प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते ।
 अश्विनोः संमतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ३६ ॥
 इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

अथ राजमार्तण्डात्-

मध्वाटरूषकरसौ यदि तुल्यभागौ
 कृत्वा नरः पिबति पुण्यतरः प्रमाते ।
 तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्य-
 माशु प्रशाम्यति जलैरिव वह्निपुञ्जः ॥ ३७ ॥
 इति राजमार्तण्डात् ।

अथैलादिगुटिका-

आटरूषकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जनैः ।
 विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुं लोभ्राञ्जनाम्भोरुहकेसराणि ।
 पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ ३९ ॥
 वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४० ॥
 पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी ।
 मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः ॥ ४१ ॥

खादिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पचूर्णानि मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ४२ ॥
 वासकस्वरसैः पथ्या सप्तधा परिभाविता ।
 कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ४३ ॥
 द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् ।
 तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भाविनाविधौ ॥ ४४ ॥
 अमया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४५ ॥
 लोहगन्धिनि निःश्वास उद्गारे रक्तगन्धिनि ।
 मृद्वीकोषणमात्रां तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ ४६ ॥
 एलापत्रत्वचो* द्राक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
 सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ ४७ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने तदा ॥ ४८ ॥
 कासश्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदभ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ४९ ॥
 शोषं प्लीहाद्व्यातं च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ५० ॥

इत्येलादिगुटिका ।

अथ प्रियङ्गवादिचूर्णम्—

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टे श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५१ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं चेश्वरसं हितं वा ॥ ५२ ॥
 नस्यं दाडिमपुष्पोत्थं रसो दूर्वामवोऽथ वा ।
 आम्नास्थितः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ५३ ॥
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरेभिः प्रयोजयेत् ।
 प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्रमञ्जनं चेति चूर्णयेत् ॥ ५४ ॥

* क. पुस्तके 'चोर्धक्षा इति पाठान्तरम् ।

१ क. 'निमग्ना' ।

तच्चूर्णं योजयेत्तत्र रसे क्षौद्रसमन्वितम् ।
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेढ्राच्च वेगितम् ॥ ५५ ॥
 रक्तपित्तस्रवं हन्ति सिद्ध एष प्रयोगराद् ।
 यत्र शस्त्रक्षते चैव रक्तं स्रवति वेगतः ॥
 तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ५६ ॥

इति प्रियङ्गुवादिचूर्णम् ।

अथ दूर्वाद्यं घृतम्-

मेढृतोऽतिप्रवृत्तेस्तु बस्तिरुत्तर इष्यते ।
 दूर्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठा सैलवालुकम् ॥ ५७ ॥
 मूर्वा लोध्रमुशीरं च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ।
 द्राक्षा मधुकपथ्या च काश्मरी चन्दनं सितम् ॥ ५८ ॥
 एतैः पिष्टं कर्षमात्रैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अजाक्षीरं तण्डुलाम्बु पृथक्दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥
 तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।
 कर्णाम्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥
 चक्षुःस्त्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
 मेढ्रपायुप्रवृत्ते च तत्तत्कर्मसु तद्धितम् ॥
 रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

अथ वासाद्यं घृतम्-

वासां सशाखां सदलां समूलां
 कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं च
 सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ६२ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुमस्य च ।
 कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ६३ ॥

अथ शतावरीघृतम्—

शतावरीदाडिमतिचिडीकं काकोलिमेदोमधुकं विदारीम् ।

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य पचेदघृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् ॥ ६४ ॥

कासज्वरोन्मादविबन्धशूलं तद्वक्तपित्तं विविधं निहन्ति ॥ ६५ ॥

इति लघुशतावरीघृतम् ।

अथ बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रस्थद्वयं मतम् ।

तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६६ ॥

जीवकर्षमकौ मेदा महामेदा तथैव च ।

काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥ ६७ ॥

मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावयेद्दिषक् ॥ ६८ ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

क्षीणे शुक्ले तु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ६९ ॥

अन्तर्दाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।

योनिशूलं सदाहं च मूत्रकृच्छ्रं च पैत्तिकम् ॥ ७० ॥

एतान्नोगान्निहन्त्याशु छिन्नाभ्रमिव मारुतः ।

शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ७१ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

अथ कुष्माण्डावलेहः—

शतावरीघृते चास्मिञ्शर्करामधुपादिकम् ।

मध्वेव पादिकं देयं वासासर्पिषि संमतम् ॥ ७२ ॥

कूष्माण्डकात्पलेशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ।

पचेत्तप्ते घृते प्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ॥ ७३ ॥

यदा मधुनिमः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।

पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ॥ ७४ ॥

त्वगेलापत्रसरिचधान्यकानां पलार्धकान् ।

न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र द्रव्यां संघट्टयेत्ततः ॥ ७५ ॥

लेहीभूते सुखीते च दद्यात्क्षौद्रं वृताधकम् ।

तद्यथाऽग्निबलं खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षये ॥ ७६ ॥

कासश्वासतमश्छर्दिदृष्टणाज्वरनिपीडितः ।

वृष्यं पुनर्नबकरं बलवर्णप्रसादनम् ॥ ७७ ॥

उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् ।

अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७८ ॥

इति कूष्माण्डकावलेहः ।

अथ खण्डकूष्माण्डः—

खण्डकामलेकाद्वाह्यो रसः प्रस्थद्वयौन्मितः ।

खण्डकूष्माण्डके कंसः स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात् ॥ ७९ ॥

अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो रसः ।

पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ८० ॥

पक्वं पलशतं खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ।

शिवा धात्री धनं मार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ८१ ॥

तालीसविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ।

पिप्पलीकुडवं चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ८३ ॥

इति खण्डकूष्माण्डः ।

अथ वासाखण्डः—

युक्तसार्पिणि कूष्माण्डे पाको मन्धेन मुद्रया ।

तुल्यमादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ॥ ८४ ॥

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं मिषक् ।

चूर्णाभिमभयानां तु खण्डाच्छतपलं तथा ॥ ८५ ॥

द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे सीते च माक्षिकात् ।

कुडवं पलमात्रं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ ८६ ॥

क्षिप्त्वाऽबलोडय तं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।

कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ८७ ॥

इति वासाखण्डः ।

अथ खण्डखाद्यो लेहः—

ज्ञतावरी छिन्नरुहा सिंहास्यो मुण्डिका बला ।
 तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ ८८ ॥
 मार्गी पुष्करमूलं च पृथक्पञ्च पलानि च ।
 जलद्रोणे विपक्तव्यमद्वयागावशेषितम् ॥ ८९ ॥
 वस्त्रपूवं च तं काथं गृहीत्वा तत्र निक्षिपेत् ।
 द्वियौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ॥ ९० ॥
 पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ॥ ९१ ॥
 पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ।
 प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुमाश्मजतुकं त्वचम् ॥ ९२ ॥
 शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यज्जाजी पलं पलम् ।
 त्रिफला धान्वकं पत्रं द्यक्षं मरिचकेसरम् ॥ ९३ ॥
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे माण्डे विधापयेत् ।
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालषट्कं ततः ॥ ९४ ॥
 गन्धक्षीरानुपानं च सेध्यं मांसरसं पयः ।
 मुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादिवृंहणम् ॥ ९५ ॥
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
 वातरक्तं प्रमेहं च क्षीतपित्तं वमिं क्लमम् ॥ ९६ ॥
 श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।
 आनाहं रक्तसंस्त्रावमल्लपित्तं नियच्छति ॥ ९७ ॥
 चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ।
 आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्धनम् ॥ ९८ ॥
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ।
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्करास्तथा ॥ ९९ ॥
 कुलिङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।
 नारिकेलपयःपानं मुनिषण्णकवास्तुकम् ॥ १०० ॥
 शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफलम् ।
 फलं वार्ताकपक्वान्नं खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ॥ १०१ ॥
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसंभवम् ।
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ १०२ ॥

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

अथ खण्डामलकं च खण्डहरीतकी-

कार्पासीदलसंस्तरे ससलिले भाण्डे शिवां वाऽभयाः
संस्वेद्याथ परत्र वारिणि पुनस्तोयान्तरे ताः प्लुताः ।
विद्ध्वा वंशशलाकयाऽथ विजलाः खण्डस्य पाके शनैः
पक्त्वा मिष्टशिवाः शिवानि दधतेऽसृक्पित्तरोगे नृणाम् ॥१०३॥
इति खण्डामलकं च खण्डहरीतकी ।

अथ रसाः-

शुद्धपारदैवलिप्रवालकं हेममाक्षिकमुजङ्गरङ्गकम् ।
मारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेत्पृथगथ द्रवैस्त्रिशः ॥ १०४ ॥
चन्दनस्य कमलस्य मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च ।
धान्यवारणकणाशतावरीशाल्मलीवटजटामृतस्य च ॥ १०५ ॥
रक्तपित्तकुलकण्डनाभिधो जायते रसवरोऽस्रपित्तिनाम् ।
प्राणदो मधुवृषद्रवैरयं सेवितस्तु वसुकृष्णलामितः ।
नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ १०६ ॥
इति रक्तपित्तकुलकण्डनो रसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ॥

अथ वासासूतः-

आदरूपनवपल्लवद्रवं पालिकं सरसमस्मवलकम् ।
कर्षसंमितमधुप्रयोजितं प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १०७ ॥
इति वासासूतः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।
रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ १०८ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां रक्तपित्तनिदानचिकित्साकथनं नाम षट्सप्त-
तितमस्तरङ्गः ॥ ७५ ॥

अथ षट्सप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ क्षयरोगनिदानम्-

बैगरीधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

अथ क्षयलक्षणम्—

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥ २ ॥
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ।
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ॥ ३ ॥
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स स्मृतः ।
 नक्षत्राणां द्विजानां च राजश्चाभूदयं पुरा ॥ ४ ॥
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ।
 राजश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः ॥ ५ ॥
 तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तस्मान्निगद्यते ।
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराद् तेषु राजवान् ॥ ६ ॥

शोषलक्षणम्—

श्वासाङ्गसादकफसंभवतालुशोष-
 वम्यग्रिसादमदपीनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्टत्वमाह—

स्वप्नेषु काकशुकसलकनीलकण्ठ-
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
 तं बाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कांस्तरुन्पवनभूमदवार्दितांश्च ॥ ८ ॥

राजयक्ष्मणो लक्षणमाह—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ९ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्भक्तस्य चाऽऽगमः ॥ १० ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य च ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ११ ॥

एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ।
 कासातिसारपाश्वातिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ १२ ॥
 त्रिभिर्वा पीडितैर्लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
 जह्याच्छोषादितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ १३ ॥
 सर्वैरर्थैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मसबलक्षये ।
 उक्तो वर्ज्याश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥
 महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ।
 शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ १६ ॥
 कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ।
 व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषिणम् ॥ १७ ॥
 व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणं गृणु ।

व्यवायशोषिशोकशोषिणौ-

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १८ ॥
 पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ।
 प्रध्मानशीलः सस्तांसः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ १९ ॥

जराशोषिणमाह-

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पतोऽरुचिमान्मिन्नकांस्यपात्रहतस्वनः ॥ २० ॥
 षीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
 संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥

व्यायामशोषिणमाह-

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २२ ॥

अध्वप्रशोषिणमाह-

अध्वप्रशोषी सस्ताङ्गः संमृष्टपरुषच्छविः ।
 प्रसृतगान्नावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २३ ॥

रक्तशोषिणमाह—

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयन्त्रणात् ।
 व्रणिनश्च भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २४ ॥
 उरःक्षती कफं सास्रं सपूयं पूतिमुद्वमेत् ।
 सकांसश्वासपाश्वर्तिरसाध्यो ज्वरदाहवान् ॥ २५ ॥
 परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ २६ ॥

इति क्षयरोगनिदानम् ।

अथ क्षयरोगचिकित्सा—

अथ षडङ्गयूषः सुश्रुतात्—

व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 मुकुलैर्मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २७ ॥
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिश्चास्त्रैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
 आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरबृंहणैः ॥ २९ ॥
 तक्रमांसरसाहारैरध्वशोषिणमाचरेत् ।
 ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ ३० ॥
 व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयाहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मकेण तु ॥ ३१ ॥
 बालिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यक्षिणः क्षीणदेहस्य बत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३२ ॥
 मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।
 अतो विशेषात्संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसी ॥ ३३ ॥
 शालिषाठिकगोधूमयवमुद्रादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ॥ ३४ ॥
 मूलकानां कुलित्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलित्थं सनागरम् ॥ ३५ ॥
 दाडिमांमलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३६ ॥

द्रवतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादस्थं संस्कृतं चाऽऽज्ये षडङ्गो घूष उच्यते ॥ ३७ ॥

इति षडङ्गघूषः सुश्रुतात् ।

अथ सप्तामृतलौहम्-

धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।

पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ३८ ॥

अश्वगन्धामृताभीरुदशमूली बलावृषाः ।

पौष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ३९ ॥

कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णं तु कारयेत् ।

तत्पिबेत्क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ४० ॥

हरिणच्छागमांसं तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।

अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिनिवारणम् ॥ ४१ ॥

छागमांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।

छागौपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४२ ॥

मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयाः ।

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ ४३ ॥

इति सप्तामृतलौहम् ।

अथ दशमूलादिकाथः-

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी ।

क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाऽऽज्यमाक्षिके ॥ ४४ ॥

दशमूलबलाराक्षासुरदारुनागरैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वसशिरोरुक्क्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४५ ॥

इति दशमूलादिकाथः ।

ककुमत्वङ्नागबला वानरीबीजचूर्णितं पयसा ।

पीतं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४६ ॥

अथ तालीसायं चूर्णम्-

तालीसोषणविश्वपिप्पलितुगाः कर्षाभिवृद्धाश्रुदिः

कर्षार्धां त्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंशकर्षा सिता ।

तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचावाध्मानमन्दानल-
श्वासच्छर्द्यतिसारशोषकसनप्तीहज्वरे शस्यते ॥ ४७ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्षमामागभाजः सिता
वांशीमागधिकान्नुटित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं प्रगे ।
लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं हस्ताङ्गघ्निदाहं क्षयं
पार्श्वार्तिज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥ ४८ ॥

इति सितोपलाद्यं चूर्णम् ।

अथ च्यवनप्राशविभीतकावलेहौ—

द्राक्षैलाब्धदशाङ्गघ्निजी*वनबलाशृङ्गचुच्टायः कणा-
पथ्याकाननसाब्जपुष्करशठीछिन्नाविदारीवृषम् ।
वर्षाभूहिममाम्रकं जलघटे धात्रीशतैः पञ्चभिः
पक्त्वा व्यस्थिशिवायुतं यम+कतो द्विः षट्पले भर्जितम् ॥ ४९ ॥
सश्वेतार्धतुलां पचेन्मधुतुगाकृष्णाचतुर्जाततः
षड्द्विद्वेकपलान्वितश्च्यवनकप्राशो जरामृत्युजित् ।
कासश्वासखुडज्वरक्षयतमोहन्मूत्रशुक्रार्तिजित्
सक्षौद्रोऽक्षशताजमूत्र×शतजः कासे कफश्वासहा ॥ ५० ॥

इति च्यवनप्राशविभीतकावलेहौ ।

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम्—

रास्त्रा कर्पूरतालीसभेकपर्णी शिलाजतु ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गदहनाः समाः ॥ ५१ ॥
चतुर्दशायसो मागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
लीढं कासज्वरं श्वासं राज(हन्ति)यक्ष्माणमेव च ।
बलवर्णाग्निपुष्टीनां वर्धनं दोषनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

* क. पुस्तके—जीवकर्षभकौ भेदाकाकोल्यौ द्वौ च योजिते । द्वे शूर्पपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकं
बेलयं गणः ॥ १ ॥ + क. पुस्तके—द्राभ्यां घृततैलाभ्यां यमकः । × क. पुस्तके—तुलतः ।

अथागस्त्यहरीतकी-

शङ्खाख्यादशमूलपुष्करशठीयासस्वगुप्ताबला-
 पामार्गेभकणामृतौषधवृकीग्रन्थ्यग्निमार्गैरसाः ।
 आम्रापथ्यशतं यवाढकमपां पञ्चाढकं वा यव-
 स्वेदात्पाच्यमिमाः शिवाः स च रसो गौडीतुला त्र्यञ्जलिः ॥ ५३ ॥
 कृष्णातैलघृतात्पुनः कुडविकक्षौद्रैरगस्त्याभयाः
 कासाशोग्रहणीक्षयज्वरजराश्वासप्रतिश्यारुचौ ॥ ५४ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

अथ च्यवनप्राशश्चिकित्साकलिकातः-

द्विपञ्चमूले जलसिद्धमाज्यं वासाघृतं वाऽप्यथ षट्पलं च ।
 हितं पयश्छागलमव्यवाये प्रयुज्यते नागबलाभिधानम् ॥ ५५ ॥
 शृङ्गीं सामलकीं फलत्रिकबलीं छिन्नीं विदारीं शठीम्
 जीवन्तीं दशमूलचन्दनघनैर्नीलोत्पलैलावृषैः ।
 मृद्वीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकै-
 रब्द्रोणेन शतानि पञ्च विपचेद्धात्रीफलानामतः ॥ ५६ ॥
 उद्धृत्याऽऽमलकानि तैलघृतयोः षड्भिश्च षड्भिः पलै-
 र्भृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यण्डिकायाः पचेत् ।
 शीते षण्मधुनः पलानि कुडवो वांश्याश्चतुर्जाततो
 मुष्टिर्मागधिका पलद्वयमयं प्राशः स्मृतश्च्यवनः ॥ ५७ ॥
 न शोषः साफल्यं व्रजति वपुषि क्षीणमनसो
 न मूर्च्छा न छर्दिस्तृडपि च न च श्वासकसनम् ।
 न चालक्ष्मीर्विघ्नं क्वचिदपि च न व्यापद्भयं
 प्रयोगादेतस्मान्मनसिजधियो विभ्रति मनः ॥ ५८ ॥

इति च्यवनप्राशः ।

अथ खण्डपिप्यल्यवलेहः-

कृष्णाप्रस्थं पचेच्चाऽऽढकपयासि घृतस्याञ्जलिं खण्डपात्रं
 दत्त्वा लेहोपमेऽस्मिन्सुरकुसुमचतुर्जातविश्वोषणेन्दून् ।

ग्रन्थिश्चीखण्डयष्टीमधुघु*सृणजलं जातिकोशं च कर्षं
 प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च कृष्णावलेहः ॥ ५९ ॥
 आदौ मन्दाग्निकाश्यं हरति स च शिशुस्त्रीजरन्मानुषेषु
 प्रायो वृष्योऽक्षिपथ्यो विपुलबलकरो दीपनः पाचनश्च ।
 कासश्वासप्रमेहक्षयरुगतितृषाकामलापाण्डुकण्डू-
 ष्ठीहाजीर्णज्वरं चानिलककविकृतीरम्लपित्तं च हन्यात् ॥ ६० ॥
 इति खण्डपिप्पल्यवलेहः ।

अथ शिवगुटिका—

त्रीनवारान्प्रथमं शिलाजतुजले भाव्यं भवेत्त्रैफले
 निष्काथे दशमूलजेऽथ तदनु चिच्छन्नोद्भवाया रसे ।
 वाट्यालकथने पटोलसलिले यष्टीकषाये पुन-
 र्गौमूत्रेऽथ पयस्यथापि च गवामेषां कषाये ततः ॥ ६१ ॥
 द्राक्षामीरुविदारिकाद्वयपृथक्पर्णीस्थिरापौष्करैः
 पाठाकौटजकर्कटाख्यकटुकारास्ताम्बुदालम्बुदैः ।
 दन्तीचित्रकचव्यवारणकणावीराष्टवर्गौषधै-
 रब्द्रोणे चरणस्थितैः पलमितैरेभिः पृथग्भावयेत् ॥ ६२ ॥
 धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पञ्चकै-
 र्वैद्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णाद्विदारीभवात् ।
 तालीसात्कुडवं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिष-
 स्तैलस्य द्विपलं पलाष्टकमथ क्षौद्रान्निपग्योजयेत् ॥ ६३ ॥
 तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेसरैश्च ।
 बिल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रकल्प्याः ॥
 तासामेकतमां प्रयोज्य विधिवत्प्रातः पुमान्भोजनात्
 प्राग्वा मुद्गदलाम्बु जाङ्गलरसं शीतं शृतं वा जलम् ।
 माक्षीकं मदिरामगुर्वशनभुक्पीत्वा पयो वा गवां
 प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवत्सुभगतासंपन्नमानन्दकृत् ॥ ६४ ॥
 शोफग्रन्थ्याधिमन्थवेपथुवमीपाण्ड्वामयश्लीपद-
 ष्ठीहार्षःप्रदरप्रमेहपिटकामेहाश्मरीशर्कराः ।

हृद्रोगार्बुदवृद्धिविद्रवियकृद्योन्यामयाः सानिला
 ऊरुस्तम्भमगंदरज्वररुजस्तूणीप्रतूणीतृषः ॥ ६५ ॥
 वातासृक्प्रबलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्
 कासश्वासभुरक्षतक्षयमसृक्पित्तं सपानात्ययम् ।
 उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्वं तनौ
 सालस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ६६ ॥
 भवति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतै-
 र्वृतमलिकुलाकारैरेभिः शिरःसु शिरोरुहैः ।
 प्रसरति बलाव्यस्तातङ्कं वपुश्च समुद्रहन्
 प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनबलमः ॥ ६७ ॥
 स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्
 सकृदपि यया ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् ।
 व्रजति च यया युक्तो योगी शिवस्य समीपतां
 शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः ॥ ६८ ॥
 इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका—

कौटजं त्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि च ॥ ६९ ॥
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ।
 त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्यान्पलोन्मितान् ॥ ७० ॥
 निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकान् ।
 मधु त्रिफलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥ ७१ ॥
 दाडिभाम्लपयःक्षीररसयूवसुरासवान् ।
 तान्मक्षयित्वाऽनु पिबेन्निरन्नो हितमक्षयमाक् ॥ ७२ ॥
 पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोमगंदरान् ।
 नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रस्थानाविबन्धनात् ॥ ७३ ॥
 यद्यत्र बीजतोयेन कान्तलोहं तथाऽभ्रकम् ।
 पलं पलं च मिलितं तदा स्यात्किमतः परम् ॥ ७४ ॥
 तीव्रदुःखप्रदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् ।
 राजरोगं च व्याधिं च जयेदिति किमद्भुतम् ॥ ७५ ॥
 इति लघुशिवगुटिका ।

अथ चरकात्—

कलत्रिककाथविशुद्धमादौ
शुद्धं गुडूच्या दशमूलशुद्धम् ।
स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं
शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ ७६ ॥

इति चरकात् ।

अथ यवान्याद्यं चूर्णम्—

यवानी तित्तिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् ।
दाडिमं बादरं चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥ ७७ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य तु ॥ ७८ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्ष्यरोचनम् ॥ ७९ ॥
हितं पाश्चार्तिशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८० ॥

इति यवान्याद्यं चूर्णम् ।

अथ द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैकम् ।
कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थघृतं घृतं च ।
सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

अथ बलाद्यं घृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बपर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ८२ ॥
कृत्वा कषायं पेण्याथ दद्यात्तामलकीं सटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ ८३ ॥
घृतं पयश्च तात्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ८४ ॥

अथ द्राक्षासवः—

मृद्वीकायास्तुलार्धं तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
 पादशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥
 गुडस्य द्वितुलां मानीं धातक्या घृतमाजने ।
 विडङ्गं फलिनीं कृष्णां त्वगेलापत्रकेसरम् ॥ ८६ ॥
 मरिचं च भिषक्चूर्णं सम्यक्कृत्वा विचक्षणः ।
 क्षिपेच्च पलिकैर्भागैः स्थापयेच्च कियद्दिनम् ॥ ८७ ॥
 ततो यथाबलं पीत्वा कासश्वासात्प्रमुच्यते ।
 हन्ति यक्षमाणमत्युग्रसुरःसंधिं करोति च ॥ ८८ ॥
 चतुर्थभागं द्राक्षाया धातकीमत्र केचन ।
 प्रयच्छन्ति ततो वीर्यमेतस्योच्चैः प्रजायते ॥ ८९ ॥

अथ पिप्पल्यादिरिष्टः—

पिप्पलीलोध्रमरिचपाठाधात्र्येलवालुकैः ।
 चव्यचित्रकजन्तुघ्नक*मुकोशीरचन्दनैः ॥ ९० ॥
 मुस्तप्रियङ्गुलवलीहरिद्रामिशिपेलवैः ।
 पत्रत्वक्कुष्ठतगरैर्नागकेसरसंयुतैः ॥ ९१ ॥
 भागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षां षष्टिपलां क्षिपेत् ।
 पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ९२ ॥
 तोयार्मणद्वये सिद्धं भवत्येतत्सुखावहम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकासगुल्मोदरापहम् ॥ ९३ ॥
 पिप्पल्यादिरिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परः ।

अथ छागलादिघृतम्—

छागमांसतुलां सम्यक्पाचयेदर्मणेऽम्मसि ॥ ९४ ॥
 पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदे द्वे तथा जीवककर्षभौ ॥ ९५ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोल्या कलकैरोमिः पलोन्मितैः ।
 सम्यक्सिद्धेऽवतार्याथ शीते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ ९६ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ।
 पलं पलं पिबेत्प्रातर्यक्षमाणं हन्ति दुस्तरम् ॥ ९७ ॥
 बल्यं स्थौल्यकरं वृष्यं दीपनं मन्दवाह्निजित् ।

अथ चन्दनादितैलम्—

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ॥ १८ ॥
 मञ्जिष्ठा सरलं दारु सञ्ज्येलापूतिकेसरम् ।
 पत्रं बिल्वमुशीरं च कङ्कालं च नताम्बुदम् ॥ १९ ॥
 हरिद्रे सारिवे तित्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ।
 त्वग्रेणुनालिका चैभिस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ॥ १०० ॥
 लाक्षारससमं सिद्धे ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ।
 अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ॥ १०१ ॥
 आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ।
 विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ १०२ ॥

अन्यच्च—

श्रीखण्डाम्बुनखाब्दरात्रिसरलञ्जीपूतिमांसीचतु-
 र्जातोयागरुयष्टिपद्मकमुराशैलेयबिल्वामरैः ।
 गोप्यंस्नाण्डलवङ्गरेणुशठिरुग्भाण्डयेणजामिश्रतु-
 मस्तु स्यात्समलाक्षवारितिलजं सिद्धं क्षयादौ हितम् ॥ १०३ ॥

इति चन्दनादितैलम् ।

अथ बृहन्नवायसम्—

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
 नवमागोन्मितैरैतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥ १०४ ॥
 संचूर्ण्य लोडयेत्क्षौद्रैर्नित्यं मक्षति मानवः ।
 कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगंदरम् ॥
 ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं ग्रहणीं जयेत् ॥ १०५ ॥

इति बृहन्नवायसम् ।

अथ लाक्षादितैलम्—

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्राथं चतुर्मस्तुरु-
 ग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्रश्च कौन्ती हिमैः ।
 रास्नाद्यैः पिचुसमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णे ज्वरे
 सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ १०६ ॥

अथ महालाक्षादितैलम्-

तैलं तुल्यजतूदकं दशजटाक्राथेन तुल्यं सरा-
 वाट्यालकथनेन चापि पयसा दध्नाश्च धान्याम्बुना ।
 चातुर्जातिलवङ्गकुन्दुरुमुरागोपीतिरीटाभया-
 श्यामोसत्रिघनाम्बुदारुसरलारास्त्रानखोशीरकैः ॥ १०७ ॥
 कालीयागुरुरक्तचन्दनरसामांसीतुरुष्काण्डिका
 कर्चूरैस्तगरैणजामिशिहिमैः शैलेयमूर्वानलैः ।
 यष्टीपद्मकरेणुकापटुकटुव्योषैश्च मण्डीयुतैः
 संपिष्टैश्चतुरम्बुभिश्च विधिवन्मन्दाग्निपक्वं क्रमात् ॥ १०८ ॥
 यक्षमाणं क्षयमङ्गसादमनिलव्याधिं च जीर्णज्वरं
 कण्डूपाण्डुमुददमण्डलमसृक्पित्तं च रौक्ष्यं जयेत् ।
 सूत्यां राजनि बालके च तरुणे वृद्धे सगर्भस्त्रियां
 मूर्धातो पलितेऽपि शूलिनि महालाक्षादितैलं हितम् ॥ १०९ ॥

अथ रसाः-

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः-

रसं वज्रं हेम तारं नागं लोहं तथाऽभ्रकम् ।
 तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमम् ॥ ११० ॥
 राजावतं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परागकम् ।
 शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ १११ ॥
 मर्दयित्वा विचूर्णयथ तेनाऽऽपूर्य वराटकान् ।
 टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ११२ ॥
 मृद्भाण्डे तान्सुसंयज्य सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
 आदाय चूर्णयेत्सम्यङ्निर्गुण्ड्याः सप्त भावनाः ॥ ११३ ॥
 आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः ।
 ब्रवैर्भाव्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ११४ ॥
 क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् ।
 योजयेत्पिप्पलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा ॥ ११५ ॥
 पोटलीरत्नगर्भोऽयं सर्वरोगहरो मतः ॥ ११६ ॥

इति रत्नगर्भपोटलीरसः ।

अथ कुमुदेश्वरो रसो रसार्णवात्—

पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् ।
तद्वर्धं दरदं दद्यात्तद्वर्धं च मनःशिलाम् ॥ ११७ ॥
सर्वार्धं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।
द्विःसप्त मावना देयाः शतावर्षा रसेन च ॥ ११८ ॥
ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसंज्ञकः ।
सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रप्रमाणतः ॥ ११९ ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
यक्षमाणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामघान् ॥ १२० ॥
ज्वरादीनखिलान् रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः ।
सतताभ्यासयोगेन घलीपलितनाशनः ॥ १२१ ॥

इति कुमुदेश्वरो रसः ।

अथ पञ्चामृतारव्यो रसः—

मस्मीभूतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमा-
त्संवृद्धैश्चितयं त्रयः किमिहराम्भोदेयुतः कदफलैः ।
निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योषाद्रैर्भाविता
गोलीकृत्य विशेषतो निगदितः पञ्चामृतारव्यो रसः ॥ १२२ ॥
नानेन सदृशः कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये ।
निहन्ति सकलात्रोगान्भवरोगमिवाच्युतः ॥ १२३ ॥
सर्वरोगहरः सूतस्तत्तद्रोगानुपानतः ।
अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ १२४ ॥

इति पञ्चामृतो रसः सारसंग्रहात् ।

अथ राजमृगाङ्कः—

रसमस्म त्रयो भागाः स्वर्णमस्मैकमागिकम् ।
मृतताम्रस्यैकभागः शिलागन्धकतालकम् ॥ १२५ ॥
यथाभागद्वयं शुद्धं मेलयित्वा विचूर्णयेत् ।
वराटीः पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १२६ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मुद्गाण्डे तं निरोधयेत् ।
शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १२७ ॥

रसो राजमृगाङ्कोऽयं पञ्चगुञ्जः क्षयापहः ।

दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।

सघृतं दापयेत्पथ्यं राजरोगप्रशान्तये ॥ ३ ॥

अथ मृगाङ्कः-

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युक्त्यान्नवमौक्तिकानि ।

सूतप्रमाणो बलिरङ्गधिभागः क्षीरस्य सर्वं तुषवारिणा तु ॥ १२८ ॥

समर्थं वस्त्रे सुनिधाय गोलं दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णं ।

माण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ १२९ ॥

साज्योषणाभिर्मधुपिप्पलीभिर्वल्होऽस्य देयो न ततोऽधिकस्तु ।

पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥ १३० ॥

इति रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ कनकसुन्दरो रसः-

रसः कनकमागिकः कनकमाक्षिकस्तालकः

शिलारसकगन्धकौ रससमाः सतुत्था इमे ॥ १३१ ॥

विमर्द्य पयसा रवेः सकलभेतदस्योपरि

द्रवैः प्रतिदिनं पृथक् तदिति भावयेद्बुद्धिमान् ॥ १३२ ॥

जयामुनिकलिप्रियादहनभृङ्गवासोऽद्रवै-

र्विभाव्य च रसेस्ततः सुदृढगोलकं स्वेदयेत् ।

मृगाङ्कवदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं सप्तधा

विमर्द्य च कटुत्रयाम्बुभिरयं क्षयस्यान्तकृत् ॥ १३३ ॥

रसः कनकसुन्दरो भवति संनिपातेऽप्ययं

सहाऽऽर्द्रकरसेस्तथा पवनगुल्मशूलादिहृत् ।

सविश्वघृतयोजितः सकलमत्र पथ्यं हितं

मृगाङ्कवदथापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः-

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्ध-

सूतेन पिण्डितमथो वसुभागभाजम् ।

गन्धं हुते बदरवेह्निषु लोहपात्रे

दत्त्वा विलोड्य लघुलोहशलाकया तत् ॥ १३५ ॥

मन्दं निरस्य सुरमीमलमण्डलस्थं
 रम्मादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत् ।
 रम्मादलं लघु नियन्त्र्य तदाददीत
 शीतं सुवर्णस्सर्पटकाभिधानम् ॥ १३६ ॥
 पित्तोल्बणे ससितया तुगयाऽथ वाते
 श्लेष्मोल्बणे किल तुगामधुपिप्पलीभिः ।
 क्षीणे विरेकिणि च शोषिणि मन्दवह्नौ
 पाण्डौ प्रमोहिणि चिरज्वरिणि ग्रहण्याम् ।
 वृद्धे शिशौ सुखिनि राज्ञि नरे च नायां
 मेषज्यमेतदुदितं हितमामयघ्नम् ॥ १३७ ॥

अथ प्राणप्रदा पर्पटी—

सुताध्रौयोद्विक्कोषणविषमखिलांशेन गन्धेन लौह्यां
 कोलाशौ विद्रुतेन क्षणमथ मिलितं ढालितं गोमयस्थे ।
 रम्मापत्रेऽमुनाऽन्येन च दृढपिहितं प्राणदा पर्पटी स्या-
 त्पाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररुजि कसने यक्ष्ममेहाग्निमान्ये ॥ १३८ ॥
 प्राणदा पर्पटी सैषा माषिता शंभुना स्वयम् ।
 तत्तत्रोमानुपानेन सर्वरोगविनाशिनी ॥ १३९ ॥

अथ लोकेश्वररसः—

पलं कर्पादचूर्णस्य पलं पारदगन्धयोः ।
 माषदङ्गुणकस्यैकं जम्बीराद्विर्विमर्दयेत् ॥ १४० ॥
 पुटेल्लोकेश्वरो नाम्ना लोकनाथोऽयमुत्तमः ।
 क्रते कुष्ठे रक्तपित्तमन्यरोमान्क्षयं जयेत् ॥ १४१ ॥
 पुष्टिवीर्यप्रसादौजःकान्तिलावण्यदः परः ।
 कोऽस्ति लोकेश्वरादन्थो नृणां शंभुमुखोद्भूतात् ॥ १४२ ॥

अथ लोकेश्वरपोदलीरसः—

रसस्य मस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत् ।
 द्विगुणं मन्धकं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ १४३ ॥
 वराटकांश्च संपूर्य दङ्गुणेन निरुध्य त्र ।
 भाण्डे चूर्णप्रलितेऽथ क्षिप्त्वा रुन्धीत मृन्मये ॥ १४४ ॥

शोषयित्वा पुटेद्वर्ते रत्निमात्रेऽपराह्लके ।
 स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्दसेत् ॥ १४५ ॥
 एष लोकेश्वरो नाम वीर्यपुष्टिविवर्धनः ।
 गुञ्जाचतुष्टयं चास्य पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥ १४६ ॥
 स्वादयेत्परया मक्त्या लोकेशः सर्वदर्शनः ।
 अङ्गकाश्येऽग्निमान्द्ये च कासे पित्ते रसक्षये ॥ १४७ ॥
 मरिचैर्धृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् ।
 लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं दधि च योजयेत् ॥ १४८ ॥
 एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सञ्चृतं पिबेत् ।
 पथ्यं मृगाङ्गवज्जेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ १४९ ॥
 ये शुष्का विषमाशनैः क्षयरुजा व्याप्ताश्च ये कुष्ठिनो
 ये पाण्डुत्वहताः कुवैद्यविधिना ये शोषिणो दुर्मगाः ।
 ये तप्ता विविधैर्ज्वरैर्भ्रममदोन्मादैः प्रमादं गता-
 स्ते सर्वे विगतामया हि परया स्युः पोटलीसेवया ॥ १५० ॥
 इति लोकेश्वरपोटलीरसः ।

अथ द्वितीयो राजमृगाङ्कः-

रसमस्म त्रयो मागा मागैकं हेममस्मकम् ।
 मृतताम्रस्य मागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १५१ ॥
 प्रतिमागद्वयं सिद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
 वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण दङ्कणम् ॥ १५२ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृन्दाण्डे तांश्च धारयेत् ।
 शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १५३ ॥
 रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
 दशभिः पिप्पलीक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।
 सघृतैर्वापयेद्वाऽथ वातश्लेष्मोद्भवे क्षये ॥ १५४ ॥

इति राजमृगाङ्कः ।

अथ शिलाजत्वादिलौहम्-

शिलाजतुयुतं लोहवल्लं तु विधिमारितम् ।
 पथ्याशी सेवते यस्तु स यक्ष्माणं व्यपोहति ॥ १५५ ॥

अथ वसन्तकुसुमाकरः—

प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागमाकू
 पृथक्पृथक्स्थो मृते रजतहेमनी द्वांशके ।
 अयोभुजगवङ्गकं त्रिलोकं विमर्द्याखिलं
 शुभेऽहनि विभावयेद्भिषगिदं धिया सप्तशः ॥ १५६ ॥
 द्वैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः
 पयःकदलिकन्दजैर्मृगजचन्दनादुद्भवैः ।
 वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्द्विवहोऽशितः
 समस्तगदहृद्भवेत्किल निजानुपानैरयम् ॥ १५७ ॥
 क्षिणोत्यनु मधूषणैः क्षयगदेषु सर्वेष्वपि
 प्रमेहरुजि रात्रिभिः समधुशर्कराभिः सह ।
 सितामलयजद्रवैर्महति रक्तपित्तेऽथ वा
 सितामधुसमान्वितैर्वृषमपलवानां द्वैः ॥ १५८ ॥
 त्रिजातगजचन्दनैरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो
 मनोमवकरः परो वमिषु शङ्खपुष्पीरसैः ।
 अमीररसशर्करामधुभिरम्लपित्तामये
 परेषु तु यथोचितं ननु गदेष्वमुं सेवयेत् ॥ १५९ ॥

इति वसन्तकुसुमाकरः ।

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः—

सुताभ्रस्वर्णतारारुणभिदुरशिलाताप्यगन्धप्रवाला-
 योमुक्ताशङ्कुतालं धरमिदमनलकायतः सप्तमाव्यम् ।
 निर्गुण्डीसूरणाम्मःपविरविपयसा त्रिः पृथग्भावयित्वा
 तेनाऽऽपूर्यान्बराटानथ मिहिरपयष्टङ्कुणालिसवक्त्रान् ॥ १६० ॥
 कृत्वा माण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे युक्तितस्तांस्तु पक्त्वो-
 न्मृत्यैतान्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं सूतमस्मात्त्र दद्यात् ।
 वैक्रान्तं सूततुयांशकमथ मिलितं सप्तशः शिशुमूल-
 त्वङ्नीरैश्चित्रमूलोद्भवसलिलकृता भावनास्त्वेकविंशत् ॥ १६१ ॥
 आर्द्रैर्जम्बीरनीरैः पृथगथ विज्जपालुङ्गन्तोयैश्च सप्त-
 माव्यं शुष्कं च कृत्वाऽप्यथ सकलचतुर्थांशकं टङ्कुणं च ।

दृक्कात्पादं विषं तत्सममरिचमथो नागरं देवपुष्पं
 पट्टयाजाती*फलाख्यं पृथगथ मिलितं पादभागं विषस्य ॥१६२॥
 पश्चाल्लुङ्गाद्वर्नीरैरपि मृगमदया भावयेत्तच्च सर्वं
 गोलं कृत्वा मुलमे विधिवदथ मजेद्राजयोम्यो रसेन्द्रः ।
 एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरखिलगदध्वान्तविध्वंसहंस-
 स्तच्छद्रोगानुपानादुषसि कवलितः सार्धवल्लप्रमाणः ॥ १६३ ॥
 वातव्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशूलस्रवाता-
 सूक्ष्पित्तक्षेण्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे ।
 कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिसुखमकोष्ठेवर्णाशःप्रकटे
 स्वाञ्जे खञ्जाख्यवातश्रुतिमगजगदे सर्वथैव प्रशस्तः ॥ १६४ ॥
 इति त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः ।

अथ सूर्यप्रभा गुटिका—

दार्ढ्योषविडङ्गचित्रकवचापीताकरआमृता
 देवाह्वाऽतिविषा त्रिकृत्सकटुका कुस्तुम्बकः कारवी ।
 ह्रौ क्षारौ लवणत्रयं गजकणा चव्यं तथाऽरुणकरं
 तालीसं कणमूलपुष्करजटामूनिम्बसंज्ञैर्युतम् ॥ १६५ ॥
 मार्गीपद्मकजीरकोशकुटजं दन्ती वचा मद्रकं
 सर्वं कर्षसमांशकं सुमिषजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् ।
 तद्वत्पञ्चपलं वरं गिरिजतु स्यात्पञ्चमुष्टिः पुरो-
 लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमिश्रितम् ॥१६६॥
 क्षिप्त्वा पञ्च पलानि शुभ्रसिकतां वांशीपले योजितं
 चैकैकं त्रिसुगन्धिवस्तु पालिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् ।
 एकीकृत्य सप्तांशमेव गुटिका कार्या सुवर्णोन्मिता
 सा च ब्रह्ममुखाम्बुजप्रकदिता सूर्यप्रभा नामतः ॥१६७॥
 शोणं कासमुरःक्षतं सतमकं पाण्डवामयं कामलां
 गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं स्त्रीषु क्षयं च किमीन् ।
 कुष्ठाशीविषमज्वरग्रहणिकामूत्रग्रहं बलशये-
 शुक्त्वैकां गुटिकां प्रहृष्टमनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥१६८॥

* क. कणाख्यम् ।

१ क. त्रिसुतमकेष्टम् ।

भास्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणिना-

मुद्गामप्रमदामदद्विषदरादसिंही तु सूर्यप्रमा ॥ १६९ ॥

इति सूर्यप्रमा गुटिका ।

ज्वराणां क्षमने यो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।

यक्षिणां ज्वरदाहैषु सप्तर्षिष्कः प्रशस्यते ॥ १७० ॥

नित्यं स्वदेवपूजा भक्तो भैषज्यदेवतागुरुषु ।

छागलमांसपयोऽश्वस्त्रीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ १७१ ॥

उपद्रवान्सस्वरवैकृतादीश्लेषेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।

त्यजेत्कुवैद्यप्रतिपादितानि बुधो विरुद्धानि च भेषजानि ॥ १७२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां क्षयरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम

षट्सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७६ ॥

अथ सप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथोरःक्षतनिदानचिकित्सा-

धनुरायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धृतो गुरुम् ।

युध्वमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ १ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान्क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥

अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वा विप्रनृत्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ५ ॥

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं स्विद्यतेऽथ विमज्ज्यते ।

संपीड्यते ततः पार्श्वे शुण्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ६ ॥

क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विह्वभेदोऽग्निवधस्तथा ॥ ७ ॥

दुष्टः शोषः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।

कासमानस्य वाऽमीक्षणं कफः सास्रः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
 अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥
 उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ १० ॥
 अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंवत्सरो याव्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ११ ॥
 मक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्माणि ॥ १२ ॥

इत्युरःक्षतनिदानम् ।

अथोरःक्षतचिकित्सा-

उरोमन्थी क्षती लाजान्पयसा मधुसंयुतान् ।
 सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाऽद्यात्सर्शकरम् ॥ १३ ॥
 पार्श्ववस्तिरुजि स्वल्पपित्ताग्निस्तान्मुरायुतान् ।
 चित्रपक्षा समुस्ताऽतिविषा पाठा सवत्सिका ॥ १४ ॥
 बलाऽश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति उरःक्षतम् ॥ १५ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं जीवकर्षभकौ मधु ।
 लिह्यात्क्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणतरः कृशः ॥ १६ ॥
 नीलिकातिविषाग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ १७ ॥
 लाक्षाचूर्णं सुकृतं क्षौद्राज्येनान्वितं सकृल्लीढम् ।
 शमयति शोषोद्भूतं वमनं रक्तस्य सिद्धमिव ॥ १८ ॥
 एलापत्रत्वचोऽद्वाक्षां पिपत्यर्धपलं तथा ।
 सितामधुकखर्जूरसृद्धीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १९ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चैकां मक्षयेच्च दिने दिने ॥ २० ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिकां छर्दिं मूर्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २१ ॥

शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २२ ॥

इत्येलादिगुटिका ।

अथ यष्ट्याह्वयं घृतम्—

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥ २३ ॥

इति यष्ट्याह्वयं घृतम् ।

अथ बलायं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलान्संशमयत्युदीर्णान् ॥ २४ ॥

इति बलायं घृतम् ।

अथ श्वदंष्ट्रायं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोक्षीरमस्त्रिष्ठाबलाकाश्मर्यकचृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी बला सर्षपका स्थिरा ॥ २५ ॥
पलिकान्साधयेत्तेषां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
कल्कः स्वगुप्तवर्षाभूमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २६ ॥
शतावर्यादिमुद्गीकाशर्कराश्रावणीवृषैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ २७ ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
धनुस्तम्माद्यमाराध्वक्षीणानां बलमांसदः ॥ २८ ॥

इति श्वदंष्ट्रायं घृतम् ।

अथ कल्याणघृतम्—

तालीसत्रिफलैलवालफलिनीसौम्यापृथक्पर्णिनी-
दन्तीदाडिमदारुचन्दननिशादार्वाविशालोत्पलैः ।
जातीपुष्पहरेणुपद्मकयुतैर्जन्तुघ्नमस्त्रिष्ठिका-
रुक्सिंहतृटिसारिवाद्भयनतैर्नागेन्द्रपुष्पान्वितैः ॥ २९ ॥
अष्टाविंशतिभिश्चतुर्गुणजले कल्याणमेभिः शृतं
हन्त्येतात्रिचतुर्थकं ज्वरमुरःकम्पं सबन्ध्यामयम् ।

सापस्मारगदोदराः सपवनोन्मादाः सजीर्णज्वरा
जायन्ते न पुनः कृतेन हविषा कल्याणकेनामुना ॥ ३० ॥
इति कल्याणघृतम् ।

अथ द्राक्षादिघृतम्-

द्राक्षायाः संमतं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।
पचेत्तोयाढके सिद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३१ ॥
पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥
सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतहितं परम् ॥ ३३ ॥
वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ।
प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ३४ ॥
इति द्राक्षादिघृतम् ।

अथामृतप्राशावलेहः-

क्षीरे धात्रीविदारीक्षुक्षीरिणां च तथा रसे ।
पचेत्समं घृतं प्रस्थं *मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३५ ॥
द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
मधुककुसुमानन्ताकाशमरीतुणसंज्ञकैः ॥ ३६ ॥
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करायास्तुलां तथा ।
पलाधिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेसरान् ॥ ३७ ॥
विनीय तस्य संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ।
अमृतप्राश इत्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥
क्षीरमांसाशिनो हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।
तृणारुचिश्वासकासच्छर्दिहिक्काप्रमर्दनः ।
मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नश्च बल्यः स्त्रीरतिवर्धनः ॥ ३९ ॥
इत्यमृतप्राशावलेहः ।

अथ रसराजः-

सुक्ताप्रवालरसहेमसिताभ्रकान्त-
वङ्गं घृतं सकलमेतद्दहो विभाव्यम् ।

छिन्नारसेन च वरीसलिलेन सप्त-
 वारं ततो मधुहविर्मरिचेन साकम् ॥
 लिह्यादुरक्षतहरं रसरजकाख्यं
 माषप्रमाणमतनूद्भवहेतुमेनम् ॥ ४० ॥

इति रसरजः ।

अथामृतेश्वरो रसः—

रसमस्मामृतासत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितम् ।
 अमृतेश्वरनामाऽयं षड्गुप्तो राजपक्ष्मणि ॥ ४१ ॥

इदममृतेश्वरो रसः ।

अथ राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

त्रयोऽंशा मारितात्सूतादेकोऽंशो हेममस्मतः ।
 एकोऽंशो मृतताम्रस्य शिलागन्धश्च तालकम् ॥ ४२ ॥
 त्रत्येकं मागयुग्मं स्यादेतत्सर्वं विचूर्णयेत् ।
 वराटीः पूरयेत्तेन च्छागीक्षीरेण टङ्कुणम् ॥ ४३ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृन्नाण्डे तांश्च धारयेत् ।
 ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ ४४ ॥
 रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुप्तः क्षयापहः ।
 मरिचैरुनविंशत्या कणामिर्दशभिस्तथा ॥ ४५ ॥
 मधुना सर्पिषश्चापि दद्यादेतं रसं मिषक् ।
 अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्ममवक्षयः ॥ ४६ ॥
 उरःक्षतादिक्रासानां नाशनः परमः स्मृतः ।

इति राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथाग्निरसः शार्ङ्गधरात्—

शुद्धसूतं द्विधागन्धं कुर्यात्खल्वेन कज्जलिम् ॥ ४७ ॥
 तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
 द्वियाममातपे गोलं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च स्यादुष्णं यामयुग्मतः ।
 धान्यराशौ न्यसेत्पश्चादष्टरात्रात्तदुद्धरेत् ॥ ४९ ॥

संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रैः सत्यं वारितरं भवेत् ।

त्रिकटुत्रिफलैलामिर्जातीफललवङ्गकैः ॥ ५० ॥

नवभागोन्मितैरेतैः सम एष रसो भवेत् ।

निष्कद्वयमिदं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ॥ ५१ ॥

अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ।

इत्यग्निरसः शार्ङ्गधरात् ।

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ॥ ५२ ॥

अन्नपानं निषेद्यं स्यात्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ।

हितमत्र विशेषेण खण्डकूष्माण्डसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥

उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीञ्जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयनं च त्यजेदुदारान्विजयान्मजेत् ॥

गुरुद्विजातींश्चिदंशांश्च पूजयेत्कथाः सुपुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ॥ ५४ ॥

सुहृदां दर्शनं गीतं वादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।

वस्तयः क्षीरसर्पींषि हृद्यमद्यं सुशीलता ॥ ५५ ॥

बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं पूर्वं प्रशस्यते ॥ ५६ ॥

व्यायामं च व्यवायं च शोकं क्रोधमसूयनम् ।

धातुक्षयकरं यच्च तत्सर्वं वर्जयेत्क्षयी ॥ ५७ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामुरःक्षतनिदानचिकित्साकथनं नाम सप्तस-

प्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७७ ॥

अथाष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कासनिदानम्-

धूमोपधाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।

विमार्गगत्वादतिभोजनस्य वेगावरोधात्क्षत्रथोस्तथैव ॥ १ ॥

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।

निरेति वक्त्रात्सहसा सद्घोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च प्रकारानाह-

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

वातजमाह—

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूलौ क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

पित्तजमाह—

उशोविदाहज्वरस्वक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तुषार्तः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिवृह्यमानः ॥ ६ ॥

कफजमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदञ्जिशरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

अतिव्यवायमाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।

रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ८ ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः षीवेच्च शोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभुग्नेनैव चोरसा ॥ ९ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥

पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाऽऽकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

क्षयजमाह—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ १२ ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्वेहक्षयप्रदम् ।

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ॥ १३ ॥

शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १४ ॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
 साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥
 तवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
 स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 त्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु पाययेत् ।
 पूयाममरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् ॥ १७ ॥
 निष्ठीवञ्श्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः ।
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ १८ ॥
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

इति कासनिदानम् ।

अथ कासचिकित्सा—

रूक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयं क्षीरं यूषरसादिभिः ॥ १९ ॥

पथ्यमाह—

ग्राभ्यान्पोदकैः शालियवमोधूमषट्कान् ।
 रसैर्साप्तात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ २० ॥

तस्योपचारः—

कुशमूली शृङ्गा श्वासकासहिकारजापहा ।
 यवागूर्दीपनी वृष्या वातहोगविनाशिनी ॥ २१ ॥
 पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमश्रुतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २२ ॥
 रसं कर्कोटकानां च घृतभृष्टं सजागरम् ।
 वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ २३ ॥

अथापराजितो लेहः—

शर्डीशृङ्गीकणामार्गीगुडवारिदयासकैः ।
 सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ २४ ॥

इत्यपराजितो लेहः ।

अथ भार्ग्याद्यवलेहः—

मार्गीद्राक्षामृताशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २५ ॥

इति भार्ग्याद्यवलेहः ।

अथ विश्वादिलेहः

विश्वमार्गीकणा*सोमवल्कद्राक्षाः शठीं सिताम् ।

लीह्वा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति विश्वादिलेहः ।

अथ दशमूलादिघृतम्—

दशमूलीकषायेण मार्गीकत्वं घृतं पचेत् ।

दक्षतित्तिरनिर्ग्रहे तत्परं वातकासजित् ॥ २७ ॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

अथ कण्टकारीलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालमा ।

शठीपुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ २८ ॥

मार्गीं छिन्नरुहां रास्नां कर्कटाख्यां च कर्षिकाम् ।

कल्कान्निदिग्धिद्वितुलाकषाये पलविंशतिम् ॥ २९ ॥

मत्स्यण्डिकाया दत्त्वाऽनु सर्पिषः कुडवं पचेत् ।

सिद्धशीतिं पृथक्क्षौद्रं पिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ३० ॥

चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।

लेहयेत्कासहृद्गोश्वसासगुल्मनिवारणम् ॥ ३१ ॥

इति कण्टकारीलेहः । इति वातकासचिकित्सा ।

अथ बलादिकाथः—

बलाद्विबृहतीद्राक्षावासाभिः कथितं जलम् ।

पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुसंयुतम् ॥ ३२ ॥

इति बलादिकाथः ।

अथ शठ्यादिकाथः—

शठीह्वीबिरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।

एतत्काथं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ ३३ ॥

इति शठ्यादिकाथः ।

* क. विट्खदिरः ।

१ ग. °दिग्ध्यर्थं ।

अथ खर्जूरालेहः—

शैरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण गृतं क्षीरं पिवेत्समधुशर्करम् ॥ ३४ ॥

खर्जूरं पिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः ।

मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ ३५ ॥

इति खर्जूरालेहः ।

अथ क्षीरामलघृतम्—

माहिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिः प्रस्थं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥

इति क्षीरामलघृतम् । इति पित्तकासचिकित्सा ।

अथ नवाङ्गयूषः—

कफजे वमनं कार्यं कासे लङ्घनमेव च ।

शस्ता यवान्नविकृतिर्यूषाश्च कटुतिक्तकाः ॥ ३७ ॥

मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।

शुण्ठीकणाभ्यां सकुलित्थकेन यूषो नवाङ्गः कफकासहन्ता ॥ ३८ ॥

इति नवाङ्गयूषः ।

अथ शक्याद्यवलेहः—

शकी सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटकस्य च ।

अभया शृङ्गवेरं च समान्दृषदि पेषयेत् ॥ ३९ ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं तक्रोदकपरिप्लुतम् ।

श्लेष्मकासी लिहेदेतमवलेहं मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

इति शक्याद्यवलेहः ।

अथ व्योषाद्यं घृतम्—

व्योषाजमोदचित्रकजीरकषड्ग्रन्थिचव्यकलिकतं सर्पिः ।

कफकासश्वासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ ४१ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् । इति श्लेष्मकासः ।

अथ द्वन्द्वजकासचिकित्सा—

अथ कट्फलानि—

कट्फलं कत्तृणं मार्गी मुस्तं धान्यं वचाऽभया ।

शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराहं च जले शृतम् ॥ ४२ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफान्विते ।

कण्ठरोगे मुखे शूले हिक्काश्वासज्वरेषु च ॥ ४३ ॥

इति कटूफलादिः ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां क्वाथं मधुसमायुतम् ।

पिबेत्सपित्तकफजे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥ ४४ ॥

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं च योजयेत् ॥ ४५ ॥

अथ क्षतकासचिकित्सा—

कासे तु क्षतजे बल्यैर्जीवनैर्बृहणैरपि ।

शमनं पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ४६ ॥

यवागूं वा पिबेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ।

इक्ष्विंशुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ॥ ४७ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षा गृङ्गी चैव शतावरी ।

द्विगुणा च तुगा क्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिह्यात्तं मधुसर्पिम्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ४८ ॥

इतीक्ष्वाद्यवलेहः ।

मस्त्रिष्ठमूर्ध्वानतवह्निपाठां कृष्णां हरिद्रां विलिहेद्विचूर्ण्य ।

क्षौद्रेण कासेऽवलिहेत्क्षतोत्थे पिबेद्घृतं चेशुरसे विपक्रम् ॥ ४९ ॥

इक्ष्विंशुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

घृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ ५० ॥

इति क्षतकासः ।

अथ क्षयकासचिकित्सा—

अथ पिप्पल्यवलेहः—

पिप्पलीपद्मकं लाक्षा सुपक्वबृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिबर्हणः ॥ ५१ ॥

इति पिप्पल्यवलेहः ।

अथ काकुभचूर्णम्—

चूर्णं काकुभं पिष्टं वासकरसमावितं बहून्वारान् ।

मधुघृतसितोपलामिलितं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५२ ॥

इति काकुभचूर्णम् ।

अथ पिप्पल्यादिघृतम्-

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतद्दग्निविवृद्धचर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ५३ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

अथ पिप्पल्याद्यवलेहः-

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।

प्रास्थिकं गव्यमाज्यं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ ५४ ॥

यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसम् ।

तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ ५५ ॥

पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तं स श्वासकासनुत् ।

क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ॥ ५६ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः ।

संनिपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।

संनिपातहितं तस्मात्कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

इति क्षयकासः ।

अथ कासश्वासः-

अथामृतादिकाथः-

अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णीसुसाधितः काथः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥ ५८ ॥

इत्यमृतादिकाथः ।

अथ भाग्यादिकाथः-

मार्गी सनागरां सिंहीं कुलित्थं मूलकं तथा ।

पिबेत्पिप्पलिचूर्णेन कासश्वासौ व्यपोहति ॥ ५९ ॥

इति भाग्यादिकाथः ।

अथ पथ्यादिगुटिका-

स्वरसं शृङ्गबेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।

पाषयेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ ६० ॥

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ६१ ॥

इति पथ्यादिगुटिका ।

नागरेणाभया तद्वत्कासमाशु व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति कासश्वासचिकित्सा ।

अथ सर्वकासः—

सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्याशुण्ठीशर्ठीमूलकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिका प्रयोज्या श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ ६३ ॥

लघुभृष्टकण्टकारीस्वरसं चपलारजोमिश्रम् ।

यः पिबति तस्य कासाः सश्वासा नाशमुपयान्ति ॥ ६४ ॥

नास्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरे जडे ।

क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

मनःशिलेन मरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।

धूमं तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६६ ॥

एष कासक्षयद्वन्द्वसर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेद्प्रसाधितान् ॥ ६७ ॥

मनःशिलालितदलं बदर्या घर्मशोषितम् ।

सक्षीरं धूमपानं तु महाकासनिवारणम् ॥ ६८ ॥

पीत्वा त्रिपुटधत्तूरमूलव्योषमनःशिलाः ।

तेन प्रक्षिप्य वसनं धूमवार्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥

धूमं तस्याः पिबेद्यस्तु त्रिदिनाः*त्कासमस्यति ।

जातीपत्रजटामांसीशिलालैर्गुग्गुलुः समः ॥ ७० ॥

अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ।

कुनटीसैन्धवं व्योषविडङ्गामरहिङ्गुभिः ।

लेहः साज्यमधुः कासहिक्काश्वासनिवारणः ॥ ७१ ॥

इति कुन्नद्यादिलेहः ।

अथ हरीतक्याद्यो मोदकः—

हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।

कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलक्ष्मणः ॥ ७२ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

* क. 'नाटकसनं हरेत्' इति पाठान्तरम् ।

१ ग. 'ठीमुस्तक' । २ क. 'शिलालं म' ।

अथ शर्करासमं चूर्णम्—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुडजाग्रिमान्द्य-

गुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ७३ ॥

इति शर्करासमं चूर्णम् ।

अथ कर्पूरायं चूर्णम्—

कर्पूरवालकङ्कोलजातीफलदलं समम् ।

लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ ७४ ॥

चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैस्वर्यश्वासकासघ्नं छर्दिकण्ठामयापहम् ।

प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषजं द्विगुणं हितम् ॥ ७५ ॥

इति कर्पूरायं चूर्णम् ।

अथ मरिचायं चूर्णम्—

कर्षः कर्षाक्षपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्धकर्षश्च ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ ७६ ॥

सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ताः ।

अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ ७७ ॥

अत्र कर्षाशो द्विकर्षमेव । इति मरिचायं चूर्णम् ।

अथ कण्टकारीघृतम्—

कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां कृत्वा द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।

तेनाऽऽढकेन काथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ ७८ ॥

रास्नादुस्पर्शषड्ग्रन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ।

कासश्वासकफघ्नीविहिधमारोचकपीनसान् ॥ ७९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

अथ व्याघ्रीहरीतकी—

समूलपुष्पच्छदकण्डकार्या तुलां जलद्रोणपरिष्कृतां च ।

हरीतकीनां च शतं निदध्यादेतत्तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ ८० ॥

गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्वमुत्तार्य ततः सुशीते ।
 कटुत्रिकं च त्रिपलप्रमाणं फलानि षट् पुष्परसस्य चापि ॥ ८१ ॥
 क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः ।
 वातात्मकं पित्तकफोद्भवं च द्विदोषकासानपि सत्रिदोषान् ॥ ८२ ॥
 क्षतोद्भवं च क्षयजं च हन्यात्सपीनसश्वासमुरःक्षतं च ।
 यक्षमाणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ८३ ॥
 इति व्याघ्रीहरीतकी ।

अथ कासकण्डनोऽवलेहः—

अजामूत्रं शतपलं मन्दाग्नौ गुडपाकवत् ।
 पक्त्वा वैभीतकं चूर्णं पलद्वयमितं क्षिपेत् ॥ ८४ ॥
 पलं पिप्पलिचूर्णं च पलमात्रं मृतायसम् ।
 कण्टकारीफलरजो दद्यादत्र पलद्वयम् ॥ ८५ ॥
 ततो माषद्वयं खादेद्वृङ्कं कर्षमथापि वा ।
 क्षौद्रेणोष्णाम्बुना वाऽपि सर्वकासात्प्रमुच्यते ॥ ८६ ॥
 असाध्या मिषजा त्यक्ताश्चिरजाः पथ्यवर्जिताः ।
 ये कासास्तेऽप्यनेनाऽऽशु प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ८७ ॥
 कासकण्डननामाऽयं योग आत्रेयमाषितः ।

इति कासकण्डनोऽवलेहः ।

अथ पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः—

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतं लोहं च दृक्कुणम् ॥ ८८ ॥
 रास्तां विडङ्गं त्रिफलां देवदारु कटुत्रयम् ।
 अमृतां पद्मकं क्षौद्रं पिचुतुल्यानि चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥
 त्रिगुञ्जः सर्वकासघ्नो ज्वरारोचकमेहेनुत् ।

इति पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः ।

अथ कासकर्तरी गुटिका—

रङ्गं कृष्णाभयाक्षारं रूपभार्गी क्रमोत्तरा ॥ ९० ॥
 तत्समं खादिरं सारं बन्बूलकाथभावितम् ।
 एकविंशतिवारांश्च मधुनाऽक्षमिता गुटी ॥
 कासं श्वासं क्षयं हिक्रां हन्त्येषा कासकर्तरी ॥ ९१ ॥
 इति कासकर्तरी गुटिका ।

निषेधः—

मैथुनं स्निग्धमधुरं दिवास्वापं पयो दधि ।

पिष्टान्नं पायसादीनि कासी धूमं च वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

इति श्रीयोगतत्त्वज्ञानां कासनिदानचिकित्साकथनं नामा-

ष्टसतितमस्तारङ्गः ॥ ७८ ॥